द्रव्यगुणकोषः

प्रियव्रतशर्मणा प्रणीतः

DICTIONARY OF AYURVEDIC TERMS

RELATING TO MEDICINAL PLANTS AND THEIR ACTIONS

(SANSKRIT - HINDI - ENGLISH)

P. V. SHARMA

आचार्य प्रियव्रतशर्मा आयुर्वेद ग्रन्थमाला

२

द्रव्यगुणकोषः

औद्भिदद्रव्याणां नामपर्यायाणां गुणकर्मवाचकशब्दानाञ्च सार्थकः सङ्ग्रहः
(संस्कृत - हिन्दी - अंग्रेजी)

आचार्यः प्रियव्रतशर्मा

चौखम्भा ओरियन्टालिया
प्राच्य-विद्या, आयुर्वेद एवं दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक
दिल्ली-११० ००७ (भारत)

प्रकाशक :
चौखम्भा पब्लिशर्स
गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन
वाराणसी-221001 (भारत)

शाखा :
चौखम्भा ओरियन्टालिया
पोस्ट बॉक्स नं 2206
बंगलो रोड, 9-यू.बी., जवाहर नगर
(किरोड़ीमल कालेज के पास)
दिल्ली - 110007 (भारत)
फोन : 23911617, 23958790

द्वितीय संस्करण : 2003
मूल्य : रु. 1200

मुद्रक : तरुण आफसेट प्रेस, नई दिल्ली-2

ACHARYA PRIYAVRAT SHARMA AYURVEDA SERIES
NO. 2

DRAVYAGUṆAKOṢAḤ

DICTIONARY OF AYURVEDIC TERMS
RELATING TO NAMES, SYNONYMS, PROPERTIES AND ACTIONS MEDICINAL PLANTS

(SANSKRIT - HINDI - ENGLISH)

ACHARYA PRIYA VRAT SHARMA

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA
A House of Ayurvedic & Indological Books
DELHI-110 007

Publishers :
Chaukhambha Publishers
Gokul Bhawan, K-37/109, Gopal Mandir Lane,
Varanasi - 221 001 (India)

Branch :
Chaukhambha Orientalia
Post Box No. 2206
Bungalow Road, 9-U.B., Jawahar Nagar,
(Near Kirorimal College)
Delhi - 110 007 (India)
Phone : 23911617, 23958790

Second Edition : 2003

Printers — Tarun Offset Press, New Delhi - 2

PREFACE

Drugs are the essential tool of the physician for preservation of health and management of disorders. These fall in three categories - vegetable, mineral and animal products out of which plants dominate the field. Since earliest times compilation of terms relating to medicinal plants has been taken up. One may find such attempt in the vedic nighaṇṭus where terms have been compiled at one place so that their meanings become clear. They are called nighaṇṭu as they expose the hidden meanings of the terms and make them intelligible (Durgācārya on Nirukta 1.1.1). In Nirukta we find etymological derivation of several such terms.

This nighaṇṭu was followed by other nighaṇṭus in Āyurveda having synonyms of plant names, other drugs and diseases etc. Later on properties and actions were also added and thus another category of nighaṇṭus was developed. Aṣṭāṅganighaṇṭu, Paryāyaratnamālā, śabdacandrikā, Hṛdayadīpaka etc. come in the former category while Dhanvantarinighaṇṭu, Soḍhalanighaṇṭu (Guṇasaṅgraha), Mādhavadravyaguṇa, Kaiyadevanighaṇṭu, Madanapālanighaṇṭu, Bhāvaprakāśanighaṇṭu, Rājanighaṇṭu etc. belong to the latter one. In this evolutionary process, Dhanvantarinighaṇṭu stands on the border which contains properties and uses of drugs while its precursor, Dravyāvali, describes items only by way of synonyms.

Koṣas like Amarakoṣa, Medinīkoṣa, Abhidhānacintāmaṇi etc. have also given synonyms of plants and other drugs like synonymous nighaṇṭus on which they were probably based. Kṣīrasvāmī says that the vanauṣadhivarga of the Amarakoṣa is based on the Dhanvantarinighaṇṭu and has tried to establish it on arguments.

Koṣas on Āyurveda were published in modern era among which Vaidyakaśabdasindhu by Umeśacandra Gupta (1914) and Āyurvediya Śabdakoṣa edited by Venimadhava Shastri Joshi and Narayanahari Joshi (Bombay, 1968) are popularly known and used. They also contain plants and drugs as they form important part of Āyurveda.

Nevertheless, the need of preparing a separate koṣa on plants and drugs was felt since long and as such some attempts were made from time to time. Vaidyakaśabdakoṣa by Viśveśvaradayālu Vaidyarāja of Baralokapur (Etawah) appeared in 1925 followed by Rūpanighaṇṭukoṣa

of Rūpalāl Vaiśya, an ardent lover of medicinal plants (1934, a part only) and Śāligramauṣadhaśabdasāgara of Śāligrāma Vaiśya, the well known author of Śāligrāmanighaṇṭu (1956).

Still the task of having fullfledged koṣa on Dravyaguṇa (Drugs, their properties and actions) remained unfullfilled. To make a humble attempt in this direction the present work was planned. It contains terms relating to medicinal plants, their properties and actions with exact references of the source text. They are selected from all possible sources and arranged in two sections one on Dravya and the other on Guṇa (including karma). Their names in Sanskrit, Hindi and other regional languages, as well as botanical names are given so as to make their identification clear. Commentator's view is also mentioned wherever necessary. Etymological derivations of the words add to the process of elucidation. Commentators like Ḍalhaṇa and Cakrapāṇi have coined many terms for medicinal plants. These are included here for the first time. Thus though the koṣa is primarily in Sanskrit it contains the necessary informations so as to make the items intelligible to readers. In fact, koṣas are required on every speciality of Āyurveda and the present koṣa may serve as guide to other such ventures.

My son, Dr. Manu Vrat Sharma B.A.M.S., Medical Officer in U.P. Govt., has assisted in preparing the cards and in many other ways entailing hard labour for which I shower blessings on him. I am also thankful to Chaukhambha Orientalia who accepted the work for publication and completed it with zeal and enthusiasm.

Gurudham
Varanasi
Rāmanavamī
(16 April, 1997)

P.V. Sharma

सङ्केतविवरणम्

अ. को.	अमरकोषः
अ. द.	अरुणदत्तकृता अष्टाङ्गहृदयव्याख्या
अ. नि.	अष्टाङ्गनिघण्टुः
अ. प्र.	अर्कप्रकाशः
अ. र.	अभिधानरत्नमाला
अ. सं.	अष्टाङ्गसङ्ग्रहः
अ., अ. हृ.	अष्टाङ्गहृदयम्
आ.	आढमल्लकृता शार्ङ्गधरव्याख्या
आ. वि.	आयुर्वेदविज्ञानम्
इ.	इन्द्रियस्थानम्
उ.	उत्तरतन्त्रम्, उत्तरस्थानम् (संहितासंदर्भे), उड़िया
क.	कल्पस्थानम्
क. का.	कल्याणकारकः
का. रा., का.	काशीरामकता शार्ङ्गधरव्याख्या
का. सं.	काश्यपसंहिता
कै. नि.	कैयदेवनिघण्टुः
खि.	खिलस्थानम्
ग. नि.	गदनिग्रहः
ग. व.	गउडवहो (वाक्पतिराजकृतः)
च.	चरकसंहिता
चक्र.	चक्रपाणिदत्तकृता चरकव्याख्या
च. द.	चक्रदत्तः
चि.	चिकित्सास्थानम्
चि. क.	चिकित्साकलिका
ड.	डल्हणकृता सुश्रुतव्याख्या
द्र.	द्रष्टव्यम्
द्र. गु. वि. २	द्रव्यगुणविज्ञान भाग - २ (प्रियव्रतशर्मकृत)
द्र. गु. वि. ३	द्रव्यगुणविज्ञान भाग - ३ (प्रियव्रतशर्मकृत)
द्र. सं.	द्रव्यगुणसङ्ग्रहः

द्र. सू.	द्रव्यगुणसूत्रम् (प्रियव्रतशर्मकृतम्)
ध. नि.	धन्वन्तरिनिघण्टुः
नि.	निश्चलकरकृता चक्रदत्तव्याख्या; निदानस्थानम् (संहितासंदर्भे)
नि. शे.	निघण्टुशेषः
प. र.	पर्यायरत्नमाला
प्रि. नि.	प्रियनिघण्टुः
ब.	बंगला
भा.	भानुमती (सुश्रुतव्याख्या चक्रपाणिदत्तकृता)
भा. नि., भा. प्र. नि.	भावप्रकाशनिघण्टुः
भा. प्र.	भावप्रकाशः
भे., भे. सं.	भेलसंहिता
भै. र.	भैषज्यरत्नावली
म.	मराठी
म. को.	मधुकोषव्याख्या
म. नि.	मदनादिनिघण्टुः (चन्द्रनन्दनकृतः)
म. पा.	मदनपालनिघण्टुः
मल.	मलयालम
मा. द्र.	माधवद्रव्यगुणः
यो. चि.	योगचिन्तामणिः
यो. त.	योगतरङ्गिणी
यो. र.	योगरत्नाकरः
र. चू.	रसेन्द्रचूडामणिः
र. त.	रसतरङ्गिणी
र. र.	रसरत्नसमुच्चय
रा. नि.	राजनिघण्टुः
रा. मा.	राजमार्त्तण्डः
वि.	विमानस्थानम्
वै. जी.	वैद्यजीवनम्
वै. म.	वैद्यमनोरमा
वै. श., वै. सि.	वैद्यकशब्दसिन्धुः
श. च.	शब्दचन्द्रिका (चक्रपाणिदत्तकृता)
शा., शा. सं.	शार्ङ्गधरसंहिता, शारीरस्थानम् (संहितासंदर्भे)

शा. नि.	शालिग्रामनिघण्टुः
शि.	शिवदासकृता व्याख्या
षो. हृ.	षोडशाङ्गहृदयम्
स. यो.	सहस्रयोग
सि.	सिद्धिस्थानम्
सि. नि.	सिद्धसारनिघण्टुः
सि. भे.	सिद्धभेषजमणिमाला
सि. म.	सिद्धमन्त्रः
सु.	सुश्रुतसंहिता
सू.	सूत्रस्थानम्
सो. नि.	सोढलनिघण्टुः
हा.	हारीतसंहिता
हृ. दी.	हृदयदीपकः
हे.	हेमाद्रिकृता अष्टाङ्गहृदयव्याख्या

सन्दर्भग्रन्थ-विवरणम्

येषां ग्रन्थानां पृष्ठाङ्काः निर्दिष्टाः सन्ति तेषां प्रकाशनादिविवरणमधो लिख्यते —

आयुर्वेदविज्ञानम् (खण्ड १-२)	—	कविराज विनोदलाल सेन द्वारा रचित एवं प्रकाशित, कलकत्ता, १८८९.
द्रव्यगुणविज्ञान (भाग - २)	—	प्रियव्रतशर्माकृत, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, पञ्चम संस्करण, १९८१.
द्रव्यगुणविज्ञान (भाग - ३)	—	प्रियव्रतशर्माकृत, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, १९८०.
धन्वन्तरिनिघण्टुः राजनिघण्टुसहितः	—	आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना, द्वितीय संस्करण, १९२५.
भैषज्यरत्नावली	—	गोविन्ददासकृत, जयदेव विद्यालंकारकृत व्याख्यासहित, मोतीलाल बनारसीदास, लाहौर, द्वितीय संस्करण, १९३२.
योगरत्नाकरः	—	निर्णयसागर मुद्रणालय, बम्बई, चतुर्थ संस्करण, १९३२.
वैद्यकशब्दसिन्धु	—	उमेशचन्द्रगुप्तकृत, चौखम्भा ओरियण्टालिया, वाराणसी, तृतीय संस्करण, १९८३.
शालिग्रामनिघण्टुभूषणम्	—	शालिग्रामवैश्यकृत, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई, १९८१.
सहस्रयोग (संस्कृत-हिन्दी अनुवाद)	—	केन्द्रीय आयुर्वेद एवं सिद्ध अनुसंधान परिषद्, नई दिल्ली, १९९०. (अस्मात् प्रकरणसंख्या योगसंख्या चोद्धृता)

प्रथमं द्रव्यकाण्डम्

॥श्रीः॥

द्रव्यगुणकोषः

॥प्रथमं द्रव्यकाण्डम्॥

नत्वा सर्वेश्वरीं देवीं पितरौ च गुरून् मुनीन्।
औद्भिदानां तु द्रव्याणां कोषं द्रव्यगुणाभिधम्॥१॥
रामावतारतनुजः कविश्रीसुजनानुजः।
प्रियव्रतः करोत्येनं ग्रन्थं वैदग्ध्यलीलया॥२॥
द्रव्याणामौद्भिदानान्तु नामरूपगुणात्मकान्
शब्दान् सकर्मकान् बोद्धुं सहायोऽयं भविष्यति॥३॥

अ

अंगारका (सो. नि. २.३६९)

ओषधिविशेषो वातरक्तहरः; यथोक्तं— 'तद्वदंगारका सा तु वातरक्तहरा स्मृता' इति।

अंगारकेतु : (सो. नि. १.६९३)

अंगारका ?

अंशवान् (सु. चि. २९.६)

सोमभेदः।

अंशुमती (च. चि. २८.९६)

अंशवः सूक्ष्मसूत्राणि मूलेऽस्या इति। शालपर्णी (चक्रः)।

अंशुमतीद्वयम् (अ. हृ. सू. ६.१६८)

शालपर्णी पृश्निपर्णी च (अ. द.)

अंशुमत्फला (अ. नि. ११८)

कदली। अंशवः कोणाः, तद्युक्तानि फलान्यस्या इति।

अंशुमान् (सु. चि. २९.५)

सोमभेदः।

अकणा (च. द. ५४.५३)

अतिविषा। (नि.)

अकल्लकः (प्रि. नि. ३.५२)

आकारकरभः।

अकृष्टपच्यः (अ. नि. ३३४)

वन्यः। नीवारः।

अक्षः (च. चि. १२.३२)

अक्षिगोलकाकारफलः इन्द्रियबलप्रदश्च। बिभीतकः।

अक्षम् (ध. नि. २.३०)

सौवर्चलम्।

अक्षकः (सु. सू. ४६.१२)

व्रीहिविशेषः।

अक्षताः (च. सू. ८.२८)

यवाः।

अक्षपीडा (ध. नि. १.२५६)

अक्षिपीडकः।

अक्षफेनः (अ. प्र. ६.८)

ओषधिविशेषः।

अक्षिपीडः (च. चि. २३.२१६)

अक्षिपीडकः।

अक्षिपीडकः (च. चि. २३.२१५, क. ११.३)

श्वेतपीतशिम्बीभेदः (चक्र.)। आँखफूटामणि। Ctenolepis cerasiformis Naud.

अक्षिभेषजः (अ. नि. ११५)
शाबरलोध्रः ।
अक्षिभैषज्यम् (अ. हृ. चि. ९.२३)
शाबरः लोध्रः (हृ. दी. ४) ।
अक्षीरा (र. चू. ६.५३)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—त्रपुसीपत्रवत् पत्रा त्रिवर्षात् फलदायिनी । अक्षीरेति समाख्याता रसस्यातिनिबन्धने ॥ इति ।
अक्षीवः (च. सू. ४.११)
१. अब्दकः शोभाञ्जनो वा । (चक्रः)
२. महानिम्बः । (ध. नि. १.३१)
अक्षोटः (च. सू. २७.१५७)
अखरोट ।
Walnut. Juglans regia Linn.
अक्षोडः (सु. सू. ४५.१२०)
मदनफलाकारफलः मध्ये किञ्चिदुन्नतरेखान्वितः पर्वतपीलुः 'अखरोट' इति लोके । (द्र०) अक्षोटः ।
अखरोटः (शा. नि. ५, पृ.४५६)
अक्षोटः ।
अगदः (आ. वि. ३.२०, पृ. ४९४)
दद्रुमर्दी ओषधिविशेषः ।
अगरुः (प्रि. नि. १.७०)
अगे रोहति सोऽगरुः । वृक्षविशेषः । अगर, Aloe wood, Eagle wood. Aquilaria agallocha Roxb.
अगवृत्तिका (सु. क. ७.२९) (पा.)
शल्लकी । (ड०)
अगस्तिः (वृ. मा. १.२३८)
अगस्त्यः ।
अगस्त्यः (सु. सू. ४६.२८१)
वङ्गसेनः, शरदि विकसनशीलः पुष्पद्रुमः ।
अगस्त. Sesbania grandiflora Linn. Pers.
अगुरु (च. सू. ३.२८)
अगरुः ।
अगुर्वाद्यगणः (च. चि. ३.२६७)
अगुर्वादिः माषान्तो गणः उष्णाभिप्राये ज्वरे प्रशस्तः ।
अगूढगन्धम् (ध. नि. २.३६)
हिङ्गु, तीक्ष्णगन्धत्वात् ।
अग्निः (च. चि. २६.२०)
चित्रकः । तैक्ष्ण्यौष्ण्येऽग्निसमत्वादग्निः ।
अग्निकः (ध. नि. ३.१४३)
भल्लातकः, अग्निवद् दाहस्फोटजनकत्वात् ।
अग्निगर्भा (वै. श., पृ. ६)
शमी । पुरा शमीकाष्ठसंघर्षादग्निरुत्पाद्यते स्म । कालिदासोऽपि—'शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्' इति रघुंवशे ।
अग्निजिह्वा (रा. नि. ४.१८)
कलिकारी, अग्निजिह्वासदृशपुष्पव्यूहत्वात् ।
अग्निदमनकः (शा. नि. ४, पृ. ३८७)
अग्निदमनी ।
अग्निदमनी (रा. नि. ४.३)
वल्लिकण्टकारिका ।
Solanum trilobatum Linn.
अग्निपत्री (भा. प्र. चि. २२.५५)
ओषधिविशेषः ।
अग्निमथनः (ध. नि. १.११०)
अग्निमन्थः ।
अग्निमन्थः (सु. सू. ३८.१०)
तेजोवृक्षः, पूर्वदेशे 'आगथ' इति प्रसिद्धः । (ड०)
अगेथू । Premna mucronata Roxb.
अग्निमन्थद्वयम् (शा. सं. २.२.१३०)
अग्निमन्थस्तर्कारी च ।
अग्निमुखी (च. सू. ४.४)
१. लाङ्गली (कलिहारी) ।
२. भल्लातकः । (भा. नि. १.२२८)
अग्निवधूः (ड. सु. सू. ३९.७)
अग्निमन्थः 'अगेथू' इति लोके ।
अग्निवल्ली (र. सा. सं., ज्वर. २००)
अभिन्यासज्वरोक्त—स्वच्छन्दनायकरसे । लताविशेषः । मञ्जिष्ठा ?

अग्निष्टोमः (सु. चि. २९.७)
सोमभेदः ।
अग्रग्राहि (स. यो. १.१८८)
आकारकरभः ।
अग्रषष्टी (अ. हृ. उ. ५.१९)
मञ्जिष्ठा । (शि.)
अग्रस्था (का. सं., पृ. १२५)
अग्रे सर्वासामोषधीनां मूर्ध्नि तिष्ठतीति मूर्धन्येत्यर्थः, अग्रे अग्रे तिष्ठति शोधनत्वादिति वा ।हरीतकी ।
अघोरी (स. यो., पृ. ४८२)
अङ्कलोड्यम् (प्रि. नि. ८.३१)
मखान्नम् ।
अङ्कोटः (च. सू. २७.१५८)
अङ्के गात्रे कोटः कौटिल्यं यस्य सः । वृक्षविशेषः । ढेरा ।
Alangiun salvifolium (Linn. f.) Wang.
अङ्कोठः (सु. सू. ३७.१२)
अङ्कोटः ।
अङ्कोलः (च. चि. २३.२४४)
अङ्कोटः ।
अङ्कोलकः (ध. नि. १.२५८)
अङ्कोटः ।
अङ्कोल्लः (अ. हृ. सू. ६.१२०)
अङ्कोटः ।
अङ्गनायकी (र. चू. ८.१५)
रसौषधिविशेषः । व्याघ्रिकादिगणे ।
अङ्गारवल्लिका (ध. नि. ५.१०१)
१. करञ्जविशेषः ।
२. ओषधिविशेषः, रक्तस्नुह्यादिगणे (र. चू. ८.२१)
अङ्गारवल्ली (ध. नि. १.६८)
भार्गी ।
अङ्गारिका (यो. र., पृ. २०)
अङ्गारवल्ली ।
अङ्गूरम् (सि. भे. ४.४०५)
द्राक्षा प्रत्यग्रा । अंगूर । Fresh Grapes
अङ्घ्रिः (रा. नि. २.१९)
मूलम् । जड़ । Root
अङ्घ्रिपः (रा. नि. २.१७)
वृक्षः । पेड़ । Tree.
अजकर्णः (सु. सू. ३८.८)
अजकर्णाकारफलः, सर्जवृक्षः ।
अजगन्धा (च. सू. १.७८)
वनयवानी । बन अजवायन, हाशा ।
Thymus serpyllum Linn.
अजगरी (सु. चि. ३०.५)
महौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रमाणा च विज्ञेयाऽजगरी बुधैः ॥' इति ।
अजटा (भा. नि. ३.२७७)
भूम्यामलकी, ह्रस्वमूलत्वात् ।
अजटी (का. सं., पृ. १०१)
अजटा (भूम्यामलकी) ।
अजडा (च. चि. २.२.१८)
कपिकच्छूः । न जडः क्लीबस्तिष्ठत्यनयेति ।
अजदण्डी (रा. नि. ५. ४७)
ब्रह्मदण्डी ।
अजमारिका (र. चू. ८.१४)
अजमारी । व्याघ्रिकादिगणे ।
अजमारी (र. चू. ७.९)
रसौषधिविशेषः ।
अजमोदा (च. सू. ४.४५)
अजगन्धवत्फला । अजमोद ।
Carum roxburghianum (DC) Craib.
अजरुहा (सु. क. १.७८)
ओषधिविशेषः । अजरुहालक्षणमुशनसा प्रोक्तम्— 'कन्दः श्वेतः सपिडको भेदे चाञ्जनसंनिभः । गन्धलेपनपानैस्तु विषं जरयते नृणाम् ॥ दष्टानां विषपीतानां ये चान्ये विषमोहिताः । विषं जरयते तेषां तस्मादजरुहा स्मृता ॥ (ड०)

अजलोमी (सु. चि. ३०.५)

महौषधिविशेषः ।तल्लक्षणं यथा– 'गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसंभवे। हंसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः । अथवा शंखपुष्प्या च समाना सर्वरूपतः ।' इति ।

अजशृङ्गिका (रा. मा. २६.१२)

अजशृङ्गी ।

अजशृङ्गी (सु. सू. ३७.६)

कर्कटशृङ्गी । (ड०)

अजा (सु. चि. ३०.५)

महौषधिविशेषः । तल्लक्षणं यथा– 'अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा महौषधी ज्ञेया शंखकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥' इति ।

अजाजी (च. सू. २.४)

जीरकः ।

अजान्त्री (ध. नि. ४.१०७)

छगलान्त्री ।

अजापर्णम् (द्र. गु. वि. २, पृ. ७८९)

अयापान । Eupatorium triplinerve Vahl.

अजैपालम् (अ. प्र. ९.५६)

जयपालम् ।

अज्झटा (अ. को. २.४.१२४)

भूम्यामलकी ।

अञ्जनकः (क. का. १०.२०)

पित्तनाशकगणे पठितः ओषधिविशेषः ।

अञ्जनकी (सु. चि. २८.३४)

नीलाञ्जनिका शारदं फलं श्रीफलिकेति लोके (ड०) ।
अस्मन्मते तु कुपीलुलतेयं 'काजरबेल' इति ख्याता ।
Strychnos colubrina Linn.

अञ्जनपत्रिका (अ. र. ४.७४)

भङ्गा ।

अञ्जनाभकम् (च. चि. २३.१२)

स्थावरविषविशेषः ।

अञ्जलिकारिका (ध. नि. ४.१०९)

समङ्गा (लज्जालुः), स्पर्शतः पत्राणां बद्धाञ्जलिवत् संकुचितत्वात् ।

अञ्जीरम् (म. पा. ६.६७)

फलविशेषः ।अंजीर ।
Common Fig. Ficus carica Linn.

अणुः (सु. उ. १९.१३)

१.अश्मन्तकः । (ड०)
२. क्षुद्रधान्यविशेषः । (च. सू. २७.१७)

अतसी (च. सू. ३.१८)

तीसी, अलसी । Linseed, Flax.
Linum usitatissimum Linn.

अतसीवल्ली (र. चू. ६.६२)

दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा- अतस्या इव पुष्पाणि फलानि च दलानि च । अतसीवल्लिका सा हि पारदस्य निबन्धिनी ॥ इति ।

अतिगुहा (च. चि. २३.२१३)

शालपर्णी, मूलस्य गभीरत्वात् ।

अतिच्छत्रा (च. चि. १.४.६)

दिव्यौषधिविशेषः । मधुरिकेति चक्रः ।

अतिबला (च. सू. ४.१०)

प्रकर्षेण बलकरत्वात् । कंघी ।
Abutilon indicum (Linn) Sw.

अतिमुक्तः (ध. नि. ५.१५३)

अतिमुक्तकः ।

अतिमुक्तकः (सु. उ. ६०.३५)

माधवीलता 'अवेतक' इति लोके (ड०) । माधवी ।
Hiptage benghalensis Kurz.

अतियवः (सु. सू. ४६.४३)

निःशूकाः कृष्णारुणयवा एव । (ड०) ।

अतिरसा (च. सू. ४.१०)

१. शतावरी । (चक्र.)
२. मूर्वा (नि., च. द. २१.१४१) ।
प्रभूतः प्रकृष्टो वा रसो यस्याम् ।

अतिविषा (च. सू. ४.९)

अतिक्रान्ता विषमिति ।
अतीस ।Aconitum heterophyllun Wall.

अत्यम्लपर्णी (रा. नि. ३.३९)

वल्लिसूरणः ।
अमलवेल । Amorphophallus bulbifer Blume.

अद्रिकर्णी (अ. हृ. उ. ५.२०)

गिरिकर्णिका (अपराजिता) ।

अद्रिनिम्बः (प्रि. नि. १.१८६)

वकायनः,'पर्वतनिम्ब' इति प्रसिद्धः ।

अद्रिमल्लिका (प्रि. नि. १.५९)

गिरिमल्लिका (कुटजः) ।

अधःपुष्पी (सो. नि. २.५७६)

अन्धाहुली । Trichodesma indicum R.Br.

अधःशल्यः (ध. नि. १.२६०)

अपामार्गः, अधोमुखकण्टकत्वात् ।

अधिकण्टकः (ध. नि. १.२२)

यासः, प्रभूतकण्टकत्वात् ।

अधोगुडा (च. सू. १.७७)

अधस्तले स्थिता गुडा स्नुही विरेचनत्वात् ।

बनमूली । Euphorbia acaulis Roxb.

अधोघण्टा (प. र.,९२)

अपामार्गः ।

अधोमानिनी (क. का. ४.३७)

पञ्चबृहतीगणोक्त ओषधिविशेषः ।

अध्यण्डः (च. चि. ३.२६७)

कपिकच्छूः ।

अनानासम् (प्रि. नि. ८.५६)

अनानास । Pine apple.

Ananas comosus (Linn) Merr.

अनन्ता (च. सू. ४.१५)

१. अनन्तमूलम् । (चक्र.)
२. दूर्वा । (कै. नि. १.१२३०, १२३२)
३. दुरालभा । (ड., सु. सू. २.३७.७)

अनलः (ध. नि. २.८१)

चित्रकः, अग्निसाधर्म्यात् ।

अनार्यः (प्रि. नि. १.७०)

किरातदेशजोऽनार्यः, अगुरुः ।

अनार्यकम् (ध. नि. ३.२५)

अगुरु ।

अनार्यतिक्तः (ध. नि. १.३३)

किराततिक्तः, अनार्यदेशे जायमानस्तिक्तः क्षुपविशेषः ।

अनुपाकि (च. सू. २७.१६)

फलविशेषः ।
'अनुया' इति ख्यातम् (चक्रः), पुनश्चक्रो द्रव्यगुणसंग्रहे 'अनुपाकिफलं स्वादुवातपित्तविनाशनम्' इति फलवर्गे ।

अनुयवः (अ. हृ. सू. ६.१५)

अतियवः (निःशूको यवः) ।

अनोकहः (रा. नि. २.१७)

वृक्षः । अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति (अवरुणद्धि) इति रामाश्रमी ।

अन्तःकोटरपुष्पी (च. सू. १.८२)

अन्तःअभ्यन्तरे कोटरः पुष्पे यस्यामिति लताविशेषः ।
कृष्णबीजम् ।

अन्तमलः (आ. वि. ३.६, पृ. ४२६)

अर्कपर्णी, 'अन्तमूल' इति लोके ।

अन्तिमपाण्डववल्ली (अ. प्र. ८.२१)

अन्तिमपाण्डवः सहदेवः तन्नाम्नी वल्ली ओषधिः ।सहदेवी ।

अन्नपाचकः (सु. क. २.५)

स्थावरविषविशेषः ।

अन्धकः (सो. नि. १.६६७)

अधःपुष्पी ।

अन्नपाकी (च. सि. १२.१९(२))

ओदनपाकी ।

अन्नामयः (द्र. गु. वि. २, पृ. ५९८)

अर्गट । Ergot.
Claviceps Purpurea Fr. Tul.

अपत्रवल्लिका (रा. नि. ३.३१)

सौम्या ।

अपर्णा (अ. प्र. ७.९४)

१. विजया ?
२. दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा-'सोमवल्लीव निष्पत्रा कज्जलाभरसान्विता ।अपर्णाऽसौ भवेद् विन्ध्ये नात्युच्चा रसबन्धिनी ॥' इति (र. चू. ६.५४)

अपर्वदण्डः (रा. नि. ८.३६)
रामशरः, भद्रमुञ्ज इत्यर्थः ।
अपामार्गः (च. सू. ४.१३)
अपामार्गस्तु कायस्य मलानामपमार्जनात् इति प्रियनिघण्टौ ।
चिचिड़ा, चिड़चिड़ी ।
Achyranthes aspera Linn.
अपेतराक्षसी (च. चि. १०.३९)
तुलसी । अपेताः राक्षसा यया सा ।
अपेहिवाता (सु. चि. १८.४)
प्रसारिणी । (ड०)
अपेहिवातिका (कै. नि. १.१०६०)
प्रसारणी ।
अफूकम् (ध. नि. ६.१०८)
अहिफेनम् ।
अफेनकम् (ध. नि. ६.१२१)
अहिफेनम् ।
अब्जम् (सु. उ. ६०.३५)
कमलम् ।
अब्दः (सु. चि. ३८.५१)
मुस्तः ।
अब्धिशोषः (भा. प्र. चि. ७२.३९)
समुद्रशोषः ।समुन्दरसोख, कम्मरकस ।
Salvia plebeja R. Br.
अभयम् (च. सू. ३.२९)
उशीरम् ।
अभया (च. सू. १.८२)
१. हरीतकी । न भयं रोगाणां सेवनेन यस्याः सा ।
२. हरीतकीविशेषः । (भा. नि. १.८)
अभिलातः (सो. नि. १.६२९)
अम्लानकः ।
अभिषुकः (च. सू. १३.१०)
पिस्ता । Pistachio.
Pistacea vera Linn.
अभीरुः (अ. हृ. सू. ६.१७०)
शतावरी, कण्टकावृतत्वेन भीरुत्वाभावः, किंवा व्याधिभयापहर्तृत्वेन ।
अभीरुपत्री (च. वि. ८.१३९)
शतावरीभेदः ।
Asparagus sp.
अभ्रम् (सु. उ. १०.४)
मुस्तः ।
अभ्रपुष्पः (भा. नि. ३.१३५)
वेतसः ।
अमरः (सु. चि. ३७.११)
देवदारुः ।
अमरतरुः (अ. हृ. उ. २४.२९)
देवदारुः ।
अमरदारुः (च. चि. १२.४३)
देवदारुः ।
अमरद्रुमः (सु. चि. ३७.३६)
देवदारुः ।
अमरमल्लिका (च. द. २०.१४)
आमलीति लोके । (नि.)
अमरवरायुधसाह्वयः (सु. चि. १७.४०)
वज्रकन्दः ।
अमरवल्ली (आ. वि. ३.१, पृ. ३९८)
आकाशवल्ली ।
अमरा (अ. हृ. उ. ५.२०)
अमृता ।
अमराह्वः (सु. उ. ५२.१४)
देवदारुः ।
अमरूदम् (सि. भे. २.१५५)
अमरूद, पेयारा ।
Guava.Psidium guajava Linn.
अमृणालम् (च. सू. ३.२६)
उशीरम् ।
अमृतम् (च. चि. २०.३५)
अमृता (गुडूची) ।

अमृतकदली (भा. नि. ५.३५)
कदलीविशेषः ।
अमृतका (च. सू. १४.३१)
गुडूची । (चक्र.)
अमृतफलम् (च. चि. ७.१४७)
१. आमलकम् । (चक्र.)
२. टङ्कम् । (प्रि. नि. ८.३९)
अमृतलता (ध. नि. १.१)
गुडूची ।
अमृतवल्ली (च. चि. २२.४५)
गुडूची ।
अमृतस्त्रवा (रा. नि.३.४५)
Vitis latifolia Roxb.
अमृता (च. सू. ३.१०)
१. 'बहुवषार्युर्वल्ली त्वमृताऽमृतवद्गुणप्रभावा च' (प्रि. नि. २.१६) । गुडूची ।
२. हरीतकी । (ध. नि. १.२०५)
३. हरीतकीविशेषः । (भा. नि. १.८)
अमृताद्वयम् (सु. चि.३७.२०)
गुडूची हरीतकी चेति ।
अथवा गुडूची कन्दगुडूची चेति ।
अमृताद्वितयम् (अ. हृ. चि. १७.३९)
अमृताद्वयम् ।
अमोघा (च. सू. ४.४९)
पाटला । यस्याः प्रयोगो निष्फलो न भवति ।
अम्बष्ठकी (ध. नि. १.७०)
पाठा ।
अम्बष्ठा (ध. नि. ३.११६)
१. माचिका ।
२. पाठा । (ध. नि. १.४०)
अम्बष्ठिका (क. का.९.३७)
अम्बष्ठा ।
अम्बिका (ध. नि. ३.११६)
माचिका ।
अम्बु (ध. नि. १.४७)
बालकम् ।
अम्बुदः (च. सि. ३.६३)
मुस्तः ।
अम्बुधरः (ध. नि. १.४०)
मुस्तः ।
अम्बुनिम्बः (प्रि. नि. ३.१२०)
ऐन्द्री । 'जलनीम' इति लोके ।
अम्बुरुहम् (च. चि. २२.३७)
कमलम् ।
अम्बुशिरीषिका (भा. नि. ६.६७)
शिरीषभेदः अनूपभवः ।
अम्बुसारा (भा. नि. ५.३३)
कदली, जलप्रायकाण्डत्वात् ।
अम्भःश्यामाकः (च. सू. २७.१७)
श्यामाकभेदः जलजः ।
Echinochloa sp.
अम्भोजम् (सु. सू. ६.२९)
कमलम् ।
अम्भोदः (सु. उ. ३९.२२३)
मुस्तः ।
अम्भोधरः (सु. उ. ५२.३१)
मुस्तः ।
अम्भोरुहम् (सु. उ. २६.१४)
कमलम् ।
अम्लः (ध. नि. २.९६)
१. अम्लवेतसः ।
२. मातुलुङ्गकेसरः ।(अ. हृ. चि. १.१३४)
३. रसविशेषः । (च. सू. १.६५)
अम्लगणः (अ. प्र. ९.१६-१७)
जम्बीराद्यश्चुक्रान्तः ।
अम्लपत्रकः (ध. नि. १.१९४)
१. अश्मन्तकः ।
२. भेण्डा । (रा. नि. ४.२५)

अम्लपत्रिका (ड., सु. उ. ४०.१८१)
चाङ्गेरी ।
अम्लपत्री (अ. प्र. ९.१७)
चाङ्गेरी । अम्लगणे ।
अम्लबीजम् (रा. नि. ६.१४४)
वृक्षाम्लम् ।अम्लं बीजं यस्य तत् ।
अम्लबृहती (कै. नि. १.५८)
बृहतीविशेषः ।
अम्लमारिषः ((कै. नि. १.६३६)
मारिषभेदः ।
अम्ललोटः (ड., सु. चि. ७.५)
अश्मन्तकः कोविदारसदृशपत्रकः ।
अम्ललोटकः (चक्र., च. वि. ८.१४०)
शीतकः ।
अम्ललोणिका (ध. नि. ५.३६)
चाङ्गेरी ।
अम्ललोणी (भै. र., पृ. ३१०)
चाङ्गेरी ।
अम्लवर्गः (र. चू. ९.६-८)
अम्लवेतसाद्यः कोलाम्लान्तः ।
अम्लवास्तुकम् (रा. नि. ७.६४)
चुक्रम् ।
अम्लविदुलः (अ. हृ. चि. ८.१४९)
अम्लवेतसः ।
अम्लवृक्षम् (ग. नि. २.५.६३)
वृक्षाम्लः ।
अम्लवेतसः (च. सू. २७.१५२)
फलविशेषः ।
अमलबेत, थैकल ।
Garcinia pedunculata Roxb.
अम्लाटनः (भा. नि. ४.४९)
अम्लातः ।
अम्लानः (रा. नि. १०.२४६)
राजतरुणी । पुष्पविशेषः ।
अम्लायनः (कै. नि. १.१५२५)
अम्लानः ।
अम्लिका (च. सू. २७.१५२)
इमली । Tamarind.
Tamarandus indica Linn.
अम्लिकाकन्दः (च. सू. २७.१२१)
अम्लिका स्वल्पविटपा प्रायः कामरूपादौ भवति (चक्र०), तस्याः कन्दः शाके प्रयोज्यः । (द्र. — द्र. गु. वि. ५, पृ. २५-२६)
अम्लीका (सु. सू. ४६.१३९)
प्रसिद्धा चिञ्चा वक्रफला । (ड०)
अम्लिका ।
अम्लोटजः (च. द. १.२२३)
चाङ्गेरी । (शि.)
अयुग्मपर्णः (रा. नि. १२.१३८)
सप्तपर्णः, विषमसंख्याकपत्रत्वात् ।
अरणिकः (अ. हृ. सू. १५.२४)
अग्निमन्थः । (अ. द.) ।
अरणी (ध. नि. १.११०)
अग्निमन्थः ।
अरण्यकर्कटी (शा. नि. १०, पृ. ६६७)
वनत्रपुषी, 'बनकाकड़' । इति ख्याता ।
अरण्यकार्पासी (रा. नि. ४.४४)
वनकार्पासी ।
अरण्यकासमर्दिका (ड., सु. सू. ४६.२६२)
कटुकिका । कासमर्दभेदः ।
अरण्यकुमारिका (रा. मा.२६.८)
वन्यकुमारी ।
अरण्यजीरः (रा. नि. ६.१०७)
अरण्यजीरकः ।
अरण्यजीरकः (प्रि. नि. ३.८)
कालीजीरी, सोहराई ।
Centratherum anthelminticum Kuntze.
अरण्यतुलसी (स. यो. १.३७)
बनतुलसी ।

अरण्यधान्यम् (रा. नि. १६.१३९)
नीवारः ।
अरण्यनिर्गुण्डी (शा. नि.३., पृ. २५१)
निर्गुण्डी वनजा ।
अरण्यवास्तुकः (रा. नि. ५.२९)
कुणञ्जरः ।
अरण्यहरिद्रा (भा. नि. १.२०२)
वनहरिद्रा ।
Wild turmeric. Curcuma aromatica Salisb.
अरलः (स. यो. १.२३)
अरलुः ।
अरलुः (सु. क. ६.३)
अडू, घोड़ानीम, घोड़करंज ।
Ailanthus excelsa Roxb.
अरविन्दम् (सु. चि. १७.१०)
कमलम् ।
अरिः (रा. नि. ८.४०)
आरिः । खदिरविशेषः । वल्लीखदिरः ।
अरिमः (सो. नि. १.६१)
अरिमेदः ।
अरिमेदः (च. सू. ४.४३)
विट्खदिरः ।
गुहिया बबूल ।
Acacia farnisiana Willd.
अरिष्टः (च. चि. ३.२४१)
१. निम्बः ।
२. रीठाकरञ्जः । (रा. नि. ९.१८६)
फेनिलः । (श. च. १.२९)
अरिष्टकः (च. चि. २४.१६०)
१. निम्बः ।
२. फेनिलः (कृष्णवर्तुलफलो 'अरीठा' इति लोके प्रसिद्धः —ड., सु. शा. ४.७२) ।
रीठा । Soap nut tree.
Sapindus mukorossi Gaertn.
अरिष्टा (ध. नि. १.३८)
न रिष्टमशुभं यस्याः सा ।
१. कटुका ।
२. नागबला (ध. नि. १.२८४) ।
अरुणकोकिलाक्षः (चक्र., च. वि. ८.१३९)
अतिच्छत्रा ।
अरुणचन्दनम् (रा. मा. ३.७)
रक्तचन्दनम् ।
अरुणतण्डुलीयकः (च. द. ५४.२३-२४)
रक्तवर्णः तण्डुलीयकः ।
अरुणा (ध. नि. १.१७)
मञ्जिष्ठा ।
अरुष्कः (ध. नि. ३.१४३)
भल्लातकः ।
अरुष्करः (च. सू. ४.१३)
भल्लातकः, व्रणकरत्वात् ।
अर्कः (सु. सू. ३८.१६)
अर्कादिगणे प्रथमं द्रव्यम् ।
आक, मदार ।
Calotropis Procera (Ait) R.Br.
अर्ककरभः (भा. प्र. चि. ७२.३९)
आकारकरभः ।
अर्कपत्री (र. चू. ८.२६)
अर्कपर्णः (भा., सु. सू. ३८.१६)
१. अर्कः ।
२. रक्तार्कः । (भा. नि. ३.६७)
'अकवन' इति भाषायाम् ।
अर्कपर्णी (सु. क. ८.१०६)
'वल्ली प्रभूतप्रसरा तु बिभर्ति साऽर्कपत्राकृतीनि छदनानि ततोऽर्कपर्णी ॥' (प्रि. नि. २.२९)
अर्कस्येव पत्राणि यस्याः सा ।
अन्तमूल ।
Tylophora indica (Burm f.) Merr.
अर्कपुष्पी (सु. शा. १०.६९)
पयस्या अर्कसदृशपयः पुष्पा लतैव । (ड०)
Holostemma rheedei Wall.
अर्करागः (स. यो. १.१९७)
अर्कवल्लिका (ग. नि. १.१.३८९)
अर्कपुष्पी ।

अर्कोत्तमः (सु. सू. ३७.१६)
मन्दारकः राजार्क इत्यर्थः ।
अर्जकः (सु. सू. ३८.१८)
बर्बरिकाकारो लघुमञ्जरीकः सूक्ष्मपत्रो निर्गन्धः श्वेतकुठरेकः ।(ड०)
अजगुर ।
Orthosiphon Pallidus Royle.
अर्जुनः (च. सू. ३.५)
ऋजुकाण्डः बहिः श्वेतो लोहिताभ्यन्तरत्वक्को प्रसिद्धो वृक्षः ।
अर्जुन, कौहा, कहुआ ।
Terminalia arjuna W.&A.
अर्जुनी (र. चू. ८.३२)
रसौषधिविशेषः, काकमाच्यादिगणे ।
अर्धचन्द्रा (ध. नि. १.२४३)
१. श्यामा त्रिवृत् ।
२. रसौषधिविशेषः ।(र. चू. ७.३)
अर्धतिक्तः (रा. नि. ९.५२)
नेपालकिरातः, अल्पतिक्तत्वात् ।
अर्धेन्दुपुष्पकः (प्रि. नि. १.२२१)
अगस्त्यः । अर्धचन्द्राकारं वक्रं पुष्पं यस्य सः ।
अर्धेन्दुपुष्पिका (अ. र. ४.७२)
लांगली ।
अर्शोघ्नः (ध. नि. ४, पृ. १६८)
सूरणः, अर्शोनाशकत्वात् ।
अलक्तकः (ध. नि.३.८२)
लाक्षा ।
अलम्बुषा (अ. हृ. चि. ८.१२)
मुण्डी ।
अलर्कः (सु. सू. ३८.१६)
मन्दारकः, यस्य क्षीरं न विनश्यति । (ड०), राजार्कः । (ध. नि. ४.१६)
Calotropis gigantea (Linn) R.Br. ex Ait.
अलवणा (सु. सू. ३८. १५)
ज्योतिष्मती ।

अलसान्द्रः (सु. सू. ४६.३५)
राजमाषः । (ड०)
Vigna cylindrica Skeels.
अलाबूः (सु. सू. ४६.२११)
तुम्बिनी, सा च दीर्घवर्तुलादिभेदादनेकधा । (ड०)
लौकी, कद्दू ।
Lagenaria siceraria (mol.) Standl.
अलाबुफला (कै. नि. १.५८)
बृहतीविशेषः ।
अलाबुसुहृत् (कै. नि. १.३१९)
अम्लवेतसः, तीक्ष्णोऽपि अलाबुपात्रं न भिनत्तीत्यतः ।
अलिपत्रिका (रा. नि. ५.४०)
वृश्चिका ।
अल्लका (ध. नि. २.६३)
धान्यकम् ।
आर्द्रधान्यकं, अल्लेति लोके इति डल्हणः (सु. सू. ४६.२३०) ।
अवकेशी (रा. नि. २.१९)
वन्ध्यवृक्षः ।
अवगुत्थम् (सु. सू. ४६.२२१)
काकतिक्ता ।
अवघातः (च. चि. ७.१२९)
आरग्वधः ।
अवटालः (नि.,च. द. ३२.२०-२२)
अजशृङ्गी ।
अवदंशक्षमः (ध. नि. ४.३९)
शिग्रुः ।
अवन्ती (सो. नि. १.६७०)
पीतभृंगराजः ।
अवरोहा (पा.) (च. चि. ३.२६७)
अवल्गुजः (च. सू. २७.३३)
वाकुची ।
अवल्गुजा (अ. हृ. सू. ६.७५)
वाकुची ।

अवाक्पुष्पी (च. चि. ७.११४)
अधःपुष्पी ।
अविद्धकर्णिका (कै. नि. १.६७७)
पाठा ।
अविद्धकर्णी (श. च. १.१२६)
पाठा ।
अव्यथा (ध. नि. १.२०५)
हरीतकी ।
अशनमल्लिका (च. द. ५८.२८)
आफरमल्लिका ।
अशुक्लचन्दनम् (सु. उ. ५०.१८)
रक्तचन्दनम् ।
अशोकः (सु. सू. ३८.१४)
लोहितकुसुमः स्वनामख्यातः । (ड०)
अशोक ।
Saraca indica Linn.
अशोकरोहिणी (च. सू. ४.१८)
कटुका ।
अश्मघ्नः (ध. नि. १.१५७)
पाषाणभेदः ।
अश्मन्तः (सो. नि. २.१९७)
अश्मन्तकः ।
अश्मन्तकः (च. सू. ४.१५)
अष्ट, अष्टा ।
Ficus rumphii Blume.
अश्मभिद् (च. चि. २६.४६)
पाषाणभेदः ।
अश्मभेदकः (च. सू. २३.१५)
पाषाणभेदः ।
अश्मरीहरः (प. र., ४७४
वीरतरुः ।
अश्मवल्कः (सो. नि. १.६६५)
पाषाणभेदविशेषः ।
अश्वकन्दः (नि. शे. २.१९०)
अश्वगन्धा ।

अश्वकर्णः (च. सू. ४.७)
अश्वकर्णवत् पक्षद्वयं फले यस्य सः ।
गर्जन ।
Dipterocarpus turbinatus Gaertn. f.
अश्वकर्णनिर्यासः (भे. सू. ४.१३)
गर्जनतैलाख्यः ।
अश्वक्षुरा (रा. नि. ३.१२३)
अपराजिता ।
अश्वखुरकः (च. चि. २३.२४५)
अपराजिता । स्यन्दनः कोकिलाक्षो वेति चक्रः ।
अश्वखुरा (ध. नि. ४.७६)
गिरिकर्णिका । श्वेतापराजिता इति शिवदासः (अ. हृ. उ. ३.४६) । अश्वखुरवत्पुष्पत्वात् ।
अश्वगन्धः (भा. प्र. चि. ४०.९)
अश्वगन्धा ।
अश्वगन्धा (च. सू. ४.९)
'वाजीव वेगं कुरुते नराणां स्मरोद्भवं, लाति च वाजिगन्धम् । ततोऽश्वगन्धा' इति । (प्रि. नि. ३.११०)
अश्वगन्धिका (सि. नि. १३७)
अश्वगन्धा ।
अश्वगोलः (द्र. गु. वि. २, पृ. ४१४)
अश्वकर्णसदृशबीजः ।
इसफगोल । Spogel Seeds,
Plantago ovata Forsk.
अश्वघ्नः (अ. हृ. चि. ८.२३)
करवीरः ।
अश्वत्थः (च. सू. ४.१५)
पीपल ।
Ficus religiosa Linn.
अश्वदन्तः (सो. नि. १.११३)
वासकः, अश्वदन्त इव श्वेतपुष्पत्वात् ।
अश्वनिम्बः (प्रि. नि. १.१४४)
अरलुः, निम्बवत् बृहत्पत्रत्वात्, अश्वानां व्याधौ चोपयोगित्वात् ।

अश्वबला (सु. सू. ४६.२५६)
तुरुष्कदेशे बृहत्पत्रा मेथिकाभेद एव 'हिस्फित्थ' इति लोके। (ड०)
घोड़ाघास। Alfalfa.
Medicago sativa Linn.
अश्वमारः (च. चि. ७.९८)
करवीरः।
अश्वमारकः (ध. नि. ४.१)
करवीरः।
अश्वमूत्री (ध. नि. ३.१३५)
शल्लकी।
अश्वशाखोटः (श. च. १.१८)
बं० आसशेओड़ा, वननेबू।
Glycosmis Pentaphylla Corr.
अश्वहनः (च. सू. ३.१७)
करवीरः।
अश्वहन्ता (सु. चि. ९.२८)
करवीरः।
अश्वावरोहकः (ध. नि. १.२७२)
अश्वगन्धा।
अश्वावरोहिका (च. सि. १०.३६)
अश्वगन्धा।
असनः (च. सू. ४.१७)
पीतशालः (शि., च. द. ४७.३), बीजक इत्यर्थः।
बिजयसार, बिआ।
Pterocarpus marsupium Roxb.
असनपर्णी (च. वि. ८.१३९)
असनस्येव पर्णवानोषधिविशेषः।
असनादिः (अ. हृ. सू. १५.१८)
सालसारादिः।
असितजीरकः (अ. हृ. चि. १४.१७)
कृष्णजीरकः।
असिततिलः (सु. सू. ४६.४०)
कृष्णतिलः।
असितमुष्ककः (सु. सू. ११.११)
कृष्णमुष्ककः।
काला मोखा, रतनगरुर।
Elaeodendron glaucum Pers.
असितसरोजम् (अ. हृ. चि. ७.८५)
नीलोत्पलम्।
असितसर्षपः (सु. सू. ४६.४९)
रक्तसर्षपः। (ड०)
असितसारिवा (सु. उ. १२.४९)
कृष्णसारिवा।
असिता (च. चि. १९.१०७)
कृष्णा, पिप्पली। (चक्र.)
असितोत्पलम् (च. शा. ८.२४)
नीलोत्पलम्।
असिपत्रः (नि. शे. १.४९)
स्नुही, असिसदृशपत्रत्वात्।
असिशिम्बी (रा. नि. ७.९७)
Sword bean. Canavalia gladiata (Jacq.)DC.
असीतकम् (भा. प्र. चि. २६.७५)
अस्थिकर्कटः (भै. र., पृ. ५३)
वृक्षविशेषः ज्वरे प्रशस्तः, यथा-'अस्थिकर्कटपञ्चाङ्गं शुण्ठ्या चिरज्वरप्रणुत्' इति।
अस्थिभङ्गः (श. च. १.२६७)
अस्थिसंहारः।
अस्थिशृङ्खला (प्रि. नि. २.५७)
'अस्थिसंयोजकः ख्यातो वल्लीरूपोऽस्थिशृङ्खला।
तत्काण्डं पर्वयुक्तं स्याच्चतुष्कोणं प्ररोहणम्॥'
अस्थिसंहारः।
अस्थिसंघातिका (रा. मा. २२.५)
अस्थिसंहारः।
अस्थिसंधिकरी (स. यो. ४.२५)
अस्थिसंहारः।
अस्थिसंबन्धनः (ध. नि. ६.९०)
प्रियङ्गुः (कङ्गुधान्यम्), अस्थिभग्ने प्रशस्तत्वात्।

अस्थिसंहारः (च. द. ४७.८)
हड़जोड़।
cissus quadrangularis Linn.
अस्थिसंहारकः (म. पा. १.३२१)
अस्थिसंहारः।
अस्थिसंहृत् (भा. प्र. चि. ४८.३४)
अस्थिसंहारः।
अस्थिसङ्घाटिका (ग. नि. २.२१.३०)
अस्थिसंहारः।
अस्थिसन्धिकम् (भै. र., पृ. ५८)
अस्थिसंहारः।
अस्फुरमल्लिका (चक्र., च. चि. १५.१२५)
आस्फोता 'हाफरमाली' इति ख्याता।
अस्रघ्नी (भै. र., पृ. ३९३)
अजपर्णम्? 'अयापान' इति ख्यातम्।
अस्रदानम् (सा. नि. ७.६६६)
अंसदानम्।
अस्रबिन्दुच्छदा (रा. नि. ७.५६)
लक्ष्मणा।
अंहिस्रा (सु. उ. २१.१५)
कन्थारी। (सा. नि. १.६८१)
कुडकरानि, कालाकडाभेदः (शि., च. द. ४४.३)
हिंस्राभेदः।
Capparis zeylanica Linn.
अहिकेशरम् (अ. हृ. चि. ७.१०६)
नागकेशरम्।
अहित्थः (ध. नि. ६.११३)
वनमेथिका, हिस्फित्थः, अश्वबलेति यावत्। (द्र.—अश्वबला)
अहिपुष्पम् (सु. चि. १७.२८)
नागपुष्पम्।
अहिफेनम् (शा. सं. १.४.२०)
अफीम। Opium.
अहिमारः (अ. हृ. उ. २२.८२)
अरिमेदः।
अहिमारकः (अ. हृ. उ. २२.१०७)
अरिमेदः।

आ

आकल्लम् (सि. भे. ४.९८४)
आकारकरभः।
आकल्लकम् (शा. सं. २.१०.२३)
आकारकरभः।
आकारकरभः (सो. नि. १.६८८)
अकरकरा। Pellitory
Anacyclum pyrethum DC.
आकाशमांसी (रा. नि. १२.९५)
मांसीविशेषः।
आकाशवल्ली (म. पा. १.२६२)
अमरलत्ती, अमरबेल।
Cassytha filiformis Linn.
आकुलकृत् (भा. प्र. चि. १.६५८)
आकारकरभः।
आकुली (स. यो. ३.१३)
आवर्त्तकी।
आक्षिकी (च. सू. २७.१६३)
आक्षिकी लता, तस्याः फलमाक्षिकम्।
आशफल।
Euphorbia longan Steud.
आखुकर्णी (अ. हृ. चि. २०.२९)
मूषिकपर्णी।
आखुपर्णिका (च. सू. ४.११)
मूषिकपर्णी।
आखुपर्णी (च. सि. ३.६१)
मूषिकपर्णी।
आखुविन्ना (अ. सं. उ. ४६.३१)
मूषिकपर्णी (इ)।
आखुवृक्षः (अ. सं. उ. ४६.३२)
जीमूतकः (इ)।
आघाटः (कै. नि. १.१०३३)
अपामार्गः, 'अघाड़ा' इति भाषायाम्।

आटरूषः (ध. नि. १.२३)
वासकः, 'अडूसा' इति भाषायाम् ।
आटरूषकः (च. चि. ३.२५८)
वासकः ।
आढकी (च. सू. २१.२६)
अरहर । Red gram, Pigeon Pa.
Cajanas cajan (Linn) Millsp.
आत्मगुप्ता (च. वि. ८.१३९)
कपिकच्छूः । आत्मनैव कण्डूकरैः शूकैः परिरक्षिता ।
आत्मजा (च. चि. ३.२६७)
पुत्रञ्जीवः (चक्र.) ।
आदण्डः (भे. सं. चि. १६.६९)
आमण्डः (एरण्डः) ।
आदानी (च. शा. ८.४७)
घोषकभेदः (चक्र.) ।
आदारिशिम्बी (पा.) (सु. उ. ४४.१९)
आउलिः ।
Cassia auriculata Linn.
आदारी (सु. उ. ४४.२९)
वेल्लन्तरसदृशपुष्पा आलिरिति लोके (ड०) ।
आदित्यकान्ता (ध. नि. ४.९८)
सुवर्चला ।
आदित्यपर्णिनी (सु. चि. ३०.२०,३१)
आदित्यपर्णी ।
आदित्यपर्णी (च. चि. १.४.७)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा-'आदित्यपर्णी नामौषधिर्या 'सूर्यकान्ता' इति विज्ञायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च' इति । सुश्रुते च 'मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्तिनी ॥' इति (सु. चि. ३०.२०) आदित्यपर्णः सूर्यावर्त्त इति चक्रः (च. चि. २६. २६८)
आदित्यभक्ता (ध. नि. ४.९९)
सुवर्चला ।
आदित्यवल्ली (च. चि. २६.२६८)
आदित्यपर्णी ।

आभा (च. द. ४९.१४)
आहेति ख्यातम् (शि.) ।
(द्र. - सो. नि. १.६६७)
बबूलभेदः ।
Acacia sp.
आभाबबूलकः (के. नि. १.१०८८)
कर्णमोटा । बबूलभेदः ।
(द्र. -आभा) ।
आमघ्नी (सो. नि. १.१२४)
कटुका, आमहन्तृत्वात् ।
आमण्डः (ध. नि. १.२९५)
एरण्डः ।
आमयः (अ. हृ. चि. १४.३६)
कुष्ठम् ।
आमरुत् (प्रि. नि. ८.५७)
अमरूदम् ।
आमलम् (भा. प्र. चि. १.८२१)
आमलकम् ।
आमलकम् (च. चि. १.१.६५)
आमलक्याः फलम् ।
आँवले का फल ।
Fruit of Āmalakī
आमलकी (च. सू. ४.११)
आँवला ।
Emblic myrobalan.
Emblica officinalis Gaertn.
आमलकीपत्रम् (ध. नि. २.५३)
तालीशम् । आमलक्या इव पत्रं यस्य तत् ।
आमिषम् (सु. चि. ३७.१५)
गुग्गुलु ।
आमोदः (रा. नि. २.२७)
सौरभम् ।
Fragrance
आम्रः (च. सू. ३.७८)
आम । Mango.
Mangifera indica Linn.

आम्रगन्धिहरिद्रा । (भा. नि. १.२००)
अमादा, आँबाहल्दी
Mango ginger.
Curcuma amada Roxb.
आम्रातकः (च. सू. ४.१०)
आमडा । Hog-plum.
Spondias pinnata(Linn. f.) Kurz.
आरग्वधः (च. सू. ४.११)
अमलतास, सियरलाठी ।
Cassia fistula Linn.
आरणी (भे. सं., चि. १४.८)
अरणी ।
आरण्यकुलत्थः (अ. हृ. उ. १६.६)
वन्यकुलत्थः (चक्षुष्या) ।
आरण्यपिप्पली (भे. सं., चि. २१.३०)
वनपिप्पली ।
आरण्यमाषः (सु. सू. ४६.३६)
वन्यमाषः ।
आरण्यालुः (क. का. ४.२९)
कन्दशाकविशेषः ।
आरामवल्लिका (रा. नि. २३.३५)
मूलपोती (क्षुद्रोपोदकी) ।
आरामशीतला (रा. नि. १०.५२)
शीतली ? रामशालिरिति ख्यातः संगुन्धिपत्रशाकविशेषो महाराष्ट्रे प्रसिद्ध इति वैद्यकशब्दसिन्धुः ।
आरामशृगालिका (रा. मा. ३१.३९)
स्तन्यजनन ओषधिविशेषः ।
आरिः (कै. नि. १.८२८)
वल्लीखदिरः 'अरार' इति लोकभाषायाम् ।
Acacia pennata Willd.
आरुकम् (च. सू. २७.१३३)
आड़ू । Peach.
Prunus persica Batsch.
आरेवतः (सु. सू. ३८.६४)
आरग्वधः ।

आरोग्यशिम्बः (सो. नि. १.२३७)
आरग्वधः । आरोग्यप्रदः शिम्बः फलं यस्य सः ।
आरोग्यशिम्बी (ध. नि. १.२२१)
आरग्वधः ।
आर्तगलः (सु. सू. ३८.१०)
'आंगडा' इति ख्यातम् । (शि. ,च. द. ३४.८)
करौनी ।
Xanthium strumarium Linn.
आर्तगला (रा. नि. १०.४२०)
दासी (नीलसैरेयकः) ।
आर्द्रकम् (च. सू. २७.१६६)
अद्रिशृङ्गबेरम् ।
अदरख । Fresh ginger.
Gingiber officinale Rosc.
आर्द्रकशृङ्गबेरम् (च. द. १६.९)
आर्द्रकम् (शि.) ।
आर्द्रशिरीषः (ड., सु. उ. ४८.२६)
क्षीरिकपीतनः ।
आर्द्रिका (अ. द., अ. हृ. सू. ६.१०९)
आर्द्रधनिका ।
हरी धनियां ।
Fresh coriander.
आर्यबृहती (अ. सं. उ. ४०.७४)
स्थूलफला कण्टकारिका (इ.), बृहतीत्यर्थः ।
आलुकम् (च. सू. २५.३७)
नानाविधः कन्दविशेषः शाके प्रयोज्यः ।
Yam. Dioscorea sp.
आलुकी (द्र. गु. वि. ३, पृ. २१७)
अरवी, कच्छू, घुंइया । Taro.
Colocasia esculenta (Linn.) Schott.
आलूः (सि. भे. २.१६०)
आरुकम् ।
आलूनि (सि. भे. २.२४२)
आलुकानि ।
आलूकम् (म. पा. ६.६६)
१. 'आलूबुखारा' इति लोके ।
Prunus domestica Linn.

२. 'आलू' इति ख्यातम् । (द्र. गु. वि. ३, पृ. २१६)
Potato.
Solanium tuberosum Linn.
आलूपगम् (स. यो. ६.१)
आलुकी ।
आवन्तकः (ड., सु., सू. ४५.१२०)
अतिमुक्तकः ।
आवर्तकी (अ. हृ. चि. १९.२२)
तरवड़, आवल । Tanner's Cassia
Cassia auriculata Linn.
आवर्तनी (प्रि. नि. ४.४४)
मरोड़फली ।
Helicterus isora Linn.
आवल्लिका (रा. मा. २६.१३)
वल्लीविशेषः, नाडीव्रणे प्रशस्तः ।
आरामवल्लिका ।
आविग्नम् (ध. नि. ५.१०२)
करमर्दकम् ।
आवेगी (ध. नि. ४.१०७)
वृद्धदारुः ।
आशयफलः (कै. नि. १.४६२)
पनसः । आशयेऽभ्यन्तरे फलानि यस्य सः अथवा आमाशयवत् फलं यस्य सः ।
आशालिः (स. यो. १.४७५)
चन्द्रशूरः ।
आशालिमः (सा. नि. १.६९१)
दरकृष्णः ।
आशाली (स. यो. १.२५५)
आशालिः ।
आशीतकः (प. र. ६५१)
अहिल्लक इति ख्यातः पुष्पवृक्षविशेषः (वै. श.) ।
आसीनम् (अ. सं. सू. ७.१८१)
कषायमधुरफलविशेषः ।
आसुरी (च. सू. २७.१०१)
राजिका ।
आस्फोटः (ध. नि. ४.१३)
अर्कः, फलस्य स्फोटित्वात् ।
आस्फोटा (ग. नि. १.१.२८४)
आस्फोता ।
आस्फोता (च. द. ६.६२)
नवमल्लिका 'हाफरमालि' इति ख्याता । (शि.)
वनमल्लिका । (श. च. १९९)
हाफरमाली, आफरमाली ।
Vallaris solanacia O. Kurze.
आस्यशाखोटः (आ. वि. ३, पृ. ६१८)
अश्वशाखोटः ।
आहम् (च. द. २२.७२)
स्वनामख्यातं वणिग्द्रव्यम् (शि.) । आभा ।
आहुल्यम् (रा. नि. ४.३३)
आवर्त्तकी ।
आहूरफेनम् (भै. र., पृ. ८३४)
अहिफेनम् ।

इ

इंगुकः (ड., सु. सू. ३९.६)
इङ्गुदी ।
इक्षुः (च. सू. ४.९)
ईख, गन्ना । Sugarcane.
Saccharum officinarum Linn.
इक्षुगन्धः (रा. नि. ३.१३२)
गोक्षुरः, इक्षोरिव गन्धत्वात् ।
इक्षुगन्धा (ध. नि. १.१४९)
क्षीरविदारी । इक्षोरिव गन्धो यस्याः सा ।
इक्षुगन्धिका (भा. नि. ३.४५)
गोक्षुरः ।
इक्षुदर्भा (रा. नि. ८.४७)
तृणविशेषः ।
इक्षुबाला (च. चि. २६.७३)
इक्षुबालिका ।
इक्षुबालिका (च. सू. ४.१२)
इक्षुवत्तृणभेदः ।
इक्षुरकः (च. सू. ४.२०)
कोकिलाक्षः ।
तालमखाना ।
Astercantha longifolia Nees.

इक्षुवल्ली (ध. नि. १.१४९)
क्षीरविदारी ।
इक्षुबालिः (पा.) (च. सि. १०.३३)
इक्षुबालिका ।
इक्ष्वाकुः (च. सू. १.८१)
तिक्तालाबुः । (चक्र.)
तितलौकी । Bitter gourd.
Lagenaria siceraria (Mol.) Standl.
इक्ष्वादिः (च. सि. ८.४०)
तृणपञ्चमूलपठितानां शरवर्जितानामिक्षुकुशकाशशालिमूलानाम् (चक्रः), शरवर्जितं तृणपञ्चमूलं, तृणचतुष्टयमित्यर्थः ।
इक्ष्वारिका (च. चि. ११.१८)
इक्षुबालिका ।
इङ्गुदी (सु. सू. ३९.६)
कण्टकी वृक्षः प्रसिद्धः (ड०) । हिंगोट, हिंगुआ ।
Balanitis aegyptiaca (Linn.) Delile.
इज्जलः (नि. शे. १.१२८)
हिज्जलः ।
इत्कटः (च.सू. ४.१५)
तृणविशेषः ।
इकड ।
Sesbania cannabina (Retz) Pers?
इत्कटा (अ. द. सू. १५.२४)
सूक्ष्मपत्रिका दीर्घलोहितयष्टिका काण्डविशेषः 'इकडि' इति लोके । इत्कटः ।
इन्दीवरम् (सु. चि. ७.१७)
१. कर्णपूरकाख्यो महापुष्पः शरवालिकाभेदः (ड०) । तत् (कुरुण्टिका) भेदो दीर्घपत्रो बहुलपुष्पः (ड., सु. सू. ३८.१२) । लालमुर्गा ।
Celosia cristata Linn.
२. नीलोत्पलम् । (रा. नि. १०.२४८)
इन्दीवरी (रा. नि. ३.२७)
१. उत्तमारणी ।
२. ओषधिविशेषः पञ्चरत्नकगणे । (र. चू. ८.४६)
३. शतावरी । (भा. नि. ३.१८४)
इन्दुराजी (अ. सं. चि. २१.२६)
बाकुची ।
इन्दुलेखा (ध. नि. १.१६६)
बाकुची ।
इन्द्रपत्नी (प्रि. नि. ३.१२०)
ऐन्द्री ।
इन्द्रपर्णी (सु. चि. १७.१५)
इन्द्रवारुणी (ड०) ।
इन्द्रपुष्पा (प. र. ८८)
लाङ्गली ।
इन्द्रपुष्पी (सु. सू. ३८.१६)
लाङ्गली ।
इन्द्रबीजम् (सु. सू. ४४.२७)
इन्द्रयवम् ।
इन्द्रयवम् (भा. नि. १.१५९)
कुटजबीज । Seeds of Kuṭaja.
इन्द्रयवाह्वयम् (च. चि. ७.७६)
इन्द्रयवम् ।
इन्द्रवल्लरी (एं. नि. ३.३७२)
इन्द्रवारुणी ।
इन्द्रवल्ली (सु. सू. २८.७)
१. इन्द्रवारुणी ।
२. ऐन्द्री (ब्राह्मी) । (प्रि. नि. ३.१२०)
इन्द्रवारुणिका (शा. सं. २.१२.५६)
इन्द्रवारुणी ।
इन्द्रवारुणी (च. चि. १४.१३८)
'फलं पीतप्रभं तस्याश्चित्रितं सितबिन्दुभिः' इति (प्रि. नि. २.३४) ।
इन्द्रायन । Colocynth.
Citrullus colocynthis Schrad.
इन्द्रवृक्षः (ध. नि. २.१३)
कुटजः, कलिङ्गस्थे महेन्द्रपर्वते प्रभूतत्वेनोपलब्धत्वात् ।
इन्द्रसाह्वा (च. चि. ६.४२)
इन्द्रवारुणी ।

इन्द्रसुरा (सु. चि. ३७.३४)
इन्द्रवारुणी ।
इन्द्रसूरः (भै. र., पृ. ८७३)
ओषधिविशेषः ।
इन्द्रा (च. क. ७.१९)
कोकिलाक्षः । (चक्र.)
इन्द्राणिका (श. च. १.९६)
निर्गुण्डी ।
इन्द्राणिशाकम् (प्रि. नि. ३.१२०)
ऐन्द्री ।
इन्द्राणी (च. चि. २१.८५)
निर्गुण्डी । (चक्र.)
इन्द्रायुधम् (च. चि. २३.१२)
स्थावरविषविशेषः ।
इन्द्राशनः (च. द. ५०.६४)
भङ्गा ।
इन्द्राह्वः (च. चि. १४.१६०)
इन्द्रवृक्षः (कुटजः) ।
इन्द्राह्वयः (च. चि. १४.१६०)
कुटजः ।
इन्द्राह्वा (ध. नि. १.२४८)
इन्द्रवारुणी ।
इभकेशरम् (सु. चि. ३८.५२)
नागकेशरम् ।
इभकणा (सु. उ. ५२.४२)
गजपिप्पली ।
इभकृष्णा (सु. उ. ५२.३८)
गजपिप्पली ।
इभगन्धा (सु. क. २.५)
फलविषम् ।
इभपिप्पली (अ. हृ. चि. १४.१८)
गजपिप्पली ।
इभमूलकः (ध. नि. १.८३)
गुण्ठः ।

इरिमः (भै. र., पृ. १०५२)
इरिमेदः ।
इरिमेदः (शा. सं. २.९.५१)
अरिमेदः ।
इषीका (अ. हृ. सू. २१.१९)
शरशलाका । दर्भतूलीत्यरुणदत्तः, काशशलाकेति हेमाद्रिः ।
इषुपुंखा (रा. मा. २६.४)
शरपुंखा ।
इष्टकापथकम् (ध. नि. ३.८६)
लामज्जकम् ।

ई

ईशावासकर्पूरः (कै. नि. १.१२८३)
कर्पूरभेदः ।
ईश्वरबोलः (सि. भे. २.४१)
अश्वगोलम् 'इसबगोल' इति लोके ।
ईश्वरी (प्रि. नि. २.७८)
'ईश्वरी सर्पफणवत्पुष्पा स्याद् गन्धमूलिनी'
ईश्वरमूल, इसरौल ।
Aristolochia indica Linn.
ईषद्गोलम् (शा. नि., पृ. ९०९)
अश्वगोलम् 'इसबगोल' इति लोके ।

उ

उखलः (रा. नि. ८.४६)
तृणविशेषः ।
उगल ?
Fagopyrum tataricum Gaertn.
उग्रः (अ. हृ. उ. ५.२०)
उग्रगन्धः रसोनः ।
उग्रगन्धः (भा. नि. १.२१७)
रसोनः ।
उग्रगन्धा (ध. नि. २.६)
१. वचा ।
२. अजमोदा । (चक्र., च. चि. २६.२२)
उच्चटका (च. सि. १२.१८(७))
उच्चटा ।

उच्चटा (सु. चि. ३८.८४)
घुर्घुराख्यः शणघण्टाकारफलोऽल्पो विटपः सरयूपकण्ठे हिमवति वारेन्द्र्यां च प्रायश उपलभ्यते । (ड०)
उटंगनः ।
उच्चटी (भे. सं. चि. ४.६२)
उच्चटा ।
उज्ज्वलः (च. सू. २७.१४)
षष्टिकभेदः ।
उटंगनः (द्र. गु. वि. २, पृ. ५७१)
उटंगन ।
Blepharis edulis Pers.
उटिङ्गणम् (शा. सं. २.१०.२३)
उटंगनः ।
उडिका (चक्र., च. सू. २७.१७)
नीवारः ।
उडुपतिः (सु. चि. २९.८)
सोमभेदः ।
उत्कटः (च. सू. २७.१८)
१. कुधान्यविशेषः ।
२. शरः ।(ध. नि. ४.१३५)
उत्तण्डकः (सो. नि. १.६६२)
उष्ट्रकण्टः ।
ऊँटकँटारा ।
Echinops echinatus Roxb.
उत्तमकन्यका (स. यो., पृ. ४८०)
सहदेवी ।
उत्तमकरणी (ड., सु. चि. १०.८)
उत्तमारणी ।
उत्तमकारणी (अ. हृ. उ. ३०.२७)
करम्भः (म्भा) (अ. द.), उत्तमारणीत्यर्थः ।
उत्तमवारुणी (अ. हृ. उ. ३७.७९)
उत्तमारणी ।
उत्तमा (अ. हृ. चि. १९.३८)
श्रेष्ठा, त्रिफलेत्यर्थः ।

त्रिफला ।
उत्तमारणी (सु. चि. ६.१२)
उत्तरन ।
Prgularia daemia (Forsk) Chiov.
उत्तरवारुणी (सा. नि. १.२२८)
उत्तमारणी ।
उत्तरापथिका (ध. नि. ५.५१)
द्राक्षाविशेषः उत्तरापथे जायमानः ।
उत्तरिणी (रा. मा. ३१.३२)
उत्तानपत्रकः (ध. नि. १.२९६)
रक्तैरण्डः ।
उत्तिमा (स. यो. १.४७६)
उत्तुण्डिका (रा. मा. २७.२)
वनकार्पासी ।
उत्तुण्डिकी (अ. हृ. उ. ३०.१८)
वनकार्पासी ।
उत्पलम् (च. सू. ४.३२)
नीलोत्पलम् ।
उत्पलसारिवा (च. द. ५५.९२)
अनन्तमूलम् (शि.) ।
सारिवा, सुगन्धिमूलत्वात् ।
उत्पलादीनि (च. क. ४.१०)
अत्र आदिशब्देन सौगन्धिकपद्मादीनां ग्रहणम् (चक्रः) ।
उत्पलिका (अ. सं. सू. १४.११)
कुमुदिनी ।
उत्पलिनी (रा. नि. १०.२५१)
कुमुदिनी ।
उदकीर्या (च. सू. १.८२)
नक्तमालः ।
उदीच्यम् (च. सू. २५.४०)
बालकम् । (ध. नि. १.४७)
उदीमानकः (चक्र., च. सू. २७.११४)
नदीमाषकः ।

उदुम्बरः (च. सू. ४.३३)
गूलर । Country fig.
Ficus glomerata Roxb.
उदुम्बरच्छदा (अ. नि. १९३)
हस्तिदन्ती ।
उदुम्बरपर्णी (च. क. १२.३)
दन्ती । (ध. नि. १.२२३) ।
उदुम्बरी (र. चू. ८.२४)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।
उद्दालः (ध. नि. ६.८६)
वनकोद्रवः ।
उद्दालकः (च. सू. २७.१४)
१. षष्टिकभेदः ।
२. कोविदारः । (कै. नि. १.९३३)
३. बहुवारः(श्लेष्मातकः) ।(चक्र., च. वि. ८.१३५)
उद्भेदः (रा. नि. २.२०)
अङ्कुरः । Sprout.
उद्वेगम् (ध. नि. ३.३९)
पूगम् ।
उन्दुरुकर्णिका (सु. सू. ३८.१८)
आखुकर्णी । (रा. नि. ३.२१)
मूषिकपर्णी ।
उन्मत्तः (सु. उ. २१.६)
धत्तूरकः ।(ड०)
उन्मत्तकः (ध. नि. ४.७)
धत्तूरः ।
उन्मत्तपञ्चकम् (अ. प्र. ४.३)
उन्मत्तसोमौ विजया जातीपत्री च खाखसम् । उन्मत्तपञ्चकं चैतद्यवानी पञ्चभिः समा ॥ दुग्धनिर्वापितादस्मादर्को ग्राह्यो यथोक्तितः । खादेत् पिशाचवन्मत्तो रमेच्च रमणीशतम् ॥ इति ।
उपकुञ्चिका (सु. सू. ४६.२३०)
स्थूलजीरक ईषत्कृष्णो बृहज्जीरक इति लोके(ड०) ।
मंगरैल, कलौंजी । Small fennel.
Nigella sativa Linn.
उपकुल्या (च. चि. ७.१४५)
कुल्या जलप्रणाली, तत्समीपे भवा । पिप्पली ।
उपकुल्याद्वयम् (सु. चि. ९.८)
पिप्पली गजपिप्पली च । (ड०) ।
उपकुल्ये (अ. हृ. चि. १५.७०)
पिप्पली गजपिप्पली च ।
उपचित्रा (च. वि. ८.१३५)
दन्ती । (ध. नि. १.२२३)
उपचेलिका (ग. नि. १.१.४५५)
पापचेलिका (पाठा) ।
उपलभेदकः (अ. हृ. चि. ११.२)
पाषाणभेदः ।
उपविषगणः (ध. नि. ७.११३-१४)
भल्लातकं चातिविषं चतुर्भागं च खाखसम् ।करवीरं द्विधा प्रोक्तमहिफेनं द्विधा मतम् ॥ धत्तूरश्च चतुर्धा स्याद् द्विधा गुञ्जा च निर्विषा । विषमुष्टिर्लाङ्गली च गणश्चोपविषाह्वयः ॥ इति ।
उपविषवर्गः (र. चू. ९.१३)
'लाङ्गली विषमुष्टिश्च करवीरो जया तथा । नीलकः कनकोऽर्कश्च वर्गो ह्युपविषात्मकः ॥' इति ।
उपोदकः (सु. चि. १.४२)
'पोइ' इति लोके (ड०) ।
उदकसमीपे जायते इत्युपोदकः ।
उपोदका (सु. सू. ४६.२५६)
उपोदिका ।
उपोदकी (रा. नि. ७.७४)
उपोदिका ।
उपोदिका (च. सू. २७.९४)
Basella rubra Linn.
उप्पुदलम् (स. यो. ५.११९)
उभे परूषके (भा. प्र. चि. २९.९१)
परूषकद्वयम् ।
उभे बले (सु. उ. २४.३१)
बलाद्वयम् -बला, अतिबला चेति ।

उभे सारिवे (च. चि. ७.१४५)
द्वे सारिवे इति श्यामलताऽनन्तमूली च ।(चक्रः, च. चि. १०.२१)
सारिवा कृष्णसारिवा च ।
उभे हरिद्रे (च. चि. ६.२७)
पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च ।
उमा (च. सू. १४.३६)
अतसी । (ध. नि. ६.११४)
उरुपूगः (का. सं., पृ. १५७)
एरण्डः ।
उरुबुकः (च. सू. ४.९)
उरुबूकः ।
उरुबूकः (रा. नि. ८.४४६)
रक्तैरण्डः ।
उरुमाणः (च. सू. २७.१५७)
खुबानी, जर्दालु । Apricot.
Prunus armeniaca Linn.
उर्वारुः (रा. नि. ७.१७६)
एर्वारुः (कर्कटी) ।
उर्वारुकम् (रा. नि. ७.१७७)
एर्वारुकम् ।
उलुपः (च. वि. ३.८(३))
गुल्मः ।
उलुयातृणम् (चक्र., च. सू. ४.१२)
दर्भः 'उलु' इति ख्यातः ।
उलूकम् (आ. वि. ३.११, पृ. ४५२)
स्थूलदर्भः ।
उल्लः (भै. र., पृ. ४०५)
सूरणः, 'ओल' इति लोके ।
उल्लकः (अ. हृ. चि. ८.१४९)
उल्लः ।
उशीरम् (च. सू. ४.८)
'वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरम्' इति । (भा. नि. २.८६)
खस । Khaskhas grass.
Vetiveria zizanioides (Linn.)Nash.
उषर्बुधः (सि. भे. २.३२)
चित्रकः ।
उष्ट्रकण्टः (शा. नि., पृ. ९१३)
ऊँटकंटारा ।
Echinops echinatus Roxb.
उष्ट्रकण्टकः (च. द. ५४.७)
उष्ट्रकण्टः ।
उष्ट्रकाण्डी (रा. नि. १०.४३)
उटंगनः ।
उष्ट्रभक्षा (सो. नि. १.१११)
धन्वयासः । उष्ट्रैर्भक्ष्यत इति ।
उष्णसुन्दरः (सि. म., १२८)
ग्रीष्मसुन्दरः ।
उसब्बा (सि. भे. ४.४७७)
उसबा ।
Smilax macrophylla Roxb.

ऊ

ऊर्ध्वकण्टका (ध. नि. १.२९१)
शतावरी ।
ऊषकः (द्र. गु. वि. २, पृ. २६२)
१. उषक । Gum amonic.
Dorema ammoniacum D. Don.
क्षारमृत्तिकेति डल्हणः ।
ऊषणम् (च. सू. २४.५०)
मरिचम् । (ध. नि. २.८८)
ऊषणा (ध. नि. २.७३)
पिप्पली ।
ऊषंदी (सो. नि. १.६९६)
भिस्सटा ।
Mollugo hirta Thunb.
ऊषलः (शा. नि. ३, पृ. २८१)
तृणविशेषः ।
उखलः ।

ऋ

ऋजुवृक्षः (षो. हृ. ३.५३)
अर्जुनः, ऋजुकाण्डत्वात् ।

ऋद्धिः (च. चि. १.१.६३)
अष्टवर्गे कन्दविशेषः ।
ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । श्वेतरोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥ तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ (रा. नि. ५.१८९-९०)
Habenaria sp.

ऋषभः (भा. नि. १.१२४)
ऋषभकः । 'ऋषभो वृषशृङ्गवत्' इति ।

ऋषभकः (च. सू. ३.२२)
अष्टवर्गे कन्दविशेषः ।
Microstylis wallichii Lindl.

ऋषभी (च. सू. ४.१०)
कपिकच्छूः ।

ऋष्यगंधा (च. वि. ८.१३९)
ऋष्यजाङ्गलकः, बलाभेदो वा । अस्मन्मते तु वन्याऽश्वगन्धा ।

ऋष्यजाङ्गलकः (चक्र., च. सू. ४.९)
ऋष्यगन्धा (वन्याऽश्वगन्धा) ।

ऋष्यप्रोक्ता (च. वि. ८.१३)
बलाभेदः । (चक्रः)

ए

एकपत्रिका (रा. नि. ६.८९)
शटी ।

एकपर्णी (का. सं., पृ. १४१)
१. शटी ।
२. रसौषधिविशेषः सर्पाक्ष्यादिगणे ।(र. चू. ८.५)

एकवीरः (रा. नि. ८.८)
एकलकंटो ।
Bridelia retusa Spreng.

एकवीरा (र. चू. ८.३४)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा-'शव(त ?)पत्रा भवेद्वल्ली पाते चैकफलान्विता । एकवीरेति सा प्रोक्ता रसबन्धकरी परम् ॥' इति ।

एकाङ्गी (अ. प्र. ४.२२)
सुगन्धिगणे मुरा भूतकेशी वा ।

एकाष्ठीलः (ध. नि. ४.१६)
राजार्कः ।

एकाष्ठीला (च. सि. १०.२३)
पाठा । (रा. नि. ६.९९) ।

एकैषिका (सु. सू. ४५.१२६)
अविद्धकरणी 'पाठा' इति लोके (ड०) ।
पाठा ।

एडगजः (च. सू. ३.३)
चक्रमर्दः ।(ध. नि. ४.४)

एरका (च. सू. ३.२४)
तृणविशेषः ।
Typha laxmannii Lepech.

एरण्डः (च. सू. २.१२)
रेंड, अण्डी ।
Ricinus communis Linn.

एरण्डकर्कटी (प्रि. नि. ८.५८-६०)
पपीता । Papaya.
Carica Papaya Linn.

एरण्डचिर्भिटः (शा. नि., पृ. ९२८)
एरण्डकर्कटी ।

एरण्डफला (रा. नि. ६.३३९)
दन्ती, एरण्डस्येव फलत्वात् ।

एरण्डयुगलम् (ध. नि. १.२८८)
श्वेतो रक्तश्चैरण्डः ।
सफेद और लाल एरण्ड ।
Two types of eranda.

एर्वारुः (भा. नि. ९.६०)
एर्वारुकम् ।

एर्वारुकम् (च. सू. २७.११०)
वल्लीफलविशेषः ।
ककडी । Snake cucumber.
Cucummis utilissimus Roxb.

एलचीफलम् (सि. भे. २.१५७)
लीची ।

एलवालुकम् (सु. सू. ३८.१४)
हरिवालुकं कुष्ठगन्धि कट्फलसदृशम् (ड०) ।

एलवालु, आलूवालू ।
Prunuss cerasus Linn.

एला (सु. सू. ३८.२४)
एलादिगणस्याद्यं द्रव्यम् । इलायची । Cardamom.
Elettaria cardamomum Maton.

एलागन्धिकम् (रा. नि. ४.१३४)
एलवालुकम् ।

एलानम् (म. पा. ६.६५)
अम्लफलविशेषः ।

एलापर्णी (च. वि. ८.१३५)
Alpinia galanga Willd.

एलायकः (भा. नि. ३.२३८)
एलुआ, मुसब्बर । Aloe.

एलायुग्मम् (अ. हृ. सु. १५.४३)
सूक्ष्मैला स्थूलैला च ।

एलीयकम् (भै. र., पृ. ११८२)
एलायकः ।

एलुकाख्यम् (सु. चि. १९.५८)
एलवालुकम् । (ड०)

एल्वालु (च. चि. १५.१६५)
एलवालुकम् ।

एल्वालुकम् (ध. नि. ३.७६)
एलवालुकम् ।

ऐ

ऐन्दुकम् (च. सू. २७.११४)
शाकविशेषः, निक्षार इति चक्रः ।

ऐन्द्री (च. सू. ३.२७)
१. मेघ्यौषधिविशेषः ।
२. इन्द्रवारुणी । (ध. नि. १.२४८)
Bacopa monnieri Linn.

ऐरावणी (अ. सं. सू. १४.३)
फलविशेषः ।ऐरावतम् ।

ऐरावतः (रा. नि. ११.२४)
नागरङ्गः ।

ऐरावतम् (सु. सू. ४६.२९१)
ऐरावणिका कृष्णलोहिताल्पफला । (ड०)

ऐरावतकम् (च. सू. २७.१६१)
अम्लातकं किं वा नागरङ्गम् । (चक्र.)

ऐरावती (सु. चि. ३८.८५)
१. नागबला । (ड०)
२. वल्लीखदिरः । (कै. नि. १.८२८)
(द्र. -आरिः)

ऐलम् (सि. भे. २.६१)
एलुआ ।

ऐलेयम् (अ. हृ. उ. ११.२४)
१. एलवालुकम् ।
२. ऐलेयः । (शा. सं. २.१२.५५)
(कुमारीसारः)

ऐलेयकम् (अ. हृ. उ. १६.२४)
एलवालुकम् ।

ओ

ओड्रपुष्पम् (प. र., ६४३)
जवापुष्पम् ।

ओढ्रपुष्पम् (सि. भे. ४.२९६)
जपापुष्पम् 'ओडहुल' इति लोके ।

ओण्ड्रका (रा. नि. १०.३९)
जपा ।

ओदनपाकी (च. वि. ८.१३९)
नीलझिण्टी । (चक्र.)

ओदनाह्वः (अ. सं. क. ५.२४)
ओदनपाकी ।

ओदनाह्वया (ध. नि. १.२८०)
बला ।

ओलः (भा. नि. ९.९१)
सूरणः, 'ओल' इति लोकभाषायाम् ।

ओल्लः (प. र., ६७३)
सूरणः ।

ओषधिः (च. सू. १.७१)
ओषध्यः फलपाकान्ताः, फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते फलपाकान्ताः, अत्र केचित् फलपाकान्ताः पाकान्ताश्चौषध्य इति वदन्ति (चक्रः) ।
क्षुप । Herb.

ओष्ठोपमफला (ध. नि. १.२०२)

बिम्बी । ओष्ठोपमं रक्तं फलं (पक्वे सति) यस्याः सा ।

औ

औदकाः (सु. सू. १३.१७)

उदके भवाः, कन्दाः, पत्राणि चौदकानि पद्मोत्पलादिजानि ।

जलज । Aquatic.

औद्भिदम् (च. सू. १.६८)

उद्भिद्य पृथिवीं जायत इति औद्भिदं वृक्षादि । (चक्रः)

पेड़-पौधे । Plants.

औषधम् (अ. हृ. चि. ५.५५)

१. शुण्ठी ।

२. चिकित्सितम् (च. चि. १.१.३)

क

कंकोलागुरु (सो. नि. २.३३७)

अगुरुविशेषः ।

कंसेल्लम् (ग. नि. १.५.४५)

कशेरुकम् ।

ककुन्दनी (ड०, सु. सू. ३९.६)

ज्योतिष्मती ।

ककुभम् (सो. नि. १.३५९)

चन्दनविशेषः ।

ककुभः (च. सू. ५.७३)

१. अर्जुनः ।

Terminalia arjuna W. & A.

२. आर्तगलः (ड०, सु. उ. ५३.११)

ककेरकः (सि. भे. ४.७१३)

वृक्षविशेषः ।

कक्कोलम् (च. सू. ५.७७)

कबाबचीनी, शीतलचीनी

Cubeb.

Piper cubeba Linn f.

कक्ष्यावायसी (अ. सं. उ. ४०.६०)

काकोदुम्बरिका । (इ.)

कङ्कता (ध. नि. १.२८६)

अतिबला ।

कङ्कतिका (कै. नि. १.१०५४)

१. अतिबला, कङ्कतिकासदृशफलत्वात् ।

२. क्षुत्करी । (सो. नि. १.६८२)

कङ्कतिकाफला (प्रि. नि. ३.१०३)

अतिबला । कङ्कतिकावत् फलं यस्याः सा ।

कङ्कालखेचरी (र. चू ८.४७)

पञ्चरत्नकगणे रसौषधिः ।

कङ्कुष्ठम् (सु. सू. २८.१३)

१. सुवर्णक्षीरिनिर्यासः । (ड०)

२. स्वर्णक्षीरी । (अ. नि. १९७)

३. मध्यकाले 'उशारेरेवन्द' इति ख्यातं— रैवतिका मूलसत्त्वम् ।

४. इदानीं तु तमालनिर्यासः (Latex of Garcinia morella) कङ्कुष्ठनाम्ना व्यवह्रियते ।

कङ्केलिः (भा. नि. ४.४७)

अशोकः ।

कङ्कोलम् (सु. सू. ४६.२०२)

'कङ्कोलं वल्लिजं ज्ञेयं फलं मरिचसन्निभम्' । (प्रि. नि. २.१४)

(द्र. — कक्कोलम्)

कङ्कोलकम् (ध. नि. ३.३५)

कक्कोलम् ।

कङ्गुः (च. सू. २६.८४)

प्रियङ्गुः (धान्यम्) ।

Setaria italica Linn. Beauv.

कङ्गुकः (सु. सू. २०.५)

षष्टिकभेदः ।

कङ्गुकम् (सु. चि. ३१.५)

प्रियङ्गुः ।(ड०)

कङ्गुणी (रा. मा. २६.१५)

कङ्गुः ।

कङ्गुनिका (ड०, सु. सू. ४६.२१)

प्रियङ्गुः ।

कङ्गुनी (ध. नि. ३.१६)

प्रियङ्गुः ।

कचामोदम् (रा. नि. १०.६९)

बालकम् ।

कचोरका (हा. १.१५.२)

शालिभेदः ।

कच्चकः (सु. चि. ७.६)

मध्यलेखानिचितः ऋजुकपत्र ईषद् रक्तमूलः 'कवहक' इति मालवके प्रसिद्धः । (ड०)

ओषधिविशेषः । आर्त्तगलः ?

कच्छकः (अ. हृ. चि. ११.१८)

कच्चकः ।

कच्छुरा (अ. द., सू. १५.३८)

१. फणिहारी धन्वयवासकाख्यः (दुरालभा) ।

२. शूकशिम्बा (कपिकच्छूः) । (चक्र., च. सू. ४.१५)

कच्छोत्था (रा. नि. ६.५९)

मुस्ता, जलप्रायदेशे जातत्वात् ।

कञ्चटम् (श. च. १.१८०)

कांचड़ा, शाकविशेषः ।

Jussiaea repens Linn.

कञ्चुका (म. पा. ७.८६)

शाकविशेषः ।

कञ्चुकी (अ. सं. उ. ४९.१५१)

कन्दविशेषः रसायने प्रशस्तः, तल्लक्षणं यथा—क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा । बिभर्ति या पल्लवमब्दशब्दात् सा कञ्चुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥' इति ।

कटङ्कटेरी (च. सू. ३.१०)

दारुहरिद्रा । (चक्र०)

कटभी (च. चि. ९.७०)

शिरीषभेदः श्वेतेतिनामा ।

Albizzia lucida Benth.

कटंभरः (ध. नि. १.११४)

श्योनाकः ।

कटम्भरा (च. चि. ९.४७)

१. कटभी । (चक्र.)

२. भद्राणी । (नि., च. द. २१.१९९-२०४)

कटसारिका (भा. नि. ४.५१)

श्वेतसैरेयकः ।

कटायिका (ड०, सु. चि. १८.१३)

विकङ्कतः ।

कटाहः (सो. नि. २.५२९)

कतीरा ।

Sterculia villosa Roxb.

कटु (अ. हृ. उ. ५.२०)

मरिचम् ।

कटुकम् (च. सू. ५.७७)

१. लताकस्तूरी । (चक्र.)

२. कङ्कोलकम् । (ध. नि. ३.३७)

कटुकदौग्धिकम् (अ. हृ. उ. ३७.७९)

कङ्कुष्ठम् । कटुकदुग्धा स्वर्णक्षीरी, तद्भवमिति ।

कटुकरोहिणी (च. वि. ८.१४३)

कटुका ।

कटुका (च. चि. ७.६८)

१. कटुरोहिणी । कुटकी ।

Picrorhiza kurroa Royle ex Benth.

२. शाकभेदः (अ. हृ. सू. २९.३५)

कटुका रोहिणी (च. चि. ५.११९)

कटुका ।

कटुकाख्या रोहिणी (च. चि. ७.१०९)

कटुका ।

कटुकालाबुः (च. चि. १४.५७)

इक्ष्वाकुः (कटुतुम्बी) ।

कड़वी लौकी ।

कटुकाह्वयम् (सु. चि. २४.२१)

कटुकम् ।

कटुकिका (सु. सू. ४६.२६२)

अरण्यकासमर्दिकेति डल्हणः ।

अस्मन्मते तु राजकोशातकी (धामार्गवः) ।

कटुकोशातकी (हे०, अ. हृ. सू. १५.३)

कृतवेधनम् ।

कटुचातुर्भद्रकम् (ध. नि. ७.८)

एला, त्वक्, पत्रकं मरिचञ्चेति, यथोक्तं— 'एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैः मरिचेन समन्वितैः । कटुपूर्वमिदं चान्यच्चातुर्भद्रकमुच्यते ॥' इति ।

कटुतुण्डी (रा. नि. ३.३०३)
तिक्तबिम्बी ।
कटुतुम्बम् (च. सि. ११.६)
कटुतुम्बी ।
कटुतुम्बी (सु. चि. ९.६०)
कड़वी लौकी, तितलौकी ।
Lagenaria siceraria (Mol.) Standl (bitter variety)
कटुतैलम् (अ. हृ. सू. ७.४१)
सर्षपतैलम् ।
कटुत्रयम् (अ. हृ. चि. ८. १०९)
त्रिकटु ।
कटुत्रि (अ. हृ. उ. ५.१९)
कटुत्रयम् (शि.) ।
कटुत्रिकम् (सु. उ. ५२.२९)
त्रिकटु ।
कटुदुग्धिका (ग. नि. २.४.१७९)
स्वर्णक्षीरी ।
कटुपर्णी (ध. नि. १.२४०)
स्वर्णक्षीरी ।
कटुपलम् (स. यो. २.१४०)
कटुफलम् (अ. सं. चि. २३.४५)
कटुकम् ।
कटुफला (पा.) (च. क. ४.३)
धामार्गवः ।
कटुरोहिणी (च. सू. २३.१९)
कटुवल्ली (प्रि. नि. २.१)
पिप्पली ।
कटुवीरा (आ. वि. ३.१६, पृ. ४६९)
लंका ।
लाल मिर्च । Chillies.
कटुशक्करकन्दी (सि. भे. ४.११६६)
कडी शकरकन्दी ।
कट्टीरगुन्द्रः (सि. भे. २.१३४)
कटाहः ।
कतीरा ।

कट्तृणम् (अ. हृ. उ. ३.४५)
कत्तृणम् ।
कट्फलः (च. सू. ४.५)
काफल, कायफर ।
Myrica nagi Thunb.
कट्फलादिगणः (चि. क. ५२)
कट्फलाद्यः सुगन्धितृणान्तः कफवातघ्नो गणः ।
कट्वङ्गः (च. सू. ४.३१)
अरलुः । (अ. नि. १४७)
Ailanthes excelsa Roxb.
कट्वी (सु. सू. ४४.२६)
१. कटुका । (ड०)
२. वल्लीविशेषः राजयक्ष्मणि हितः । (रा. नि. ३.४३)
Viscum monoicum Roxb ex DC.
कठिल्लः (सु. उ. ३९.१५१)
श्वेतपुनर्नवा । (ध. नि. १.२७४)
कठिल्लकः (च. सू. २७.९६)
कठिल्लः ।
कणः (अ. हृ. उ. ३७.८३)
पिप्पली ।
कणकणिका (च. शा. ८.४७)
रक्षोघ्न ओषधिविशेषः ।
राजिका (?)
कणककण्टकः (च. शा. ८.४७)
कण्टकी वृक्षविशेषः ।
कणगुग्गुलुः (सो. नि. १.४५२)
गुग्गुलुभेदः । (द्र. - रा. नि. १२.१८६)
कणमूलम् (अ. हृ. उ. ३७.८३)
पिप्पलीमूलम् ।
कणा (प्रि. नि. २.१)
'कणा तु कणवत्फला' । पिप्पली ।
कणाद्वयम् (अ. हृ. चि. १९.२)
पिप्पलीद्वयम्-पिप्पली गजपिप्पली चेति ।
कण्टकः (च. सू. १.७३)
पादपावयवः प्रयोज्याङ्गविशेषः यथा शाल्मलिकण्टकाः ।

कण्टकपञ्चमूलम् (सु. चि. १७.५)
करमर्दीत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः इति (सु. सू. ३८.७३)
कण्टकरञ्जः (कै. नि. १.९७२)
कण्टकिकरञ्जः ।
कण्टकाढ्या (ध. नि. ५.१२७)
शाल्मली ।
कण्टकारिका (च. सू. ४.१०)
कण्टकारी ।
कण्टकारी (च. सू. २.२२)
छोटी कँटेरी, रेंगनी ।
Solanum surattense Burm f.
कण्टकारीद्वयम् (ध. नि. १.१००)
कण्टकारी बृहती च ।
कण्टकारीत्रयम् (शा. नि. २३, पृ. ८३१)
गोक्षुरः कण्टकारी बृहती चेति। यथोक्तं - 'त्रिकण्टक्षुद्राबृहती कण्टकारीत्रयं स्मृतम्' इति ।
कण्टकिकरञ्जः (ड०, सु. सू. ११.१३)
'करञ्जः कण्टकी वल्लीकरञ्ज इति कथ्यते । (प्रि. नि. १.२०९)
कँटकरेज, करंजुआ ।
Fever nut. Caesalpinia crista Linn.
कण्टकिका (ड०, सु. चि. ११.१०)
विकङ्कतः, 'कटाई' इति लोकभाषायाम् ।
कण्टकिकिंशुकः (अ. नि. २१२)
पारिभद्रः । किंशुकसदृशः किन्तु कण्टकी वृक्ष इति विशेषः ।
कण्टकिफलम् (हे., अ. हृ. सू. ६.११९)
पनसम्, कण्टकितफलत्वात् ।
कण्टकी (सु. सू. ३८.६)
विकङ्कतः ।
कण्टकी करञ्जः (चक्र., च. सू. १.११६)
पूतीकः (कण्टकिकरञ्जः) ।
कण्टपत्रफला (रा. नि. ५.४७)
ब्रह्मदण्डी ।

कण्टपुंखा (रा. नि. ४.९)
शरपुंखाभेदः ।
Tephrosia spinosa Pers.
कण्टपुंखिका (रा. नि. ४.९)
कण्टपुंखा ।
कण्टफलः (रा. नि. ११.९)
पनसः ।
कण्टफला (रा. नि. ७.२१८)
कारवल्ली ।
कण्टशेलियाकः (ड०, सु. सू. ३९.७)
सहचरः, 'कँटसैरया' इति लोकभाषयाम् ।
कण्टसेलयाकः (ड०, सु. सू. ४२.११)
कुरुवकः, सैरेयकभेदः ।
कण्टाकुम्भाडु (च. द. ५४.५)
अहिंस्रा ।
कण्टालुः (रा. नि. ४.९)
कण्टपुंखा ।
कण्टालुकः (सो. नि. ७.६५४)
गुडदिल्लः ।
कण्डूः (हा. १.१५.१४)
क्षुद्रधान्यविशेषः ।
कण्डूकरी (अ. हृ. सू. १५.९)
कपिकच्छूः ।
कण्डूघ्नवृक्षाः (भे. सं. सू. ४.९)
कण्डूघ्नगणे परिगणिताः वृक्षाश्चन्दनादयः ।
कतकम् (सु. सू. ३८.४३)
कतकफलं स्वनामख्यातं शशकपुरीषप्रतिममम्बु-प्रसादनम् । (ड०)
निर्मली । Clearing nut.
Strychnos potatorum Linn.
कतकादिकः (च. चि. २६.७४)
कतकादिः मधुरस्कन्धे 'कतककाश्मर्य' इत्यादिनोक्तो गणः ज्ञेयः (चक्रः) ।
कत्तृणम् (ड०, सु. चि. ३७.१९)
गन्धतृणम् ।
हरी चाय ।
Cymbopogon jwarancusa Schult.

कदम्बः (च. सू. ४.१२)
कदम ।
Anthocephalus cadamba Miq.
कदम्बपुष्पः (कै. नि. १.९६२)
हरिद्रुः, कदम्बवत्पुष्पत्वात् ।
कदम्बपुष्पिका (ध. नि. १.१६०)
महाश्रावणी, कदम्बवत्पुष्पत्वात् ।
कदम्बपुष्पी (सु. चि. १९.६३)
भूमिकदम्बः (महाश्रावणी) ।
कदम्बिका (शा. नि. ४, पृ. ३७९)
लघुकदम्बः ।
कदरः (सु. सू. ३८.८)
खदिराकारः श्वेतसारः (ड०, सु. सू. ३८.८)
श्वेतखदिर ।
Acacia suma Buch-Ham.
कदली (च. चि. ३.२६०)
केला । Plantain, Banana.
Musa Paradisiaca Linn.
कदल्यादिगणः (र. चू. ८.२९)
कदल्याद्यः नीरपिप्पलिकान्तः रसकर्मणि प्रशस्तः ।
कनकः (च. चि. ७.७४)
१. नागकेशरः (चक्रः) ।
२. धत्तूरः (ध. नि. ४.७) ।
कनकक्षीरी (सु. सू. ११.१३)
सुवर्णक्षीरी (ड०) ।
कनकपुष्पी (च. चि. ७.१६७)
सुवर्णक्षीरी (चक्र.) ।
कनकप्रभः (सु. चि. २९.५)
सोमभेदः ।
कनकाह्वम् (सु. सू. ४४.४९)
कङ्कुष्ठम् (ड०) ।
कनीयः पञ्चमूलम् (अ. हृ. चि. ७.१६)
लघुपञ्चमूलम् ।
कनीयान् (सु. चि. २९.५)
सोमभेदः ।
कन्थारिका (रा. मा. २९.२१)
कन्थारी ।
कन्थारी (रा. नि. ८.२०)
हिंस्रा 'कँथार' इति लोकभाषायाम् ।
कन्दः (च. द. ६६.६९)
१. सूरणः । (शि.)
२. प्रयोज्याङ्ग विशेषः । (च. सू. १.७४)
३. वन्य ओलः । (शि., च. द. ५२.२७)
कन्दगणः (अ. प्र. ९.१०-१३)
आलूकाद्यः मूलान्तः ।
कन्दगुडूचिका (ध. नि. १.४)
कन्दगुडूचा ।
Tinospora sinensis (Lour.) Merrill.
कन्दग्रन्थी (रा. नि. ७.२४)
पिण्डालुः ।
कन्दलः (भा. नि. ९.९१)
सूरणः ।
कन्दली (सु. सू. ३९.८)
श्वेतश्लक्ष्णबहुपुटकन्दविशेषः 'सर्पच्छत्रकम्' इति लोके (ड०) । कानुर
Crinum asiaticum Linn.
कन्दवल्ली (म. पा. १.२१७)
विदारी । कन्दप्रधाना वल्ली ।
कन्दामृता (ध. नि. १.१४)
कन्दगुडूची ।
कन्नारम् (स. यो., पृ. ४८१)
कन्यकपञ्चमूली (सु. उ. ४८.२१)
लघुपञ्चमूलम् (ड०)
कन्यका (शा. सं २.१२.१५३)
कुमारी ।
कन्यकासारः (स. यो. २.४३)
ऐलेयः ।
मुसब्बर । Aloes.
कन्या (सु. चि. ३०.५, १५)
१. महौषधिविशेषः । तल्लक्षणं यथा — 'कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः । कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी ॥' इति
२. स्थूलैला (इ०, अ. सं. उ. २८.८५)

कन्या (शा. सं. २.१.१५)
कुमारी ।
कन्यासारः (भै. र., पृ. ११८३)
ऐलेयः ।
कपटम् (ध. नि. १.८०)
कत्तृणविशेषः ।
कपाटः (सो. नि. १.१५१)
चीड़ा, सरल इत्यर्थः ।
कपिः (ध. नि. ३.२२)
तुरुष्कः ।
कपिकच्छुः (च. चि. ११.६२)
कपिकच्छूः ।
कपिकच्छुरा (हा. १.१५.१४)
क्षुद्रधान्यविशेषः ।
कपिकच्छूः (अ. हृ. क. १.३६)
केंवाछ, कौंच ।
Cowhage, Cowitch
Mucuna prurita Hook.
कपिकपित्थकः (सो. नि. ७.६८२)
पनसी ।
कपिचूतः (ध. नि. ५.१२)
आम्रातकः ।
कपिञ्जला (हा. १.१५.१)
शालिभेदः ।
कपितैलम् (ध. नि. ३.२३)
तुरुष्कः ।
कपित्थः (च. सू. ३.१३)
कैंत । Wood apple.
Feronia limonia (Linn) Swingle.
कपित्थपत्रिका (कै. नि. १. ४२१)
सरसी ।
द्र०-कपित्थपत्री ।
कपित्थपत्री (अ. नि. १३५)
झरसी ।
Limonia crenulata Roxb.
कपित्थपर्णी (हे., अ. हृ. सू. १५.३०)
सरसी (कपित्थपत्री) ।
कपिपिप्पली (भा. नि. ३.२२१)
रक्तापामार्गः ।
कपिप्रियः (ध. नि. २.१०२)
कपित्थः ।
कपिरोमफला (रा. नि. ३.२०१)
कपिकच्छूः ।
कपिलमुस्तकम् (भै. चि. २४.२३)
मुस्तकविशेषः । रास्नातैले ।
कपिला (ध. नि. ५.१२१)
शिंशपा ।
कपिवल्ली (भा. नि. १.६८)
गजपिप्पली ।
कपिहस्तकः (भै. र., पृ. २३३)
एरण्डः ।
कपीतनः (च. सू. ४.१५)
१. गन्धमुण्डः (चक्र.), पारीष इति यावत् ।
२. आम्रातकः (भा. नि. ५.१९) ।
कपोतचरणा (ध. नि. ३.४३)
नलिका ।
कपोतवङ्का (सु. चि. ७.६)
१. कटभीसदृशपत्रो विटपी मध्यदेशे प्रसिद्धः (ड०) । गोरक्षः ।
२. ब्राह्मी । (भा. नि. ३.२७९) ।
कपोतवल्ली (च. वि. ८.१३९)
सूक्ष्मैला (चक्र.) ।
कपोतवेगा (ध. नि. ४.१००)
ब्राह्मी ।
कपोता (स. यो. ५.८८)
कपोती (र. चू. ८.३)
सर्पाक्ष्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।
कपोलवल्ली (च. वि. ८.१३९)
काकादनी, गलफुल इति लोके ।
कफारिः (रा. नि. ६.१३०)
शुण्ठी, कफघ्नत्वात् ।
कबरी (ध. नि. २.३८)
हिङ्गुपत्री ।

कबावम् (ग. नि. १.६.३१९)
कङ्कोलम् ।
कबाबचीनी (सि. भे. २.१२४)
कङ्कोलम् ।
कमलम् (च. सू. ३.२४)
कमल । Lotus.
Nelumbo nucifera Gaertn.
कम्पिल्लकः (च. सू. १.८३)
कबीला ।
Mallotus phlippinensis Muell - Arg.
करकः (ध. नि. २.६१)
दाडिमः ।
करका (रा. नि. ७.२७८)
१. त्रपुसविशेषः (जलकारवल्ली) ।
करघाटः (सु. क. २.५)
स्थावरविषविशेषः ।
करजोडिकन्दः (रा. नि. ७.५७)
हत्थाजोड़ी ।
Sellaginella rupestris Spreng.
करञ्जः (सि. नि. ५७)
नक्तमालः ।
डिठौरी, करुअइनी ।
Pongamia pinnata Pierre.
करञ्जद्वयम् (सु. सू. ३८.१६)
वृक्षविटपकरञ्जौ (ड०) ।
करञ्जो लताकरञ्जश्चेति ।
करञ्जत्रयम् (प्रि. नि. १.२१४)
करञ्जः लताकरञ्जश्चिरबिल्वश्चेति ।
करञ्जयुग्मम् (अ. हृ. सू. १५.१७)
नक्तमालः पूतीकश्चेति ।
करञ्जिका (सु. चि. २.७४)
करञ्जभेदः स्वल्पः ।
करञ्जी (म. पा. ५.६२)
करञ्जिका ।
करञ्जौ द्वौ (च. चि. १५.१७९)
नक्तमालः पूतीकश्च ।

करटाः (ध. नि. ६.१०९)
त्रिपुटाः ।
करपर्णी (रा. नि. ४.२६)
भेण्डा ।
करभः (सो. नि. २.३९३)
करभादनः (उष्ट्रकण्टकः) ।
करभवल्लभः (ध. नि. ५.५१)
पीलुः, उष्ट्रप्रियत्वात् ।
करभवारुणी (च. द. ६७. ५७)
करभवारुणी उष्ट्रकण्टकः इति हरमेखलानिघण्टुः, गंगापालश्चेति केचित् । (शि.)
करमर्दः (च. सू. ४.१०)
करौंदा ।
Carissa carandus Linn.
करमर्दकः (च. सू. २७.१६१)
करमर्दः ।
करमर्दिका (भा. नि. ५.११४)
द्राक्षाभेदः ।
करमर्दी (सो. नि. १.५७७)
द्राक्षाविशेषः ।
करम्भः (सु. क. २.५)
१. फलविषम् ।
२. उत्तमकन्यका (उत्तमारणी) । (अ. नि. ११२)
करम्भा (रा. नि. ३.२७)
उत्तमारणी ।
करली (शा. नि. १०, पृ. ६५६)
शाकविशेषः ।
करवडवल्ली (रा. नि. ३.३९)
अत्यम्लपर्णी ।
करवंदी (क. का. ४.४२)
करमर्दिका (ह्रस्वकरमर्दः) ।
करवन्दः (वै. म. ७.९)
करमर्दः, 'करौंदा' इति लोके ।
करवी (सु. सू. ४६.२३०)
यवानी ।

करवीरः (प्रि. नि. १.१७७)
१. प्रथमः श्वेतपुष्पः स्याद्द्वितीयो रक्तपुष्पकः । तृतीयः पीतपुष्पश्च करवीरस्त्रिधा मतः ॥'
(क) कनेर (सफेद और लाल) ।
Indian oleander.
Nerium indicum Mill.
(ख) कनेर पीला । Yellow oleander.
Thevetica neriifolia Juss.
२. सोमभेदः (सु. चि. २९.६)
करवीरकम् (च. चि. २३.१९)
स्थावरविषविशेषः ।
करवीरलता (र. चू. ६.४६)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'हयमारसुमाकारदलपूर्णान्विता लता । करवीरलतेत्युक्ता नितरां सूतबन्धने ॥' इति ।
करहाटः (ध. नि. १.१६८)
मदनः ।
करसीवल्लिका (र. चू. ६.४२)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'करसीपत्रवत्पत्रफला सक्षीरकन्दयुक् । करसीवल्लिकेत्युक्ता गिरिजारसबन्धिनी ॥' इति ।
करहाटकः (सु. क. ६.३)
करहाटः (क्षारागदे) ।
कराम्लम् (कै. नि. १.३७२)
करमर्दफलम् ।
करालाः (ध. नि. ६.१०९)
त्रिपुटाः ।
करिंकारः (स.यो. २.९०)
करिकुसुमः (नि. शे. १.१२)
नागकेसरपुष्पचूर्णम् ।
'तत्पुष्पचूर्णं तु करिकुसुमः पुष्परोचनः ।
करिल्लका (रा. नि. ७.२७८)
कारवल्ली ।
करिशिन् (स. यो. ५.३२)
करीरः (सु. उ. ५७.९)
१. गूढपत्रो मरुदेशेऽतिप्रसिद्धः कण्टकिवृक्षः ।(ड०)

करील, केर, टेंट ।
Capparis decidua Edgew.
२. वंशाग्रम् (ध. नि. ४.१४०)
करीरी (र. चू. ६.५२)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा — 'श्रीशैलशिखरोद्भूता मार्कण्डीसदृशौषधिः । रक्तं क्षीरं क्षता मुञ्चेत् करीरी रसबन्धिनी ॥' इति ।
करुणम् (मा. द्र. २१.३७)
फलविशेषः ।
करुणी (रा. नि. १०.२७)
पुष्पविशेषः ।
करेणुः (सु. चि. ३०.५, १६)
महौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'करेणुः सुबहुक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥' इति ।
कर्कटः (रा. नि. ११.३३१)
आमलकभेदः । क्षुद्रामलकः ।
कर्कटम् (च. चि. २३.११)
स्थावरविषविशेषः ।
कर्कटकः (च. चि. २०.३४)
वृक्षविशेषः शृङ्गीयोनिः ।
काकड़ा ।
Pistacia integerrima Stewart ex Brandis.
कर्कटकम् (सु. क. २.५)
१. कन्दविषविशेषः ।
२. कर्कटीभेदः (सु. उ. ५८.४२)
त्रपुषमिति डल्हणः ।
कर्कटकशृंगी (च. चि. २०.३८)
कर्कटशृङ्गी ।
कर्कटकी (च. चि. १८.५१)
कर्कटशृङ्गी (चक्र.) ।
कर्कटशृङ्गः (ड०, सु. सू. १४.३६)
मेषशृङ्गः ।
कर्कटशृङ्गी (च. चि. १८.५०)
'शृङ्गी कर्कटवृक्षे कोशः शृङ्गाकृतिस्तु कीटकृतः' ।
(षो. हृ. ३.६०)
काकडासिंगी ।

horn-like gall formed on the plant of Pistacia integerrima Stewart, ex Brandis.

कर्कटाख्या (च. चि. १७.९४)

कर्कटशृङ्गी ।

कर्कटाह्वयाः (अ. हृ. उ. २४.५१)

कर्कटशृङ्गी ।

कर्कटाह्वया (च. क. ७.१८)

कर्कटशृङ्गी ।

कर्कटिका (ग. नि. २.११.७२)

कर्कटी ।

कर्कटी (ध. नि. १.१७६)

उर्वारुः ।
ककड़ी ।
Snake cucumber. Cucumis utilissimus Linn.

कर्कन्धुः (च. सू. २५.४९)

बदरभेदः ह्रस्वः ।
झड़बेर ।
Zizyphus nummularia (Burm. f.) W.&A.

कर्कशः (च. सू. २७.९७)

स्वल्पकर्कोटकः (चक्र.) ।

कर्कशच्छदः (ध. नि. १.४९)

पटोलः ।

कर्कशच्छदा (अ. नि. २१३)

गोजिह्वा ।

कर्कारुः (कै. नि. १.५३३)

कर्कारुकः ।

कर्कारुकः (च. चि. १९.३२)

कूष्माण्डभेदः कूष्माण्डाकृतिः उत्कलदेशे प्रसिद्धः । (शि., च. द. ३२.२९)
Cucurbita pepo Linn.

कर्की (अ. सं. उ. ४८.२३)

कर्कटशृङ्गी (इ.) ।

कर्कोटः (अ. हृ. सू. ६.७६)

फलशाकविशेषः ।
ककोड़ा, खेखसा ।
Momordica dioica Roxb. ex Willd.

कर्कोटकः (च. सू. २७.९६)

१. कर्कोटः ।
२. विषभेदः । (सु. क. २.५)

कर्कोटकम् (सु. क. २.५)

फलविषविशेषः ।

कर्कोटकी (च. क. ४.३)

राजकोशातकी (धामार्गवः) ।

कर्कोटी (अ. हृ. उ. ३०.१८)

१. कर्कोटकी ।
२. वन्ध्याकर्कोटी । (शा. सं. २.११.५७)
३. गोपघोण्टा (ड०, सु. क. ६.३) 'ककोड़' इति लोके ।

कर्चरी (द्र. गु. वि. ३, पृ. २०७)

कचरी, गुर्मी ।
Cucumis sp.

कर्चूरः (च. सू. २७.१५५)

१. फलविशेषः ।
२. सुगन्धिः कन्दविशेषः । (कै. नि. १.१३८८)
Curcuma zedoaria Rosc.

कर्णकः (अ. सं. सू. ७.१२४)

शाकविशेषः ।

कर्णपूरकः (ड०, सु०चि० ७.१७)

इन्दीवरम् ।

कर्णमोटः (च. द. ४४.४०)

कर्णमोटा (कै. नि. १.१०८८)

आभाबबूलकः ।

कर्णमोरटः (भै. र., पृ. १६०)

जलजः स्थलजश्च ।

कर्णस्फोटा (रा. नि. ३.४१)

काकादनी । वङ्गीयानां ज्योतिष्मती । लताफटकी ।
Cardiospermum halicacabum Linn.

कर्णाख्यः (च. द. १.२०९)

काणाखोड इति ख्यातः (शि.)

कर्णिकारः (प.र., ७२३)

१. वृक्षोत्पलः ।
२. आरग्वधः । (ध. नि. १.८१९)

कर्त्तरीनिर्गुण्डी (शा. नि. ३, पृ. २५१)

निर्गुण्डीभेदः ।

कर्तरीयम् (सु. क. २.५)

स्थावरविषविशेषः ।

कर्दमकः

१. शालिविशेषः । (सु. सू. ४६.४)
२. स्थावरविषभेदः । (सु. क. २.५)

कर्पराल: (ध. नि. ५.६०)

अक्षोटः ।

कर्पूरः (च. सू. ५.७७)

कपूर । Camphor.
Cinnamomum camphora Nees & Eberm.

कर्पूरकहरिद्रा (अ. प्र. ३.३६)

कर्पूरगन्धिहरिद्रा ।
(द्र. - कर्पूरा)

कर्पूरवल्ली (वै. म. ११.१३)

सारिवा । दाक्षिणात्यानां पर्णयवानी ।

कर्पूरा (भा. नि. १.१९८)

आम्रगन्धिहरिद्रा ।

कर्पूरीलतिका (प्रि. नि. २.३०)

सारिवा, 'कपूरी' इति लोके ।

कर्बुदारः (च. सू. ४.१३)

१. काञ्चनारः ।
२. श्लेष्मातकः । (ध. नि. ५.९४)

कर्बुरम् (ड०, सु. सू. ४६.२१६)

शीर्णवृन्तम् ।

कर्मरकः (रा. नि. ११.१३)

कर्मरङ्ग ।

कर्मरङ्गम् (भा. नि. ६.१४१)

कमरख ।
Averrhoa carambola Linn.

कर्मरिकम् (अ. प्र. ९.१६)

कर्मरङ्गम् । अम्लफलगणे ।

कर्मस्फोटी (र. चू. ७.८)

रसौषधिविशेषः ।

कर्मारः (रा. नि. ११.१३)

कर्मरङ्गः ।

कर्षफलः (ध. नि. १.२१२)

बिभीतकः । कर्षप्रमाणं फलं यस्य सः ।

कलञ्जः (आ. वि. ३.१०, पृ. ४४९)

तमाखुः ।

कलमः (च. सू. २७.८)

शालिविशेषः ।

कलम्बः (अ. हृ. सू. ६.९३)

नाड्याकारः सूक्ष्मसुषिरो बहुतोयजः । (हे.)
शाकविशेषः । कलमी ।
Ipomoea reptans (Linn) Poir.

कलम्बकः (द्र. गु. वि २, पृ. ३५७)

पीतदारुः पादपः, दाक्षिणात्यानां दारुहरिद्रा ।
झाड़ हल्दी । Tree turmeric.
Coscinium fenestratum Colebr.

कलम्बी (भा. नि. ९.१९)

कलम्बः, शाकविशेषः, 'करमी' इति लोके ।

कलशी (सु. सू. ३८.२७)

पृश्निपर्णी (ड०) ।

कला (सि. भे. ४.१४)

खूबकलाँ (खाकसी) ।
Hedge - mustard.
Sisymbrium irio Linn.

कलायः (अ. हृ. सू. ६.१८)

१. कलायो द्विविधः - त्रिपुटो वर्तुलश्च । (हे.)
२. त्रिपुटः । (प.र ७८५)

कलायवल्ली (सु. चि. ६.८)

शाकविशेषः ।

कलायविदली (च. द. ४४.६७)

स्वनामख्याता लता (शि.) ।

कलिः (अ. नि. ५१)

बिभीतकः ।

कलिका (रा. नि. २.२५)

कली । Bud.

कलिकारी (ध. नि. ४.९)

कलिहारी ।

कलिङ्गः (ध. नि. २.१३)
कुटजः, कलिङ्गदेशे प्राचुर्येण जातत्वात् ।
कलिङ्गकाः (ध. नि. २.१५)
इन्द्रयवाः (कुटजस्य यवाकारबीजानि) ।
Seeds of Kuṭaja.
कलिङ्गयवः (च. चि. ७.४६)
इन्द्रयवः ।
कलिङ्गशुण्ठी (आ. वि. ३.४, पृ. ४०७)
शुण्ठीविशेषः ।
कलिद्रुमः (ध. नि. १.२१२)
बिभीतकः ।
कलिहारी (भा. नि. ३.८१)
कलिहारी ।
Gloriosa superba Linn.
कली (प. र., ९५०)
कलिका ।
कलोड्यम् (अ. हृ., सू. ६.९२)
अङ्कलोड्यम् ।
कलौञ्जी (ग. नि. १.६.३१६)
उपकुञ्चिका ।
कल्कः (ध. नि. ३.२२)
तुरुष्कः ।
कल्वञ्जिका (सि. भे. २.४०)
कलौञ्जी इति लोके ।
उपकुञ्चिका ।
कवकम् (सु. सू. २०.८)
छत्रकम् ।
Mushroom.
कवचः (ध. नि. १.४५)
पर्पटः ।
कशिका (च. द. २७.६३)
श्वेतार्कः । (शि.)
कशेरु (च. चि. १४.१०)
कशेरुकम् ।
कशेरुकम् (कै. नि. १.१६१७)
'मुस्ताकृति स्वल्पकन्दं वृषपर्वा कशेरुकम्' ।
कसेरु ।
Scirpus grossus Linn. f.
कषायद्रुमाः (च. शा. ८.२४)
न्यग्रोधादयः ।
कषायवृक्षाः (च. चि. ४.१०४)
न्यग्रोधादयः ।
कषायफलपुष्पकः (अ. र. ४.१४)
खदिरः । कषायं फलं पुष्पञ्च यस्य सः ।
कष्टहरः (प्रि. नि. ३.७०)
एरण्डः , 'कैस्टर' इत्यांग्लभाषायाम् ।
कसनोत्पाटनः (श. च. १.१६०)
वासकः । कसनं कासः, तदुत्पाटयति निर्मूलयतीति ।
कसेलिका (सि. भे. २.१०६)
पूगम् 'कसैली' इति लोके ।
कह्लारम् (सु. सू. ३९.८)
रक्तोत्पलम् । (ड०) ।
कांगणिः (नि., च. द. ४३.९)
कङ्गुणिका ।
कांजीरः (क. का. ११.४७)
काण्डीरः ?
काककुष्ठम् (भा. नि. ७.१६३)
कङ्कुष्ठम् ।
काकजङ्घा (सु. चि. १९.६३)
मसी ।
Peristrophe bicalyculata Nees.
काकजम्बूः (ड०, सु. सू. ३८.४८)
जम्बूः स्वल्पफला ।
कठजामुन ।
काकणन्तिका (च. चि. ७.२०)
गुञ्जा (चक्र०) ।
काकणन्ती (ध. नि. ४.२७)
रक्तिका (गुञ्जा ।
काकणिका (रा. मा. ३१.३१)
काकाण्डी ।
काकतिक्ता (अ. हृ. सू. १५.१७)
चिरपोटिका (ड०,.सु. चि. ९.२९)
Physalis minima Linn.

काकतिन्दुः (ध. नि. ५.४१)
तिन्दुकविशेषः ।
मकरतेंदू, बिसतेंदु ।
Diospyros montana Roxb.
काकतुण्डकः (चक्र., च. चि. १.१.६४)
१. काकनासा ।
२. अगुरुविशेषः (सो. नि. १.३८१) ।
काकतुण्डफला (ध. नि. ४.२५)
काकनासा ।
काकतुण्डी (ध. नि. ४.२६)
१. काकनासा 'कौआठोडी ' इति लोके ।
२. व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः । (र. चू. ८.१५)
काकदोला (सो. नि. १.६८४)
काकादनी ।
काकनासा (सु. चि. ३७.२०)
कौआठोढ़ी, सिंगरौटी ।
Pentatropis microphylla W.&.A.
काकनासिका (च. चि. १.१.६४)
काकनासा ।
काकपीलुः (ध. नि. ४.२७)
१. काकादनी ।
२. काकतिन्दुकः । (रा. नि. ११.५२)
काकमर्दनिका (ड०, सु. सू. ३९.४)
ज्योतिष्मती ।
काकमाची (च. सू. ३.१७)
मृष्टफला स्वनामप्रसिद्धा (ड०,.सु. सू. ३८.१८)
मकोय ।
Solanum nigrum Linn.
काकमाच्यादिगणः (र. चू. ८.३१-३३)
काकमाच्यादिकः कुरुवकान्तः रसकर्मणि प्रशस्तः ।
काकमालिका (पा.) (अ. हृ. उ. ३५.२५)
कालमालिका ।
काकलकः (सु. सू. ४६.८)
षष्टिकविशेषः ।
काकाण्डः (च. सू. २७.३४)
१. शूकरशिम्बी । (चक्र.)
२. विषघ्नौषधिविशेषः । (च. चि. २३.४९)
काकाण्डकः (च. चि. २३.५२)
काकाण्डः ।
काकाण्डकी (अ. हृ. उ. २४.३५)
काकाण्डी ।
काकाण्डी (ध. नि. १.१५३)
कपिकच्छूविशेषः ।
काकाण्डोला (अ. हृ. सू. ६.२२)
निःशूका कपिकच्छूः । (हे.)
काकादनी (सु. सू. ३९.९)
कर्णस्फोटा ।
लताफटकी ।
Cardiospermum halicacabum Linn.
काकाह्वयोदुम्बरिका (सु. उ. ४७.३७)
काकोदुम्बरिका ।
काकाह्वा (च.चि. २१.९०)
काकमाची । (ध. नि. ४.२१)
काकाह्वानोदुम्बरी (सु. चि. ९.२५)
काकोदुम्बरिका ।
काकिनी (शा. सं. ३.८.४६)
१. काकाण्डकी ।
२. दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—
'स्थूलकण्टकपत्रा या प्रोक्ता सा काकिनी लता ।
रसबन्धकरी सैषा जरामृत्युविनाशिनी ॥' इति ।
(र. चू. ६.२६)
काकोदुम्बरिका (च. चि. ७.१७०)
कठगूलर ।
Ficus hispida Linn.
काकोलियुगम् (च. चि. २६.९३)
काकोलीद्वयम्—काकोली, क्षीरकाकोली च ।
काकोली (च. सू. ४.९)
कन्दविशेषः ।
Roscoea procera Wall.
काकोलीद्वयम् (अ. हृ. उ. १३.४)
काकोली क्षीरकाकोली च ।
काकोल्यादिगणः (चि. क. ४९)
काकोल्याद्यः पुण्डरीकान्तः । पित्तहरः

काकोल्यौ (अ. हृ. सु. १५.८)
काकोलीद्वयम्—काकोली, क्षीरकाकोली च ।
काङ्गणिका (चक्र., च. चि. ३.२५८)
ज्योतिष्मती, 'मालकांगनी' इति लोके ।
काजूतक: (शा. नि. ५,पृ. ४८७)
काजू । Cashew.
Anacardium occidentale Linn.
काञ्चन: (शा. नि. ३, पृ. २४४)
१. काञ्चनार: ।
२. शालिविशेष: । (अ. हृ. सू. ६.२)
काञ्चनक: (सु. सू. ३९.७)
धत्तूरक: (ड०) ।
काञ्चनक्षीरी (च. चि. १३.१३३)
स्वर्णक्षीरी ।
काञ्चनक्षीर्यौ (सु. चि. ८.४०)
एकं कङ्कुष्ठम्, अन्या पीतदुग्धा बृहत्पत्री यवतिक्तेति डल्हण: । अद्यत्वे कङ्कुष्ठप्रभवा शृगालकण्टकश्चेति द्वयं गृह्यते ।
काञ्चनार: (शा. सं. २.२.१२६)
'काञ्चनारो युग्मपत्र: शुभ्रपुष्पदलान्वित: । कलिका: नलिकाकारा: वसन्ते विकसन्ति च ॥'
(प्रि. नि. १.१९४)
कचनार ।
Bauhinia variegata Linn.
काञ्चनी (ध. नि. १.२४२)
१. स्वर्णक्षीरी ।
२. हरिद्रा । (भा. नि. १.१९६)
३. काञ्चनारभेद: । (सो. नि. १.६८३)
४. काकवल्लरी । (म. पा. १.३३४)
काटाशारि: (स. यो. १.३२)
काणा (सु. उ. ६०.४७)
काकोली (ड०) ।
काण्ड: (अ. हृ. उ. ३८.१६)
१. शरकाण्ड: ।
२. नाल: । (नि. शे. ६.४०१)
काण्डकटुक: (ध. नि. ४.६२)
काण्डीर: ।
काण्डजाता (अ. र. ४.१२)
गुडूची, काण्डोद्भवत्वात् ।
काण्डतिक्त: (ध. नि. १.३३)
किराततिक्त: ।
काण्डरुहा (ध. नि. १.३७)
कटुका ।
काण्डीर: (द्र. गु. वि. २, पृ. २३७)
देवकांडर ।
Ranunculus scleratus Linn.
काण्डेक्षु: (च. सू. ४.१२)
इक्षुभेद: ।
काथरा (रा. नि. ५.३६)
कादम्बम् (सु. क. २.५)
पुष्पविषविशेष: ।
कादम्बर्य: (रा. नि. ९.१७०)
कदम्ब: ।
कान्तक्रामकम् (च. द. ४४.५३)
भद्रमुस्तम् (शि.) ।
कान्ता (च. चि. २५.११६)
१. मञ्जिष्ठां । (चक्र.)
२. रेणुका । (रा. नि. ६.९९)
३. प्रियङ्गु: । (कै. नि. १.१३५२)
४. भद्रैला । (रा. नि. ६.७१)
कान्तार: (सु. सू. ४५.१४९)
इक्षुभेद: ।
कामफली (अ. प्र. ८.४३)
वशीकरणे प्रयोज्या ।
कामराशी (स. यो., पृ. ४८६)
कामरूपका (ध. नि. ४.९७)
वन्दाक: ।
कामवृक्षक: (अ. नि. १०९)
वन्दाक: ।
कामवृद्धि: (रा. नि. ४.५१)
उटिंगन: ?
कामाची (च. द. ५३.१८)
काकमाची (शि.) ।

कामात्ता (अ. हृ. सू. ७.३६)
काकमाची (अ. द.) ।
कामुका (अ. द., अ. हृ. सू. १५.३०)
रक्तमञ्जरी, अतिमुक्तक इत्यन्ये ।
काम्बोजिका (अ. हृ. उ. ३४.२)
काम्बोजी ।
काम्बोजी (ध. नि. १.१३६)
माषपर्णी ।
काम्भोजी (रा. नि. ३.४७)
रक्तिका ।
कायफलम् (स. यो. ७.८)
कट्फलम् ।
कायस्था (च. चि. ९.५७)
१. सूक्ष्मैला । (चक्र.)
२. हरीतकी । (भा. नि. १.६)
३. तुलसी । (रा. नि. १०.७७)
कारवल्ली (कै. नि. १.५९४)
जलकारवेल्ली ।
कारविका (भा. प्र. चि. १.८६२)
कारवी ।
कारवी (च. सू. २७.३०७)
कृष्णजीरकम् (चक्र०) ।
स्याहजीरा ।
Carum carvi Linn.
कारवृन्त: (का. सं., पृ. २०६)
कारवेल्लक:, 'कारवृन्ता' पक्षे पाटला (कालवृन्ता)
कारवेल्लम् (अ. सू. ६.८०)
तिक्तफलशाकविशेष: ।
करैला ।
Momordica charantia Linn.
कारवेल्लकम् (सु. सू. १९.३३)
कारवेल्लम् ।
कारवेल्लिका (च. वि. ८.१४३)
कारवेल्लम् ।
कारवेल्ली (शा. सं. ८.१२.४५)
कारवेल्लम् ।
कारस्कर: (रा. नि. ९.३५)
कुपीलु: (विषतिन्दुक:) ।
कुचला । Nux Vomica.
Strychnos nuxvomica Linn .f.
कारी (रा. नि. ८.२६)
कारी ।
Canthium Parviflorum Linn.
कार्पासम् (च. सू. १५.७)
कार्पासीभवं तूलम्, मूलं बीजं वा कार्पासशब्देन प्रसङ्गतो गृह्यते ।
कपास । Cotton.
कार्पासिनी (सु. उ. ४७.३८)
कार्पासी ।
कार्पासी (च. चि. ७.९६)
कार्पासयोनि: पादप: ।
कपास पौधा । Cotton Plant.
Gossypium herbaceum Linn.
कार्मुक: (ध. नि. १.३१)
महानिम्ब: ।
कार्मुका (पा.) (अ. हृ. सु. १५.३०)
रक्तमञ्जरी, अतिमुक्तक इत्यन्ये (अ. द.)
काल: (रा. नि. ६.१२७)
चित्रकविशेष: ।
कालकुष्ठम् (ध. नि. ३.१४१)
कङ्कुष्ठम् ।
कालकूटम् (च. चि. २३.११)
स्थावरविषविशेष: ।
कालङ्कतक: (च. क. १.२५)
कासमर्द: (ध. नि. ४.११८)
कालङ्कृत: (पा.) (च. वि. ८.१३५)
कासमर्द: (चक्र.) ।
कालदण्डी (र. चू. ८.२७)
रसौषधिविशेष: रक्तस्नुह्यादिगणे ।
कालपत्रिका (अ. सं. उ. ४०.७)
पत्रविषम् ।
कालमारिष: (च. द. ५२.२८)
कालशाक: ।
Corchorus capsularis Linn.

कालमालः (सु. सू. ३८.१८)
कालमालिका।
कालमालकः (च. नि. २.२)
कालमालिका।
कालमाला (अ. हृ. सू. १५.३०)
कालमालिका (अ. हृ. उ. ३५.२५)
बर्बरी।
बबुइ, ममरी। Sweet basil.
Ocimum basilicum Linn.
कालमुष्ककः (अ. हृ. सू. ३०.८)
मुष्ककभेदः।
काला मोखा, रतनगरुर।
Elaeoderdron glaucum Pers.
कालमेघः (प्रि. नि. ३.१३५)
कालमेघ, कल्पनाथ।
Andrographis paniculata Nees.
कालमेषी (ध. नि. १.१७)
१. मञ्जिष्ठा।
२. श्यामा त्रिवृत्। (ध. नि. २.१४३)
३. कृष्णजीरकः। (रा. नि. ६.१०५)
कालवल्ली (ड०, सु. उ. २६.४०)
१. पालिन्दी (श्यामा त्रिवृत्)।
२. कृष्णसारिवा (ड०, सु. उ. ६१.३५)।
कालबेलीति लोके।
कालशाकः (च. सू. २७.९१)
कालमारिषः।
Corchorus capsularis Linn.
कालस्कन्धः (सु. सू. ३८.८)
तिन्दुकः। (ध. नि. ५.४०)
काला (सु. सू. ३७.६)
१. अहिंस्रा। (ड०)
२. नीलिनी। (अ. द., अ. हृ. चि. १७.३७)
३. कालानुसारिवा। (चक्र., च. चि. २८.१६१)
४. मञ्जिष्ठा। (भा. नि. १.१८९)
कालाकडः (शि., च. द. ५३.५)
अहिंस्रा।
कालागुरु (सु. उ. ३९.२७५)
अगुरुविशेषः।
कालाञ्जनिका (हे., अ. हृ. सू. १५.२)
१. नीलिनी।
२. कृष्णबीजम्। (सि. भे. २.६४)
कालाञ्जनी (रा. नि. ४.४३)
कृष्णबीजम्।
काला दाना, झाड़ मरिच।
Ipomoea nil (Linn) Roth.
कालानुसारिवा (च. चि. २६.२४३)
कृष्णसारिवा, पत्तङ्ग वा।
कालानुसारी (अ. हृ. उ. १३.८७)
कालानुसारिवा।
कालानुसार्यम् (सु. सू. ३७.२६)
कालानुसारिवा।
कालिआकाष्ठम् (नि., च. द. २१.२०५-२६)
कालेयकम्।
कालिका (सु. उ. ५१.२३)
१. कालेयकम्। (ड०)
२. उपकुञ्चिका। (ध. नि. २.५९)
कालिङ्गः (भा. नि. ३.११७)
कुटजः, कलिङ्गदेशे जातत्वात्।
कालिङ्गम् (भा. नि. १.१५६)
इन्द्रयवम्।
कालिन्दम् (सु. सू. ४६.२११)
कृष्णबीजं कूष्माण्डसदृशं 'कलिन्द' इति लोके। (ड०)
तरबूज। Water melon.
Citrullus vulgaris Schrad.
कालिन्दकः (सु. सू. ९.४)
कालिन्दः।
कालियाकाष्ठम् (चक्रः, च. सू. ३.२६)
कालेयकम्।
कालियाशाकम् (ड०, सु. सू. ४६.२७२)
कालशाकम्।
काली (सि. नि. ११)
१. वृश्चिकाली।
२. कृष्णजीरकः। (रा. नि. ६.१०५)

कालीयम् (सु. चि. २०.३५)
कालीयकम्।
कालीयकम् (अ. हृ. सू. २२.२१)
पीतचन्दनम्। (हे०)
'कालीया' इति ख्यातं पीतकाष्ठं गन्धद्रव्यविशेषः (शि., च. द. १९.८)
Coscinium fenestratum (Gaertn.) Colebr
कालीयाख्यम् (अ. हृ. उ. ३७.८६)
कालीयकम्।
कालेयकम् (सु. सू. ३९.९)
कालीयकम्। दारुहरिद्रेति धन्वन्तरिः, सा तु दाक्षिणात्यानाम्।
कालोन्मत्तः (अ. प्र. ८.४१)
कृष्णधत्तूरः।
काशः (सु. सू. ३८.१२)
चामरपुष्पः। (ड०)
काश। Thatch-grass.
Saccharum spontaneum Linn.
काशी (च. द. ६६.५६)
स्वनामख्याता (शि.)।
काशेक्षुः (कै. नि. १.१२३७)
काशः।
काश्मरी (सु. सू. ३८.६८)
काश्मर्यम्। बृहत् पञ्चमूले।
काश्मर्यम् (च. सू. २.११)
गँभार।
Gmelina arborea Linn.
काश्मीरम् (ध. नि. ३.१२)
१. कुङ्कुमम्।
२. पौष्करम्। (ध. नि. १.६६)
कश्मीरे जातत्वात्।
काश्मीरजम् (रा. नि. १२.२१)
कुङ्कुमम्।
काश्मीरजीरका (ध. नि. २.७०)
कृष्णजीरकः, काश्मीरे बाहुल्येनोपलभ्यमानत्वात्।
काश्मीरा (प. र., २२३)
अतिविषा।
काश्मीराम्लिका (ड०, सु. सू. ४६.१६३)
शीतफलम्।
काष्ठकदली (ध. नि. ४.७१)
कदलीविशेषः।
काष्ठखोटिः (नि., च. द. २१.२४०)
खोटिः।
काष्ठगोधा (च. चि. १.४.७)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'काष्ठगोधा नामौषधिर्गोधाकारा' इति।
काष्ठदारु (द्र. गु. वि. २, पृ. ७०१)
नकली अशोक। Mast tree.
Polyalthia longifolia Thw.
काष्ठधात्री (रा. नि. ११.३२९)
आमलकीविशेषः काष्ठकठिनः।
काष्ठपाटला (रा. नि. १०.१६)
पाटलाभेदः। सितपाटलिका।
सफेद पाढल।
Stereospermum chelonoides DC.
काष्ठपूगम् (च. द. ४५.१०)
काष्ठगुवाकम् (नि.)।
काष्ठमार्जारिका (भै. र., पृ. ४१७)
ओषधिविशेषः।
काष्ठसारिवा (सो. नि. २.१७७)
सारिवाभेदः। कृष्णसारिवा?
काष्ठागरु (रा. नि. १२.४२)
अगरुविशेषः।
काष्ठालुकम् (सु. सू. ४६.२९२)
आलुकभेदः।
काष्ठोदुम्बरिका (र. चू. ८.२६)
रसौषधिविशेषः रक्तस्नुह्यादिगणे।
कासघ्नः (अ. नि. १३४)
१. कासमर्दः।
२. बिभीतकः। (रा. नि. ११.३२३)

कासघ्नी (ध. नि. १.९९)
१. बृहतीविशेषः ।
२: कण्टकारी । (श. च. १.१४३)
कासनी (द्र. गु. वि. २, पृ. ५४८)
कासनी । Chicory.
Cichorium intybus Linn.
कासमर्दः (च. चि. १७.९९)
कसौंदी ।
Cassia occidentalis Linn.
कासमर्दिका (कै. नि. १.६८२)
ह्रस्वकासमर्दः सूषाख्यः ।
कासमारी (र. चू. ८.१४)
रसौषधिविशेषः व्याघ्रिकादिगणे ।
कासरम् (अ. सं. चि. १७.३)
गुग्गुलु (इ.) ।
कासहरी (स. यो. १.३८६)
कासारिः (अ. सं. क. २.४०)
कासमर्दः (ध. नि. ४.११८) ।
कासालुः (रा. नि. ७.२८)
आलुकभेदः ।
कासिनी (सि. भे. २.४५)
कासनी ।
कासुन्दः (भै. र., पृ. ९५२)
कासमर्दः 'कसौंदी' इति लोके ।
किंकिणी (म. पा. ६.४३)
विकङ्कतः ।
किंपाकः (रा. नि. ९.३५)
कारस्करः ।
किंशुकः (च. चि. १.३.१५)
पलाशः ।
किक्किसः (वै. म. ७.२२)
किङ्किरातः (रा. नि. १०.४१५)
१. पीताम्लानः (कुरण्टकः) ।
२. बब्बूलः । (भा. नि. ६.३६)

किणिही (च. सू. ४.१५)
श्वेतशिरीषः ।
किनई, सफेद सिरिस ।
Albizzia procera Benth (Roxb.)
कितवः (ध. नि. ३.७१)
१. चोरकः ।
२. धत्तूरः । (ध. नि. ४.७)
किरमालकः (ड०, सु. सू. ३८.६४)
आरेवतः ।
किरातः (ध. नि. १.३३)
किराततिक्तः ।
किरातकः (ध. नि. १.३३)
किराततिक्तः ।
किराततिक्तः (ध. नि. १.३३)
चिरायता ।
Swertia chirayita (Roxb. ex Flem.) Karst.
किराततिक्तः (च. सू. ४.१८)
किराततिक्तः ।
किलिमम् (ध. नि. १.७६)
देवदारु ।
किलुगुलुप्यः (स. यो., पृ. ४९४)
किसलयः (रा. नि. २.२३)
पल्लवः ।
कीचकः (ध. नि. ४.१३७)
वंशः ।
कीटमारिका (अ. द., अ. हृ. सू. १५.९)
हंसपादी ।
कीटमारिणी (ड०, सु. चि. २.८१)
कीटारिः (कीटमारी) ।
कीटमारी (सो. नि. २.५६५)
कीडामारी ।
Aristolochia bracteata Retz.
कीटशत्रुः (सु. उ. १२.४४)
विडङ्गः (ड०) ।
कीटारिः (सु. चि. २.९१)
विडङ्गः ।

कुकुन्दरः (भा. नि. ३.३११)
'कुकरौंधा' इति लोके ।
Blumea lacera DC.
कुकुरुन्दः (मा. द्र. १.९७)
कुकुन्दरः ।
कुक्कुटः (ध. नि. १.१५५)
शितिवारः, 'मुर्गा' इति लोके। कुक्कुटचूडावत् पुष्पव्यूहत्वात् ।
कुक्कुटा (सु. उ. ६०.४७)
कुक्कुटशिम्बी । (ड०)
कुक्कुटाण्डकः (सु. सू. ४६.१२)
व्रीहिभेदः । कुक्कुटाण्डानीव वर्णेन वर्तुलतया च तण्डुला यस्य सः ।
कुक्कुटी (सु. उ. २९.७)
कुक्कुटशरीरवत् कुसुमचित्रा वल्ली स्फटिकरचितकुक्कुटाण्डतुल्यकन्दा (ड०) । अष्टाङ्गसंग्रहे (उ. ४९.१४३) तु — 'कुक्कुटाण्डनिभैः कन्दैः किञ्चित् कटुकपिच्छिलैः । स्निग्धैर्मरकतच्छायैः खर्जूरसदृशच्छदैः ॥' इति । उच्चटाभेद इति शिवदासः (अ. हृ. उ. ५.३)
कुक्कुरद्रुः (म. पा. १.३१२)
कुकुन्दरः ।
कुक्कुरमेञ्चुक (च. द. ६३.५८)
Pavetta indica Linn.
कुङ्कुमम् (च. चि. २३.५४)
केशर । Saffron.
Crocus sativus Linn.
कुङ्कुमर्दनिका (ड०, सु. चि. ८.३९)
ज्योतिष्मती ।
कुचन्दनम् (सु. सू. ३८.८)
१. रक्तचन्दनम् । (ड०)
२. पत्तङ्गम् । (ध. नि. ३.६)
३. मलयाद्रिचन्दनम् । (ड०, सु. सू. ३८.४५) (पीतचन्दनम्)
कुचिर्भिटम् (सो. नि. २.१८५)
चिर्भिटविशेषः ।

कुचेला (च. सू. २७.८५)
अकर्णविद्धिकाभेदः (चक्र.), पाठाभेद इति यावत् ।
कुचेलिका (अ. नि. ३५)
पाठा ।
कुञ्चिका (च. सू. २७.३०७)
उपकुञ्चिका ।
कुटजः (सु. सू. ११.११)
द्विविधो हि कुटजः बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान्, अणुफलवृन्ता श्यावारुणपुष्पा स्त्री ।
कुडा, कुडैया, कुरची । Kurchi.
Holarrhena antidysenterica (Linn.) Wall.
कुटजी (कै. नि. १.८९३)
श्वेतकुटजः ।
कुटन्नटः (सु. क. ६.१७)
१. वन्यकः 'फञ्जीमदनक' इति लोके । (ड०)
२. श्योनाकः । (ध. नि. १.११४)
कुटन्नटम् (ध. नि. ३.५५)
परिप्लवम् ।
कुटरणा (अ. नि. १९४)
त्रिवृत् ।
कुटवल्ली (र. चू. ६.५५)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'आद्ये वर्षे भवेदम्ला भवेत् तिक्ता द्वितीयके । तृतीयेऽब्दे च मधुरैः फलैर्युक्ता प्रजायते ॥' इति ।
कुटिलम् (ध. नि. ३.५३)
तगरम् ।
कुटुम्बिनी (रा. नि. ५.२१)
कुट्टिमः (ध. नि. २.६१)
दाडिमः ।
कुठारकः (च. द. ४४.४९)
कुडालिया (शि.) ।
Melothria heterophylla (Lour.) Cogn.
कुठारच्छिन्ना (शा. सं. ८.११.४७)
कुठारकः ।

कुठारच्छिन्निका (शा. सं. २.११.४७)
कुठारकः ।
कुठारिका (च. द. ४४.४०)
कुठारिया । (शि.)
कुठारकः ।
कुठिञ्जरः (सु. सू. ४६.२७४)
कुरहञ्जकः 'कोल्हसुआ' इति लोके । (ड०)
द्र. — कुणञ्जरः ।
कुठेरः (अ. हृ. सू. ६.१०६)
कुठेरकः ।
कुठेरकः (च. सू. २.४)
सुश्रुतोक्तसुरसादिगणे । बर्बरिकाभेदः (ड., सु. सू. ४६.२२१)
Ocimum sp.
कुडुहुञ्ची (रा. नि. ७.२८०)
त्रपुसविशेषः क्षुद्रकारवल्ली ।
करसी—कवी ।
Momordica tuberosa (Roxb.) Cogn.
कुड्मलः (रा. नि. २.२५)
कलिका ।
कुणञ्जरः (च. सू. २७.९६)
अरण्यवास्तुकः (रा. नि. ५.२९)
लहसुवा ।
Digera muricata (Linn.) Mart.
कुण्डली (ध. नि. १.२)
गुडूची ।
कुतलः (पा.) (अ. सं. चि. १६.१६)
कुन्तली ।
कुतुम्बकः (सु. सू. ४६.२७४)
द्रोणपुष्पकः ।(ड०)
कुत्सिताम्बः (अ. हृ. सू. १५.२६)
कदम्बः ।
कुद्दालः (ध. नि. १.१९७)
कोविदारः ।
कुनयनः (द्र. गु. वि. २, पृ. ७११)
कुनैन । Cinchona.
Cinchona officinalis Linn.

कुन्तलः (अ. सं. चि. १६.१६)
कुन्तली ।
कुन्तलिका (सु. सू. ४६.२७४)
चुच्चूसदृशा दीर्घपत्रा । (ड०)
कुन्तली ।
कुन्तली (कै. नि. १.६५१)
'चञ्चुभेदः कुन्तलिका दीर्घपत्री सतिक्तका' इति ।
Corchorus sp.
कुन्तलोशीरम् (रा. नि. १०. ६९)
बालकम्, केशेषु सौगन्ध्यार्थं प्रयोज्यत्वात् ।
कुन्दः (सु. उ. ५१.३८)
१. निर्गन्धं श्वेतपुष्पम् । (ड०)
Jasminum multiflorum Andr.
२. कुन्दुरुकम् । (सि. नि. ५३)
कुन्दखोटी (भै. र., पृ. २२७)
कुन्दुरुः ।
कुन्दरिका (ड०, सु. सू. ४६.१६३)
बिम्बी ।
कुन्दुरुः (च. चि. २८.१५३)
शल्लकीनिर्यासः ।
Oleo-gum-resin of Boswellia serrata Roxb.
कुन्दुरुकः (च. चि. २६.६४)
कुन्दुरुः । शल्लकीचोपः (ड०, सु. सू. ३८.२४)
कुन्दुरुष्कम् (भे. सं. चि. २४.८)
कुन्दुरुः । (शल्लकीनिर्यासः)
कुपीलुः (आ. वि. ३.१६, पृ. ४६७)
कारस्करः ।
कुप्यकः (ड०, सु. चि. १.११५)
शुकनासा ।
कुबेराक्षः (रा. नि. ८.२४)
लताकरञ्जः ।
कुबेराक्षम् (प्रि. नि. १.२११)
'तत् (कण्टकिकरञ्ज) बीजन्तु कुबेराक्षम्' इति ।
लताकरञ्जबीजम् ।

कुबेराक्षी (सु. सू. ३९.७)
काष्ठपाटला (ध. नि. १.१२२)
कुब्जकः (सु. चि. ७.६)
कूजा । A species of rose.
Rosa moschata Herrm.
कुमारकः (ध. नि. ५.११९)
वरुणः ।
कुमारजीवः (च. सू. २७.१००)
जीवशाकम् । (चक्र.)
कुमारिका (अ. प्र. ९.५)
कुमारी । नेत्र्यगणे ।
कुमारी (रा. नि. ५.१०)
घृतकुमारी ।
ग्वारपाठा, घीकुँआर, ढेकवार । Aloe.
Aloe vera Tourn. ex Linn.
कुमुदः (कै. नि. १.१४१०)
कुमुदद्युतिः गुग्गुलुविशेषः ।
गुग्गुलुभेद ।
A type of guggulu.
कुमुदम् (च. सू. ४.३४)
श्वेतोत्पलम् । (रा. नि. १०.२४६)
कोंइ, भेंट । Water Lily.
Nymphea alba Linn.
कुमुदघ्नी (सु. क. २.५)
क्षीरविषम् ।
कुमुदबीजम् (भा. नि. ५.९२)
भेंट ।
Seeds of water-lily.
कुमुदा (ध. नि. १.७३)
कट्फलः ।
कुमुदिनी (रा. नि. १०.२५०)
कुमुद का पौधा ।
Plant of water-lily.
कुमुद्वती (सु. क. २.५)
फलविषम् ।

कुम्भः (अ. हृ. सू. १५.२)
त्रिवृत् । (अ. द.)
कुम्भकारी (ध. नि. ३.१५६)
चक्षुष्या ।
कुम्भतुम्बी (रा. नि. ७.२३७)
गोरक्षतुम्बी ।
कुम्भबीजकः (रा. नि. ९.१८६)
रीठाकरञ्जः ।
कुम्भयोनिः (कै. नि. १.९३७)
अगस्त्यः ।
कुम्भाटः (प.र, ७५४)
आवटीलता ।
कुम्भाडुः ।
Careya herbacea Roxb.
कुम्भालाबुः (रा. नि. ७.२३६)
गोरक्षतुम्बी ।
कुम्भिका (सु. उ. ४०. १५५)
कुम्भी ।
(अत्र) पानीयकुम्भिका (ड०) ।
कुम्भिकाद्वयम्
स्थलकुम्भिका जलकुम्भिका च ।
कुम्भिनी (र. चू. ८.१६)
व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।
कुम्भी (च. वि. ८.१४४)
कुम्भी ।
Careya arborea Roxb.
कुम्भीकः (सु. सू. ३८.४५)
१. श्लक्ष्णत्वक्को रोमशः कुम्भीनामा वृक्षः (ड०) ।
२. (पा.) कुम्भाडुलता, तद्बीजमपि दाडिमफल-बीजाकारम् । (म. को. ५९.७७)
कुम्भीका (सु. उ. ३.१०)
१. दाडिमाकारफला स्थलकुम्भी (ड०) ।
२. कच्छदेशोद्भवा दाडिमफलाकारफला लता । (म. को. ५९.७७)
कुम्भाडुलता दाडिमसमानफला । (शि.)
३. कट्फलः । (ध. नि. १.७३)
४. जलकुम्भी । (अ. प्र. ९.९)

कुरङ्गिनी (र. चू. ८.३)
सर्पाक्ष्यादिगणे रसौषधिविशेषः।
कुरटका (अ. नि. १११)
शितिवारकः।
कुरण्टकः (च. चि. २१.८९)
पीतसैरेयकः। (ध. नि. १.२७९)
पीला कटसैरया।
Barleria prionitis Linn.
कुरण्टिका (सु. सू. ३८.१२)
कृष्णसूक्ष्मफला 'सिरिवालिका' इति लोके। (ड०)
शितिवारकः।
कुरण्डिका (शा. नि., पृ. ९१७)
Ammania sp.
कुरबकः (ध. नि. १.२७९)
रक्तसैरेयकः (रक्तः कुरबकः स्मृतः)।
लाल कटसरैया।
Barleria cristata Linn.
कुरवकः (सु. सू. ४६.८)
षष्टिकभेदः।
कुरी (रा. नि. १६.१७९)
धान्यविशेषः। वन्यकङ्गुः।
Panicum psilopodium Trin.
कुरुण्टकः (सु. सू. ३८.६)
कुरण्टकः।
कुरुण्टिका (सु. चि. ७.१०)
शितिवारः।
कुरुवकः (सु. सू. ४२.११)
कुरवकः।
कुरुवाकन्दः (स. यो. २.८१)
कुरुविक्कन्दः (स. यो. २.९०)
उच्चटा।
कुरुविन्दः (च. सू. २७.१४)
१. षष्टिकभेदः।
२. मुस्तकः। (भा. नि. २.९२)
कुरुविन्दकः (ध. नि. १.४०)
मुस्ता।

कुलकः (च. सू. २७.९७)
पटोलः। (ध. नि. १.४९)
कुलञ्जः (रा. नि. ६.११)
कुलञ्जनम्।
कुलञ्जनम् (प्रि. नि. ३.४९)
वचाविशेषः, दाक्षिणात्यानां रास्ना। कुलञ्जन।
Greater galangal.
Alpinia galanga Willd.
कुलत्थः (च. सू. २५.४०)
धान्यविशेषः।
कुलथी। Horse gram.
Dolichos biflorus Linn.
कुलत्था (रा. नि. ५.१८)
चक्षुष्या।
कुलत्थिका (सु. चि. १६.२६)
१. ह्रस्वकुलत्थः वन्यः।
Dolichos falcata Linn.
२. चक्षुष्या। (ध. नि. ३.१५६)
कुलहलः (अ. द., अ. हृ सू. १५.३०)
भूकदम्बः अलम्बुषाख्यः।
कुलाली (ध. नि. ३.१५६)
चक्षुष्या।
कुलाहलः (सु. सू. ३८.१८)
मुण्डी (ड०)।
कुलिका (च. द. ६५.६)
कालाकड़भेदः स्वल्पफलः, कुडकराणि इति ख्यातम्। (शि.)
कुलिङ्गः (च. सू. ४.१२)
उच्चटाभेदः। (चक्र.)
कुलिङ्गाक्षी (च. वि. ८.१३९)
पेटिका (चक्र.)।
मधुरस्कन्धे।
कुलिञ्जनम् (ग. नि. १.५.३४२)
कुलञ्जनम्।
कुलीरः (सु. उ. २१.४५)
कर्कटशृङ्गी (ड०)

कुलीरविषाणिका (भा. नि. १.१७१)
कर्कटशृङ्गी।
कुलीरशृङ्गी (च. सू. ४.१४)
कर्कटशृङ्गी।
कुलीरा (ध. नि. १.८५)
कर्कटशृङ्गी।
कुलेवरम् (सु. सू. ४६.२९०)
खुखुण्डकः (ड०)।
छत्रकविशेषः।
कुवलम् (च. सू. ४.१०)
बदरभेदः मध्यमाकृतिः।
Zizyphus sp.
कुवलयम् (सु. सू. १३.१४)
नीलोत्पलम् (रा. नि. १०.२४८)
कुशः (सु. सू. ३८.७५)
ह्रस्वो मृदुः सूचिपत्रः। (ड०)
कुश। Desmostachya bipinnata Stapf.
कुशद्वयम् (अ. हृ. सू. १५.२४)
कुशो दर्भश्च।
कुशपुष्पकम् (च. चि. २३.१२)
स्थावरविषविशेषः।
कुशादिपञ्चमूलम् (सु. चि. ३८.५१)
तृणपञ्चमूलम्।
कुशाम्रकः (अ. नि. २८२)
कोशाम्रः।
कुशाल्मलिः (ध. नि. ५.१३०)
रोहीतकः।
कुशिंशपा (नि. शे. ७०)
शिंशपाभेदः।
कुशिकतरुः (रा. नि. ९.१३)
अश्वकर्णः।
कुशिम्बिवल्ली (सु. सू. ४६.४६)
शूकशिम्बी (कपिकच्छूः)। (ड०)
कुष्कुण्डः (च. शा. ६.११)
खुखुण्डकः। छत्रकभेदः।

कुष्ठम् (च. सू ४.९)
कूठ।
Saussurea lappa C.B. Clarke.
कुष्ठगन्धिकम् (ड०, सु०उ० ३९.२३०)
एलवालुकम्।
कुष्ठघ्नः (प्रि. नि. १.२०५)
१. ओषधिविशेषः।
'निर्गुण्डीमूलजो रक्तविटपः कुष्ठनाशनः। विन्ध्यक्षेत्रे विशेषेण चित्रकूटे प्रजायते।
Alectra parasitica A. Rich.
२. खदिरः। (अ. नि. ८.३)
३. हिमावली। (रा. नि. ६.१८)
कुष्ठनाशिनी (प.र., १३४)
बाकुची।
कुष्ठवैरी (आ. वि. ३.२०, पृ. ४९३)
तुवरकः।
कुष्ठहा (सो. नि. ७.६५९)
तुवरकः।
कुसुमम् (रा. नि. २.२५)
पुष्पम्।
फूल। Flower.
कुसुमाण्डकः (अ. हृ. सू. ६.२)
शालिभेदः।
कुसुम्भम् (च. सू. १३.१०)
कुसुम, बर्रे। Safflower.
Carthamus tinctorius Linn.
कुस्तुम्बरी (सु. सू. ४६.२३१)
धान्यकम्।
कुस्तुम्बुरुः (ध. नि. २.६३)
धान्यकम्।
कुस्तुम्बरु (च. वि. ८.१४२)
धान्यकम्।
कुहली (स. यो. १.९४)
कुञिरिटक (स. यो., पृ. ४८२)
कूटरणा (च. क. ७.४)
त्रिवृत्।

कूटशाल्मलिः (भा. नि. ६.५४)
शाल्मलिभेदः श्वेतपुष्पः । सफेद सेमल ।
Eriodendron anfructuosum DC.

कूर्चशीर्षकः (ध. नि. १.१२३)
जीवकः ।

कूर्चशेखरः (ध. नि. ५.७४)
नारिकेलः ।

कूर्मलता (र. चू. ६.६५)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा—'उक्ता कूर्मलता कूर्मरूपकन्दा पयोऽन्विता । मल्लिकोपमतत्पत्र-प्रसवा रसबन्धिनी ॥' इति ।

कूर्मल्लु (स. यो. ५.१८)
Zizyphus sp.

कूलिकः (भै. र., पृ. १२५६)
हिंस्रा ।

कूष्माण्डम् (च. सू. २७.१०२)
भतुआ, पेठा ।
Benincasa hispida (Thunb) Cogn.

कूष्माण्डिनी (सो. नि. १.२१७)
कूष्माण्डम् ।

कृतमालः (च. चि. ७.४६)
आरग्वधः ।

कृतमालकः (च. सि. ११.३४)
आरग्वधः ।

कृतवेधनम् (च. सू. १.२१)
कोशातकी ।
तरोई, खर्रो । Ribbed Luffa.
Luffa acutangula (Linn) Roxb. Var. amara Clarke.

कृतवेधनी (ध. नि. १.१९२)
कोशातकी ।

कृताञ्जलिः (रा. मा. ६.६)
लज्जालुः । पत्रसंपुटनेन बद्धाञ्जलिरिव भवति ।

कृत्रिमः (ध. नि. ३.२२)
तुरुष्कः ।

कृमिघाती (सु. उ. ४२.४२)
विडङ्गः ।

कृमिघ्नः (भा. नि. १.११२)
विडङ्गः ।

कृमिजम् (प्रि. नि. १.७०)
'कृमिजम् कृमिभिर्जातम्' ।
अगुरु ।

कृमिजग्धम् (ध. नि. ३.२५)
अगुरु ।

कृमिजा (अ. हृ. उ. ४०.४८)
लाक्षा (अ. द.) ।

कृमिजित् (अ. हृ. सू. १०.३०)
विडङ्गः ।

कृमितरुः (ध. नि. ५.९)
कोशाम्रः, लाक्षायोनित्वात् ।

कृमिरिपुः (अ. हृ. चि. ८.१५४)
विडङ्गः ।

कृमिवृक्षः (अ. नि. २८२)
कुशाम्रकः ।

कृमिशत्रुः (सु. उ. ६१.३६)
विडङ्गः ।

कृमिहरः (च. चि. ७.१५३)
विडङ्गः ।

कृमिहृत् (अ. हृ. चि. १२.७)
विडङ्गः ।

कृष्णम् (ध. नि. २.८८)
मरिचम् ।

कृष्णकरवीरः (रा. नि. १०.७)
करवीरभेदः ।

कृष्णकापोती (सु. चि. ३०.५)
महौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरसोपमाम् । एवंरूपरसां चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥' इति ।

कृष्णकाम्बोजी (स. यो. २.६९)
नीरुरि ।

कृष्णकाया (प्रि. नि. ३.९)
उपकुञ्चिका ।

कृष्णगन्धा (सु. सू. ४६.४२३)
शोभाञ्जनकः । (ड०)

कृष्णचित्रकः (च. चि. २६.२७२)
चित्रकभेदः ।

कृष्णजटा (ध. नि. ३.४५)
मांसी ।

कृष्णतिलः (अ. हृ. उ. ३९.१०८)
तिलविशेषः । रसायने । काला तिल ।
Black Sesamum.

कृष्णधत्तूरकः (सो. नि. १.४८८)
धत्तूरभेदः ।

कृष्णपाकफलम् (ध. नि. ५.१०२)
करमर्दकम् ।

कृष्णपाटला (म. नि. १.४८)
पाटलाभेदो द्वितीयः ।

कृष्णपाटली (अ. हृ. उ. ५.४२)
कृष्णमुष्ककः ।

कृष्णपिण्डीतः (च. चि. २६.२७२)
कृष्णपुष्पो मदनः ।

कृष्णपूतिफला (प.र., १३४)
वाकुची । कृष्णं पूति दुर्गन्धञ्च फलं यस्याः सा ।

कृष्णभेदा (ध. नि. १.३७)
कटुका । भेदे कृष्णवर्णा ।

कृष्णभ्रमरिका (ग. नि. ३.२.८३)
भ्रमरच्छलीविशेषः ।

कृष्णमल्लिका (ड०, सु. सू. ३८.१८)
बर्बरिका ।

कृष्णमुशली (प्रि. नि. ३.१११)
तालमूली ।

कृष्णमूली (ध. नि. १.१६२)
कृष्णसारिवा ।

कृष्णरम्भा (कै. नि. १.२९१)
कदलीविशेषः ।

कृष्णराजिका (ड०, सु. सू. ४६.२७६)
राजक्षवकः ।

कृष्णलता (र. चू. ६.१५)
दिव्यौषधिः, तद्वर्णनं यथा - 'भिन्नकज्जलसङ्काशा लता कृष्णलतेत्यसौ । निर्बीजमपि बध्नाति रसं सर्वविषापहा ॥' इति ।

कृष्णला (ध. नि. ४.२९)
गुञ्जा ।

कृष्णवर्गः (र. चू. ९.२६)
कदल्याद्यः बालाम्रान्तः ।

कृष्णवर्वरकम् (सो. नि. १.३६०)
चन्दनभेदः ।

कृष्णविन्दः (अ. प्र. ५.९०)
कासनी ।

कृष्णवृन्तिका (कै. नि. १.३४)
पाटला ।

कृष्णवेत्रम् (च.द. ५०.६१)
कालिया लतेति ख्यातम् (शि.)
करवेंत ।
Tiliacora racemosa Colebr.

कृष्णव्रीहिः (सु. सू. ४६.११)
व्रीहिभेदः कृष्णतुषतण्डुलः । (ड०)

कृष्णशणः (च. चि. २६.२६९)
शणभेदः ।

कृष्णशैरेयकः (च. चि. २६.२६८)
कृष्णपुष्पः सैरेयकः दासीकुरण्टकारव्यः ।
Barleria strigosa Linn.

कृष्णसर्पाख्या (सु. चि. ३०.३४)
वाराही (ड०) ।

कृष्णसर्षपः (सो. नि. १.५१६)
राजिकाभेदः राजक्षवकपर्यायः ।

कृष्णसारा (ध. नि. ५.१२१)
शिंशपा ।

कृष्णसारिवा (सु. सू. ३८.४)
१. छिलहिण्टापत्रसदृशच्छदा चन्दनगन्धा कालबेलीति लोके । (ड०)

काला अनन्तमूल, श्यामालता।
Ichnocarpus fruitescens R. Br.
२.जम्बूपत्रा सारिवा।
Cryptolepis buchanani Roem & Schult.

कृष्णसूक्ष्मफला (अ. नि. ११०)
शितिवारकः।

कृष्णा (च. चि. १२.४१)
पिप्पली।

कृष्णाक्षीवम् (र. चू. ८.१२)
रसौषधिविशेषः व्याघ्रिकादिगणे।

कृष्णागरु (ध. नि. ३.२५)
अगरु।

कृष्णागुरु (च. चि. २६.२७०)
अगुरु कृष्णवर्णम्।

कृष्णाजाजी (सो. नि. १.३२८)
कृष्णजीरकः।

कृष्णाञ्जनी (रा. नि. ४.४३)
कालाञ्जनी।

कृष्णादिः (चि. क. ५०)
कफहरो गणः कृष्णाद्यो विडङ्गान्तः।

कृष्णार्जकः (सो. नि. १.५१३)
कृष्णमल्लिका, बर्बरिकेत्यर्थः।

कृष्णाह्वा (सु. चि. ३७.८)
पिप्पली।

कृष्णोदुम्बरिका (सो. नि. १.५९२)
काकोदुम्बरिका।

केंबुकः (सो. नि. १.६७९)
केबुकः।

केकिचूडा (सो. नि. १.६४६)
मयूरशिखा।
Actiniopteris dichotoma Bedd.

केकिदंडा (सो. नि. २.५५५)
हस्तिकर्णपलाशः।
गु. - मोरडेणी।
Leea macrophylla Roxb. ex Hornem.

केकिशिखा (रा. नि. ५.१३)
बर्हिचूडा (मयूरशिखा)।

केतकः (भा. नि. ४.४१)
सूचिकापुष्पः क्रकचच्छदः।
केवड़ा। Screw pine.
Pandanus odoratissimus Roxb.

केतकसूची (अ. सं. उ. ६.४८)
केतकपुष्पावरकदलस्य सूचीसदृशोऽग्रभागः।

केतकी (सु. सू. ६.३२)
केतकः।

केदारः (सु. सू. ४६.८)
षष्टिकभेदः।

केदारकटुका (रा. नि. ६.५६)
कटुका। केदारक्षेत्रे जायमाना कटुरसप्रधानौषधिः।

केन्दुः (चक्र., च. सू. २७.१४७)
तिन्दुकम्।

केन्दुकः (सु. उ. २१.१५)
तिन्दुकः, 'केंद' इति लोके।

केबुकः (च. सू. २३.२०)
कन्दविशेषः।
केवु, पेंडर।
Costus specious (Koem) Sm.

केम्बुकम् (अ. हृ. सू. ६.७८)
केबुकः।

केम्बूकम् (च. सू. २७.९६)
केबुकः। शाकवर्गे।

केयूरम् (म. नि. ७.९५)
कन्दविशेषः।

केलूटम् (च. सू. २७.११४)
१. स्वादुकन्दविशेषः। (चक्र.)
२. जलोदुम्बरः। (हे., अ. हृ. सू. ६.९२)

केविका (रा. नि. १०.३३)
केया।
Pandanus sp.

केवुकः (सु. चि. १०.१२)
केबुकः।

केशः (भै. र., पृ. ९८९)
केशराजः।

केशमारिणी (भे. चि. ९.६)
शमी।

केशमुष्टिः (ध. नि. १.३१)
महानिबम्बः।

केशरम् (च. सू. ५.२०)
१. नागकेशरम्। (चक्र.)
२. पुष्पावयवः यथा नागकेशरम्।

केशरञ्जनः (ध. नि. ४.११)
भृङ्गराजः।

केशराजः (च. द. २७.५१)
भृङ्गराजभेदः पीतपुष्पः।
Wedelia chinensis Merrill.

केशराह्वयः (सु. चि. ९.३२)
बकुलः (ड०)।

केशराह्वयम्
नागकेशरम्।

केशहन्त्री (ध. नि. ५.९५)
शमी, 'खेजड़ी' इति लोके।

केशिनी (र. चू. ८.१४)
रसौषधिविशेषः व्याघ्रिकादिगणे।

केशी (ध. नि. ३.४७)
गन्धमांसी (भूतकेशी)।

केश्यम् (ध. नि. १.४७)
बालकम्। केशेभ्यो हितम्।

केसरम् (अ. हृ. सू. ६.१६०)
१. नागकेशरम्।
२. केशरं पुष्पावयवः यथा पद्मकेसरम्। (अ. हृ. चि. ३.७६)

केसराम्लः (ध. नि. ५.२२)
बीजपूरः।

कैटर्यः (च. सू. ४.१०)
कैडर्यः।

कैडर्यः (सु. चि. १८.२२)
निम्बविशेषः। (रा. नि. ९.४८)
मीठी नीम।
Murraya koenigii Spreng.

कैरलम् (प. र. १३७)
विडङ्गम्। केरलदेशोद्भवम्।

कैरातचन्दनम् (कै. नि. १.१२५९)
चन्दनभेदः।

कैराततण्डुलम् (अ. र. ५.१६)
विडङ्गम्। किरातदेशे पूर्वोत्तरप्रदेशे भवं तण्डुलाकारं फलम्।

कैवर्तमुस्तम् (ध. नि. १.४३)
केवटी मोथा।
Cyperus platystilis Br.

कैवर्त्तिका (रा. नि. ३.३५)
केवटी।
Ventilago medraspatana Gaertn.

कैशिकी (स. यो. १.५२४)

कोकनदम् (च. वि. ६.१७)
रक्तपद्मम् (ध. नि. ४.१५२)।
लाल कमल। Red lotus.

कोकिलाक्षः (कै. नि. १.१०९०)
तालमखाना।
Astercantha longifolia Nees.

कोकिलाक्षकः (सु. उ. ५८.४४)
कोकिलाक्षः।

कोटरपुष्पी (ध. नि. ४.१०७)
वृद्धदारुः। कोटरवत् पुष्पं यस्य सः।

कोटराक्षी (र. चू. ८.१५)
रसौषधिः व्याघ्रिकादिगणे।

कोटाशारि (स. यो. १.३२)

कोठफला (च. क. ४.३)
धामार्गवः।

कोडियावणक्कम् (स. यो. १.४७५)

कोद्रवः (च. सू. २१.२५)

धान्यविशेषः ।

कोदो । Kodo millet.

Paspalum scrobiculatum Linn.

कोपनः (ध. नि. ३.७१)

चोरकः ।

कोपना (अ. हृ. चि. २१.६८)

चण्डा (चोरकभेदः) ।

कोरकः (रा. नि. २.२५)

कलिका ।

कोरङ्गी (रा. नि. ६.१०९)

पिप्पली ।

कोरणः (सो. नि. ७.६७३)

कोरण्टः (कुरण्टकः) ।

कोरण्टः (सो. नि. १.६७३)

कुरण्टकः ।

कोरण्टकः (अ. सं. सू. १२.८७)

कुरण्टकः ।

कोरदूषः (ध. नि. ६.८६)

कोद्रवः ।

कोलम् (च. सू. २.१२)

कुवलम् । मध्यप्रमाणो बदरभेदः ।

कोलकम् (ध. नि. २.८८)

मरिचम् ।

कोलकन्दः (रा. नि. ७.३८)

वनपलाण्डुः ।

वनप्याज, कांदा ।

Indian squill.

Urginea indica Kunth.

कोलवल्लिका (अ. नि. ३२)

चविका ।

कोलवल्ली (च. चि. ३.२१०)

चविका । (ध. नि. २.७७) ।

कोलशिम्बी (म. नि. ७.३३)

शूकरशिम्बी ।

Mucuna monosperma DC.

कोला (सु. उ. ५१.३३)

पिप्पली । (ध. नि. २.७३)

कोली (अ. हृ. सू. १५.४१)

बदरी ।

कोविदारः (च. सू. ४.१३)

तल्लक्षणं यथा प्रियनिघण्टौ-कोविदारो युग्मदलो बहुपाटलपुष्पयुक्कोरकाः पञ्चकोणाश्च भृशं शरदि पुष्प्यति ॥' इति (प्रि. नि. १.१९८)

कोइलार ।

Bauhiina purpurea Linn.

कोशकारः (सु. सू. ४५.१५५)

इक्षुभेदः ।

कोशकृत् (सु. सू. ४५.१५०)

कोशकारः ।

कोशफला (ध. नि. १.१८९)

धामार्गवः ।

कोशवती (सु. चि. १८.२०)

कोशातकी ।

कोशातकम् (च. क. ६.९)

कोशातकीफलम् ।

कोशातकी (च. क. ६.३)

तरोई, खरों । Ribbed luffa.

Luffa acutangala (Linn) Roxb.

कोशाम्रः (च. सू. २६.८४)

लाक्षावृक्षविशेषः ।

कुसुम । A host plant for lac.

Schleichera oleosa (Lour) Merr.

कोष्ठः (अ. प्र. ९.३७)

पत्रशाकः ।

कोष्ठवारुणी (अ. प्र. ९.५५)

इन्द्रवारुणीभेदः । विरेचनगणे ।

कौन्ती (च. चि. ९.३५)

रेणुका (ध. नि. ३.५१)

कौबेरम् (ध. नि. ३.४९)

कुष्ठम् । कुबेरदिशि उदीच्यां भवम् ।

कौशमुस्ता (स. यो. १.९८)

कौशिकः (ध. नि. ३.१२७)

गुग्गुलुः । वृक्षस्य कोशे कोटरे स्थितः ।

क्रकचच्छदः (ध. नि. ५, पृ. २०४)

केतकी, तीक्ष्णकण्टकितपत्रत्वात् ।

क्रमुकम् (च. सू. २५.४९)

१. गुवाकम् (पूगम्) । (चक्र.)

२. तूदम् । (ध. नि. ५.६४)

क्रोडेष्टा (रा. नि. ६.५९)

मुस्ता । क्रोडस्य वराहस्येष्टा प्रिया ।

क्रोष्टुकपुच्छिका (ध. नि. १.९०)

पृश्निपर्णी । शृगालपुच्छवत् पुष्पव्यूहो यस्याः सा ।

क्रोष्टुकमेखला (अ. सं. उ०, ४२.६२)

पृश्निपर्णी (इ०) ।

क्रौञ्चम् (च. चि. २३.११)

स्थावरविषविशेषः ।

क्रौञ्चादनम् (च. सू. २७.११६)

घेञ्चुलिका (प.र., ६८३)। कुमुदबीजम् ? पद्मबीजमिति धन्वन्तरिः ।

क्रौञ्चिका (र. चू. ८.२५)

रसौषधिः रक्तस्नुह्यादिगणे ।

क्लीतकम् (च. सू. १.८१)

यष्टीमधु (चक्र.) ।

क्लीतनकम् (ध. नि. १.१४४)

क्लीतकम् (मधुयष्टीविशेषः) ।

क्षणदे (सु. उ. १७.१७)

द्वे हरिद्रे (ड०) ।

हरिद्रा दारुहरिद्रा च ।

Two types of haridrā.

क्षतघ्नी (ध. नि. ३.८२)

लाक्षा, सन्धानीयत्वात् ।

क्षवकः (सु. उ. ४०.१५५)

छिक्काकरः फणिज्जकाकारो लोके 'छिंकनी' इति प्रसिद्धः । (ड०)

हाञ्चिया 'लोकनाथ' इति लोके ।(शि, च. द. ६०.३७)

नकछिकनी । Sneeze-wort.

Centipeda minima (Linn) A. Br. Aschers.

क्षारः (च. सू. १.७३)

क्षार । Alkali.

क्षारकः (रा. नि. २.२५)

कलिका ।

क्षारमध्यः (प. र, ९२)

अपामार्गः ।

क्षारवर्गः (र. चू. ९. ४-५)

पलाशाद्यो वासान्तः, रसकर्मणि प्रशस्तः ।

क्षारवृक्षः (रा. नि. ११.२२०)

मुष्ककः, क्षारयोनित्वात् ।

क्षारश्रेष्ठः (ध. नि. ५.१३२)

मुष्ककः ।

क्षितिरुहः (रा. नि. २.१७)

वृक्षः ।

क्षीरम् (च. सू. १.७३)

पादपात् क्षीरवत् स्रावः ।

दूध । Latex.

क्षीरकञ्चुकी (नि., च. द. ३५.६५-६६)

१. कञ्चुकी ।

२. ओषधिविशेषः कदल्यादिगणे । (र. चू. ८.२९)

क्षीरकाकोली (च. सू. ४.९)

कन्दविशेषः । अष्टवर्गे ।

Roscoea sp.

क्षीरकुक्कुटी (र. चू. ८.२२)

रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।

क्षीरतुम्बी (रा. नि. ७.२३८)

अलाबूविशेषः ।

क्षीरत्वगाश्रयाः (च.सू. १.१३९)
जिन पौधों का दूध और छाल प्रयुक्त होती है।
The plants of which latex and bark are used.
क्षीरनदी (सो. नि. १.१९५)
खिरनई।
Pentatropis sp.
क्षीरनालिका (र. चू. ८.३१)
रसौषधिविशेषः काकमाच्यादिगणे।
क्षीरपलाण्डुः (सु. सू. ४६.२४७)
स (पलाण्डुः) एव सक्षीरो मधुररसः क्षीरपलाण्डुरित्युच्यते।(ड०)
लादू।
Allium wallichii Kunth.
क्षीरपुष्पी (च. चि. १.४.६)
दिव्यौषधिविशेषः।
क्षीरफेना (कै. नि. १.३७१)
करमर्दिका। क्षीरं फेनवद् यस्याः सा।
क्षीरमार्जारी (र. चू. ८. २२)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः।
क्षीरमूर्वा (हे., अ. हृ. सू. १५.२१)
मोरटः।
क्षीरमोरटः (सु. क. ८.१३२)
मोरटः। (ध. नि. १.१५)
क्षीरवद्द्रुमाः (च. चि. १२.६८)
क्षीरिद्रुमा अश्वत्थादयः। (चक्रः)
क्षीरवल्ली (च. वि. ८.१३९)
१. क्षीरिणी मधुरौषधिः।
२. दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा - 'रक्तक्षीरवती बिल्वदलोपमदलान्विता। क्षीरवल्लीति सा सूतबन्धिनी रोगनाशिनी॥' इति।
क्षीरविदारी (सु. चि. ५.७)
दीर्घकन्दा भृशं मधुरा। (ड०)
Ipomoea digitata Linn.
क्षीरवृक्षाः (सु. सू. २.४)
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षादयः (ड०)।
क्षीरशुक्ला (च. वि. ८.१३९)
मधुरस्कन्धे।
क्षीरकाकोली। (ध. नि. १.१३४)।
क्षीरस्रावः (ध. नि. ३.१३३)
श्रीवेष्टकः।
क्षीरावी (कै. नि. १.६९४)
दुग्धिका।
क्षीरिकपीतनः (सु. उ. ४८.२६)
आर्द्रशिरीषः। (ड०)
क्षीरिका (च. चि. २.३.८)
राजादनः।
खिरनी।
Manilkara hexandra Roxb.
क्षीरिणः (सु. चि. २.६५)
क्षीरिवृक्षाः।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्डाः। (ड०)
क्षीरिणः कषायद्रुमाः (च. शा. ८.२४)
न्यग्रोधादयः क्षीरवन्तः कषायाश्च।
क्षीरिणी (च. शा. ८.५७)
१. क्षीरिण्यः दुग्धिकाकलम्बिकादयो दृश्यमानक्षीराः। (चक्र.)
२. दुग्धिका। (चक्र., च. सू. १.७८)
३. काञ्चनक्षीरी। (ध. नि. १.२४०)
क्षीरिणीत्रयम् (भे. सं. सू. १७.१०)
अश्मन्तकः, स्नुही अर्कश्चेति शोधने परिगणितम्।
क्षीरिद्रुमाः (च. चि. २३.२०४)
न्यग्रोधादयः।
क्षीरिपादपाः (अ. हृ. उ. ३.४६)
क्षीरिवृक्षाः।
क्षीरिवृक्षाः (च. चि. ११.५६)
कोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनाः। (चक्र.)
क्षीरी (अ. हृ. चि. ५.३३)
१. तुगाक्षीरी। (हे०)
२. राजादनः। (सो. नि. १.५९४)
३. अन्योऽपि कश्चित् क्षीरवान् वृक्षः।

क्षुत्करी (सो. नि. १.६८१)
कंकतिकापर्याया।
कांकसी।
क्षुद्रकण्टारिका (रा. नि. ४.४)
अग्निदमनी।
क्षुद्रकारलिका (रा. नि. ७.२८१)
कुडुहुञ्ची।
क्षुद्रकारवल्ली (रा. नि. ७.२८१)
कुडुडुञ्ची।
क्षुद्रगोक्षुरः (शा. नि. ३, पृ. २११)
गोक्षुरः।
क्षुद्रघोलिका (शा. नि. १०. पृ. ६४६)
लोणिका।
क्षुद्रचञ्चुः (रा. नि. ४.२२)
चञ्चुभेदः।
क्षुद्रचन्दनम् (ध. नि. ३.४)
रक्तचन्दनम्।
क्षुद्रदुरालम्भा (रा. नि. ३.२२)
दुरालभाभेदः।
क्षुद्रपनसः (भा. नि. ५.३०)
लकुचः।
क्षुद्रपाटला (शा. नि., ३, पृ. २०१)
पाटलाभेदः।
क्षुद्रपुत्रा (रा. नि. ५.१५१)
सुवर्चलाविशेषः।
क्षुद्रबदामः (शा. नि. पृ. ९२९)
देशी बादाम।
Terminalia catappa Linn.
क्षुद्रबृहतिका (शा. नि. ३, पृ. २०८)
बृहतीभेदः।
क्षुद्रबृहती (अ. हृ. चि. ८.४४)
कण्टकारी (अ. द.)।
क्षुद्रवर्षाभूः (ध. नि. १.२७४)
श्वेतपुनर्नवा।
क्षुद्रवार्ताकम् (अ. हृ. उ. २४.३०)
कण्टकारी।
क्षुद्रश्वेता (सु. सू. ३८.२६)
श्वेतस्यन्दा श्वेतपुष्पा 'सेफन्द' इति लोके। (ड०)
कटभी।
क्षुद्रसहा (च. वि. ८.१३९)
मुद्गपर्णी (ध. नि. १.१३८)
क्षुद्रा (अ. हृ. सु. २२.९७)
कण्टकारी (ध. नि. १.९५)
क्षुद्राग्निमन्थः (ध. नि. १.११२)
अग्निमन्थभेदः।
क्षुद्रापामार्गः (ध. नि. १.२६३)
रक्तापामार्गः।
क्षुद्रामलकम् (रा. नि. ११.३२९)
काष्ठधात्री।
क्षुद्राम्रः (ध. नि. ५.६)
कोशाम्रः।
क्षुद्राम्लिका (ध. नि. ५.३६)
चाङ्गेरी।
क्षुद्रैर्वारुः (रा. नि. ३.२६४)
गोपालकर्कटी।
क्षुद्रैला (सु. क. ६.१७)
एला।
क्षुद्रोत्पलम् (ध. नि. ४.१३८)
उत्पलविशेषः।
क्षुद्रोपोदकी (रा. नि. ७.७६)
उपोदकीभेदः स्वल्पः।
क्षुद्विबोधकः (अ. नि. १३५)
क्षवकः।
क्षुपः (श. च. १.३४३)
ह्रस्वशाखाशिफः।
Herb.
क्षुपजमरिचम् (यो. र., पृ. १२)
लंका।

क्षुमा (ध. नि. ६.११५)
अतसी ।
क्षुरकः (अ. हृ. चि. १५.९५)
इक्षुरकः ।
क्षेत्रकर्कटी (रा. नि. ७.२५०)
वालुकी ।
क्षेत्रयमानी (शि., च. द. २४.१३)
अजगन्धा ।
क्षेत्रवास्तुकम् (चक्र., च. सू. २७.१०२)
यवशाकम् ।
चिल्ली । (ड०, सु. सू. २०.५)
सूक्ष्मपत्रकम् । (कै. नि. १.६२९)
बथुआ । (द्र. - वास्तुकम्)
क्षेत्रामलकी (प.र., १२२)
भूम्यामलकी ।
क्षेमकः (च. चि. ३.२६७)
चोरकः । (ध. नि. ३.७१)
क्षेमदम् (स. यो. ७, ४०८)
क्षौद्रपर्णी (च. चि. ७.१२३)
मधुपर्णी, गुडूचीत्यर्थः ।
क्षौद्रसाह्वयम् (अ. हृ. उ. ३५.२१)
मधुकम् ।
क्ष्वेडः (च. क. ६.३)
कृतवेधनः ।
क्ष्वेडा (ध. नि. १.१९२)
कोशातकी ।

ख

खग्गडः (प.र., ४६३)
पोटगलः ।
खट्वाङ्गी (ध. नि. १.१५३)
दधिपुष्पी (शूकरशिम्बी) ।
खण्डकर्णः (च. द. ५२.२७)
१. खाण्डकानः 'खारकोन' इति ख्यातम् । (शि.)
२. वज्रकन्दः । (प.र., ६४१)
खण्डिकः (भा. नि. ८.५८)
त्रिपुटः 'खेसारी' इति लोके ।
खण्डिका (च. सू. २७.२८)
त्रिपुटकलायः । (चक्र.) ।
खत्मी (द्र. गु. .वि., पृ. २७३)
खत्मी । Marsh mallow
Althoea officinalis Linn.
खदिरः (च. सू. ४.११)
कुष्ठघ्नेष्वग्र्यः ।
खैर ।
Acacia catechu Willd.
खदिरपत्रिका (रा. नि. ५.१५९)
खदिरस्येव पत्रं यस्याः सा ।
१. समङ्गा ।
२. अरिः । (रा. नि. ८.४०)
खदिरसारः (रा. नि. ८.४१)
१. कत्था । Catechu.
२. खदिर वृक्ष का सार । (Heart-wood).
खदिरी (च. द. ३३.१२)
आरिः ।
Acacia pennata Willd.
खद्योतकम् (सु. क. २.५)
फलविषम् ।
खपुरः (अ. हृ. सू. १५.४३)
कुन्दुरुकः (अ.द.) । एलादिगणे ।
खरगन्धिनिका (ध. नि. १.२८४)
नागबला ।
खरच्छदः (ध. नि. ५)
शाकः । खराः कर्कशाः छदाः पत्राणि यस्य सः ।
खरनासा (अ.सं. उ. ४.७)
आम्रम् । (ड०)
खरपत्रा (शो. हृ. ३.१९)
पाटला ।
खरपत्री (रा. नि. ४.१८०)
गोजिह्वा ।
खरपर्णिनी (भा. नि. ३.२९७)
गोजिह्वा ।

खरपुष्पः (सु. सू. ४६.२२१)
मरुवकः ।(ड०)
खरपुष्पा (सु. सू. ३८.१८)
मरुवकः । क्षवकभेद इति डल्हणः ।
खरवुकः (अ. सं. सू. १६.२४)
मरुवकः ।
खरबुसः (अ. हृ. सू. १५.३०)
मरुवकः (अ. द.) ।
खरभूषः (क. का. १२.११८)
खरबुसः (मरुवकः) ।
खरमञ्जरी (सु. चि. १८.२३)
अपामार्गः । खरा कर्कशा पुष्पमञ्जरी यस्य सः ।
खरयष्टिका (ध. नि. १.२८०)
बला, 'खिरैटी' इति लोके ।
खरशाकः (भा. नि. १.१८२)
भार्ङ्गी ।
खरस्कन्धः (ध. नि. ५.७२)
प्रियालः ।
खरस्कन्धा (ध. नि. ५.५३)
खर्जूरी ।
खराश्वा (सो. नि. २.३१६)
अजमोदा ।
खराह्वा (च. सू. २७.१७२)
अजमोदा (ध. नि. २.९८) ।
खर्जूरम् (सु. सू. ४६.१८२)
द्विविधं वृक्षविटपभेदेन, त्रिविधमित्यपरे, त्रैविध्यं च वृक्षखर्जूरं द्विविधमिति कृत्वा, तत्र पारसीकेषु देशेषु महत्प्रमाणं स्वादु भिन्नं पिण्डखर्जूरमित्यतो हेतोः । (ड०)
खजूर ।
Date palm.
Phoenix dactylifera Linn.
P. sylvestris Roxb.
खर्बूजम् (म. नि. ६.५३)
खरबूज । Musk melon.
Cucumis melo Linn.
खलिः (च. सू. २२.८९)
सर्षपखलिः । (चक्रः)
खली । oil-cake.
खवल्ली (रा. नि. ३.१९)
आकाशवल्ली ।
खसतिलः (भा. नि. १.२३६)
अहिफेनयोनिरोषधिः ।
पोश्ता । Poppy plant.
Papaver somniferum Linn.
खसफलम् (भा. प्र. चि. ७२.३९)
पोश्ता । Poppy capsule.
Papaver somniferum Linn. (Fruit)
खसबीजानि (भा. प्र. नि. १.२३९)
पोश्तदाना, खसखस ।
Poppy seeds.
खस्तिलः (ध. नि. ६.१०६)
खसतिलः ।
खाखसबीजम् (शा. सं. ३.११.१९)
पोश्तदाना ।
Poppy seeds.
खागालिका (चक्र., च. सू. ८.१२)
इक्षुवालिका ।
खाण्डकानः (शि., च. द. ५२.२७)
खण्डकर्णः ।
खादिरः (रा. नि. ८.४१)
खदिरसारः ।
खुखुण्डकः (ड०, सु. सू. ४६.२९०)
कुलेवरम् । छत्रकविशेषः ।
खुड्डाकपञ्चमूलम् (का. सं, पृ. २९८)
लघुपञ्चमूलम् । यथोक्तं— 'एरण्डवर्जं खुड्डाकं पञ्चमूलं शृतं हितम्' इति । सम्प्रदायेऽस्मिन् गोक्षुरस्थाने एरण्डो गृह्यते ।
खुदपुत्रकम् (ड०, सु. सू. ४६.२१६)
शीर्णवृन्तम् ।
खुराशाणिका (भा. प्र. चि. ७२.३९)
पारसीकयवानी, 'खुरासानी' इति लोके ।

खुरासानिका (यो. चि. पृ. २४)
पारसीकयवानी ।
खोटिद्वयम् (च. द. २१.२२७)
काष्ठखोटि-नवनीतखोटिभेदात् ।(नि.)
दो प्रकार का गन्धाबिरोजा ।

ग

गंगाटी (सो. नि. १.६८३)
गांगेरुकी ।
गांगड़ी ।
गंगापालंक (च. द. ५.१७७)
Sonchus arvensis Linn.
गंभारी (ध. नि. १.११७)
काश्मर्यः ।
गङ्गापत्री (रा. नि. १०.४५)
गंगातुलसी ।
Hyptis sp.
गजकणा (अ. हृ. चि. ८.५०)
गजपिप्पली ।
गजकर्णः (अ. र. ४.३८)
रक्तैरण्डः ।
गजकर्णपत्रः (च. द. ६६.६६)
हस्तिकर्णपलाशः । (शि.)
गजकर्णा (पा.) भा. नि. ११.१०८)
हस्तिकर्णः ।
गजकर्णालुः (शा. नि. १०, पृ. ७०३)
कन्दविशेषः ।
गजकर्णिका (अ. सं. उ. ४२.२६)
हस्तिकर्णः, कुमारी शल्लकी वेतीन्दुः ।
गजकर्णी (कै. नि. १.१६३३)
हस्तिकर्णः ।
गजकृष्णा (अ. हृ. उ. २२.६६)
गजपिप्पली ।
गजचिर्भटम् (अ. हृ. चि. १४.३८)
विशालाभेदः ।
गजचिर्भटा (ध. नि. १.२५२)
विशालाविशेषः ।
गजदन्तिका (पा.) अ. हृ. उ. ३६.६१)
विशाला ।
गजपदी (स. यो. ३.१२२)
सूरणः ।
गजपिप्पली (च. चि. १२.४१)
गजपीपर ।
Piper chaba Hunter (Fruits)
गजभक्षा (ध. नि. ३.१३५)
शल्लकी । गजैः भक्ष्यते इति ।
गजवाजीष्टा (अ. र. १.९)
विदारी । गजानामश्वानाञ्च बलकरत्वेन प्रिया ।
गजशेलुकम् (ग. नि. १.६.२९७)
बृहत् श्लेष्मातकम् ।
गजादिनामा (सु. चि. १८.४५)
गजपिप्पली ।
गजाशनः (ध. नि. ५.७८)
अश्वत्थः ।
गजाशना (सु. उ. ४०.१५५)
शल्लकी ।
गजाह्वा (सु. उ. ६०.४०)
गजपिप्पली ।
गजोपकुल्या (अ. हृ. चि. २१.५९)
गजपिप्पली ।
गञ्जा (भा. नि. १.२३३)
भङ्गा ।
गञ्जाकिनिः (ध. नि. १.१३०)
विजया (भङ्गा) ।
गञ्जाग्यि (अ. र. ४.७४)
भङ्गा ।
गञ्जायिका (कै. नि. १.१६३६)
भङ्गा ।
गणकारिका (रा. नि. ९.१३८)
क्षुद्राग्निमन्थः ।
गणरूपकः (ध. नि. ४.१६)
राजार्कः ।

गणिका (ध. नि. ५.१४८)
यूथिका ।
गणिकारी (रा. नि. १०.३१)
गणेरुका ।
गणेरुका (ध. नि. ५, पृ. २०४)
गणकारिका ।
गणेशप्रियः (अ. प्र. ८.८०)
मूषिकपर्णी ।
गण्डगात्रम् (श. च. १.१४)
सीताफलम् ।
गण्डदूर्वा (ध. नि. ४.१२९)
दूर्वाभेदः ।
गण्डलिका (भा. प्र. चि. ५४.१४७)
तृणविशेषः ।
गण्डारिः (भा. नि. ३.१०१)
काञ्चनारः, गण्डमालायां हितत्वात् ।
गण्डीरः (सु. सू. ४५.१२३)
१. सारप्रधानस्तरुविशेषः । (ड०)
२. गण्डीरोऽपि द्विविधः स्थलजो जलजश्च, तत्र स्थलजो हरितशाकः पठितः, जलजो जलपिप्पली गण्डीरः । (सु. चि. ४.३२)
३. स्नुही । (ध. नि. १.२३५)
(द्र. - द्र. गु. वि. ५, पृ. १११-१५)
गतशोकः (अ. हृ. सू. १५.२६)
अशोकः ।
गदः (अ. हृ. उ. ५.२०)
कुष्ठम् ।
गन्धः (रा. नि. २.२७)
सौरभम् ।
Fragrance.
गन्धैः (च. चि. ९.७३)
गन्धद्रव्यैः अगुर्वाद्यैः । (चक्र.)
एलाद्यैः (च. चि. २८.१६५), अमृताद्ये एलामांसीनतेत्यादिनोक्तैः । (चक्र.)
Aromatic plants.
गन्धकुटी (ध. नि. ३.६७)
मुरा ।
गन्धकोकिला (भा. प्र. नि. २.१४)
काकली, कोकिला
Lavanga scandens Ham. (dried fruits).
गन्धतृणम् (रा. नि. ८.४४)
सुगन्धतृणम् । कत्तृणम् ।
गन्धनः (च. सू. २७.१४)
षष्टिकविशेषः ।
गन्धनाकुली (च. चि. ३.२६७)
ईश्वरी ।
ईश्वरमूल ।
Aristolochia indica Linn.
गन्धपर्णः (प्रि. नि. ३.१८५)
कुकुन्दरः ।
गन्धपत्रम् (च. द. २१.२७२-७६)
पत्रकं राढीयपत्रम् (नि.), वाटियापत्रम् (शि., च. द. २२.३००) । पत्रकम् ।
गन्धपत्रकम् (भै. र., पृ. ७३)
पत्रकम् ।
गन्धपत्रा (रा. नि. ६.८९)
गन्धपलाशः ।
गन्धपलाशम् (अ. हृ. चि. १०.४६)
गन्धपत्रम् (अ. द.) ।
गन्धपलाशी (ध. नि. १.६३)
शटीविशेषः ।
गन्धपिण्डीतः (कै. नि. १.९०४)
कृष्णपिण्डीतः ।
गन्धपुष्पः (ध. नि. १.२५८)
अङ्कोटः ।
गन्धप्रसारणी (आ. वि. ३.३, पृ. ४०६)
गन्धभादुलिया ।
Paederia foetida Linn.
गन्धप्रियङ्गुः (च. सू. २५.४०)
प्रियङ्गुः सुगन्धिः ।
गन्धप्रियङ्गुका (च. चि. २१.९०)
प्रियङ्गुः (चक्र.) ।

गन्धफलः (ध. नि. २.१०२)
कपित्थः ।
गन्धफला (च. चि. २३.५७)
प्रियङ्गुः (चक्र.) ।
गन्धफली (श. च. १.८७)
१. चम्पककलिका ।
२.प्रियङ्गुः । (श. च. १.७३)
गन्धभद्रा (श. च. १.२७९)
(गन्ध) प्रसारणी गन्धभादुलिया इति लोके ।
गन्धमातृका (भै. र., पृ. ११६१)
मेथिका ।
गन्धमालती (भा. प्र. नि. २.१७)
हब्बुलास ।
Myrtis communis Linn.
गन्धमांसी (ध. नि. ३.४७)
भूतकेशी ।
गन्धमुण्डः (चक्र., च. सू. ४.१५)
कपीतनः । अश्वकर्ण इति डल्हणः (ड०, सु. सू. ११.१२)
गन्धमूलः (ध. नि. ३.९४)
कर्पूरः ।
गन्धमूला (नि. शे. २.२१९)
रास्ना ।
गन्धरसम् (ध. नि. ३.६२)
बोलम् ।
गन्धराजगुग्गुलुः (शा. नि. १., पृ. २६)
कणगुग्गुलुः ।
गन्धरेकी (अ. प्र. ९.५६)
सुगन्धिः रेचनौषधिः ।
विरेचनगणे ।
गन्धर्वगन्धा (भा. प्र. चि. ७२.३५)
अश्वगन्धा ।
गन्धर्वहस्तकः (सु. चि. ३८.६७)
एरण्डः । (ध. नि. १.२९५)
गन्धर्वी (र. चू. ६.३७)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा - 'एरण्डपत्रवत्पत्रा सक्षीरा नातिविस्तृता । गन्धर्वीत्युदिता सा हि तया बन्धं रसो व्रजेत् ॥' इति ।
गन्धलः (पा.) (च. सू. २७.१४)
षष्टिकभेदः ।
गन्धलता (भा. प्र. चि. १.६४९)
गन्धप्रियङ्गुः ।
गन्धवती (ध. नि. ३.६७)
मुरा ।
गन्धसारम् (ध. नि. ३.१)
चन्दनम् ।
गन्धा (क. का. ६.५५)
अश्वगन्धा । वज्रादिरसायने ।
गन्धाढ्या (ध. नि. ३.६७)
मुरा ।
गन्धारिका (भा. नि. २.९९)
गन्धपलाशी (शटी) ।
गन्धालिका (भै. र., पृ. २३६)
गन्धप्रसारणी ।
गन्धाली (प. र. ४०७)
(गन्ध) प्रसारणी ।
गन्धाह्वा (सु. चि. ९.६०)
शटी ।
गन्धोत्कटः (ध. नि. ३.६४)
दमनः ।
गन्धौषधानि (च. सू. ३.१९)
गन्धप्रधानान्यौषधानि, तानि चागुर्वादीनि ज्वराध्याये प्रतिपाद्यानि । (चक्र.)
गम्भीरी (सि. भे. ४.४५०)
ओषधिः, सा चाभानेरीकुण्डोपकण्ठभूपरिसरे प्रायः शरदि भवति ।
गरमोटिका (शा. नि. ३, पृ. २८२)
तृणविशेषः जरडीति नाम्ना प्रसिद्धः ।
गर्मूटी ।

गरागरी (च.क. २.२)
जीमूतः । (ध. नि. १.१७३)
गरुडद्वयम् (स. यो. २.१६)
गरुडा (हा. १.१५.२)
शालिभेदः ।
गरुडाहृतः (सु. चि. २९.६)
सोमभेदः ।
गरुडी (रा. मा. २९.३)
पातालगरुडी ।
Cocculus hirsutus (Linn) Diels.
गर्गरकम् (सु. क. २.५)
मूलविषम् ।
गर्जरम् (ध. नि. ४.६४)
गाजर । Carrot.
Daucus carota var. sativa Linn.
गर्दभशाकम् (ध. नि. १.६८)
भार्गी ।
गर्दभाण्डः (, सु. उ. ३१.५)
गन्धमुण्डः ।
गर्भघातिनी (प. र., ८७)
लाङ्गली (कलिहारी) ।
गर्भपातिनी (ध. नि. ४.९)
कलिहारी ।
गर्भपाती (कै. नि. १.९८२)
अरिष्टकः, 'रीठा' इति लोके ।
गर्मुटिका (प.र., ४७७)
व्रीहिभेदः ।
गर्मूटी (च. सू. २७.१८)
कुधान्यविशेषः ।
Coix gigantea Koenig ex Roxb.
गर्मोटिका (रा. नि. ८.५१)
गर्मूटी ।
गलोड्यम् (सु. चि. ५.८)
अङ्कलोड्यम् । पद्मबीजमिति डल्हणः ।
गवाक्षी (च. सू. १.७७)
इन्द्रवारुणी (ध. नि. १.२४८)
गवादनी (ध. नि. १.२४८)
इन्द्रवारुणी ।
गवेधुकः (सु. सू. ४६.२१)
तृणविशेषः 'गलगोधूम' इति लोके, देशान्तरे तु 'गरल' इति लोके ।
गरहेडुआ । Job's tears.
Coix lachryma-jobi Linn.
गवेधुका (च. चि. २०.३१)
गवेधुकः ।
गाङ्गेयम् (सु. उ. १७.१७)
मुस्ता । (ड०)
गाङ्गेयी (अ. हृ. चि. १.५४)
मुस्ता ।
गाङ्गेरुकम् (च. सू. २७.१४२)
गाङ्गेरुकीफलम् ।
गाङ्गेरुकी (सु. सू. ४६.१६३)
गङ्गेरन ।
Grewia tenax (Forsk.) Aschers & Schwf.
गान्धारी (प्रि. नि. ३. १८१)
दुरालभा । गान्धारदेशे भवा ।
गायत्रः (सु. चि. २९.७)
सोमभेदः ।
गायत्री (सु. उ. ४१.५०)
खदिरः । (ड०)
गालः (अ. हृ. चि. १.६)
मदनफलम् (अ. द.) ।
गालोड्यम् (च. सू. २७.११४)
गलोड्यम् ।
गिप्पिटः (सो. नि. २.५८३)
झिञ्झिरीटा ।
गिरिः (च. चि. २३.९५)
गिरिकर्णिका (चक्र.) ।
गिरिकदम्बः (सु. उ. ३१.४)
Mitragyua parviflora Korth.

गिरिकदम्बकः (हृ. दी. ७९)
गिरिकदम्बः ।
गिरिकदली (रा. नि. ११.११२)
कदलीभेदः पार्वत्यः ।
गिरिकन्या (भै. र., पृ. ७८९)
कुमारी ।
गिरिकर्णिका (च. चि. २३.१९५)
अपराजिता । (ध. नि. ४.८४)
गिरिकर्णी (सु. उ. ६१.३२)
अपराजिता ।
गिरिजानुजा (ध. नि. १.२५४)
त्रायमाणा ।
गिरिमती (सो. नि. १.६५२)
वाराहीभेदः, पर्णयवानीत्यन्ये ।
गिरिमध्या (सो. नि. २.५६२)
गिरिमती ।
गिरिमल्लिका (च. उ. ५.३)
गिरिजो मल्लिकापुष्पः ।
कुटजः । (ध. नि. २.१३)
गिरिमालकः (ड०, सु. उ. ५५.४७)
आरेवतः (आरग्वधः) ।
गिरिशप्रियः (प्रि. नि. १.१५४)
रुद्राक्षः ।
गिरिसानुजा (पा.) (ध. नि. १.२५४)
त्रायमाणा ।
गिरिह्वा (सु. चि. १८.३४)
गिरिकर्णी (अपराजिता) ।
गिर्याह्वा (सु. क. २.४५)
गिरिकर्णी (अपराजिता) ।
गिलोड्यः (सु. चि. ११.१०)
कन्दः प्रावृड्जातः शणपत्राकारो वल्लीयुक्त-श्चर्मण्वतीनदीभवः श्वेतवर्तुलपाषाणसदृशः 'गुगिलोट' इति लोके । (ड०)
Ceropegia tuberosa Roxb.
गुग्गुलकः (कै. नि. १.६३९)
लट्वाकः । वन्यकुसुम्भजं शाकम् ।

गुग्गुलु (च. सू. ३.४)
गुग्गुल, गूगल । Gum-guggul.
Commiphora mukul (Hook ex Stocks) Engl.
गुग्गुलुकः (ड०, सु. सू. ३७.१६)
उत्तरापथे प्रसिद्धः (जातुकन्दः)
धूप, गूगल ।
Jurinea macrocephala Benth.
गुच्छः (रा. नि. २.२७)
पुष्पोच्चयः ।
Bunch of flowers.
गुच्छकन्दः (शा. नि. १०, पृ. ७१०)
छत्रकविशेषः सकन्दः । गुच्छी ।
Tuber cibarium Sibth.
गुच्छकरञ्जः (रा. नि. ९.१८४)
करञ्जविशेषः ।
गुच्छफला (अ. नि. ३२)
काकमाची । गुच्छे फलतीति ।
गुच्छाह्वकन्दः (रा. नि. ७.६१)
गुच्छकन्दः ।
गुच्छौघपुष्पः (सि. भे. २.१३१)
मदयन्ती । 'मेंहदी' इति लोके ।
गुञ्जा (च. सू. २४.२२)
रक्तिका । (रा. नि. ३.४६)
रत्ती, करजनी ।
Abrus precatorius Linn.
गुञ्जाकिनी (भै. र., पृ. १०१)
गुञ्जा ।
गुडत्वक् (चक्र. च. चि. ७.८१)
वराङ्गम् ।
'गुडतज' इति लोके । (ड०, सु. सू. ३८.२४)
गुडत्वचम् (श. च. १.२१५)
त्वक् ।
गुडदण्डः (हे., अ. हृ. सू. ६.१७१)
इक्षुः । गुडयोनिः दण्डाकारः ।

गुडदिल्लः (सो. नि. १.६५४)
गुडदुग्धिका (, सु. उ. ५८.६६)
चित्रफला (इन्द्रवारुणी) ।
गुडपुष्पः (ध. नि. ५.४५)
मधूकः । माधुर्यात् गुडसाधर्म्यवान् ।
गुडफलः (श. च. १.२३)
पीलुः ।
गुडमज्जनिका (सु. सू. ३८.१४)
'जिङ्गिनी', 'गुलदुणि' इति लोके पूर्वदेशे स्वनामप्रसिद्धा ।
गुडमञ्जरी (अ. नि. ११६)
जिंगिणी ।
गुडशर्करा (सु. उ. ४२.७०)
नागबला 'गुलशकरी' इति लोकभाषायाम् ।
गुडा (च. क. १०.८)
स्नुही ।
गुडूची (च. सू. ४.११)
गुडिच, गिलोय ।
Tinospora cordifolia (Willd) Miers.
गुण्ठः (अ. हृ. सू. १५.२४)
Typha australis Schum & Thom.
गुण्डः (रा. नि. ८.६०)
गुण्ठः ।
गुण्डकन्दः (रा. नि. ८.६३)
कशेरुकः ।
गुण्डारोचनिका (चक्र., च. सू. १.८३)
कम्पिल्लकम् ।
गुण्डाला (रा. नि. ५.४२)
तृणविशेषः ।
गुण्डासिनी (रा. नि. ८.६६)
तृणविशेषः ।
गुन्थः (कै. नि. १.८५६)
गुण्ठः ।
गुन्दणी (सि. भे.४.३१३)
लघुश्लेष्मातकः 'गून्दी' इति लोके ।
Cordia rothii Roem Schult.

गुन्द्रा (च. सू. ४.१२)
Typha elephantina Roxb.
गुप्तः (सु. सू. ४६.२३)
कपिकच्छूः ।
गुप्ता (सु. चि. २६.३५)
कपिकच्छूः ।
गुरुहेली (अ. प्र. ८.४३)
ओषधिविशेषः ।
गुलदावती (अ. प्र. ९.७६)
पुष्पविशेषः ।
Chrysanthemum indicum Linn.
गुलाबम् (प्रि. नि. ४.५९)
पुष्पविशेषः ।
गुलाब । Rose.
Rosa centifolia Linn.
गुलाबः (अ. प्र. ९.७६)
गुलाबम् ।
गुलावासः (अ. प्र. ९.७६)
पुष्पविशेषः ।
Mirabilis jalapa Linn.
गुलुञ्चः (शि., च. द. १५.२०)
गवेधुकः ।
गुलुञ्छः (रा. नि. २.२७)
पुष्पोच्चयः (गुच्छः) ।
गुल्मः (रा. नि. २.३१)
प्रकाण्डरहित पादपः ।
झाड़ी । Shrub.
गुवाकः (ध. नि. ३.३९)
पूगम् ।
गुहा (ध. नि. १.९०)
पृश्निपर्णी ।
गुह्यपत्रः (ध. नि. ५.७९)
अश्वत्थः । गुह्यं योनिः, तद्वत् पत्रं यस्य सः ।
गुह्यबीजः (रा. नि. ८.७३)
भूतृणः ।

गुह्याक्षी (क. का. ४.३३)
पत्रशाकविशेषः।
गूढपत्रः (ध. नि. ५.९९)
करीरः।
गृञ्जनः (कै. नि. १.१२२५)
पलाण्डुसदृशः कन्दः (द्र. -गृञ्जनकः)
गृञ्जनकः (अ. हृ. सू. ६.११३)
पलाण्डुभेदः, उक्तं च बाष्पचन्द्रेण— गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना। सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः॥ (हे.)
गन्दन।
Allium ascalonicum Linn.
गृध्रनखी (सु. सू. ३८.६६)
हिंस्रा (ड०)।
गृध्रनखीद्वयम् (च. द. १.१८४) कालाकड़ा-गुड़कॉंउलीभेदात् रक्तश्वेतपुष्पभेदाद् वा। (शि.)
गृध्रा (क. का. ४.३९)
फलशाकविशेषः।
गृष्टिः (ध. नि. ४.९२)
वाराही। वाराहीकन्दः।
Dioscorea bulbifera Linn.
गृष्टिका (सु. चि. ९.८)
गृष्टिः
गृहकन्या (रा. नि. ५.१०)
कुमारी।
गोकण्टः (सो. नि. २.१४७)
गोक्षुरः।
गोकण्टकः (ध. नि. १.१०२)
गोक्षुरः। गवादिपशूनां कण्टक इव क्षतकर्तृत्वात्।
गोकर्णः (वै. म. ६.१८)
अश्वगन्धा।
गोकर्णा (वै. श., पृ. ३८५)
अश्वगन्धा।
गोखुरः (श. च. १.१५३)
गोक्षुरः।
गोक्षुरः (ध. नि. १.१०२)
गोखरू।
Tribulus terrestris Linn.

गोक्षुरकः (च. सू. ४.१६)
गोक्षुरः।
गोचन्दना (सु. चि. २८.२१)
चँदवा।
Tylophora fasciculata Ham ex Wight.
गोजा (रा. नि. ५.३२)
गोलोमिका (गोजिह्वा)।
गोजिह्वा (सु. सू. ४६.२६२)
१. दार्विपत्रिका कर्कशा दीर्घपत्रा 'गोजीभी' इति लोके। (ड०)
बनगोभी।
Launea asplenifolia Hook. f.
२. धान्यविशेषः। (रा. नि. ४.१८०)
गोजिह्विका (रा. मा. २९.२९)
गोजिह्वा।
गोजी (सु. सू. ८.१५)
गोजिह्वा। (ड०)
गावजवाँ।
Onosma bracteata Wall.
गोडुम्बा (चक्र., च. वि. ८.१३९)
गोडुम्बिका।
गोडुम्बिका (प.र., ७१४)
चित्रा कर्कटी (इन्द्रवारुणी)।
गोधापदी (रा. मा. १६.१)
हंसपदी।
गोधामती (सो. नि. २.५५९)
गोधावती (च. द. ३३.११)
गोधापदी (हंसपदी)।
गोधूमः (च. सू. ३.२३)
धान्यविशेषः।
गेहूँ। Wheat.
Triticum aestivum Linn.
गोनसी (सु. चि. ३०.५)
महौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम्। द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं गोनसाकृतिम्॥' इति।

गोपकन्या (अ. हृ. चि. २.२८)
सारिवा।
गोपघोण्टा (सु. सू. ३८.६)
ककोड़, घुंट।
Zizyphus xylophra Willd.
गोपवल्ली (च. वि. ८.१३९)
सारिवा। (ध. नि. १.१६१)
गोपशिम्बी (द्र. गु. वि. ३, पृ. २१३)
गोआर, ग्वालिन।
Cyamopsis tetragonaloba (Linn) Taub.
गोपशृङ्गाटिका (अ. सं. सू. १४.३)
गोक्षुरः।
गोपसुता (अ. हृ. सू. १५.९)
सारिवा।
गोपा (ध. नि. १.१६१)
सारिवा।
गोपाङ्गना (अ. हृ. क. ४.१३)
सारिवा।
गोपालकर्कटी (रा. मा. १६.३)
त्रपुसविशेषः। (रा. नि. ७.२६४)
ग्वालककड़ी।
Melothria maderaspatana (Linn) Cogn.
गोपालदमनकः (ड०, सु. चि. ११.९)
प्लवः।
गोपालपीठम् (रा. मा. २६.८)
ओषधिविशेषः।
गोपी (च. वि. ८.१३५)
सारिवा।
गोभी (भा. नि. ३.२९७)
गोजिह्वा।
गोमारी (र. चू. ६.४०)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'गोमारिनामिका वल्ली वेणुपत्रसमच्छदा। तस्याः मूलं समासाद्य सद्यः सूतो निबध्यते॥' इति।
गोमूत्रिका (रा. नि. ८.४८)
तृणविशेषः।

गोरक्षः (द्र. गु. वि. २, पृ. ८१)
गौरख।
Dalbrgia lanceolaria Linn.
गोरक्षकर्कटी (ध. नि. १.१८०)
१. चिर्भटम् (त्रपुसविशेषः)।
२. ऐन्द्री (चक्र., च. सू. ३. २७)
गोरक्षगञ्जा (द्र. गु. वि. २, पृ. ६५७)
दाक्षिणात्यानां पाषाणभेदः।
गोरखगांजा।
Aerva lanata Juss.
गोरक्षतण्डुला (प.र., ५८)
वङ्गीयानां नागबला।
बं.-गोरक्षचाकुले।
Sida spinosa Linn.
गोरक्षतुम्बी (रा. नि. ७.२३६)
अलाबूविशेषः।
गोरक्षदुग्धी (रा. नि. ४.५३)
दुग्धिका।
गोरक्षमुण्डी (सि. भे. ४.६६९)
मुण्डी, 'गोरखमुण्डी' इति लोके।
गोरक्षी (रा. नि. ५.३०)
गोरख इमली।
Baobab, Monkey bread tree.
Adansonia digitata Linn.
गोरडाख्यः (सो. नि. २.१२६)
खदिरविशेषः।
गोराणी (शा. नि. १०, पृ. ६८८)
गोपशिम्बी।
गोरोचनलता (र. चू. ६.५१)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा— 'गोरोचनप्रभा शुक्लदलैर्वल्ली समन्विता गोरोचनलता भूतमोचिनी रसबन्धिनी॥' इति।
गोलीढः (रा. नि. ११.२२०)
मुष्ककः।
गोलोमिका (रा. नि. ५.३२)
गोजिह्वा।

गोलोमी (च. सू. ४.१८)
१. भूतकेशी । (चक्र.)
२. श्वेतदूर्वा । (ध. नि. ४.१४४)
गोवन्दनी (ध. नि. ३.१६)
प्रियङ्गुः ।
गोविन्दिनी (अ. र.४.५१)
प्रियङ्गुः ।
गोशीर्षम् (ध. नि. ३.१)
चन्दनम् ।
गोशीर्षचन्दनम् (सो. नि. १.३५६)
चन्दनविशेषः ।
गोशृङ्गी (र. चू. ६.२३)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा—'पर्वतेऽश्मसमुद्भूता गोशृङ्गाकृतिकन्दयुक् । क्षता मुञ्चति सा क्षीरं गोशृङ्गी रसबन्धिनी ॥' इति ।
गोष्ठाम्लिका (रा. मा. २६.८)
चाङ्गेरी ।
गोष्ठीवल्ली (रा. मा. २४.२)
सारिवा ।
गोस्तनी (सो. नि. १.५७८)
द्राक्षाविशेषः ।
गोहरीतकी (प.र. २३)
बिल्वः ।
गौडपत्री (अ. प्र. ९.८५)
सुगन्धगणे ।
गौडवास्तुकः (कै. नि. १.६२६)
चिल्ली स्याद् गौडवास्तुकः ।
बथुआ ।
Cheopodium album Linn.
गौरः (च. सू. २७.८)
शालिविशेषः ।
गौरजीरकः (ध. नि. २.६८)
जीरकः ।
गौरबाकुची (यो. र., पृ. १२)
बाकुची ।
गौरसर्षपः (भा. नि. ८.७०)
सिद्धार्थः ।
गौरसुवर्णम् (रा. नि. ७.९१)
शाकविशेषः ।
गौरामलकम् (च. चि. १८.१८४)
पक्वामलकम् ।
गौरी (सु. चि. ५.८)
हरिद्रा । (ड०)
गौरीपुष्पम् (प्रि. नि. १.२२०)
जपापुष्पम् । गौरीप्रियं पुष्पम् ।
गौरीफलम् (अ. प्र. ९.२३)
बिल्वम् । फलगणे ।
ग्रन्थि (अ. हृ. चि. ३.६४)
पिप्पलीमूलम् (अ. द.) ।
ग्रन्थिकम् (ध. नि. २.७५)
पिप्पलीमूलम् ।
ग्रन्थिकाण्डकम् (प्रि. नि. ३.३७)
तगरम् ।
ग्रन्थिगोभी (शा. नि., पृ. ९३५)
गाँठगोभी ।
Brassica oleracea var. gongylods Linn.
ग्रन्थिदूर्वा (रा. नि. ८.२३२)
वल्लिदूर्वा ।
ग्रन्थिपर्णः (रा. नि. १२.१२९)
१. चोरकः ।
२. ओषधिविशेषः । (कै. नि. १.१२९४)
ग्रन्थिफलः (रा. नि. ६.१६)
साकुरुण्डः ।
ग्रन्थिफलम् (हे., अ. हृ. सू. ६.१३७)
लकुचम्, ग्रन्थियुक्तफलत्वात् ।
ग्रन्थिलः (ध. नि. ५.४३)
निकङ्कतः ।
ग्रामकार्पासी (शि., च. द. ५७.३४)
कार्पासी ।

ग्रामकोलिका (ड., सु. सू. ३८.६)
गोपघोण्टा ।
ग्राम्या (ध. नि. ४.५०)
तुलसी । ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे रोपितत्वात् ।
ग्राहिफलः (कै. नि. १.४१३)
कपित्थः ।
ग्रीष्मकर्कटिका (ड., सु. सू. ४५.१२०)
एर्वारुः ।
ग्रीष्मसुन्दरकः (श. च. १.२४६)
गीमा शाक ।
Mollugo spergula Linn.
ग्रैष्मी (ध. नि. ५.१४०)
नेपाली ।

घ

घण्टकर्णः (भै. र., पृ. ९९४)
घण्टा (भा. नि. ३.२४२)
शणपुष्पी ।
घण्टाकः (सि. नि. ९५)
मुष्ककः ।
घण्टाकर्णः (आ. वि. ३, पृ. ६२२)
भाण्डीरः । घेंटू ।
Clerodendron infortunatum Gaertn.
घण्टापाटलिका (प.र., ३५८)
मुष्ककः ।
घण्टापुष्पः (नि. शे. २.२५३)
धत्तूरः ।
घण्टारवा (प.र., ६५३)
शणपुष्पी । फलैः घण्टावच्छब्दो भवति ।
घण्टावली (सो. नि. १.६६४)
Crotalaria sp.
घनः (ध. नि. १.४०)
मुस्ता ।
घननादः (रा. मा. १४.२)
तण्डुलीयः ।
घनसारः (रा. नि. १२.५६)
कर्पूरः ।
घनसारत्रयी (स. यो. ५.११४)
घनागमः (म. पा. ७.५८)
वल्लीविशेषः ।
घर्मूटी (ड०, सु०सू० ४६.२१)
गर्मूटी ।
घिञ्जुलिका (चक्र., च. हृ. सू. २७.११६)
क्रौञ्चादनम् ।
घुणप्रिया (अ. सू. १५.३३)
अतिविषा (अ. हृ. नि. १४६)
घुणवल्लभा (अ. चि. ८.१०३)
अतिविषा (भा. नि. १.२१३)
घुणेष्टा (अ. हृ. चि. १९.४०)
अतिविषा ।
घुलुञ्चः (चक्र., च. सू. २७.१७)
गवेधुकः ।
घुसृणम् (रा. नि. १२.२१)
कुङ्कुमम् ।
घृतकुमारिका (भा. नि. ३.२२९)
कुमारी ।
घृतकुमारी (रा. मा. २३.३)
कुमारी ।
घृतपर्णकः (नि. शे. १.१४५)
करञ्जभेदः ।
घृतपूर्णकरञ्जः (भा. नि. ३.११९)
करञ्जः ।
घोटकः (सो. नि. १.६७७)
ओषधिविशेषः ।
घोटकपुच्छः (ड०, सु. सू. २१.२३)
हायनकः, शालिविशेषः ।
घोण्टा (च. द. ४५.६)
१. अरण्यबदरम् (शि.)
(गोपघोण्टा)
२. पूगम् (ध. नि. ३.३९)
घोलिका (हे., सू. ६.९३)
बृ. लोणीका ।

घोली (कै. नि. १.६४८)
बृहल्लोणिका।

घोषकः (ड०, सु. सू. ११.११)
कोशातकी, सा चतुर्विधा-बृहत्फला, अल्पफला, पीतपुष्पा, श्वेतपुष्पा इति।

घोषा (अ. हृ. उ. १३.५४)
शतपुष्पा।

च

चंबेली (अ. प्र. ४.३६)
जाती, 'चमेली' इति लोके।

चक्रका (सु. चि. ३०.५)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्या समां क्षुपाम्। चक्रकामोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवरिणीम्॥' इति।

चक्रकुल्या (श. च. १.१४२)
पृश्निपर्णी, 'चाकुलिया' इति लोके।

चक्रमर्दः (सु. चि. ९.१२)
चक्रं चक्राकारं चर्मव्याधिं दद्रुसंज्ञकं (ringworm) मर्दयति हन्तीति।
चकवड़, पमाड़।
Cassia tora Linn.

चक्रमुद्गकः (च. सू. २१.२५)
'ऋषिमुद्गक' इति प्रसिद्धः।
मुद्गभेदः (मकुष्ठकः ?)।

चक्रलक्षणा (ध. नि. १.२)
चक्रं काण्डान्तश्छेदनेन लक्ष्यमाणं लक्षणं यस्याः सा। गुडूची।

चक्रला (श. च. १.२९४)
उच्चटा।

चक्रवर्ती (अ. प्र. ९.३६)
शाकविशेषः। तद्वर्णनं योगरत्नाकरे यथा—'चक्रवर्त्यभिधं शाकं गुणैर्वास्तुकवन्मतम्। सरं शीतं त्रिदोषघ्नं लघु दीपनपाचनम्॥' इति।

चक्राङ्कः (रा. मा. ३.९)
चक्रमर्दः।

चक्राह्वः (ध. नि. ४.४)
चक्रमर्दः।

चक्रिका (र. चू. ८.११)
व्याघ्रिद[illegible]गणे रसौषधिः।

चक्षुष्यम् (.से. नि. १२१)
१. कतकम्।
२. प्रपौण्डरीकम्। (ध. नि. ३.९२)

चक्षुष्या (ध. नि. ३.१४०)
चाकसू।
Cassia absus Linn.

चञ्चुः (च. चि. १९.३४)
शाकविशेषः।
Corchorus acutangulus Linn.

चञ्चुडः (म. नि. ७.४८)
चिचिण्डः।

चटकाशिरः (रा. नि. ६.११२)
पिप्पलीमूलम्। चट काशिरोवद्ग्रन्थिकत्वात्।

चणकः (च. सू. २७.२८)
शमीधान्यविशेषः। चना, बूंट।
Cicer arietinum Linn.

चणकबृहती (ड०, सु. शा. १०.६१)
क्षुद्रफला, कण्टकारीत्यर्थः।

चणद्रुमः (रा. नि. ३.१३१)
गोक्षुरः। चणस्येव क्षुपो यस्य सः।

चणपत्री (रा. नि. ५.१५)
रुदन्ती, चणकस्येव पत्रत्वात्।

चणिका (रा. नि. ८.६५)
तृणविशेषः।

चण्डकः (ध. नि. ४.२)
रक्तकरवीरः।

चण्डा (सु. सू. ३८.२४)
स्वनामख्यातेषत्कृष्णा चोरकभेदः अजमोदाकारः।(ड०)
Angelica archangelica Linn.

चण्डातकः (ध. नि. ४.२)
रक्तकरवीरः।

चण्डालकः (चक्र., चि. चि. ९.४५)
चोरकः।

चण्डालकन्दः (रा. नि. ७.४८)
कन्दविशेषः।

चतस्रःपर्णिन्यः (च. वि. १.१.६२)
शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी च। (चक्र.)

चतुरङ्गुलः (च. सू. ३.१७)
आरग्वधः।

चतुरम्लम् (ध. नि. ५.१४७)
'अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः। चतुरम्लं हि, पञ्चाम्लं बीजपूरयुतं भवेत्॥' इति।

चतुरस्नुही (स. यो. पृ. ४८१)

चतुरूषणम् (भा. नि. १.६५)
पिप्पलीमूलसहितं त्र्यूषणं चतुरूषणम्।
अर्थात्-शुण्ठी, पिप्पली, मरिचं पिप्पलीमूलञ्च।

चतुर्जातम् (अ. हृ. सू. ६.१६०)
त्वक् पत्रमेलेति त्रिजातकं, तन्नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातं भवति, यथोक्तं—'सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम्' इति।

चतुर्जातकम् (सु. शा. १०.२२)
चतुर्जातम्।

चतुर्बीजम् (भा. नि. १.९८)
मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाजाजी यवानिका। एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम्॥' इति।

चतुर्भङ्गा (अ. प्र. ९.७)
भङ्गाया गञ्जादयश्चत्वारो विकाराः।

चतुष्पत्रः (कै. नि. १.६८५)
सुनिषण्णकः, 'चौपतिया' इति लोके।

चतुष्पत्री (रा. नि. ५.२१५)
पाषाणभेदविशेषः।

चतुष्पर्णी (. सु. सू. १९.३३)
सुनिषण्णकः।

चतुष्फला (रा. नि. ४.४२७)
नागबला। चतुष्कोष्ठकं फलं यस्याः सा।

चतुःशिरः (श. च. १.२६७)
अस्थिसंहारः, चतुष्कोणकाण्डत्वात्।

चन्दनम् (च. सू. ४.१०)
सफेद चन्दन, मलयचन्दन।
Santalum album Linn.

चन्दनसारिवा (ध. नि. १.१६२)
कृष्णसारिवा।

चन्दना (ध. नि. १.१६२)
कृष्णसारिवा, श्वेतसारिवेति भावमिश्रः (भा. नि. ३.२३७)।

चन्दनादिः (च. चि. ८.८५)
चन्दनाद्यो वर्गः।

चन्दनाद्यवर्गः (च. चि. ३.२५८)
चन्दनाद्यो मधूकान्तः दाहज्वरोपयोगी।

चन्द्रः (ध. नि. ३.३१)
कर्पूरः।

चन्द्रप्रभा (भै. र., पृ. ७२६)
गुडूची।

चन्द्रप्रिया (ग. नि. १.४.४५२)
शटी।

चन्द्रमाः (सु. चि. २९.५)
सोमभेदः।
A variety of Soma.

चन्द्रलेखा (अ. हृ. चि. ३.१३५)
वाकुची।

चन्द्रवल्ली (भे. सं. चि. २६.२१)
सोमवल्ली (गुडूची)।

चन्द्रशकला (अ. हृ. चि. १९.४४)
वाकुची। (अ. द.)

चन्द्रशूरम् (ध. नि. १.९६)
चनसुर, हालिम।
Lepidium sativum Linn.

चन्द्रहासा (ध. नि. १.४)
गुडूची ।
चन्द्रा (प्रि. नि. ३.१६३)
सर्पगन्धा 'चंदमरवा' इति लोके ।
चन्द्राकशाकम् (भे. सं. सू. २८.४१)
चणकशाकम्, यथोक्तं —
'चन्द्राकशाकमम्लं तु' इति ।
चन्द्रिका (ध. नि. १.९६)
चन्द्रशूरम् ।
चन्द्रोदका (र. चू. ७.३)
रसौषधिविशेषः ।
चम्पककदली (भा. नि. ५.३५)
कदलीविशेषः 'चंपई केला' इति लोके ।
चपला (अ. हृ. चि. ४.२४)
पिप्पली । प्रसरणशीलत्वाच्चपला ।
चमरिकः (ध. नि. १.१९६)
कोविदारः, चमरवत्पुष्पत्वात् ।
चमरिकालता (र. चू. ६.४५)
दिव्यौषधिविशेषः; तल्लक्षणं यथा—'चमराकारपत्राढ्या क्षीरयुक्कन्दधारिणी । लता चमरिका नाम सा च बध्नाति पारदम् ॥' इति ।
चमीरम् (अ. प्र. ९.१७)
अम्लगणे ।
चम्पकः (सु. सू. २८.११)
पुष्पविशेषः । चम्पा ।
Michelia champaca Linn.
चम्पा (अ. प्र. ४.३६)
चम्पकः ।
चरणम् (रा. नि. २.१९)
मूलम् ।
चरपोटा (म. पा. १.२८२)
चिरपोटिका ।
चरा (र. चू. ८.३२)
काकमाच्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।
चर्मकषा (च. चि. २३.६६)
चर्मवृक्षः ।
चर्मकारजम्बूपलाशिका (ड०, सु. चि. १.११५)
शुकनासा ।
चर्मकारवटः (प्रि. नि. ४.९६)
चर्मवृक्षः ।
चर्मकारालुकः (च. द. ६७.२५)
सुथनी ।
Dioscorea esculenta Burkill.
चर्मरङ्गा (ध. नि. १.१९८)
आवर्तकी ।
चर्मरी (सु. क. २.५)
फलविषम् ।
चर्मलोहः (प्रि. नि. ४.९६)
चर्मवृक्षः ।
चर्मवृक्षः (सु. चि. ११.१०)
'चर्मलोह' इति प्रसिद्धो लकुचद्रुमाकारो महावृक्षः । (ड०)
पूर्वदेशे नौवृक्षः । (ड०, सु. क. ५.४६)
चमरोर, दँतरंगा ।
Ehretia laevis Roxb.
चर्मसाह्वा (च. म. ११.१)
सप्तला ।
चलपत्रः (ध. नि. ५.७८)
अश्वत्थः ।
चविका (च. चि. १८.१५८)
चई, चाभ ।
Piper chaba Hunter.
चविकाफला (अ. नि. ३७)
गजपिप्पली ।
चव्यम् (च. सू. २.१८)
चविकायाः मूलम्, चविकैव वा ।
चव्यफला (रा. नि. ६.११७)
गजपिप्पली ।
चव्या (सु. उ. ४१.३९)
चविका ।

चाङ्गेरी (च. सू. २.१९)
अम्लशाकविशेषः ।
तिनपतिया । Indian Sorrel.
Oxalis corniculata Linn.
चाणक्यमूलम् (चक्र., च. सू. २७.१७०)
चाणक्यमूलकम् ।
चाणक्यमूलकम् (ध. नि. ४.३२)
लघुमूलकम् । छोटी मूली ।
चाण्डालः (अ. प्र. ३.५२)
चण्डातकः (रक्तकरवीरः) ।
चाण्डाली (र. चू. ६.२७)
दिव्यौषधिः; तल्लक्षणं यथा—'चाण्डालीति विनिर्दिष्टा त्रिचतुष्पत्रधारिणी । सरक्ता क्षीरकन्दा च तया सूतो निबध्यते ॥' इति । व्याघ्रिकादिगणे च निर्दिष्टा (र. चू. ८.९) ।
चातुर्जातम् (अ. हृ. चि. ९.११३)
चतुर्जातम् ।
चातुर्जातकम् (सु. क. ८.७१)
चतुर्जातम् ।
चातुर्भद्रकम् (ध. नि. ७.७)
'नागरातिविषा मुस्ता त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम् ।
गुडूचीसंयुतं चैव चातुर्भद्रकमुच्यते ॥' इति ।
चाम्पेयः (ध. नि. ५.१४२)
१. चम्पकः ।
२. नागपुष्पम् । (ध. नि. २.४८)
चायम् (प्रि. नि. ११.६१)
चाय । Tea.
Camellia sinensis (Linn) O. Kuntze.
चारः (ध. नि. ५.७२)
प्रियालः ।
चारटी (अ. हृ. उ. ६.३४)
१. कुम्भाडुः, ब्रह्मयष्टिकेत्यन्ये । (शि.)
२. पद्मचारिणी । (ध. नि. ४.९०)
चारुकः (भा. नि. ८.८३)
शरबीजः, वरकः वरुको वा ।
चाहम् (शा. नि., पृ. ९०८)
चायम् ।
चिक्कणम् (ध. नि. ३.३९)
पूगम् ।
चिचिण्डः (भा. नि. ९.६२)
सर्पाकृतिः शाकविशेषः ।
चिचिण्डा । Snake gourd.
Trichosanthes anguina Linn.
चिञ्चा (ध. नि. ५.३३)
अम्लिका ।
चिञ्चिका (ध. नि. ५.३३)
अम्लिका ।
चिञ्चिणी (ग. नि. २.१.२२०)
अम्लिका ।
चिञ्ची (र. चू. ७.२)
रसौषधिविशेषः ।
चिञ्चोडकः (चक्र., च. वि. ८.१३९)
कशेरुः ।
चिडा (ध. नि. ३.७८)
सरलः, 'चीड़' इति ख्यातः ।
चित्रः (ध. नि. १.२९५)
एरण्डः, चित्रबीजत्वात् ।
चित्रकः (प्रि. नि. २.१२)
१. चित्रव्याघ्रनिभो भिनत्ति बहुशो गुल्मानतश्चित्रकः' इति ।
चीता । Plunbago zeylanica Linn.
२. व्रीहिभेदः । (प.र., ४७५)
चित्रतण्डुलम् (प.र., १३५)
विडङ्गम् । चित्रितास्तण्डुला निस्तुषबीजानि यस्य तत् ।
चित्रदण्डकः (नि. शे. ४.३४४)
सूरणः, पत्रवृन्तस्य चित्रितत्वात् ।
चित्रपादी (र. चू. ७.८)
रसौषधिविशेषः ।
चित्रफलम् (ध. नि. १.१७९)
शीर्णवृन्तम् ।

चित्रफला (सु. उ. ३२.८)
१. इन्द्रवारुणी । (ड०)
२. लिङ्गिनी । (रा. नि. ३.१६)
चित्रबीजः (रा. नि. ८.४४७)
रक्तैरण्डः ।
चित्रलता (क. का. ४.३७)
पञ्चबृहतीगणे ।
चित्रवल्ली (रा. मा. ५.१)
१. इन्द्रवारुणी ।
२. दिव्यौषधिः (र. चू. ६.७१), तल्लक्षणं यथा—'या दुग्धगन्धा वटपत्रपत्रा विनीतपर्णोरुफलातिदीर्घा । सा चित्रवल्लीत्युदिता रसेन्द्रो निबध्यते तत्फलमध्य-संस्थः ॥' इति ।
चित्रा (च. सू. ४.४)
१. द्रवन्ती ।
२. इन्द्रवारुणी । (भा. नि. ३.२०३)
चित्राङ्गः (रा. नि. ६.१२५)
चित्रकः ।
चित्राङ्गी (ग. नि. २.१.६४४)
मञ्जिष्ठा ।
चित्राण्डिका (ड० सु. उ. ३२.८)
चित्रफला, चित्राण्डिका पटोलफलाकारफला आरण्यकचण्डकेत्यर्थः । (ड०. सु. सू. ३९.३)
वन पटोल । जंगली परवल ।
Trichosanthis cucumerina Linn.
चित्रास्थिः (षो. हृ. ३.१३३)
एरण्डः ।
चिरजीविता (नि. शे. १.६७)
शाल्मलिः ।
चिरजीवी (रा. नि. ८.२११)
शाल्मलिः ।
चिरतिक्तः (शा. नि. २, पृ. १३५)
किराततिक्तः ।
चिरपाकी (ध. नि. २.१०२)
कपित्थः ।
चिरपोटा (शा. नि., पृ. ९१६)
चिरपोटिका ।
चिरपोटिका (ड०, सु. चि. ९.२९)
१. काकतिक्ता ।
२. काकमाची । (सि. भे. २.५६)
चिरबिल्वः (सु. सू. ३७.१०)
वृक्षकरञ्जः 'चिरिहिलि' इति लोके ।
चिलबिल ।
Holoptelia integrifolia Planch.
चिरिबिल्वम् (हे., अ. हृ. चि. १.६६)
ज्वरचिकित्सायां हेमाद्रिणोद्धृतः वङ्गसेनपाठः ।
चिरबिल्वः ।
चिरिहिण्टिका (ड०, सु. नि. २.१३)
गुञ्जा ।
चिर्भटम् (अ. द. अ. सू. ६.८९)
डंगरं मालवेषु प्रसिद्धम्, अतिप्रसिद्धं जालन्धरादिषु ।
फूट ।
Cucumis melo var. momordica Duthie & Fuller.
चिल्हकः (भा. नि. ३.१३५)
चिल्ह ।
Casearea tomentosa Roxb.
चिल्ली (प.र. ६१४)
गौडवास्तुकम् ।
चीडास्त्रावः (कै. नि. १.१२१५)
श्रीवासः ।
चीणकर्पूरः (सो. नि. १.३८६)
कर्पूरभेदः ।
चीणाकर्कटी (रा. नि. ७.२६०)
त्रपुसविशेषः ।
चीनः (च. सू. २७.१३)
धान्यविशेषः ।
चीना ।
Panicum milliaceum Linn.
चीनकः (रा. नि. १२.६३)
कर्पूरविशेषः ।
चीनकर्कारुकम् (सो. नि. २.१८८)
कर्कारुभेदः ।

चीनाकम् (अ. हृ. सू. ६.८७)
चीनकर्कारुकम् ।
चीनाककर्पूरः (कै. नि. १.१२९०)
कर्पूरभेदः ।
चीनोषणम् (स. यो. १.१४१)
कक्कोलम् ।
चुआकः (नि., च. द. ३२.२४)
इन्दीवरः ।
चुक्रः (सु. उ. २१.२६)
१. अम्लवेतसः ।
२. रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः । (र. चू. ८.२५)
चुक्रम् (रा. नि. ७.६४)
१. चुक्रवास्तुकम् ।
२. शुक्तविशेषः (भा. नि. १.२५९), तल्लक्षणं परिभाषाप्रदीपे यथा— 'यन् मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥' इति ।
चुक्रवास्तूकम् (रा. नि. ७.६४)
चुक्रिका ।
चुक्रिका (च.चि. ८.१३१)
चूका साग ।
Rumex vesicarius Linn.
चुक्रीका (च. चि. २४.१५१)
चाङ्गेरी । (चक्र.)
चुच्चुः (च. चि. २३.२२५)
चञ्चुः ।
चुञ्चुपर्णिका (च. सू. २७.१००)
नाडीचभेदः । (चक्र.)
चुच्चूः (सु. सू. ४६.२४)
नाडिकाकारपत्रः 'चुचु' इति लोके । (ड०)
चञ्चुः ।
चूडामणिः (ध. नि. ४.२९)
गुञ्जा ।
चूडाला (श. च. १.२९४)
उच्चटा ।
चूतः (सु. सू. ६.२७)
आम्रः ।
चूर्णकः (पा.) (च. सू. २७.८)
शालिभेदः ।
चेतकी (अ.उ. ३०.३९)
१. हरीतकी ।
२. हरीतकीभेदः, यथा भावप्रकाशनिघण्टौ— 'विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया । जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्त जातयः ॥' इति ।
चेलकः (च. द. २२.३००)
गुवाकः (शि.), पूगमित्यर्थः ।
चैत्यद्रुमः (ध. नि. ५.८०)
अश्वत्थः ।
चोचम् (कै. नि. १.२६७)
१. नालिकेरफलम् । 'चोचमस्य फलं त्र्यक्षं तोयगर्भं पुटोदकम्' इति ।
२. त्वक् । (ध. नि. २.५०)
चोपचीनी (भा. प्र. चि. ५९.२४)
द्वीपान्तरवचा ।
चौपचीनी । China root.
Smilax china Linn.
चोरः (ग. नि. २.१०.५३)
चोरकः ।
चोरकः (सु. सू. ३८.२४)
स्वनामख्यातः ग्रन्थिपर्णकभेदो ग्रन्थिपर्णाकार एव । (ड०)
चोरा ।
Angelica glauca Edgew.
चोरकपत्रः (सु. सू. ३८.४८)
लाक्षावृक्षः ।
चोरपुष्पी (चक्र., च. सू. ३.८)
चण्डा । (द्र.-प. र., १३९)
चोरस्नायुः (ड०, सु. सू. २५.२१)
मूर्वा, 'चिन्हारु' इति लोके ।

चौहारः (ध. नि. २.९०)
यवानीविशेषः ।
किरमानी अजवायन । Worm-seed.
Artemisia maritima Linn.

छ

छगलविषाणिका (ड०, सु. सू. ३७.६)
अजशृङ्गी ।
छगलान्त्रिका (ध. नि. १, पृ. ६८)
बस्तान्त्री ।
छगलान्त्री (सु. सू. ३८.२९)
छागलखुरी ।
Ipomoea pes-caprae (Linn.) SW.
छत्रजातयः (च. सू. २७.१२३)
Varieties of mushroom.
छत्रधान्यम् (ध. नि. २.६३)
धान्यकम्, छत्राकारपुष्पव्यूहत्वात् ।
छत्रपर्णः (ध. नि. ३.८०)
सप्तपर्णः 'छितवन' इति लोके ।
छत्रपुष्पकः (ध. नि. ५.१५८)
तिलकः, शिरोभागे छत्रवत्स्थितपुष्पत्वात् ।
छत्रपुष्पा (प्रि. नि. ३.१)
शतपुष्पा, छत्राकारपुष्पत्वात् । अत एव छत्राऽप्यभिधीयते ।
छत्रा (सु. सू. १९.२९)
१. द्रोणपुष्पी । (ड०)
२. शतपुष्पा । (रा. नि. ४.२)
छत्राकम् (भे. सं. सू. २८.२६)
छत्रकम् ।
छत्रिणी (र. चू. ६.२२)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'छत्रवद् दण्डपत्रा या नातिनीचा न चोन्नता । सक्षीरा छत्रिणी नाम रसबन्धकरी मता ॥' इति ।
छदः (रा. नि. २.२३)
पत्रम् ।
छदनम् (सु. उ. ५१.५०)
पत्रकम् ।
छर्दनः (ध. नि. १.१६८)
मदनः, वामकत्वात् ।
छर्दिघ्नः (प.र. ७४)
निम्बः ।
छल्ली (प.र. ९५३)
त्वक् ।
छाल । Bark.
छागकर्णः (अ. हृ. सू. १५.१९)
अजकर्णः ।
छागलगन्धा (नि., च. द. ४२.२८)
अजगन्धा छागलगन्धेति भानुमती ।
छागलान्त्री (ध. नि. ४.१०७)
१. छगलान्त्री ।
२. वृद्धदारुः ।
छिक्कनी (भा. नि. ३.३०८)
छिक्किका ।
छिक्किका (भा. नि. ३.३०४)
छिक्कनी । नकछिकनी ।
Centipeda orbicularis Lour.
छिन्नरुहा (च. वि. ८.१३९)
गुडूची (ध. नि. १.१) । छिन्नाऽपि रोहति, छिन्नं वा रोहयतीति ।
छिन्ना (ध. नि. १.१)
गुडूची ।
छिन्नोद्भवा (अ. हृ. चि. १.६०)
गुडूची । (ध. नि. १.१)
छिलहिण्टः (द्र. गु. वि. २, पृ. ७७७)
जलजमनी, पातालगरुड़ी ।
Cocculus hirsutus (Linn) Diels.
छुछुन्दरी (रा. मा. ५.३२)
तीक्ष्णगन्ध ओषधिविशेषः ।
छोहारम् (ग. नि. २.६.३४)
छोहारा ।
छोहारा (सि. भे. ४.७२५)
शुष्कखर्जूरफलम् ।

ज

जगती (र. चू. ८.१६)
व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।
जघनेफला (श. च. १.८२)
काकोदुम्बरिका । जघने अधोभागे फलतीति ।
जटा (अ. हृ. उ. ५.२)
१. जटामांसी (शि.), जटावद्रोमशमूलत्वात् ।
२. मूलम् ।
जटिला (ध. नि. ३.४५)
मांसी ।
जतु (ध. नि. ३.८२)
लाक्षा ।
जतुद्रुमः (ध. नि. ५.९)
कोशाम्रः, लाक्षाश्रयवृक्षत्वात् ।
जतुमुखः (सु. सू. ४६.१२)
व्रीहिभेदः ।
जतुवृक्षः (ध. नि. २८२)
कुशाम्रकः, कोशाम्र इत्यर्थः ।
जतुका (ध. नि. ४.८८)
लाक्षा ।
जन्तुका (ध. नि. २.४०)
१. नाडीहिङ्गु ।
२. लाक्षा । (ध. नि. ४.८२)
जन्तुकारी (ध. नि. ४.७९)
जतुका ।
जन्तुघ्नः (अ. हृ. चि. ३.१०)
विडङ्गः ।
जन्तुनाशनः (ध. नि. २.९३)
१.चौहारः ।
२. विडङ्गः । (भा. नि. १.१११)
जन्तुफलः (रा. नि. ११.१३७)
उदुम्बरः, फलाभ्यन्तरे जन्तुसत्त्वात् ।
जन्तुहृत् (अ. हृ. चि. ८.१६)
विडङ्गः ।
जपा (च. चि. १.३.५७)
गुडहल, ओडहुल, जवाकुसुम ।
Shoe-flower, chinese hibiscus.
Hibiscus rosa-sinensis Linn.
जम्बालः (स. यो २.४१)
जयपालः ।
जम्बीरः (च. सू. २७.१६७)
पर्णासभेदः ।
हरितशाकमुत्तरापथे जम्बीरगन्धि किञ्चिदम्लमिति डल्हणः । (सु. सू. ४६.२२१)
गन्धतृणम् । हरी चाय ।
Cymbopogon citratus (DC) Stapf.
जम्बीरम् (सु. सू. ४६.१३४)
अम्लफलविशेषः ।
जम्बुकी (र. चू. ८.१)
सर्पाक्ष्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।
जम्बूः (च. सू. ४.१५)
१. फलविशेषः । जामुन ।
Syzygium cumini (Linn) Skeels.
२. ओषधिविशेषः । (रा. नि. ५.२४)
३. जम्बूतृणम् (Allium stracheyi Baker) ।
जम्बूद्वयम् (सु. सू. ३८.४८)
एका राजजम्बूर्बृहत्फला, द्वितीया काकजम्बूः स्वल्पफला । (ड०)
जम्भः (ध. नि. ५.१२)
जम्बीरः ।
जम्मलः (ध. नि. ५.१४)
जम्बीरः ।
जम्भीरः (सो. नि. १.५११)
जम्बीरः ।
जम्भीलः (कै. नि. १.३१५)
जम्बीरम् ।
जयन्ती (अ. हृ. चि. १७.२६)
१. तर्कारी ।
२. बलामोटा । (कै. नि. १.११११)
३. सागरशमी । (सो. नि. १.६७०)
४. श्वेतभृङ्गराजः । (सो. नि. ७.६७२)

जयपालः (ध. नि. १.२२७)
जमालगोटा । Purging croton.
Croton tiglium Linn.
जयवती (सो. नि. १.६७१)
श्वेतभृंगराजः ।
जया (ध. नि. १.११०)
१. तर्कारी ।
२. भङ्गा । (शा. सं. २.१२.७७)
३. जयन्ती । (बलामोटा) (शि., च. द. १०.३०)
जयाद्वयम् (अ. द., सू. १५.२१)
तर्कारीद्वयम् । (हे.)
जयित्री (भै. र., पृ. २२४)
जातिपत्री ।
जरणः (रा. नि. ६.१००)
जीरकः, जरयत्यन्नमिति ।
जरणम् (ध. नि. २.३६)
हिंङ्गु ।
जरणद्रुमः (रा. नि. ९.१३)
अश्वकर्णः ।
जर्तिलः (नि. शे. ६.३९७)
वन्यतिलः ।
जलम् (च. चि. ४.१०२)
बालकम् ।
जलकन्दः (स. यो. ६.७४)
शृङ्गाटकः ।
जलकर्णा (भै. र., पृ. ३८०)
जलकणा ? जलपिप्पलीत्यर्थः ।
जलकारवेल्ली (कै. नि. १.५९४)
कारवेल्लभेदः ।
जलकुम्भिका (ड०, सु. चि. ११.९)
हठः, जलकुम्भी ।
जलकुम्भी (भा. प्र. चि. ४४.३५)
जलकुम्भी ।
Pistia stratiotes Linn.
जलकृष्णा (सो. नि. २.४१२)
जलपिप्पली ।
जलगण्डः (सु. चि. ९.२१)
जलगण्डीरकः, नदीपिप्पलिकेत्यन्ये । (ड०)
जलगण्डीरः (ड०, सु. उ. ५८.४४)
शतपर्वकः, जलपिप्पलीत्यर्थः ।
जलजबृहती (कै. नि. १.५८)
नादेयबृहती ।
जलजमधूकः (ध. नि. ५.४२)
मधूलकः ।
Bassia longifolia (Koenig.) Macb.
जलजम्बूः (सो. नि. १.६९४)
प्राचीबलः (नदीकान्तः) ।
जलजीवी (अ.प्र. ९.९)
जलपुष्पगणे ।
जलदः (अ. सू. ३.२३)
मुस्तः ।
जलपिप्पली (च. सू. २७.१७१)
बुक्कन बूटी ।
Lippia nodiflora Mich.
जलपुष्पगणः (अ. प्र. ९.९)
अष्टधा कमलानि स्युर्जलसी च चतुर्विधा ।
जलजीवी च कुम्भीका जलपुष्पगणस्त्वयम् ॥' इति ।
जलबिम्बी (र. चू. ८.१)
सर्पाक्ष्यादिगणे रसौषधिः ।
जलब्राह्मी (कै. नि. १.६९३)
हिलमोचिका ।
जलमधूकः (ध. नि. ५.४९)
जलजमधूकः ।
जलमारिषः (कै. नि. १.६३७)
मारिषभेदः ।
जलमुस्तम् (ध. नि. १.४३)
कैवर्त्तमुस्तम् ।
जलमूलका (र. चू. ७.२)
रसौषधिविशेषः ।

जलवल्ली (रा. नि. ७.१८)
शृङ्गाटकः ।
जलवासम् (रा. नि. १२.२५)
उशीरम् ।
जलशीर्षकम् (अ. प्र. ९.५७)
पाचनगणे ।
जलशूकः (सु. सू. १६.१९)
जलनीलिका (शैवालः) ।
जलसी (अ. प्र. ९.९)
जलजपुष्पविशेषः ।
जलस्कन्दनी (प्रि. नि. २.२३)
'जलसान्द्रकरी ह्येषा जलस्कन्दन्यतो
मता' । जलजमनी इति लोके ।
छिलहिण्टः ।
जलापामार्गः (र.चू. ७.३)
१. रसौषधिविशेषः ।
२. समष्ठिलः । (कै. नि. १.१०३७)
जलाश्रयम् (ध. नि. ३.८६)
लामज्जकम् ।
जवा (रा. नि. १०.३९)
जपा ।
जवाकुसुमम् — ओड्रपुष्पम् (शि., च. द. ५५.१२४) ।
जाग्रतः (सु. चि. २९.७)
सोमभेदः ।
जातिः (च. चि. १५.१३५)
जाती ।
जातिकोशा (ध. नि. ३.३३)
जातिपत्री ।
जातिपत्रिका (अ. उ. २२.९३)
जातिपत्री ।
जातिपत्री (ध. नि. ३.३१)
'पीतवर्णावृतिर्बीजे जातिपत्रीति
कथ्यते' (प्रि. नि. १.८३)
जावित्री । Mace.
जातिसस्यम् (ध. नि. ३.३५)
जातीफलम् ।
जाती (च. सू. ४.११)
चमेली ।
Jasminum officinale Linn.
forma. grandiflorum (Linn.) Kobuski.
जातीकोशः (सु. सू. ४६.२०२)
जातीपत्रिका 'जातिवनी' इति लोके (ड०) ।
जातिपत्री ।
जातीत्रयम् (स. यो. २.१६)
जातीफलं, जातिपत्री लवङ्गश्चेति ।
जातीफलम् (च. चि. १७.१२६)
जायफल । Nutmeg.
Myristica fragrans Houtt.
जातीरसः (अ. हृ. सू. १५.४३)
बोलः । (अ.द.)
जातुकः (च. सू. २६.८४)
शाकविशेषः ।
जातुकन्दः (पा.) (सु. सू. ३७.१६)
गुग्गुलकः उत्तरापथे प्रसिद्धः । (ड०)
गुग्गल ।
Jurinea macrocephala Benth.
जामातृ (भै. र., पृ. ९९४)
श्वेतसुवर्चला ।
जामातृसूर्यावर्तः (नि., च. द. २६.४७)
वशिरम्, श्वेतसूर्यावर्तः । सफेद हुलहुल ।
Gynandropsis gynandra (Linn.) Briq.
जाम्बवम् (च. सू. २५.४०)
जम्बुफलम् ।
Jamun fruit.
जालकः (रा. नि. २.२५)
कलिका ।
कली । Bud.
जालक्षीरी (सु. क. २.५)
क्षीरविषम् ।

जालन्धरं शाकम् (चक्र., च. वि. ८.१३९)
वीरा।
जालबर्बुरः (रा. नि. ८.१४)
बर्बुरभेदः।
Acacia sp.
जालमालिनी (च. चि. २३.२०६)
देवदाली।
जालिनी (सु. चि. २.९१)
कोशातकी। (ध. नि. १.१९२)
जावन्त्रिका (सि. भे. २.१२२)
जातिपत्री।
जिङ्गिणी (अ. हृ. सू. १५.२६)
जियल, जिगना।
Lannea grandis (Dennst) Engl.
जिङ्गिनी (सु. सू. ३८.१४)
जिङ्गिणी।
जिङ्गी (भा. नि. १.१८८)
मञ्जिष्ठा।
जिह्वाशल्यः (ध. नि. १.२५)
खदिरः, वक्रकण्टकत्वात्।
जीमूतः (च. सू. १.८१)
देवदाली। Bristly luffa.
Luffa echinata Roxb.
जीमूतकः (च. क. २.३)
जीमूतः।
जीरकः (च. वि. १३.१२६)
जीरा। Cumin seed.
Cuminum cyminum Linn.
जीरकत्रितयम् (म. नि. २.३२)
जीरकं कृष्णजीरकमुपकुञ्चिका चेति।
जीरका (हा. १.१५.१)
शालिभेदः जीरकाकृतिः।
जीरावनम् (सि. भे. ४.५२)
ओषधिविशेषः।

जीरावली (सो. नि. १.६८८)
Leea sp.
जीवकः (च. सू. ३.२१)
जीवयतीति जीवकः; जीवनीयमहाकषाये प्रथममौषधद्रव्यम्।
अष्टवर्गे काकोल्यादिगणे च। जीवकः कूर्चकाकार इति भावप्रकाश निघण्टौ। कन्दविशेषः।
Microstylis sp.
जीवकादिः (रा. नि. २२.१४)
जीवनीयगणः।
जीवकाद्यगणः (च. चि. २६.२७८)
'जीवकर्षभौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम्' इति (च. चि. १.१.४४) जीवनपञ्चमूलापर पर्यायः।
जीवनपञ्चमूलम् (अ. हृ. सू. ६.१७१)
अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम्। जीवनाख्यं (पञ्चमूलं) तु, इति, चरके—'जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम्' इति।
जीवनवर्धनी (प्रि. नि. ३.९३)
जीवन्ती।
जीवनी (ग. नि. १.२.३६५)
जीवन्ती।
जीवनीयगणः (च. चि. ११.१७)
१. जीवनीयमहाकषायोक्तदशद्रव्यगणः।
२. भावप्रकाशनिघण्टौ तु द्वादशद्रव्याणां गणः यथा—'अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती मुद्गपर्णिका। माषपर्णी गणोऽयं तु जीवनीय इति स्मृतः॥' इति (भा. नि. ३.५०)
जीवन्तः (अ. हृ. सू. ६.९४)
रक्तनालो मार्षः। (हे.)
बृहद्गान्धारम्। (अ. द.)
जीवन्तिकम् (च. सू. २७.१०७)
जीवन्ती।
जीवन्ती (प्रि. नि. ३.९४)
'जीवन्ती दुग्धगर्भा स्याद् स्थूलपत्रा सुवल्लिका। शृङ्गाकृतियुग्मफला तूलगर्भफला स्मृता॥' इति।
डोडी शाक।
Leptadenia reticulata W. & A.

जीवशाकः (सि. नि. १३६)
१. जीवन्ती।
२. जीवन्तः। (रा. नि. ७.८९)
जीवाख्यम् (च. द. ९.९४)
मारिषाकारशाकं चम्पादौ जीवेति ख्यातम् (नि.)
जुन्दुलिः (कै. नि. ३.१०५)
जूर्णा।
जूफा (द्र. गु. वि. २, पृ. २७४)
जूफा। Hyssop.
Hyssopis officinalis Linn.
जूफिका (सि. भे. ४.३२९)
जूफा।
जूर्णः (अ. हृ. सू. १४.२१)
जिनोर, जोंधरी, ज्वार।
Great millet.
Sorghum vulgare Pers.
जूर्णाह्वः (च. सू. २७.१८)
जूर्णा।
जेफाली (स. यो. २.१०१)
जैत्रः (अ. प्र. ९.६९)
वृक्षविशेषः।
जैपालम् (शा. सं. २.१२.१३५)
जयपालः।
जोङ्गकः (अ. हृ. सू. १५.१९)
अगुरु।
जोन्नलिका (ड०, सु. सू. ४६.२१)
जूर्णः। 'जोंधरी' इति लोके।
ज्योतिः (अ. हृ. चि. ८.३४)
चित्रकः। (अ. द.)
ज्योतिष्कः (सु. चि. ९.१०)
काकमर्दनिका (ड०), ज्योतिष्मतीत्यर्थः।
ज्योतिष्मती (च. सू. ४.१३)
वर्तुलपक्वरक्तफला पीततैला 'काकमर्दनिका' इति लोके (ड०, सु. सू. ३८.१६)।
मालकांगनी।
Celastrus paniculatus Willd.

ज्योत्स्निका (च. द. ५.११३)
कोशातकी।
ज्वलत्पुष्पः (सो. नि. ७.६६८)
डुलुपुष्पः, समङ्गेत्यर्थः।
(द्र. -झुल्लपुष्पः)
ज्वालाकः (अ. प्र. ३.११)
लंका (रक्तमरिचम्)।
ज्वालामरिचम् (अ. प्र. ५.७०)
रक्तमरिचम्।
ज्वालामुखी (शा. सं. २.११.१४)
लाङ्गली, जयन्तीति आढमल्लः।

झ

झण्डूः (रा. नि. ५.५२)
पुष्पविशेषः।
गेंदा। Marigold.
Tagetes erecta Linn.
झरसी (अ. नि. १३५)
कपित्थपत्री।
Limonia crenulata Roxb.
झषा (ध. नि. १.२८४)
नागबला।
झाबुकः (श. च. १.४५)
झाऊ। Tamarisk.
Tamarix troupii Hole.
झिञ्झिणिका (रा. मा. ५.३३)
जिङ्गिणी।
झिञ्झिरीटा (रा. नि. ४.५३)
Triumfetta rhomboidea Jack.
झिण्टिका (रा. नि. १०.४२१)
झिण्टी।
झिण्टी (कै. नि. १.१०४८)
१. सैरेयकः।
२. कुधान्यविशेषः। (च. सू. २७.१८)
झिल्लः (शा. नि., पृ. ९२०)
Indigofera oblongifolia Forsk.

झुञ्झुः (अ. हृ. सू. ६.९४)
चञ्चुः ।
झुल्लपुष्पः (शा. नि., पृ. ९३२)
समङ्गा (लज्जालुः) ।

ट

टंकारी (भा. नि. ३.१३६)
टंकारी ।
Physalis minima Linn.
टङ्कम् (च. सू. २७.१३६)
नासपाती । Pear.
Pyrus communis Linn.
टङ्कवास्तुकम् (. सु. उ. १७.५०)
वरवास्तुकम् ।
Chenopodium murale Linn.
टिण्टिकेरम् (च.चि. १४.१०)
करीरफलम् ।
Fruits of Karira.
टिण्टुकः (सु. सू. ३८.६८)
श्योनाकः । (ध. नि. १.११५)
टुण्टुकः (च. चि. २३.७०)
श्योनाकः ।

ड

डंगरम् (अ. द. सू. ६.८७)
चिर्भटम् ।
डङ्गरी (ध. नि. १.१७८)
त्रपुसविशेषः (चिर्भटम्) ।
डहुः (प. र. ७७०)
लकुचः ।
डिण्डिसः (म. पा. ७.३२)
टिण्डा ।
Citrullus vulgaris Schrad.
Var. fistulosus (Stocks) Duthie and Fuller.
डिल्लः (सो. नि. १.६५१)
झिल्लः ।
डुडुरकः (सु. सू. ४६.२७४)
शाकविशेषः, डोडीति केचित् ।
डुलुपुष्पः (सो. नि. १.६६८)
ज्वलत्पुष्पः (झुल्लपुष्पः)
डोडिका (ड०, सु. सू ३८.३५)
१. जीवन्ती, लताऽर्कफलाकारसक्षीरफला ।
२. खाखसफलम् । (म. पा. ७.३१)
डोण्डिका (भा. नि. ९.८७)
डोडिका ।

ढ

ढोलसमुद्रिका (आ. वि. ३, पृ. ६२४)
हस्तिकर्णः । कण्डूघ्नवर्गे ।

त

तक्कोलः (स. यो. २.३६)
Illcium verum Hook. f.
तक्कोलम् (भे. सं. चि. २४.८)
कक्कोलम् ।
तक्राह्वा (रा. नि. ४.२९)
ओषधिविशेषः, तद्वर्णनं यथा—'तक्राह्वा तक्रभक्षा तु तक्रपर्यायवाचिका । पञ्चाङ्गुली सिताभा स्यादेषा पञ्चाभिधा स्मृता ॥' इति ।
Dactyloctanium aegyptium Beauv.
तक्षकी (सो. नि. १.६७९)
नागिनी ।
तगरम् (च. सू. ४.१७)
शीतप्रशमनमहाकषाये ।
१. तगर ।
Delphimium brunonianum Royle.
२. अम्लद्रव्यविशेषः, अम्लगणे (अ. प्र. ९.१७)
तगरपादिका (चक्र., च. सू. ३.२३)
नतम् (तगरम्) ।
तगरपादुकम् (भै. र., पृ. २२८)
तगरपादिका ।
तण्डुलसाह्वयः (सु. उ. ४५.३१)
तण्डुलीयः (ड०) ।

तण्डुलीयः (च. चि. १४.१२३)
गण्डीरकाख्यःइत्यरुणः । (अ. सू. ६.८३)
तण्डुलीयकः ।
तण्डुलीयकः (च. सू. २७.८५)
चौलाइ ।
Amaranthus spinosus Linn.
तनुत्वक् (भा. नि. २. ६६)
दारुसिता ।
तन्त्रिका (ध. नि. १.३)
गुडूची ।
तपनीयः (च. सू. २७.८)
शालिभेदः ।
तमाखुः (यो. र., पृ. ६.१४)
तम्बाकू, तमाकू । Tobacco.
Nicotiana tabacum Linn.
तमालः (च.चि. २३.१९२)
Garcinia morella Desr.
तमालपत्रम् (च. चि. ३.२६७)
१. त्वक्पत्रम् ।
Cinnamomum tamala Nees and Eberm.
२. तमाखुः । (सि. भे. ४.३८०)
तमाली (रा. नि. ३.३७)
१. ताली ।
२. तमाखुः । (सि. भे. ४.३७९)
तरटी (रा. नि. ८.३२)
ओषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'तरटी तारटी तीव्रा बर्बुरा रक्तबीजका' इति ।
तरवटम् (रा. नि. ४.३३)
आहुल्यम् ।
तरवड़, आहुल, आवल ।
Cassia auriculata Linn.
तरुः (रा. नि. २.१७)
वृक्षः ।
तरुणी (च. सि. १०.३१)
पुष्पविशेषः । गुलाबमिति प्रियनिघण्टुः, आरामतरुणी नवमालिका वेति चक्रः । सांग्राहिकवस्तौ प्रयुक्ता ।
तरूटः (च. सू. २७.११६)
कन्दविशेषः शाके प्रचलितः पार्वत्यप्रदेशे ।
तरूड । Dioscorea belophylla Voight.
तर्कारी (च. वि. ८.१५१)
टेकार ।
Clerodendrum phlomidis Linn. f.
तर्कारीद्वयम् (हे. अ. सू. १५.२१)
जयाद्वयम् ।
तर्कारी, अग्निमन्थश्चेति ।
तर्बूजम् (सि. भे. २.१५३)
तरबूज । water melon.
Citrullus vulgaris Schrad.
तलः (अ. सू. १५.१९)
तालः ।
तलकोटः (सु. उ. ५१.४५)
अङ्कोटः (ड०) ।
तलकोटकः (प्रि. नि. १.२१७)
अङ्कोटः ।
तलफलः (नि. शे. २.२५३)
धत्तूरः ।
तलिता (अ. प्र. ९.२)
वामनगणे ।
तवक्षीरः (द्र. गु. वि. २, पृ. ७४२)
तेखुर ।
Curcuma angustigolia Roxb.
तवक्षीरी (अ. सू. ३०.५१)
तुगाक्षीरी । तवक्षीरकन्दजा शर्करा ।
तवराजशर्करा (कै. नि. १.१५८)
शर्कराविशेषः ।
तस्करः (सु. चि. ३७.१७)
चोरकः ।
तस्करस्नायुः (ध. नि. ४.२५)
काकनासा ।
ताडकः (च. सू. २५.४९)
तालः । पत्रासवे ।
ताडकपत्रिका (का. सं. ६.३४३)
तालपत्री ।

तापसः (ध. नि. ६.८७)
नीवारः ।
तापसद्रुमः (रा. नि. ८.१७)
इङ्गुदी ।
तापसवृक्षः (सु. चि. १८.१३)
इङ्गुदः ।(ड०)
तापसेक्षुः (सु. सू. ४५. १४९)
इक्षुभेदः ।
A kind of sugarcane.
तापिच्छः (रा. नि. ९.१५)
तमालः ।
तामलकी (च. चि. ३.२१९)
भूम्यामलकी । (चक्र०)
भुंइ आँवला ।
Phyllanthus fraternus Liwebsternn.
ताम्बूलम् (च. सू. ५.७७)
पान । Betel.
Piper betle Linn.
ताम्बूलपर्णः (हा. १.१६.२९)
कन्दविशेषः ।
Dioscorea sp.
ताम्बूलवल्ली (श. च. १.१९८)
ताम्बूलम् ।
ताम्बूली (शा. सं. २.११.३६)
ताम्बूलम् ।
ताम्रकण्टकः (रा. नि. ८.३६)
खदिरविशेषः ।
खैर का भेद ।
A kind of catechu plant.
ताम्रचूडः (प्रि. नि. १.१८५)
कुकुन्दरः । ताम्रवर्णा चूडा शिरःस्थपुष्पगुच्छः यस्येति ।
ताम्रचूडपदिका (स. .यो. २.९३)
हंसपदी ।
ताम्रदुग्धी (रा. नि. ५.५३)
गोरक्षदुग्धी, दुग्धिकेत्यर्थः ।
दुद्धी ।

ताम्रपुष्पा (ध. नि. १.१२०)
पाटला, ताम्रवर्णपुष्पत्वात् ।
ताम्रपुष्पिका (कै. नि. १.३५)
पाटला ।
ताम्रपुष्पी (ध. नि. ३.९०)
धातकी ।
ताम्रफलः (ध. नि. १.२५२)
अङ्कोटः ।
ताम्रमूली (भा. प्र. चि. १.८४४)
दुरालभा (धन्वयासः) ।
ताम्रवल्लरी (र. चू. ८.२५)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।
ताम्रवल्लिका (र. च. ६.२८)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा— 'ताम्रवर्णलतापत्रपुष्पक्षीरसमन्विता । सा ताम्रवल्लिका प्रोक्ता रसलोहादिसाधिनी ॥' इति ।
ताम्रवल्ली (सु. शा. १०.५९)
१. मञ्जिष्ठा ।
२. ताली । (रा. नि. ३.३७)
तार्क्ष्यम् (सु. चि. ९.४६)
रसाञ्जनम् ।
तार्क्ष्यपच्यम् (स. यो. १.४७६)
तार्क्ष्यपच्यकम् (स. यो. ४.३१)
तार्क्ष्यप्रसवः (रा. नि. ९.१३)
अश्वकर्णः ।
तार्क्ष्यशैलम् (सु. चि. ९.१३)
रसाञ्जनम् (ध. नि. ३. १५८) ।
तालः (च. चि. ३.२५८)
ताड़ । Palmyra Palm.
Borassus flabellifer Linn.
तालकदम्बः (भे. सं. चि. ४.४७)
तालघडी (स. यो २.८१)
तालपत्रिका (अ. चि. ११.२८)
तालपत्री ।

तालपत्री (सु. सू. ३७.३०)
कृष्णमुशली, तालवत्पत्रत्वात् । स्याह मुसली ।
Curculigo orchioides Gaertn.
तालपर्णी (शा. सं. २.१२.१२८)
तालपत्री ।
तालपादिका (सु. चि.७.१८)
मुशली मूषकपुच्छाकारशिफा (ड०) ।
तालपत्री ।
तालप्रलम्बः (च. सू. २७.११५)
तालाङ्कुरः । (चक्र.)
तालमखान्नम् (प्रि. नि. ३.१०७)
कोकिलाक्षः, 'तालमखाना' इति लोके ।
तालमस्तकम् (सु. सू. ४६.३१०)
तालवृक्षाग्रमज्जा (ड०) ।
Borassus flabellifer Linn.
तालमूलिका (सु. चि. ७.१८)
तालमूली ।
तालमूली (च. चि. १२.७५)
तालपत्री ।
तालवृन्तः (सु. चि. २९.६)
१. सोमभेदः ।
२. तालपत्रस्य वृन्तः ।
तालशस्यम् (च. सू. २७.११६)
तालफलम् ।
ताली (रा. नि. ३.३७)
वल्लीविशेषः ।
तालीतलम् (सु. चि. १७.२५)
मुशलीमूलम् । (ड०)
तालीशम् (सु. सू. ३९.६)
तालीशपत्रम् । (ड०)
तालीसपत्र ।
Abies webbiana Lindl.
तालीशपत्रम् (च.चि. ८.१४५)
तालीशम् ।
तालीसम् (च. चि. २७.३०)
तालीशम् ।

तालीसपत्रम् (च. चि. १७.१४३)
तालीशम् ।
तिक्तः (अ. उ. २.२५)
किराततिक्तः ।
तिक्तकः (अ. चि. १०.३४)
किराततिक्तः ।
तिक्तकरोहिणी (ध. नि. १.३८)
कटुका ।
तिक्तकर्कटिका (शा. नि. १०, ६.६६७)
कर्कटीभेदः ।
तीती ककड़ी ।
Bitter Cucumber.
तिक्तका (र. चू. ७.३)
रसौषधिविशेषः ।
तिक्तकोशातकी (शा. सं. २.९.१८५)
कोशातकीविशेषः ।
तिक्तजीवन्तिका (सो. नि. २.१६७)
तिक्तजीवन्ती, यथा—'तिक्तजीवन्तिका वातकफजीर्णज्वरापहा' इति ।
तिक्तजीवन्ती (सो. नि. १.१९४)
जीवन्तीभेदः तिक्तः ।
तिक्ततुण्डी (रा. नि. ३.३०२)
तिक्तबिम्बी ।
तिक्तदुग्धा (ध. नि. १.२४०)
काञ्चनक्षीरी ।
तिक्तदुग्धिका (अ. र. ४.४८)
स्वर्णक्षीरिणी ।
तिक्तपटोलः (शा. सं. ३.११.२०)
पटोलभेदः ।
तिक्तपटोलिका (सो. नि. २.१३२)
तिक्तपटोलः । यथा— 'तिक्ता पटोलिका सर्वदोषघ्नी ज्वरनाशनी । कुष्ठहन् मूत्रकृच्छ्रघ्नी शीतलिकादि-रोगजित् ॥' इति ।
तिक्तबीजा (ध. नि. १.१७०)
कटुकालाबूः ।

तिक्तमज्जा (अ. र. ४.९३)
इङ्गुदी ।
तिक्तरोहिणी (च. चि. ७.१३९)
कटुका ।
तिक्तला (च. र. ११.३)
शङ्खिनी ।
तिक्तवल्कला (सि. नि. ३७)
मूर्वा ।
तिक्तवल्ली (प.र. ७५)
मूर्वा ।
तिक्तशाकः (ध. नि. ५.११९)
वरुणः ।
तिक्ता (ध. नि. १.३८)
कटुका । 'मम द्रव्यं विस्मयमातनोति तिक्ताकषायो मुखतिक्तताघ्नः' इति वैद्यजीवने ।
तिक्ताद्वयम् (अ. सू. १५.४०)
एका कटुका, अन्या काकतिक्ता (अ. द.)
तिक्ता रोहिणी (च. चि. ३.२४१)
कटुका ।
तिक्तालाबुः (सु. सू. ४६.२१५)
तितलौकी, कड़वी लौकी । Bitter gourd.
Lagenaria siceraria (Mol.) Standl. (bitter variety).
तिक्तालाबुकम् (च. चि. ७.१०३)
तिक्तालाबुः ।
तिक्तेक्ष्वाकुः (च. चि. २३.२०६)
तिक्तालाबुः ।
तिक्तोत्तमः (अ. क. १.२४)
तिम्ब इत्यरुणः, पटोल इति हेमाद्रिः ।
तिण्डिशम् (अ. सू. ६.८७)
टिण्डा ।
Citrullus vulgaris var. fistulosus (Stocks) Duthie & Fuller.
तित्तिडीका (ध. नि. ५.३३)
अम्लिका ।
तिनिः (सु. चि. १६.४३)
तिनिशः ।
तिनिशः (च. चि. १.२.१२)
तिनिसा, सानन ।
Ougeinia dalbergioides Benth.
तिन्तिडीकम् (च. सू. २६.८४)
वृक्षाम्लम् । (ध. नि. २.९५)
Rhus parviflora Roxb.
तिन्दुकम् (च.सू. २७.१४७)
तेंद, गाभ ।
Diospyros peregrina (Gaertn.) Guerke.
तिन्दुकी (सु. सू. १२.२६)
तिन्दुकम् ।
तिन्द्रिणी (स. यो. १.१५०)
तिन्तिडी ।
तिमिरः (सु. उ. ५१.३२)
नखरागिपत्रः तिवरिया' इति प्रसिद्धः ।(ड०)
नृत्तकौण्डकः ।
तिरिगिच्छिः (म. नि. ५.६३)
कण्टकिकरञ्जः ।
तिरीटकः (ध. नि. ३.१७५)
लोध्रः ।
तिलः (च. सू. २.२५)
तिल । Sesame.
Sesamum indicum Linn.
तिलकः (अ. उ. ३८.३०)
तिलका ।
Wendlandia exerta DC.
तिलकण्टकः (अ. सं. सू. १८.२१)
अम्लस्कन्धे पठितः ।
तिलकन्दः (रा. नि. ७.५२)
कन्दविशेषः ।
तिलकन्दा (र. चू. ६.६१)
दिव्यौषधिविशेषः, यथा — 'तिलकन्देति विख्याता तिलवत्फलपत्रिणी । लता क्षीरवती सूतं निबध्नात्यातपे खरे ॥' इति ।
तिलपर्णकम् (ध. नि. ३.१)
चन्दनम् ।

तिलपर्णिका (अ. हृ. सू. ६.७६)
तिलपर्णी ।
तिलपर्णी (च. चि. ३.२६७)
'हुलहुल' इति ख्याता (चक्र०) । हुलहुल, तिलवन ।
Cleome icosandra Linn.
तिलपुष्पः (कै. नि. १.२४२)
बिभीतकः ।
तिलपुष्पकः (म. नि. १.२८)
बिभीतकः ।
तिलपेजः (नि.शे. ६.३९८)
षण्ढतिलः ।
तिल्वकः (सु. सू. ३८.२९)
रोध्राकारो बृहत्पत्रो रक्तत्वक्को वैरेचनिकः । (ड०)
थेल्का ।
Viburnum nervosum D. Don.
तिष्यफला (श. च. १.७६)
आमलकी । तिष्यनक्षत्रे फलशालिनी ।
तीक्ष्णम् (अ. हृ. चि. ५.५४)
मरिचम् ।
तीक्ष्णकम् (अ. हृ. शा. १.८८)
मरिचम् ।
तीक्ष्णकण्टका (अ. प्र. ९.३६)
शाकविशेषः ।
तीक्ष्णगन्धः (ध. नि. ९४)
शिग्रुः ।
तीक्ष्णगन्धा (सु. उ. २३.४)
शोभाञ्जनकः ।(ड०)
तीक्ष्णगन्धिका (प्रि. नि. ३.४५)
वचा ।
तीक्ष्णतण्डुला (ध. नि. २.७३)
पिप्पली ।
तीक्ष्णतैलम् (च. द. ५५.१०८)
सार्षपतैलम् ।
तीक्ष्णपत्रः (ध. नि. २.४२)
तुम्बुरुः ।
तीक्ष्णपत्रकम् (सि. भे. ४.११)
पोदीना ।
तीक्ष्णपत्री (सि. भे. ४.५०१)
तमाखुः ।
तीक्ष्णपर्णः (भै. र, पृ. ९९)
शिग्रुः ।
तीक्ष्णफलः (ध. नि. २.४२)
तुम्बुरुः ।
तीक्ष्णवल्कः (ध. नि. २.४२)
तुम्बुरुः ।
तीनीलम् (अ. प्र. ९.३३)
तुगा (सु. उ. ५२.१७)
वंशरोचना ।
तुगाक्षीरी (च. चि. १.१.६८)
वांशी (सि. नि. ८३), वंशरोचना ।
तुगाख्या (सु. उ. ४५.३२)
वंशरोचना ।
तुङ्गः (च. सू. ३.२६)
पुंनागः । (चक्र०)
तुङ्गद्रुमः (सं. यो. ५.३.९)
नारिकेलः ।
तुटिः (अ. सं. उ. १६.७४)
त्रुटिः । सूक्ष्मैला ।
तुण्डिका (ध. नि. १.२०२)
बिम्बी ।
तुण्डिकेरम् (सु. उ. ४८.२७)
तुण्डिकेरी वनकार्पासी, तस्याः फलम् । (ड०)
तुण्डिकेरफला (ध. नि. १.२०२)
बिम्बी ।
तुण्डिकेरी (रा. नि. २३.३६)
१. तुण्डिका (बिम्बी) ।
२. वनकार्पासी ।
तुण्डी (ध. नि. १.२०२)
बिम्बी ।

तुण्डीरम् (हा. १.१६.२३)
बिम्बीफलम्।
तुत्था (ध. नि. १.२३२)
नीलिनी।
तुन्नकम् (भे. सं. सू. २८.४८)
वितुन्नकम् (धान्यकम्)।
तुम्बम् (अ. हृ. सू. ६.८४)
अलाबुः। (हे०)
तुम्बरकः (अ. प्र. ५.५८)
तुम्बुरुः।
तुम्बरपत्रिका (अ. द., अ. सू. १५.३०)
सरसी।
तुम्बिनी (सो. नि. १.२१२)
अलाबूः।
तुम्बी (च. चि. २६.१५)
अलाबूः।
तुम्बुरु (अ. हृ. उ. १८.१७)
धनीयकाकृति वणिग्द्रव्यम् (शि.)
धान्यकात् स्थूलो धान्यकविशेषो वणिग्द्रव्यम्।
(नि., च. द. ४.६७)
तुंबुल, नेपाली धनियां।
Xanthoxylum alatum Roxb.
तुरगी (ध. नि. १.२७२)
अश्वगन्धा।
तुरङ्गगन्धा (सु. उ. ४१.४१)
अश्वगन्धा।
तुरङ्गी (भे. सं. सि. ७.१४)
अश्वगन्धा।
तुरटिः (स. यो. ४.२५)
त्रुटिः (एला)।
तुरुष्कः (च. चि. २८.१५३)
शिलारस। Liquid Storax.
Liquidamber orientalis Miller.
तुलसी (अ. सं. उ. ६.३८)
तुलसी। Holy Basil.
Ocimum sanctum Linn.

तुलसीयुग्मम् (शा. सं. २.१२.५२)
श्वेता कृष्णा च तुलसी।
तुवरः (च. चि. ३०.१२४)
१. तुवरकः।
२. कषायः। (भा. नि. १.१९)
तुवरकः (सु. सू. ४५.१२२)
पश्चिमार्णवतीरजातमाहुः, तदुक्तम्— 'पत्रैस्तु केशराकारैः कपित्थसदृशैः फलैः। वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः॥' इति। (ड०)
चालमोगरा।
Hydnocarpus laurifolia (Dennst.) Sleumer.
तुवरवल्ली (र. चू. ८.१६)
रसौषधिविशेषः।
तुवरी (ध. नि. ६.९३)
आढकी।
तुषः (नि. शे. ६.४०१)
धान्यत्वक्।
धान्यों का छिलका, भूसी।
Husk.
तुषम् (ध. नि. ३.३१)
कर्पूरः।
तुषाम्बु (र. चू. ७.३)
रसौषधिविशेषः।
तुहिनः (ध. नि. ३.३१)
कर्पूरः।
तूणिः (ध. नि. ३.१८)
तूणी।
तूणी (ध. नि. ३.१९)
वृक्षविशेषः।
तून।
Cedrela toona Roxb.
तूदम् (च. सू. २७.१३२)
तूत, शहतूत। Mulberry.
Morus alba Linn.
तूर्णकः (च. सू. २७.८)
शालिविशेषः।

शालि चावल का भेद।
A kind of Śāli rice.
तूलफलः (रा. नि. १०.२६)
अर्कः। तूलसहितं फलं यस्य सः।
तूलवृक्षः (रा. नि. ८.२११)
शाल्मलिः। तूलयोनिः वृक्षः।
तूलिनी (भा. नि. ६.५४)
शाल्मलिः।
तृणकम् (च. द. ५०.१२५)
गन्धतृणम् (शि.)
तृणकुङ्कुमम् (रा. नि. १२.२३)
कुङ्कुमविशेषः।
तृणज्योतिः (र. चू. ८.२४)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः।
तृणधान्यम् (रा. नि. १६.१३९)
१. नीवारः।
२. क्षुद्रधान्यम्—'नीवारश्यामाकादीनि।
(अ. द., अ. चि. १२.११)
तृणधान्यकम् (म. पा. १०.२)
कंग्वादि।
तृणपञ्चमूलम् (च. चि. २२.३०)
शरादिपञ्चमूलम्—'शेरक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च' इति चरकोक्तम् (च. चि. १.१.४४)। सुश्रुते तु—'कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका' इति. (सु. सू. ३८.७५)। परिभाषाप्रदीपे (३.१५८) पुनः 'कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चैव तृणोद्भवम्' इति।
तृणपञ्चमूली (अ. हृ. क. ४.१२)
तृणपञ्चमूलम्।
तृणाबीजः (ध. नि. ६.८८)
श्यामाकः।
तृणमूली (सू. क. ६.२१)
केतकी।
तृणराजः (ध. नि. ५.६८)
तालः।
तृणरास्ना (ध. नि. १.३९८)
रास्नाविशेषः।

तृणशुण्ठः (ध. नि. १.८३)
गुण्ठः।
तृणशूनी (पा०) (सु. क. ६.२१)
केतकी। (ड०)
तृणशून्यम् (च. सू. २५.४९)
केतकी (चक्र.)। फलासवे।
तृणाख्यः (शा. नि. ३, पृ. २८२)
तृणविशेषः।
तृणाख्यपञ्चकम् (अ. हृ. चि. १४.६३)
तृणपञ्चमूलम्।
तृणाख्यपञ्चमूलम् (अ. हृ. चि. ११.६)
तृणपञ्चमूलम्।
तृणाढ्यम् (रा. नि. ८.५३)
तृणविशेषः।
तेकराजः (स. यो. ३.४९)
भृङ्गराजः।
तेजनी (सि. नि. ३७)
मूर्वा।
तेजपत्रम् (शि., च. द. ६.९०)
पत्रम्।
तेजःफलः (रा. नि. ११.१७)
तुम्बुरुविशेषः।
Xanthoxylum sp.
तेजिनी (सो. नि. २.२४६)
तेजोह्वा।
तेजोमन्थः (शा. नि. ३, पृ. २०३)
अग्निमन्थः।
तेजोवती (च. वि. ८.१४८)
तुम्बुरुवृक्षः।
तेजोवृक्षः (ड०, सु. सू. ३८.१०)
अग्निमन्थः। क्षुद्राग्निमन्थ इति राजनिघण्टुः (९.१३८)
तेजोह्वा (च. चि. ८.१३७)
तेजोवती।

तैरिणी (रा. नि. ४.१५)
तेरड ।
Impatiens balsamina Linn.
तैलम् (च. सू. १३.१३)
१. स्नेहविशेषः ।
२. मूलजविषम् । (च. चि. २३.१२)
तैलकन्दः (रा. नि. ७.५१)
१. कन्दविशेषः रसकर्मणि प्रयुक्तः ।
२. वत्सनाभः । (प्रि. नि. ३.१९४)
तैलकिट्टम् (रा. नि. १६.६)
पिण्याकः ।
तैलपर्णः (द्र. गु. वि. २, पृ. ३११)
युकेलिप्टस ।
Eucalyptus globulus Labill.
तैलफलानि (च. सू. ३.१८)
तैलयोनिफलान्येरण्डफलतिलादीनि (चक्र.) ।
तैलवर्गः (र. चू. ९.१५)
तिलातसीकुसुम्भानां निम्बस्य करजस्य च । राज्याः सिद्धार्थकस्यापि गुञ्जाकङ्गुणिबीजयोः । मधूकस्य च तैलैश्च तैलवर्गो रसे हितः ॥' इति ।
तोक्मः (कै. नि. ३.३६)
'तोक्मस्तु हरितो यवः' ।
हरा जौ ।
Green barley.
तोदनम् (च. सू. २७.१४२)
धन्वनभेदः । (चक्र.)
तोदपर्णी (सु. सू. ४६.२१)
कुधान्यविशेषः ।
तोदरिः (सि. भे. २.१०५)
तोदरी । Pepper grass.
Lepidium iberis Linn.
तोयम् (सु. क. २.५१)
बालकम् । (ड०)
तोयदः (अ. चि. १२.७)
मुस्तः ।
तोयपर्णी (च. सू. २७.१७)
कुधान्यविशेषः ।
तोयप्रसादनफलः (ड., सु. सू. ४२.११)
कतकः, तत्फलस्य जलप्रसादकत्वात् ।
तोयबद्धम् (अ. प्र. ९.६१)
पौष्टिकगणे ओषधिविशेषः ।
तोयवल्लिका (रा. नि. ३.४५)
अमृतस्रवा ।
तोयश्यामाकः (ड., सु. सू. ४६.२१)
श्यामाकः । 'श्यामाकशब्देन तोयश्यामाक उच्यते' इति ।
तोरी (अ. प्र. ४.५१)
तुवरी ।
त्रपुषम् (च. चि. २६.५२)
वल्लीफलविशेषः ।
खीरा । Cucumber.
Cucumis sativus Linn.
त्रपुषी (सु. उ. ४७.३३)
त्रपुषवल्ली ।
त्रपुसम् (च. सू. २७.१११)
त्रपुषम् ।
त्रायन्तिका (च. चि. २९.५८)
त्रायमाणा ।
त्रायन्तिकादिगणः (चि. क. ५३)
पित्तकफामयघ्नो गणः ।
त्रायन्ती (च. चि. १२.५३)
त्रायमाणा ।
त्रायमाणा (च. वि. ८.१४३)
कडू । Indian gentian.
Gentiana kurroo Royle.
त्रायमाणाख्यः (सु. चि. ३८.१०६)
त्रायमाणा ।
त्रिकटः (च. द. २६.७०)
गोक्षुरः ।
त्रिकटु (च. चि. २३.४१)
त्रयाणां कटुद्रव्याणां शुण्ठीपिप्पलीमरिचानां समाहारः । धन्वन्तरिनिघण्टौ (७.६) यथा—'पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद् विमिश्रितम् । त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमिहोच्यते ॥' इति ।

त्रिकटुकम् (च. चि. १५.१७७)
त्रिकटु ।
त्रिकण्टकः (ध. नि. १.१०३)
गोक्षुरः ।
त्रिकण्टकाद्यः (अ. हृ. चि. १२.२)
त्रिकण्टकाद्यो भल्लातकान्तो गणः वातकफजे प्रमेहे प्रशस्तः (अ. हृ. चि. १२.१७-१८) ।
त्रिकत्रयम् (भै. र. पृ. ३४१)
त्रिकाणां त्रिफला—त्रिकटु — त्रिमदानां त्रयम् ।
त्रिकदम्बाः (रा. नि. ९.१७५)
धाराकदम्बः, धूलिकदम्बः भूमिकदम्बश्च ।
त्रिकार्षिकम् (ध. नि. ७.६)
'नागरातिविषामुस्ता त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम्' इति ।
त्रिकोणफलम् (भा. नि. ८.९२)
शृङ्गाटकम् ।
त्रिगन्धम् (शा. सं. २.६.१५)
त्रिजातकम् ।
त्रिगन्धकम् (च. चि. १६.८९)
त्रिगन्धं च पत्रत्वगेला उच्यन्ते — 'त्रिगन्धं तु समाख्यातं त्वगेलापत्रकैः समैः । तदेव तु समाख्यातं चातुर्जातं सकेसरम् ॥' इति (चक्र.) । त्रिजातकम् ।
त्रिजातम् (सु. सू. ४४.११)
त्रिजातकम् ।
त्रिजातकम् (अ. हृ. सू. ६.१६०)
'त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम्' इति । भावप्रकाशनिघण्टौ च — 'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्' इति ।
त्रिदण्डी (र. चू. ८.२४)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।
त्रिदण्डीलता (र. चू. ६.४३)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा — 'सुपुष्पाऽतिलतोपेता रक्ता व्यस्तफलान्विता । रसबन्धविधौ प्रोक्ता त्रिदण्डीति कृताभिधा ॥' इति ।
त्रिदशाह्वः (च. चि. २८.१६२)
देवदारुः । (चक्र.)
त्रिधारा स्नुही (रा. नि. ८.३५८)
स्नुहीभेदः ।
तिधारा सेहुण्ड ।
Euphorbia antiquorum Linn.
त्रिपत्रकः (नि. शे. १.९१)
पलाशः ।
त्रिपत्रिका (सि. भे. ५.८)
'तिपत्ती' इति ख्यातौषधिः ।
त्रिपदा गायत्री (सु. चि. २९.२)
सोमभेदः ।
त्रिपर्णिका (सु. सू. ४६.२७४)
त्रिपर्णी ।
त्रिपर्णी (प. र. ३३)
१. सिंहपुच्छिका (पृश्निपर्णीविशेषः) ।
२. तिलकन्दः । (रा. नि. ७.५३)
३. ओषधिविशेषः । (र. चू. ८.५, २७)
४. हंसपादिका (चक्र., च. सू. २७.१००) ।
त्रिपादी (अ. सू. १५.९)
हंसपादी ।
त्रिपुटः (म. पा. १०.४०)
क्षुद्रखण्डिकः, त्रिपुटकलाय इत्यर्थः ।
त्रिपुटकः (सु. सू. ४६.२७)
त्रिपुटकलायः । खेसारी ।
Lathyrus sativus Linn.
त्रिपुटकलायः (चक्र., च. सू. २७.२८)
खण्डिकाः ।
त्रिपुटककलायः (ड. सु. सू. ४६.२७७)
कलायः ।
त्रिपुटा (ध. नि. १.२४५)
१. त्रिवृत् ।
२. स्थूलैला । (ध. नि. २.४६)
३. वार्षिकी । (ध. नि. ५.१३६)
त्रिपुरभण्टिका (भै. र., पृ. १०१)
बृहती ।
त्रिफलम् (च. द. ५३.२०)
त्रिफला । (शि.)

त्रिफला (च. सू. २.९)
हरीतक्यामलकबिभीतकानीति त्रिफला। (सु. सू. ३८.५६)

त्रिफलात्रयम् (स. यो. ५.९९)
धन्वन्तरिनिघण्टौ त्रिफलात्रयम्— त्रिफला, स्वादुत्रिफला सुगन्धित्रिफला चेति। त्रिफला ख्याताः, स्वादुत्रिफला द्राक्षाखर्जूरकाश्मर्यफलैः, सुगन्धित्रिफला च जातीफलैलालवङ्गैरिति (ध. नि. ७.१-५)

त्रिभण्डी (ध. नि. १.२४५)
त्रिवृत्।

त्रिमदः (भै. र., पृ. १२)
'विडङ्गमुस्तचित्रैश्च त्रिमदः परिकीर्तितः' इति।

त्रिवर्गः (सु. चि. २.७३)
त्रयाणां द्रव्याणां वर्गः यथा त्रिफला, त्रिकटु, त्रिजातकम्।

त्रिवर्गत्रितयम् (अ. सं. सू. ३.१६)
त्रिफला, त्रिकटु त्रिजातकमिति त्रिवर्गाणां समाहारः।

त्रिवर्णकम् (सु. सू. ४४.७)
त्रिजातकम्।

त्रिवृत् (प्रि. नि. २.३७)
'मूलं रक्तनिभं त्रिपक्षसहितं काण्डं सितं रोमशं, वल्ली वेल्लति सुप्रभूतप्रसरा त्वारुह्य कञ्चिद् द्रुमम्॥ अन्तःकोरटपुष्पकं सितदलं वृत्तं फलं क्षुद्रकं, श्रेष्ठा सर्वविरेचनेषु सुखदा वैद्यैर्मता सा त्रिवृत्॥'
त्रिपक्षकाण्डत्वात् त्रिवृत्।
निसोत।
Turpeth, Indian Jalap. Operculina turpethum (Linn.) Silva Manso.

त्रिवृता (च. सू. २.९)
त्रिवृत्।

त्रिशूला (र. चू. ८.२२)
रक्तस्नुह्यादिगणोक्तः रसौषधिविशेषः।

त्रिशूली (र. चू. ६.४१)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा — 'त्रिशूलाकारपत्रा या शम्याकफलवत्फला। त्रिशूलीति समाख्याता विख्याता रसबन्धने॥' इति।

त्रिशृङ्गः (अ. र. १.६३)
शृङ्गाटकः।

त्रिसन्धिः (रा. नि. १०.३७)
पुष्पविशेषः।

त्रिसमम् (शा. नि. २३, पृ. ८३०)
हरीतकी च शुण्ठी च गुडं चैकत्र मिश्रितम्। त्रिसमं भाष्यते सुज्ञैरथवापि समत्रिकम्' इति।

त्रिसुगन्धि (अ. सं. सू. १२.४८)
त्रिजातकम्।

त्रिसुगन्धिकम् (सु. उ. ४७.४५)
त्रिजातकम्। (ड०)

त्रिसैर्यकम् (सो. नि. २.२५०)
सैरेयकत्रयम् - पीतरक्तनीलभेदात्।

त्रिसौगन्ध्यम् (च. चि. १२.५०)
त्रिजातकम्।

त्रिहिमम् (अ. हृ. सू. १२.१९)
चन्दनत्रयम् - मलयज-रक्तचन्दन-कालीयकभेदात्।

त्रुटिः (ध. नि. २.४४)
एला।

त्रुटिग्रन्थिकः (प्रि. नि. ३.१२९)
सोमकल्पः, 'टुटगंठा' इति लोके।

त्रैलोक्यविजया (श. च. १.२६०)
भङ्गा।

त्रैष्टुभः (सु. चि. २९.७)
सोमभेदः।

त्र्यक्षम् (हे., अ. सू. ६.११९)
नारिकेलम्।

त्र्यम्बकफलः (रा. नि. ११.१०५)
नारिकेलः।

त्र्यष्टकः (च. द. ६३.४५)
राजिका। (शि.)

त्र्यस्रा (ध. नि. १.२४५)
१. त्रिवृत्।
२. वार्षिकी। (ध. नि. ५.१३६)

त्र्यूषणम् (च. सू. २३.१५)
त्रिकटु।

त्वक् (च. सू. ३.२८)
१. वराङ्गम् — तज, दालचीनी।
Cinnamon bark.
Cinnamomum zeylanicum Breyn.
२. वल्कलम्। (रा. नि. २.२२)

त्वक्क्षीरी (च. चि. ११.१७)
वंशरोचना।

त्वक्पञ्चकम् (चि. क. ५७)
पञ्चवल्कलम्—वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसानां वल्कलम्।

त्वक्पत्रम् (मा. नि. २.६४)
१. त्वक्।
२. त्वक्पत्रिका। (ड०, सु. उ. ४७.३२)

त्वक्पत्रिका (ड०, सु. उ. ४७.३२)
तेजपत्रम्।

त्वक्पत्री (च. द. २१.२२७-२७१)
तेजपत्रम्। (शि., च. द. २२.२७१)

त्वक्सारः (सु. सू. २.१५)
वंशः।(ध. नि. ४.१३७)

त्वक्सुगन्धः (ध. नि. ५.२०)
नारङ्गः।

त्वच्यगणः (अ. प्र. ९.६)
तैलाद्यः स्पृक्कान्तो गणः त्वग्रोगे प्रशस्तः।

त्वरितकः (सु. सू. ४६.१२)
व्रीहिभेदः।

थ

थौणेयकम् (च. चि. १२.६५)
स्थौणेयकम्।

द

दक्षिणापथगाः गन्धाः (सु. चि. ४.२९)
चन्दनजातीफलकङ्कोललवङ्गादयः।
दक्षिण भारत के गन्धद्रव्य।
Aromatic plants of South.

दग्धा (रा. नि. ९.२८)
ओषधिविशेषः।

दण्डफलः (षो. हृ. ३.२९)
आरग्वधः। दण्डवत् फलमस्येति, अत एव 'सियरलाठी' इति लोके।

दण्डिनी (भै. र., पृ. ३४४)
दण्डोत्पला।

दण्डैरकः (च. क. १.२५)
गुन्द्राख्यगुल्मः, नलो वां। (चक्र.)

दण्डोत्पला (हृ. दी. ९७)
सहदेवी।

दद्रुघ्नः (ध. नि. ४.९)
चक्रमर्दः। दद्रुं चर्मरोगविशेषं हन्तीति।

दधित्थः (च. सू. २.१८)
कपित्थः (ध. नि. २.१०२)

दधिनाम (सु. उ. ५०.२७)
कपित्थम्। (ड०)

दधिपुष्पी (ध. नि. १.१४९)
काकाण्डी (कपिकच्छूविशेषः)।

दधिफलः (भा. नि. ५.६१)
कपित्थः, दधिवत् फलमज्जत्वात्।

दन्तधावनः (ध. नि. १.२५)
खदिरः, दन्तधावने प्रशस्तत्वात्।

दन्तरङ्गा (प्रि. नि. ४.९८)
चर्मिवृक्षः, 'दँतरंगा' इति लोकभाषायाम्।

दन्तशठः (च. सू. २६.११२)
जम्बीरः (ध. नि. ५.१४)। दन्तान् हर्षयत्यम्लत्वात्।

दन्ती (च. सू. २.९)
दन्ती।
Baliospermum montanum Muell-Arg.

दमः (ध. नि. ३.६५)
दमनकविशेषः।

दमनः (ध. नि. ३.६३)
दमनकः।

दमनकः (भा. नि. ४.६०)
दौना।
Artemisia vulgaris Linn.

दमनपर्पट (नि., च. द. १.८२)
पर्पटः ।
दरकृष्णः (सो. नि. ७.६९१)
आशालिमः ।
दर्दुरः (च. सू. २७.१४)
षष्टिकभेदः ।
दर्दुरदला (भा. प्र. चि. १.६८४)
मण्डूकपर्णी ।
दर्भः (च. सू. ४.१२)
दृभति बध्नाति मृदमिति ।
दाभ, उलू ।
Imperata cylindrica Beauv.
दलम् (ध. नि. २.५२)
पत्रम् ।
दलफलिका (सु. उ. ५१.२७)
तामलकी, भूम्यामलकीत्यर्थः । दलेषु पत्रेषु संलग्नानि फलानि यस्याम् ।
दलस्नुही (अ. र. ४.२५)
स्नुही ।
दश पुष्पाणि (स. यो. ५.६८)
यथा विष्णुक्रान्ता, दूर्वा, भृंगराजः, शक्रलता, वाराही, भद्रिका, उत्तम कन्यका, शशकर्णी, लक्ष्मणा, समंगा चेति ।
दशमूलम् (च. सू. ३.१९)
बिल्वः गंभारी, पाटला, अग्निमन्थः श्योनाकः (बृहत् पञ्चमूलम्) शालपर्णी, पृश्निपर्णी, बृहती, कण्टकारी, गोक्षुरः (लघु पञ्चमूलम्) इत्येतेषां द्रव्याणां गणो दशमूलमिति । तेषां मूलं, अभावे मूलत्वग् वा प्रयुज्यते । सुश्रुते च– 'त्रिकण्टकबृहतीद्वयपृथक्पर्ण्यो विदारिगन्धाचेति कनीयः (पञ्चमूलम्), बिल्वाग्निमन्थटिण्टुकपाटलाः काश्मरी चेति महत् (पञ्चमूलम्)........ अनयोर्दशमूलमुच्यते' इति ।
(सु. सू. ३८.६६-७०)
दशमूली (च. चि. ५.१४२)
दशमूलम् ।
दशाङ्गयोगः (सु. उ. ४९.२३)
'नागरं धान्यकं भार्ङ्गीमभयां सुरदारु च । वचां पर्पटकं मुस्तं भूतीकमथ कट्फलम्' इति । अथवा – 'हरिद्रां चित्रकं निम्बमुशीरातिविषे वचाम् । कुष्ठमिन्द्रयवान् मूर्वां पटोलं चापि' इति । अथवा– 'शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठानागरधान्यकम्' इति ।
दशाङ्गी (अ. हृ. उ. ३.४५)
'वचा हिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गी परिकीर्त्तिता ॥' इत्यरुणः । (शि.)
दशाङ्गुलम् (भा. नि. ५.४३)
खर्बूजम् ।
दहनः (अ. सू. १५.१)
चित्रकः ।
दाक्षिणात्यकः (ध. नि. ५.७४)
नारिकेलः । दक्षिणदेशे बहुलतयोपलम्भमानत्वात् ।
दाडिमः (च. सू. ४.१०)
अनार । Pomegranate.
Punica granatum Linn.
दाडिमपुष्पकः (ध. नि. ५.१३०)
रोहीतकः, दाडिमस्येव पुष्पत्वात् ।
दान्तः (ध. नि. ३.६४)
दमनकः ।
दारु (च. वि. ७.६४)
देवदारु (ध. नि. १.७६)
दारुकद्वयम् (का. सं., पृ. ३१४)
देवदारु वृद्धदारु चेति ।
दारुचीनी (अ. प्र. ४.२१)
दारुसिता ।
दारुचीर्णकम् (अ. प्र. ४.६)
दारुसिता ।
दारुनिशा (च. चि. ६.४०)
दारुहरिद्रा
दारुसिता (भा. नि. २.६६)
त्वक्, 'दालचीनी' इति लोके ।

दारुहरिद्रा (च. सू. ४.९)
दारुहलदी । Indian berberry.
Berberis aristata DC.
दार्विपत्रिका (चक्र., च. सू. २७.९७)
गोजिह्वा । दर्वीव पत्राणि यस्याः, अत एव 'दर्विका' इत्यमरः पठति । अन्यथा दार्व्याः दारुहरिद्राया इव पत्राणि यस्या इति ।
दार्वी (च. सू. ५.६३)
दारुहरिद्रा ।
दाली (रा. नि. ३.२४४)
देवदाली ।
दाशपुरम् (ध. नि. १.४३)
कैवर्तमुस्तम् ।
दासी (रा. नि. १०.४१७)
नीलाम्लानः (नीलसैरेयकः) ।
दासीकुरण्टकः (सु. सू. ३८.६)
बाणः (नीलसैरेयकः) ।
दाहागुरु (रा. नि. १२.४३)
अगरुविशेषः ।
दिनेशवल्ली (सं. यो. ५.४६)
वल्लीविशेषः, दिनेशवल्ल्यादितैले व्रणोपयुक्ते ।
दिर्जौधला (अ. प्र. ९.३३)
क्षुद्रधान्यविशेषः ।
दिव्यतेजा (ध. नि. ४.१००)
ब्राह्मी ।
दीप्यः (सु. उ. ४७.२४)
दीप्यकः अजमोदा, यवानीत्यपरे । (ड०)
दीप्यकः (च. चि. ५.६९)
१. अजमोदा । (ध. नि. २.९८)
२. यवानी । (रा. नि. ६.१४०)
दीर्घकीलः (नि. शे. १.१३३)
अङ्कोटः । दीर्घाः कीलाः सन्त्यस्मिन्निति ।
दीर्घकीलकः (ध. नि. १.२५८)
अङ्कोटः ।
दीर्घदण्डकः (ध. नि. १.२९५)
एरण्डः, दीर्घपत्रवृन्तत्वात् ।
दीर्घपटोलिका (रा. नि. ७.७६)
पटोलभेदः ।
दीर्घपत्रः (सु. सू. ४५.१५१)
इक्षुभेदः ।
दीर्घपत्रा (ध. नि. ४.७५)
कदली ।
दीर्घफलः (ध. नि. १.२१९)
आरग्वधः ।
दीर्घफलकः (रा. नि. १०.१३)
अगस्त्यः ।
दीर्घमूलः (ध. नि. १.२२)
यवासः ।
दीर्घमूला (सु. सू. ३८.४४)
दुरालभा ।
दीर्घरोहिषकम् (रा. नि. ८.१०८)
दीर्घनालः कत्तृणभेदः ।
दीर्घवृन्तः (अ. नि. १४७)
अरलुः ।
दीर्घवृन्तकः (ध. नि. १.११५)
श्योनाकः ।
दीर्घशूकः (च. सू. २७.८)
शालिभेदः ।
शालि चावल का एक भेद ।
A kind of Śāli rice.
दीर्घस्कन्धः (ध. नि. ५.६८)
तालः ।
दुंदुभटी (सो. नि. १.६५८)
दुःस्पर्शः (च. चि. २४.१६६)
दुःस्पर्शा ।
दुःस्पर्शकः (च. चि. १४.१००)
दुःस्पर्शा ।
दुःस्पर्शा (च. चि. १५.१८६)
कण्टकित्वात् ।
धन्वयासकः ।(ध. नि. १.२०)

दुग्धकन्दगणः (अ. प्र. ४.२६)
'अश्वगन्धा च मुसली विदारी च शतावरी।
क्षीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्त्वयम् ॥' इति।
वृष्यः स्तन्यजननश्चायं गणः।

दुग्धफेनी (रा. नि. ५.३४)
दुधली। Common dandelion.
Taraxum officinale Weber ex Wiggers.

दुग्धिका (च. चि. ८.१३१)
दुद्धी।
Euphorbia thymifolia Linn.

दुग्धिनीका (अ. उ. ३७.८६)
दुग्धिका।

दुग्धीका (च. चि. २१.८३)
दुग्धिका।

दुरारोहा (ध. नि. ५.५३)
खर्जूरी, विषमस्कन्धत्वात्।

दुरालभा (च.सू. ४.१४)
धन्वयासः।

दुरालम्भा (अ. हृ. क. २.२९)
धन्वयासः। (ध. नि. १.२०)

दुर्गन्धा (र. चू. ७.४)
रसौषधिविशेषः।

दुर्द्रुमः (ध. नि. ४.७१)
हरितपलाण्डुः।

दुर्मिलः (सो. नि. १.६५१)

दूर्वा (च. सू. ३.२७)
दूब।
Cynodon dactylon (Linn). Pers.
'दूरीकरोति सन्तापं तथा वारयति व्यथाम्। दूर्वेति नामधेयास्माद् यथा नाम तथा गुणः॥' इति प्रियनिघण्टौ (३.७४)।

दूर्वासोमः (सु. चि. २९.५)
सोमभेदः।
A kind of Soma.

दूषकः (सु. सू. ४६.३)
शालिभेदः।
शालि चावल का एक भेद।
A kind of Śāli rice.

दृक्प्रसादा (ध. नि. ३.१५६)
चक्षुष्या, नेत्रप्रसादकत्वात्।

दृढवल्कः (रा. नि. ११.७१)
पूगः।

दृढसूत्रिका (श. च. १.१२५)
मूर्वा। दृढानि सूत्राणि यस्यामिति।
Having strong fibres.

दृषत्पुनर्नवा (सो. नि. २.२४९)
पुनर्नवाभेदः रक्तस्तम्भनः।

देवकाष्ठम् (सु. उ. १८.१००)
देवदारु।

देवकुसुमम् (ध. नि. ३.४१)
लवङ्गम्।

देवगन्धा (कै. नि. १.११०३)
आरामशीतला।

देवगंधारिका (सो. नि. १.६७५)

देवडङ्गरी (ग. नि. २.३०.८८)

देवतरुः (शा. सं. ३.११.१४१)
देवदारुः।

देवताडः (ध. नि. १.१७३)
जीमूतः।

देवताडकः (च. र. २.३)
जीमूतः।

देवदारु (च. सू. ३.२५)
देवस्थाने हिमालये संभूतं दारु तरुविशेषः।
देवदार। Deodar.
Cedrus deodara (Roxb.) Loud.

देवदाली (सु. सू. ३९.४)
जीमूतः (ध. नि. ४.५०)
Luffa echinata Roxb.

देवदालीत्रयम् (सो. नि. २.१८०)
'श्वेता रक्ता च पीता च देवदाल्यो गुणैः समाः' (१८१)

देवदुन्दुभिः (ध. नि. ४.५०)
तुलसी। दुन्दुभिवत् पुष्पमञ्जरीत्वात्।

देवद्रुः (सो. नि. २.१४०)
देवदारुः।

देवद्रोणी (रा. नि. ५.५०)
महाद्रोणा।

देवधूपः (अ. सू. १५.४३)
सर्जरसः। (अ. द.)

देवनलः (अ. सं. सू. ३०.१०)
नलभेदः. महानल इति राजनिघण्टुः (८.२२५)

देवपुष्पी (च. द. २२.२६८)
लवङ्गम्।

देवसर्षपः (कै. नि. १.९७६)
वक्रेन्दुकः शिरोविरेचनः।

देवाह्वम् (अ. हृ. सू. १५.३५)
देवदारु।

देवाह्वयः (अ. सू. १५.९)
देवदारुः।

देवी (ध. नि. ३.६२)
स्पृक्का।

दैत्या (ध. नि. ३.६७)
मुरा।

दोडी (रा. नि. ४.४१)
जीवन्ती।

द्रवणिका (क.का. ४.३२)
शाकविशेषः।

द्रवन्ती (सु. सू. ३८.२९)
एरण्डसदृशफलपत्राऽल्पविटपः 'शम्बरी' इति लोके। (ड०)
जयपालः।

द्रवरेची (षो. हृ. ३.१०८)
जयपालः।

द्राक्षा (च. सू. ४.१०)
दाख। Grape.
Vitis vinifera Linn.

द्राक्षोत्तमा (च. चि. २०.३३)
गोस्तनी द्राक्षा। (चक्र.)

द्रामटी (स. यो. ३.३२)
द्राविडी।

द्रावणी (र. चू. ८.२९)
कदल्यादिगणे रसौषधिविशेषः।

द्राविडः (ध. नि. ३.९४)
कर्पूरः।

द्राविडी (सु. सू. ३८.५३)
एला (ध. नि. २.४४), द्रविडदेशे दाक्षिणात्ये जातत्वात्।

द्रावी (कै. नि. १.३२०)
अम्लवेतसः।
द्रवीभवत्यजामांसं मलवस्त्रं सितं भवेत्।
चणकाम्लोपमं स्वादु साम्लं स्यादम्लवेतसम्॥'
इति।

द्रुः (रा. नि. २.१७)
वृक्षः।

द्रुमः (च. द. ५०.१६०)
१. स्वर्णालुः। (शि.)
२. वृक्षः। (रा. नि. २.१७)

द्रुमज्योतिः (र. चू. ८.२४)
रक्तस्नुहयादिगणे रसौषधिविशेषः।

द्रुमव्याधिः (ध. नि. ३.८२)
लाक्षा।

द्रुमोत्पलः (श. च. १.८०)
कर्णिकारः।

द्रेका (भा. प्र. चि. ५४.८६)
महानिम्बः (वकायनः)।

द्रेकी (ध. नि. १.३१)
महानिम्बः।

द्रेक्का (सो. नि. १.१२०)
महानिम्बः।

द्रोणः (अ. सं. उ. ४२.७०)
विषघ्नौषधिविशेषः। वैकुण्ठ इतीन्दुः।

द्रोणपुष्पकः (ड०, सु. सू. ४६.२७४)
कुतुम्बकः, द्रोणपुष्पीर्यर्थः।

द्रोणपुष्पी (भा. नि. ३.२८८)
गूमा।
Leucas cephalotes Spreng.
द्रोणा (अ. उ. ३७.९२)
विषघ्नौषधिविशेषः। (द्र. — द्रोणः)
द्वारदा (च. वि. ८.१२९)
शाकतरुः। (चक्र.)
द्वारदारुः (कै. नि. १.८०५)
शाकः।
द्विकरञ्जम् (अ. हृ. सू. १५.२१)
नक्तमालः पूतीकश्चेति। (अ. द.)
द्विजा (ध. नि. ३.५१)
रेणुका।
द्वितिक्ता (अ. हृ. सू. १५.४०)
कटुका काकतिक्ता च। (अ. द.)
द्वितीयगोक्षुरकः (नि., च. द. २.१३)
श्वदंष्ट्रा।
द्विनिशा (अ. हृ. सू. १५.४०)
हरिद्रा दारुहरिद्रा च।
द्विपञ्चमूलम् (च. चि. १३.११३)
दशमूलम्।
द्विपञ्चमूलिकः (च. चि. ५.६७)
दशमूलम्।
द्विपर्णी (र. चू. ८.५)
सर्पाक्ष्यादिगणे रसौषधिविशेषः।
द्वीपिशत्रुः (का. सं., पृ. ३२२)
शतावरी।
द्विपुनर्नवम् (अ. हृ. चि. १२.१९)
रक्ता श्वेता च पुनर्नवा।
द्विबृहती (अ. हृ. सू. १५.२१)
बृहती कण्टकारी च।
द्विमधुकम् (च. चि. २६.२३८)
मधुकं जलमधुकञ्च।
द्विमेदा (अ.हृ.शा. २.४८)
मेदा महामेदा च।
द्विसारिवा (अ. हृ. उ. ६.२७)
अनन्तमूल—श्यामालते (शि.), श्वेता कृष्णा च सारिवेत्यर्थः।
द्विस्थिरा (अ. हृ. उ. ६.२७)
शालपर्णी-पृश्निपर्ण्यौ।
द्वीपमारिचम् (ध. नि. ३.३७)
कङ्कोलम्। द्वीपान्तरे भवं मरिचाकारम्।
द्वीपान्तरवचा (भा. नि. १.१०७)
चोपचीनी।
द्वीपान्तरीयवृक्षाम्लम् (सि. भे. ४.४००)
द्वीपिका (च. क. १.२२)
शतावरी। (ध. नि. १.२९१)
द्वीपिशत्रुः (ध. नि. १.२९१)
शतावरी।
द्वीपी (च. वि. ८.१३५)
चित्रकः। (ध. नि. २.२८१)।
द्वे त्रिफले (च. चि. २६.८७)
अत्र द्राक्षाकाश्मर्यपरूषकाणि द्वितीया त्रिफला (चक्रः)। प्रथमा तु प्रसिद्धैव।
द्वे निदिग्धिके (च. चि. ११.३५)
बृहती क्षुद्रा च ग्राह्या (चक्रः), बृहती कण्टकारी चेत्यर्थः।
द्वे पाठे (च. चि. १८.३९)
द्वे पाठे इत्यनेन स्वल्पपत्रां द्वितीयां पाठां ग्राहयन्ति। (चक्रः)
पाठा राजपाठा च।
द्वे बले (च. चि. १२.३४)
बला अतिबला च।
द्वे विशाले (अ. हृ. चि. १२.२५)
इन्द्रवारुणी महेन्द्रवारुणी च।

ध

धत्तूरः (अ. हृ. उ. ३८.३७)
धतूर, धतूरा।
Thorn apple.

Datura metel Linn.
धत्तूरकः (अ. उ. २४.३०)
धत्तूरः।
धनञ्जयः (च. चि. ४.७५)
अर्जुनः।
धनिका (अ. चि. ८.५०)
धान्यकम्।
धनीयकम् (भै.र., पृ. ७९०)
धान्यकम्, 'धनिया' इति लोके।
धनुःश्रेणी (प.र. ७६)
मूर्वा।
धनुर्गुणा (श. च. १.१२५)
मूर्वा। धनुर्गुणोपयोग्यत्वात्।
धनुर्वृक्षः (रा. नि. ९.२०)
धन्वनः। धनुषो योनित्वात्।
धन्याकम् (च. चि. ५.६९)
धान्यकम्।
धन्वनः (सु. चि. १५.९)
धनुर्वृक्षो बदरीसदृशपत्रः। (ड०)
धामनिरिति ख्यातः (नि., च. द. ३३.६)
धामन।
Grewia tiliaefolia Vahl.
धन्वनच्छदः (अ. नि. २९)
परूषकः, धन्वनस्येव पत्रत्वात्।
धन्वयवासः (च. चि. ७.१४५)
धन्वयासः।
धन्वयवासकः (च. सू. ४.१४)
धन्वयासः।
धन्वयासः (च. चि. ४.४६)
धन्वदेशे जातो यासः याससदृशः क्षुपः।
धमासा।
Fagonia cretica Linn.
धन्वयासकः (च. सू. ४.११)
धन्वयासः।
धन्वा (अ.हृ. उ. ३०.१२)
धन्वयासः।
धमनः (ध. नि. ४.१४१)
नलः, शुषिरत्वात्।
धमासकम् (ग. नि. १.६.२६७)
धन्वयासः, 'धमासा' इति लोके।
धरणीकन्दः (रा. नि. ७.४२)
कन्दविशेषः।
धर्मणः (नि. शे. १.१०५)
धन्वनः।
धर्मपत्तनम् (ध. नि. २.८८)
मरिचम्, द्वीपान्तरे निर्यातत्वात्।
धवः (च. सू. ३.३)
धौरा, धौरी।
Anogeissus latitolia Wall.
धवलविटपा (प्रि. नि. ३.१६३)
सर्पगन्धा, 'धवलबरुआ' इति लोके।
धातकी (च. सू. ४.९)
धाय।
Fire flame bush.
Woodfordia fruticosa kurz.
धात्री (च. सू. ४.१८)
आमलकी। वयःस्थापने महाकषाये।
धात्रीपत्रम् (रा. नि. ६.८२)
तालीशम्, आमलक्या इव पत्रत्वात्।
धानका (अ. सू. १५.१६)
धान्यकम्।
धानेयकम् (ध. नि. २.६३)
धान्यकम्।
धान्यम् (सु. चि. ५.२८)
धान्यकम्।
धान्यकम् (च. सू. ४.१४)
तृष्णानिग्रहणे महाकषाये। धनिया।
Coriander.
Coriandrum sativum Linn.
धान्यका (ध. नि. २.६३)
धान्यकम्।

धान्यतुम्बुरु (च. क. ४.१५)
धान्यकम् ।
धान्यमाषः (च. शा. ८.२८)
माषः ।
धान्या (पा.) (अ. हृ. उ. ३०.१२)
धान्यकम् । (ध. नि. २.६३)
धामार्गवः (च. सू. १.८१)
राजकोशातकी ।
नेनुआ, घिया तरोई
Sponge gourd, smooth Luffa.
Luffa cylindrica (Linn.) M.J. Roem.
धारा (ध. नि. १.१)
धारयति शरीरमिति ।गुडूची ।
धाराकदम्बः (रा. नि. ९.१७२)
कदम्बभेदः प्रावृषेण्यः ।
धाराकोशातकी (रा. नि. ७.२८९)
कोशातकी । फलोपरि प्रव्यक्तराजित्वात् ।
धाराधरः (ग. नि. २.१.४८०)
मुस्तः ।
धाराफलकः (रा. नि. ११.१३)
कर्मरङ्गः, धारवत्फलत्वात् ।
धार्मपत्तनम् (नि. शे. ३.३०३)
मरिचम्, धर्मपत्तने द्वीपान्तरे पत्तनविशेषे लभ्यमानत्वात् ।
धावनी (च. चि. ३.१८७)
१. कण्टकारी । (चक्र.)
२. पृश्निपर्णी । (ध. नि. १.९०)
धावयति शरीरं, धावति शीघ्रं प्रसर्पति चेति धावनी ।
धुत्तूरः (सु. चि. १७.३७)
धत्तूरः ।
धुर्धूरकः (अ. सं. उ. ४०.१०३)
धत्तूरः । (इ०)
धूनराजः (आ. वि. ३.१६, पृ. ४६९)
रूमी मस्तगी ।
धूपकाष्ठः (ड०, सु. चि. २५.१९)
सरलः ।
धूपराजः (स. यो. ३.५४)
सर्जरसः ।
धूमपत्रम् (स. यो. ३.७०)
तमाखुः ।
धूमवल्ली (सि. भे. ४.३७३)
तमाखुः ।
धूम्रपत्रा (रा. नि. ५.८)
कीटमारी । कीड़ामारी ।
Aristolochia bracteata Retz.
धूर्तः (ध. नि. ४.७)
धत्तूरः ।
धूर्तपत्री (ग. नि. १.४.४४७)
भङ्गा ।
धूलीकदम्बः (रा. नि. ९.१७३)
कदम्बभेदः प्रावृषः प्राक् पुष्पितः ।
ध्यामम् (च. चि. २८.१५४)
ध्यामकम् ।
ध्यामकम् (च. सू. ५.२१)
कत्तृणम् । (ध. नि. १.८०)
ध्रुवा (ध. नि. १.८७)
शालपर्णी ।
ध्वजद्रुमः (ध. नि. ५.६८)
तालः ।
ध्वाङ्क्षमाची (ध. नि. ४.२१)
काकमाची ।
ध्वांक्षिका (रा. नि. ३. १६६)
काकोली ।
ध्वांक्षोलिका (ध. नि. १.१३२)
काकोली ।

न

नक्तमालः (च. सू. ४.११)
नक्तं रात्रौ आलते पुष्पभारेण शोभते इति ।
करञ्जः । (चक्र.)
नक्तमालिका (भे. सं. चि. १४.७)
करञ्जी ।

नक्ताह्वः (अ. उ. २५.६७)
नक्तमालः, करञ्जः ।
नखरञ्जकः (शा. नि., पृ. ९१४)
मदयन्ती, 'मेंहदी' इति लोके ।
नगवृत्तिकः (सु. चि. २०.१२)
जिङ्गिनी गुडमज्जनिकेति लोके । (ड०)
नगवृत्तिका (सु. चि. १५.९)
शल्लकी, नगे पर्वते वर्त्तनात् ।
नग्नजीवः (अ. सं. शा. १.६१)
ओषधिविशेषः पुंसवने प्रयोज्यः । अत्र 'नग्नजित्' इति पाठान्तरम् ।
नतम् (च. सू. ३.२३)
तगरम् ।
नदीकान्तः (कै. नि. १.१०९३)
काकजंघा ।
नदीकान्ता (ध. नि. ४.२३)
काकजंघा ।
नदीनिष्पावः (शा. नि. ९., पृ. ६२१)
निष्पावविशेषः ।
नदीभल्लातकः (सु. सू. ४६.२४९)
कषायमधुरशाके पठितः पादपविशेषः ।
नदीमाषकः (च. सू. २७.११४)
'उदीमानक' इति ख्यातः । (चक्र.)
नदीसर्जः (नि. शे. १.१०३)
अर्जुनः । वने नदीनिर्झरपरिसरे जातः सर्जवत्तरुः ।
नद्याम्रः (रा. नि. ४.१)
समष्ठिलः ।
नद्युदुम्बरी (शा. नि. ६, पृ. ४९६)
उदुम्बरभेदः लघुः ।
नन्दनम् (सु. क. २.५)
फलविषम् ।
नन्दा (च. क. १०.८)
स्नुही ।
नन्दिकः (ध. नि. ३.१८)
तूणिः ।
नन्दितरुः (ध. नि. ५)
धवः ।
नन्दिनी (र. चू. ७.७)
रसौषधिविशेषः ।
नन्दिवृक्षः (ध. नि. ३.१८)
तूणिः ।
नन्दी (अ. सू. १५.४१)
नन्दीवृक्षः ।
नन्दीतकः (च. वि. ८.१४०)
अम्लफलविशेषः कर्पूरनन्दीति चक्रः ।
नन्दीमाषकः (अ. सं. सू. ७.१३८)
नदीमाषकः । शाकविशेषः ।
नन्दीमुखः (सु. सू. ४६.१२)
व्रीहिविशेषः ।
नन्दीमुखी (च. सू. २७.२२)
नन्दिया ।
Eleusine indica Gaertn.
नन्दीवृक्षः (सु. सू. ३८.४६)
न्यग्रोधादिगणे पठितः ।
प्ररोही गर्दभाण्ड इति डल्हणः ।
Ficus altissima Blume.
नन्द्यावर्तः (प. र. ६२७)
तगरः ।
नमलिका (क. का. ४.२९)
कन्दशाकविशेषः ।
नमस्करी (अ. सू. १५.३८)
समङ्गा (लज्जालुः) ।
नमस्कारी (ध. नि. ४.१०९)
समङ्गा (लज्जालुः) ।
नमेरुः (अ. नि. १६२)
देवपुन्नागः ।
नयनौषधम् (अ. चि. ११.५९)
पट्टिकारोध्रम् । (अ. द.)
नरकसा (र. चू. ८.१२)
व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।

नरजीवा (र. चू. ८.१५)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।

नरपुष्पः (सो. नि. १.६९०)
नरहुल ।
Indigofera sp.

नरवृक्षः (पा.) (च. द. ५५.१२३)
Indigofera sp.

नराधिपः (सु. चि. ३७.११)
आरग्वधः ।

नरेन्द्रः (सु. चि. १८.६)
किरमालकः (आरग्वधः) । (ड०)

नरेन्द्रद्रुमः (सु. चि. ९.४०)
आरग्वधः ।

नर्त्तकः (शा. नि. ९, पृ. ६३९)
रागी ।

नलः (सु. सू. ३८.१२)
दूर्वाकारोऽन्तःसुषिरः । (ड०)
नरकट । Great reed.
Arundo donax Linn.

नलदम् (च.सू. ३.२५)
उशीरम् । मांसीति चक्रः ।

नलदा (ध. नि. ३.४५)
मांसी ।

नलिका (च. चि. २८.१५२)
गन्धद्रव्यविशेषः । नालुकेति वङ्गीयाः । (द्र०-नालुका)

नलिनम् (च.सू. ३.२७)
कमलम् ।

नलिनी (सु. चि. २५.२९)
कमलिनी ।

नलिनीका (च. सू. २७.१०१)
कमलिनी ।

नली (ध. नि. ३.४३)
नलिका ।

नवधान्यादिवर्गः (सु. सू. १९.१६-१७)
नवधान्यादिस्तक्रान्तो वर्गः व्रणिभिः परिहार्यः, यथोक्तं—'तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः । दोषसंजननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥' इति ।

नवनीतखोटिः (चक्र., च. सू. ३.३)
श्र्याह्वः, श्रीवेष्टक इत्यर्थः ।

नवनीतधूपः (ड०, सु०चि० ११.१०)
सरलनिर्यासः । श्रीवेष्टकः ।

नवमालिका (च. चि. २६.१८४)
नेपाली ।

नहिका (अ. र. ४.१०५)
शुकनासा ।

नाकदण्डा (सो. नि. ७.६४९)
नाकनारी ।

नाकनारी (सो. नि. १.६४९)
नाकस्त्री ।

नाकुली (च. चि. ३.२६७)
ईश्वरी ।
ईश्वरमूल, इसरौल ।
Aristolochia indica Linn.

नाकुलीद्वयम् (च. चि. ९.४६)
नाकुली गन्धनाकुली च ।

नागम् (सु. सू. ४५.१२)
नागपुष्पम् । (ध. नि. २.४८)

नागकण्ठी (र. चू. ८.२६)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।

नागकर्णी (र. चू. ८.२३)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।

नागकुसुमम् (अ. चि. ५.५४)
नागकेशरम् ।

नागकेशरम् (च. चि. २८.१५४)
नागकेसर ।
Mesua ferrea Linn.

नागकेसरम् (ध. नि. २.४८)
नागकेशरम् ।

नागचम्पः (अ. प्र. ९.७७)
कुसुमगणे । बं.—भुलिचांपा ।
Mgnolia pterocarpa Roxb.

नागजिह्वा (प. र., ६४)
१. सारिवा ।
२. नाही । (सो. नि ७.६५४)

नागदमनी (रा. नि. ५.२४)
१. जम्बूः ।
२. ईश्वरी । (कै. नि. १.७७८)

नागदन्ती (च. वि. ८.१५१)
शिरोविरेचने नागदन्तीमूलम् ।
पुतेर ।
Croton oblongifolius Roxb.

नागधारी (र. चू. ८.४५)
भूपाटल्यादिवर्गे रसौषधिविशेषः ।

नागपर्णी (भै. र., पृ. २२५)
ताम्बूलम् ।

नागपुरीषच्छत्रः (अ. उ. ३७.४२)
हस्तिपुरीषे जातश्छत्रकः ।

नागपुष्पम् (च. चि. ३.२५८)
नागकेशरम् ।

नागपुष्पी (भा. नि. ३.२५६)
नागिनी ।

नागफणी (सि. भे. ४.३८२)
नागफनी । Cactus.
Opuntia dillenii Haw.

नागबला (च. चि. ११.९१)
नागवद् बलं ययेति ।
Grewia hirsuta Vahl.

नागरः (ध. नि. १.४०)
मुस्तः ।

नागरम् (च. सू. २.५)
१. शुण्ठी ।
२. फलविशेषः ।(हा. १.१७.२)
३. पित्तविकारे मुस्तम् । (चक्र., च. सू. २.२१)

नागरङ्गम् (च. सू. २७.१५६)
नारङ्गम् ।

नागवल्लिका (प. र. ७०२)
ताम्बूली ।

नागवल्ली (ध. नि. ३)
ताम्बूलम् ।

नागविन्ना (पा.) (सु उ. ६२.३१)
इन्द्रवारुणीभेदः, वृश्चिकपत्रिकेत्यपरे (ड०) ।

नागार्जुनी (सो. नि. १.६७३)
लघुदुग्धिका ।

नागाह्वम् (अ. सू. १५.१४)
नागकेशरम् ।

नागाह्वयम् (अ. सू. १५.४३)
नागकेशरम् ।

नागाह्वा (ध. नि. ३)
ताम्बूलम् ।

नागिनी (कै. नि. १.७६८)

नाटाकरञ्जः (शि., च. द. १२.१९)
कण्टकिकरञ्जः ।

नाडी (च. सू. २७.९७)
नाडीचः । (चक्र.)

नाडीकः (शा. नि. १०, पृ. ६५४)
पट्टशाकः (नाडीचः) ।

नाडीकलायः (अ. हृ. सू. ६.७७)
मत्स्याक्षः । (हे.)

नाडीचः (च. द. ५०.१६१)
नरचा । पटुआ । Jute
Corchorus olitiorius Linn; C. capsularis Linn.

नाडीतिक्तः (रा. नि. ९.५२)
नेपालकिरातः ।

नाडीशाकः (शा. नि. १०, पृ. ६५४)
पट्टशाकः (नाडीचः) ।

नादेयः (ध. नि. १.४१)
मुस्तः ।

नादेयबृहती (कै. नि. १.६५)
बृहतीभेदः ।
नादेयी (सु. चि. ४.३२)
तर्कारी । (ध. नि. १.१११)
नान्दीमुखी (च. सू. २७.२२)
नन्दीमुखी ।
नाभिः (स. यो २.३५)
वत्सनाभः ।
नारङ्गम् (सु. सू. ४६.१३९)
नारंगी, सन्तरा । Orange.
Citrus reticulata Blanco.
नाराचकम् (सु. क. २.५)
स्थावरविषविशेषः ।
नाराची (सो. नि. १.६६५)
नारायणी (कै. नि. १.१०६३)
शतावरी ।
नारिकेलः (च. सू. २६.११३)
नारियल । Coconut.
Cocos nucifera Linn.
नारी (च. चि. १.४.७)
दिव्यौषधिविशेषः, तद्वर्णनं यथा — 'नारी नामौषधिः 'अश्वबला इति विज्ञायते या बल्वजसदृशपत्रा' इति ।
(द्र.-अश्वबला)
नालम् (च. सू. १.७३)
पुष्पनालम् ।
फूल का डंठल । Flower-stalk.
नालिका (अ. हृ. सू. ६.९३)
तस्मात् (कलम्बात्) अल्पा श्लक्ष्णा च । (हे.)
कलम्बभेदः ह्रस्वनालः ।
नालिकेरः (अ. उ. ११.५३)
नारिकेलः ।
नालुका (शि., च. द. १०.८९)
नलिका । 'त्वगेव परमस्थूला नालुकेत्यभिधीयते' इति प्रियनिघण्टुः ।
Cinamon cassia Blume.
नासापत्री (प्रि. नि. ८.३९)
टङ्कम् । नासपाती ।
नासाफला (चक्र., च. चि. १.१६४)
काकनासा ।
नाही (सो. नि. १.६५४)
मामज्जकः । नाई, मामेजवा ।
Enicostemma littorale Blume.
निःश्रेणिका (शा. नि. ३, पृ. २८२)
तृणविशेषः ।
निःसारा (ध. नि. ४.७५)
कदली, साररहितत्वात् ।
निकुचम् (च. सू. २५.३९)
लकुचम् ।
निकुञ्जिका (रा. नि. ८.३५)
तृणविशेषः ।
निकुम्भः (अ. सू. १५.२)
दन्ती ।
निकुम्भा (ध. नि. १.२२३)
दन्ती ।
निकोचकम् (च. सू. १३.९)
सरलफलम् । (अ. द., सू. ६.१२०)
सरलवृक्षस्य फलमिति ।
चिलगोजा, नेवजा ।
Pinus gerardiana Wall.
निक्षारः (चक्र., च. सू. २७.११४)
ऐन्दुकम् ।
निचुलः (च. सू. २.९)
Barringtonia acutangula Linn.
नितम्बः (रा. नि. २.२०)
अर्वाग्भागः पादपस्य ।
निदिग्धिका (च. सू. २.११)
कण्टकारी । (ध. नि. १.९५)
निदिग्धी (अ. चि. १६.२५)
कण्टकारी ।
निम्बः (च. सू. २.७)
नीम ।
Margosa tree, Neem tree.
Azadirachta indica A Juss.

निम्बपत्रा (प्रि. नि. १.११८)
शल्लकी । निम्बस्येव पत्रं यस्याः सा ।
निंबी (सो. नि. १.६५७)
नीमतीता ।
Picrasma quassioidas Bennett.
निम्बुकीलता (र. चू. ६.६०)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा — 'दलैः पुष्पैः फलैर्वल्ली निम्बुवृक्षस्य सम्मिता । तन्मूलैर्बध्यते सूतः सा प्रोक्ता निम्बुकी लता ॥' इति ।
निम्बूकः (रा. नि. ११.२२)
जम्बीरविशेषः ।
नियमनः (ध. नि. १.२९)
निम्बः । रोगान् नियच्छति निवारयतीति ।
निर्गुण्डिका (शा. सं. २.१२.१६६)
निर्गुण्डी ।
निर्गुण्डी (सु. सू. ३८.१८)
नीलनिर्गुण्डी ।
संभालू, मेउड़ी ।
Vitex negundo Linn.
निर्दहनी (सु. चि. ४.३२)
अग्निमन्थः ।
निर्मली (सि. भे. ५.४८)
कतकः ।
निर्माल्या (ध. नि. ३.६२)
स्पृक्का ।
निर्यासः (च. सू. १.७३)
वृक्षवल्कलात् क्षतान्निर्गतः सान्द्रीभूतो रसः 'गोंद' इति लोके ।
निर्विषा (सि. भे. २.७९)
जद्वार, निर्विषी ।
Delphinium denudatum Wall.
निर्विषी (शा. नि., पृ. ९३०)
निर्विषा ।
निशा (च. चि. ६.३१)
हरिद्रा । (ध. नि. १.५४)
निशाचरी (र. चू. ८.४७)
पञ्चरत्नकगणे रसौषधिः ।
निशाच्छदः (सु. चि. ३८.४३)
कर्चूरः ।
निश्रेणिका (रा. नि. ८.५०)
तृणविशेषः ।
निष्कुटम् (रा. नि. २.२२)
कोटरम् ।
Cavity (in trunk or branch).
निष्पावः (अ. हृ सू. ६.२०)
वल्लः । (हे.)
शिम्बः । (नि., च. द. ३९.५३)
Dolichos lablab Linn.
निष्पावी (रा. नि. ७.९९)
निष्पावविशेषः ।
निस्त्रिंशपत्रकः (चं. क. १०.७)
स्नुही । (ध. नि. १.२३५)
नीड्गणम् (स. यो. ५.६२)
तृणविशेषः ।
नीपः (च. सू. ४.२३)
राजकदम्बः । (कै. नि. १.४८४)
नीरजम् (सु. चि. २५.३३)
कमलम् ।
नीरकदम्बकम् (भे. चि. २४.२५)
भूकदम्बः ।
नीलः (रा. नि. ९.११)
नीलिनीविशेषः । नरवृक्षः ।
Indigofera sp.
नीलकुरुण्टकः (च. द. ४७.३१)
नीलोट इति ख्यातः । (नि.)
बाणः, नीलसैरेयकः ।
Blue Variety of Saireyaka.
नीलज्योतिः (र. चू. ८.२४)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः ।
नीलझिण्टी (चक्र., च. वि. ८.१३९)
नीलसैरेयकः ।
नीलतिलाः (भे. सं. सि. ४.६३)
कृष्णतिलाः ।

नीलदूर्वा (ध. नि. ४.१४३)
दूर्वाभेदः ।
नीलपलाशः (रा. नि. १०.२७६)
पलाशभेदः ।
नीलपुनर्नवः (रा. नि. ५.४१०)
पुनर्नवाविशेषः ।
नीलपोरः (सु. सू. ४५.१५०)
इक्षुभेदः ।
नीलबीजः (रा. नि. ९.२०९)
सर्जकविशेषः ।
नीलबुघ्ना (चक्र., च. सू. १.८२)
अन्तःकोटरपुष्पी ।
Ipomoea sp.
नीलभृङ्गराजः (रा. नि. ४.२२)
भृङ्गराजभेदः ।
नीलयवाः (सु. उ. ११.११)
अपक्वयवाः । (ड०)
unripe grains of barly.
निलशिग्रुः (रा. नि. ७.६२)
शिग्रुभेदः ।
नीलस्पन्दा (ध. नि. ४.८५)
नीलापराजिता ।
नीला (च. चि. १.४.७)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा – 'नीला नामौषधिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पा लताप्रतानबहुला' इति ।
नीलाञ्जनिका (ड०, सु. चि. २.९०)
नीलिनी ।
नीलाम्भोजम्
नीलोत्पलम् ।
नीलाम्ली (रा. नि. ४.३८)
क्षुपविशेषः ।
नीलालुः (रा. नि. ७.३२)
आलुकभेदः ।
नीलिका (च. चि. २६.१२)
नीलिनी ।

नीलिनी (च. स. २.९)
नील का पौधा ।
Indigo plant.
Indigofera tinctoria Linn.
नीली (सु. चि. २५.२८)
नीलाञ्जनिका शारदफला 'श्रीफली' इति लोके । (ड०)
नीलीनाम्ना ख्याता वस्त्ररञ्जनलता (शि., अ. उ. २४.३६) नीलिनी ।
नीलोत्पलम् (च. सू. ४.४१)
दाहप्रशमने महाकषाये ।
नीलोफर ।
Blue water lily.
Nymphoea stellata Willd.
नीवारः (च. सू. २७.१७)
वन्यधान्यं फलाहारे सम्मतम् ।
तेनी का चावल, उंड़िया ।
Wild rice.
नृतकौण्डकः (सु. उ. ५१.३४)
मर्कटतृणम् । मकरा ।
Eleusine aegyptiaca Desf.
नृत्यकुण्डकः (अ. चि. ११.३०)
नृत्तकौण्डकः ।
नृपतरुः (अ. चि. १९.३७)
आरग्वधः ।
नृपद्रुमः (अ. चि. १.१२१)
आरग्वधः ।
नृपवृक्षः (सु. उ. ४२.६१)
आरग्वधः ।
नेता (ध. नि. १.२९)
निम्बः । नयति आरोग्यं प्रापयतीति, वृक्षाणामग्रणीश्च ।
नेत्रः (क. का. ४.३९)
फलशाकविशेषः ।
नेत्रम् (रा. नि. २.१९)
मूलम् ।
जड़ । Root.

नेत्रोपमफलः (भा. नि. ५.१२३)
वातादः । नेत्रोपमं फलं यस्य सः ।
नेत्र्यगणः (अ. प्र. ९.५)
'रसाञ्जनं द्विधा प्रोक्तं त्रिफला लोध्रकद्वयम् । कुमारिका च पिघला (?) गणोऽयं नेत्र्यसंज्ञितः ॥' इति ।
नेपालनिम्बः (रा. नि. ९.५२)
नेपालकिरातः ।
नेपाली (ग. नि. १.६.२४३)
पुष्पविशेषः ।
नेवारी ।
Jasminum arborescens Roxb.
नेपालशृङ्गी (आ. वि. ३, पृ. ६२८)
शृङ्गीविषविशेषः ।
Aconite sp.
नेमिः ((श. च. १.२०)
तिनिशः, रथनेमिसाधनत्वात् ।
नेयवल्ली (स. यो. ५.११९)
नैपालः (सु. सू. ४५.१५०)
इक्षुभेदः ।
ईख का भेद ।
A kind of sugarcane.
नैपालम् (अ. प्र. ९.१७)
अम्लफलविशेषः ।
नैषधः (च. नि. ४.५)
नैषधकः ।
नैषधकः (च. सू. २७.११)
अवरशालिविशेषः ।
Inferior veariety of Śāli.
नौवृक्षः (प्रि. नि. ४.९७)
चर्मिवृक्षः ।
न्यग्रोधः (च. सू. ५.२२)
वटः ।
न्यग्रोधवर्गः (सु. उ. ४४.२७)
न्यग्रोधादिगणः । (ड०)

न्यग्रोधा (ध. नि. १.२२९)
द्रवन्ती ।
न्यग्रोधादिः (च. शा. ८.२४)
क्षीरिवृक्षाः ।
न्यग्रोधादिकम् (च. चि. २५.६३)
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसाः ।
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिः (च. सि. १०.३८)
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाः । (चक्रः)
न्यग्रोधी (च. क. १२.३)
द्रवन्ती ।

प

पक्वकर्पूरः (सो. नि. १.३८६)
पाकविधिना निष्पन्नः कर्पूरः ।
पक्वकूष्माण्डम् (च. सू. २७.११३)
पका कूष्माण्डफल ।
Ripe fruit of Kūṣmāṇḍa.
पक्वाण्डः (रा. नि. ८.१६)
पखौड़ ।
पङ्कजम् (अ. हृ. उ. ३९.१०४)
कमलम् ।
पङ्क्तिबीजकः (रा. नि. ९.३३६)
आरग्वधः ।
पञ्चकटुकम् (का. सं., पृ. १०७)
पञ्चकोलम् ।
पञ्चकषायाः (सु. ३८.२५)
न्यग्रोधादुम्बरप्लक्षाश्वत्थगर्दभाण्डाः ।
(कषायवृक्षाः) । (ड०)
पञ्चकोलम् (भा. नि. १.७२)
पिप्पली–पिप्पलीमूल–चव्य–चित्रक–शुण्ठीनां पञ्चानां योगः, यदुक्तं–'पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्रं यत् पञ्चकोलं तदुच्यते ॥' इति ।
पञ्चकोलकम् (अ. हृ. सू. ६.१६६)
पञ्चकोलम् ।

पञ्चक्षीरिवृक्षाः (च. चि. १९.५६)

क्षीरिवृक्षाः वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनाः । उक्तं च शालाक्ये—'उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो मधूकः प्लक्ष एव च । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षा अस्मिंस्तन्त्रे प्रकीर्तिताः ॥' इति । (चक्र.) । इत्थं शालाक्ये कपीतनस्थाने मधूको गृह्यते । क्वचिद् वेतसोऽपि युज्यते ।

पञ्चतिक्तः (प्रि. नि. १.१८३)

त्रिविधः पञ्चतिक्तः— १. निम्ब—गुडूची—वासा—पटोल—कण्टकारिका: ।
२. गुडूची—वासा—कटुका—भूनिम्ब—निम्बाः ।
३. पटोल—निम्ब—भूनिम्ब—रास्ना—सप्तच्छदाः ।

पञ्चनिम्बम् (ध. नि. ७.५५)

निम्बस्य पञ्चाङ्गम्, यथोक्तं—'निम्बस्य पत्रं त्वक्पुष्पफलमूलैः समन्वितम् । पञ्चनिम्बमिति ख्यातं नामतः शास्त्रकोविदैः ॥' इति ।

पञ्च पञ्चमूलानि (च. चि. १.१.४१)

१. विदारिगन्धाद्यम् (लघु पञ्चमूलम्) ।
२. बिल्वाद्यम् (महत् पञ्चमूलम्) ।
३. पुनर्नवाद्यम् (मध्यमं पञ्चमूलम्) ।
४. जीवकाद्यम्(जीवनं पञ्चमूलम्) ।
५. शराद्यम् (तृणपञ्चमूलम्) ।

पञ्चपर्णिका (रा. नि. ३०)

गोरक्षी ।

पञ्चबृहती (क. का. ४.३७)

पञ्चबृहतीगणः शाकप्रकरणे, यथा—'व्याघ्री चित्रलता बृहत्यमलिनादर्कोऽप्यधोमानिनीत्येताः पञ्च बृहत्यः' इति । न स्पष्टम् ।

पञ्चभृङ्गम् (ध. नि. ७.१६)

'देवदाली शमी भृङ्गा निर्गुण्डी शणकस्तथा । रोगान्ते स्नानपानार्थं पञ्चभृङ्गमिति स्मृतम् ॥' इति । 'निर्गुण्डी सतमालकः' इति शालिग्रामनिघण्टौ, पृ. ८३९) ।

पञ्चमूलद्वयम् (सु. उ. ३६.५)

दशमूलम् ।

पञ्चमूली (च. चि. ३.२३४)

वातपित्तोत्कटे स्वल्पा, वातकफोल्वणे च महतीति व्यवस्था । (द्र. -पञ्च पञ्चमूलानि)

पञ्चमूल्यौ द्वे (च. चि. ७.६५)

दशमूलमिति, यथोक्तं—'उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम्' इति (भा. नि. ३.४९) ।

पञ्चरत्नकगणः (र. चू. ८.४६)

'पाटलेन्दीवरी चैव मन्त्रसिंहासनी तथा । निशाचरी च कङ्कालखेचरी पञ्चरत्नकम् ॥' इति ।

पञ्चराजिफलः (रा. नि. ३.७४)

पटोलः । फले पञ्च रेखाः भवन्ति ।

पञ्चलवणी (गणः) (क. का. ४.३६)

'कुक्कुट्या समसूरपत्रलवणीयुग् मर्मणी राष्ट्रिका । पञ्चैते लवणीगणा जलनिधेस्तीरं सदा संश्रिताः ॥' इति । शाकप्रकरणे ।

पञ्चवल्कम् (च. चि. १४.२१४)

पञ्चवल्कलम् ।

पञ्चवल्कलम् (म. नि. ५.८)

'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीशप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणः प्रोक्तास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥' इति ।

पञ्चवल्ली (क. का. ४.३८)

'तिक्ता बिम्बलता च या कटुकिका मार्जारपादी पटोलात्यन्तोत्तमकारवेल्लिसहिता पञ्चैव वल्ल्यः स्मृताः' इति ।

पञ्चशिरीषः (च. चि. २३.२१८)

शिरीषपञ्चाङ्गम्,
यथा—'शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्धृतैः । श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥' इति ।

पञ्चशैरीषम् (ध. नि. ७.५७)

पञ्चशिरीषः ।

पञ्चसार्पकम् (ध. नि. ७.५९)

पञ्चशिरीषः ।

पञ्चसिद्धौषधिः (ध. नि. ७.६१)

'तैलकन्दः सुधाकन्दः क्रोडकन्दो रुदन्तिका । सर्पनेत्रयुताः पञ्च सिद्धौषधिसंज्ञकाः ॥' इति ।

पञ्चसुगन्धिकम् (ध. नि. ७.४२)

कङ्कोलकं पूगफलं लवङ्गकुसुमानि च । जातीफलानि कर्पूरमेतत् पञ्चसुगन्धिकम् ॥' इति ।

पञ्चसूरणम् (ध. नि. ७.६०)

अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दद्विसूरणैः । प्रोक्तो भवति योगोऽयं पञ्चसूरणसंज्ञकः ॥' इति ।

पञ्चस्नेहः (स. यो. ३.१०६)

एरण्डतैलम्, निम्बतैलम्, गोघृतम्, नालिकेरतैलम्, पूवस्तेण्णम् ।

पञ्चाङ्गम् (ध. नि. ७.५८)

त्वक्पत्रफलमूलानि पुष्पं चैकस्य शाखिनः । पञ्चाङ्गमिति बोद्धव्यं प्राज्ञैरेकत्र मिश्रितम् ॥' इति ।

पञ्चाङ्गुलः (ध. नि. १.२९५)

एरण्डः, पञ्चाङ्गुलवत् पत्रत्वात् ।

पञ्चाङ्गुली (अ. नि. २७६)

लिङ्गबीजा (लिङ्गिनी) ।
'पचगुरिया' इति लोके ।
Bryonopsis laciniosa (Linn) Naud.

पञ्चाम्लम् (च. चि. २२.३५)

पञ्चाम्लं 'कोलाम्लं चुक्रिकाम्लं च मातुलुङ्गाम्लवेतसम् । चतुरम्लमिति प्रोक्तं, पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्' इति वचनाज्ज्ञेयम् । (चक्र.)
पुनः 'कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः । पञ्चाम्लको मुखालेपः' इति मदात्ययप्रकरणे (च. चि. २४.१५१); भावप्रकाशनिघण्टौ 'अम्लवेतस-वृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः । चतुरम्लं हि, पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥' इति ।

पट्टिकालोध्रः (भा. नि. १.२१५)

लोध्रभेदः ।

पटीरम् (भा. प्र. चि. २१.१६)

चन्दनम् ।

पटुशाकः (भा. नि. ९.१८)

नाडीचः ।

पटोलः (भा. नि. ९.६९)

परवल ।
Trichosanthes dioica Roxb.

पटोलिका (र. चू. ८.१९)

व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।

पटोली (सु. उ. ३९.२०६)

तिक्तपटोल ।

पट्टरञ्जनम् (ध. नि. ३.६)

पत्तङ्गम् ।

पण्यन्धः (रा. नि. ८.५८)

तृणविशेषः ।

पण्यन्धा (शा. नि. ३, पृ. २८३)

पण्यन्धः ।

पतङ्गः (च. सू. २७.८)

शालिभेदः ।

पत्तङ्गम् (सु. सू. १४.३६)

पतंग, बकम । Sappan.
Caesalpinia sappan linn.

पत्तूरः (च. सू. २७.१००)

शालिञ्चः । (चक्र०)

पत्रम् (ध. नि. २.५२)

१. पत्रकम् ।
२. पादपस्याङ्गविशेषः, 'पतनात् त्रायते इति । (च. सू. १.७४) ।
पत्ती । Leaf.

पत्रकम् (च. सू. ३.२८)

तेजपात, तेजपत्ता, चतपत्ता ।
Cinamomum tamala Nees Eberm.

पत्रगोभी (शा. नि., पृ. ९३५)

पातगोभी, बन्धागोभी । Cabbage.
Brassica oleracia var. capitata Linn.

पत्रत्वक् (प्रि. नि. १.२३९)

पत्रवत् तनुत्वक् निम्बुकम् कागजीति लोके ।

पत्ररास्ना (ध. नि. १.३९८)

पत्रप्रधाना रास्ना ।
Pluchea lanceolata Oliver & Hiern.

पत्रवल्ली (र. चू. ६.२५)

दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा— 'या पद्मपत्राकृतिपत्रवल्ली सा पत्रवल्लीत्युदिता रसज्ञैः । सक्षीरकन्दा सलिलोद्भवा च क्षितौ न तिष्ठेद् रसबन्धिनी सा ॥' इति ।

पत्राङ्गम् (ध. नि. ३.६)

पत्तङ्गम् ।

पथिका (नि. शे. .२.२७९)
तालीशपत्रम् । पथिकेत्युत्तरापथिका, पथि जाता वा ।
पथिद्रुमः (ध. नि. १.२७)
सोमवल्कः । पथि जायमानो वृक्षः ।
Avenue tree.
पथ्यसुन्दरम् (चक्र., च. सू. २७.९५)
वनतिक्तकम्, ग्रीष्मसुन्दरमित्यर्थः ।
पथ्या (च. चि. ५.१०५)
हरीतकी । पथिभ्यः स्रोतोभ्यो हिता, शोधनत्वात् ।
पद्मः (कै. नि. १.१११)
पद्मरागनिभः गुग्गुलुविशेषः ।
पद्मम् (च. सू. ३.२५)
१. कमलम् ।
२. पद्मकम् । (शि., च. द. ५२.५४)
पद्मकम् (च. सू. ३.२३)
पद्मकाठ, पदमाख, पइयाँ ।
Bird cherry.
Prunus cerasoides D.Don
पद्मकादिः (अ. हृ. सू. १५.१२)
गणः पद्मकाद्यो जीवनान्तः ।
पद्मकाष्ठम् (शि., च. द. १.१२३)
पद्मकम् ।
पद्मचारटी (च. चि. २३.५५)
ब्राह्मणयष्टिका ।
बभनेठी ।
Clerodendrum indicum (Linn) Kuntze.
पद्मचारिणी (ध. नि. ४.८१)
पद्मचारटी ।
पद्मपत्रम् (श०च०१.२६४)
पुष्करम् ।
पद्मपत्रकम् (ध. नि. १.६६)
पौष्करम् ।
पद्मा (ध. नि. १.६८)
१. भार्गी ।
२. पद्मचारिणी । (ध. नि. ४.९०)
पद्माक्षम् (ध. नि. ४.१५९)
पद्मबीजम् ।
कमलगट्टा । Lotus seeds.
पद्माटः (भा. नि. १.२१०)
चक्रमर्दः, 'पमाड' इति लोके ।
पद्मिनी (अ. हृ. सू. ३.४१)
कमल का पौधा । Lotus plant.
पद्मोत्तरम् (ध. नि. ६.११८)
कुसुम्भबीजम् ।
पद्मोत्तरिका (च. सू. २६.८४)
कुसुम्भः । (चक्र.)
पनसः (सु. सू. ३.४)
बहिः कण्टकी महाफलः 'कटहल' इति लोके । (ड०)
कटहल । Jack Tree.
Artocarpus integra (Thunb) Merrill.
पनसी (सो. नि. १.६८२)
पप्फणः (वै. म. ७.७)
मल. —पाविट्ट ।
Morinda tinctoria Roxb.
पप्फणा (पा.) (अ. सं. शा. ३.१४)
पफणः (स. यो. ६.८३)
पप्फणः ।
पमाड़ः (कै. नि. १.७००)
चक्रमर्दः ।
पयस्या (सु. सू. १६.२१)
अर्कपुष्पी । (ड०)
पयस्विनी (ध. नि. १.१३४)
क्षीरकाकोली ।
परशुः (भै. र., पृ. १२५८)
कुठारकः ।
परागः (रा. नि. २.२६)
पराग । Pollen.
पराजिता (वै. म. १६.७७)
अपराजिता ।
परार्धम् (ध. नि. ७.४४)
'चन्दनं कुङ्कुमं तुल्यं परार्धमभिधीयते' इति ।
परिपेलवः (सु. क. २.५१)
वन्यकः, कैवर्त्तमुस्तमन्ये । (ड०)

परिपेलवम् (ध. नि. १.४३)
कैवर्त्तमुस्तम् ।
परिपेल्लम् (सो. नि. १.४०२)
परिपेलवम् ।
परिप्लवम् (ध. नि. ३.५३)
परिपेलवम् ।
परिमलः (रा. नि. २.२७)
सौरभम् ।
सुगन्ध । Fragrance.
परिव्याधः (श. च. १.८०)
कर्णिकारः ।
परूषम् (ध. नि. ५.६२)
परूषकम् ।
परूषकः (सु. सू. ३८.४३)
धन्वनपत्रकः स्वनाम्नैव प्रसिद्धः, स द्विविधो वृक्षविटपभेदात् । (ड०)
'अल्पास्थिर्मृदुफलः 'फालसा'इति लोके ।' (ड० सु. सू. ४६.१६३)
फालसा ।
Grewia asiatica Linn.
पर्कटी (प. र. ३२७)
प्लक्षः, 'पकड़ी' इति लोके ।
पर्णम् (शि., च. द. ७.१५)
१. ताम्बूलपत्रम् ('पान' इति लोके) ।
२. पत्रम् । (रा. नि. २.२३)
पत्ता । Leaf.
पर्णकर्पूरः (कै. नि. १.१२२९)
कर्पूरभेदः ।
पर्णबीजः (द्र. गु. वि. २, पृ. ७८७)
जख्मे हयात, घायमारी ।
Bryophyllum pinnatum (Lam) Kurz.
पर्णयवानी (द्र. गु. वि. २, पृ. ४६१)
पत्ता अजवायन, पाथरचूर ।
Coleus amboinicus Lour.
पर्णवतीद्वन्द्वः (स. यो. ११.४३)
पर्णिनीद्वयम् ।
पर्णाजमोदः (स. यो. ४.४१)
पर्णासः (च. नि. २.४)
सुरसा (तुलसी) ।
पर्णासकः (च. क. १.२५)
पर्णासः ।
पर्णिनीद्वयम् (सु. उ. ३९.२३०)
शालपर्णी—पृश्निपर्ण्यौ । (ड०)
पर्णिन्यः (च. चि. ४.८५)
पर्णिनीचतुष्टयम् । (चक्रः)
शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी च ।
पर्णी (सु. उ. २१.४८)
१. शालपर्णी ।
२. पृश्निपर्णी (शि., अ. हृ. उ. १८.२१) ।
पर्णीचतुष्टयम् (शा. सं. २.१२.२६९)
शालपर्णी, पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी, माषपर्णी च ।
पर्ण्यौ (च. सि. ११.२४)
शालपर्णी पृश्निपर्णी च ।
पर्णीपञ्चकम् (अ. प्र. ९.७०)
पर्णीचतुष्टयं मधुपर्णी (गुडूची) च ।
पर्णी (सु. सू. ४५.१७)
वारिपर्णी (शैवालम्) ।
पर्ण्यश्चतस्रः (च. चि. १.१.६२)
पर्ण्यश्चतस्र इति शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी च । (चक्रः)
पर्पटः (ध. नि. १.४५)
पित्तपापड़ा ।
Fumaria vaillantii Loisel.
पर्पटम् (नि. शे. १.६)
बकुलफलम् ।
'फलमस्य तु पर्पटम्' इति ।
पर्पटकः (च. सू. ४.१४)
पर्पटः ।
पर्पटकी (च. सू. २७.१६२)
फलवान् वृक्षविशेषः ।

पापड़ा ।
Gardenia latifolia Ait.
पर्पटद्रुमः (रा. नि. ९.१९)
पर्पटकी 'पापड़ा' इति लोके ।
पर्पोटी (सो. नि. १.६६४)
टंकारी ।
गु. —पोपटो ।
Physalis minima Linn.
पर्यङ्कपादिका (ध. नि. १.१५३)
दधिपुष्पी (शूकरशिम्बी) ।
पर्वणी (च. सू. २७.१०८)
पर्वशाकम् । (चक्र.)
पर्वतनिम्बः (ड०, सु. सू. ३८.२२)
द्रेक्का (महानिम्बः) ।
बकायन ।
Melia azedarach Linn.
पर्वतपीलुः (ड०, सु. सू. ४५.१२०)
अक्षोटः ।
पर्वतीयः (ध. नि. ५.६०)
अक्षोटः । पर्वते भवः ।
पर्वपुष्पी (च. सू. २७.१०८)
कुक्कुटी । (चक्र.)
पर्वशाकम् (चक्र., च. सू. २७.१०८)
पर्वणी ।
पलंकषः (सि. नि. ५१)
गुग्गुलुः ।
पलङ्कषा (च. सू. ४.१८)
१. जटामांसी । (चक्र.)
२. गुग्गुलुः (ध. नि. ३.१२७)
३. लाक्षा । (ध. नि. ३.८२)
४. गोक्षुरः । (रा. नि. ३.१३१)
पलंबाशि (स. यो. ५.६९)
शैलेयम् ।
पलाण्डुः (च. सू. २७.१७५)
प्याज । Onion.
Allium cepa Linn.

पलालः (सु. सू. ४६.२९३)
धान्यरहितकाण्डः शाल्यादीनाम् । यथोक्तं निघण्टुशेषे 'अफले त्विह स्यात् पलालः' इति । (नि. शे. ६.४०१)
पुआल । Straw.
पलाशः (च. सू. ३.१६)
ढाक, टेसू । Forest flame.
Butea monosperma (Lam) Kuntze.
पलाशम् (रा. नि. २.२३)
पत्रम् ।
पलाशगन्धा (ध. नि. २.५८)
तवक्षीरीविशेषः ।
पलाशलोहिता (रा. नि. ७.६६)
चिल्ली ।
पलाशा (ध. नि. १.६१)
शटी ।
पलाशिका (अ. नि. ४)
विदारी ।
पलाशिनी (सो. नि. १.६७८)
लतापलाशः ।
Butea superba Roxb.
पलाशी (रा. नि. ३.४९)
पलाशिनी ।
पल्लवः (च. सू. १.७३)
तरुणपत्रम् ।
पल्लवाधारः (श. च. १.३४८)
शाखा ।
पल्लिवाहः (रा. नि. ८.५६)
तृणविशेषः ।
पशुगन्धा (अ. हृ. सू. १५.३४)
अजगन्धा (अ. द.) ।
पशुमोहिनिका (रा. नि. ३.४३)
कट्वी ।
पशुपाशी (स. यो. २.२०)
जातिपत्रीविशेषः ।
Myristica malabarica Linn.

पशुरसना (वै. म. ६.३२)
अजमोदा ।
पसाही (हा. १.१५.१)
शालिविशेषः ।
पांसुवाप्यः (च. सू. २७.१२)
अवरशालिविशेषः ।
पांशुवाप्यः (पा.) (च. सू. २७.१२)
पांसुवाप्यः ।
पाकलम् (च. चि. ७.१६१)
कुष्ठम् । (चक्र.)
पागवः (र. चू. ७.९)
रसौषधिविशेषः ।
पाङ्क्तः (सु. चि. २९.७)
सोमभेदः ।
पाची (रा. नि. १०.४६)
पचौली ।
Pogostemon cablin Benth.
पाटलः (सु. सू. ४६.१२)
पाटलापुष्पवर्णव्रीहिः । (ड०)
पाटलम् (सु. सू. ४६.२८६)
पाटलापुष्पम् ।
Flowers of Pāṭalā.
पाटला (च. सू. २.१०)
१. बृहत्पञ्चमूलस्याङ्गं, वृक्षविशेषः ।
पाढल, अधकपारी ।
Stereospermum suaveolens DC.
२. व्रीहिविशेषः । (रा. नि. १६.१००)
पाटलापुष्पवर्णकः (ध. नि. ३.८८)
पद्मकः ।
पाटलिः (कै. नि. १.३४)
१. पाटला ।
२. मुष्ककः । (रा. नि. ११.२२०)
पाटली (सु. उ. ५८.४८)
१. मुष्ककः ।
२. ओषधिविशेषः । (रा. नि. ५.४४)
पाठा (च. सू. ४.१२)
पाढ ।
Cissampelos pariera Linn.

पाठे द्वे (च. चि. १२.३४)
पाठा राजपाठा च ।
पाणलू (स. यो. पृ. ४८०)
कपित्थपर्णी ।
पाणलम् (स. यो. ६.८७)
पाणलू ।
पाणिमर्दकम् (कै. नि. १.३७२)
करमर्दफलम् ।
पाण्डी (शा. नि. १९, पृ. ७९७)
ओषधिविशेषः ।
पाण्डुः (अ. हृ. सू. ६.२)
पण्डुकः ।
पाण्डुकः (च. सू. २७.८)
शालिभेदः । स च पाण्डुतुषयुक्तः । (ड०, सु. सू. २०.५)
पाण्डुफलः (ध. नि. १.५०)
पटोलः ।
पाण्डुफलम् (अ. प्र. ९.४)
रञ्जनगणे ।
पाण्डुफली (शा. नि. ३, पृ. ३१८)
पाटली ।
पातालगरुडी (रा. नि. ३.३२)
वत्सादनी ।
पातालगरुड़ी, जलजमनी ।
Coculus hirsutus (Linn) Diels.
पादः (रा. नि. २.१९)
मूलम् ।
जड़ । Root.
पादपः (रा. नि. २.१७)
वृक्षः । पादैः मूलैः रसं पिबतीति ।
पौधा, पेड़ । Plant, tree.
पानिकचरी (कं. का. ४.३२)
पानीयकुम्भिका (ड०, सु. उ. ४०.१५५)
जलकुम्भिका ।
पानीयामलकः (ड०, सु. सू. ४२.११)
प्राचीनामलकः, प्राग्देशोद्भवः ।

पानीयालुः (रा. नि. ७.३१)
आलुकभेदः ।
पापचेलिकम् (च. चि. ३.१८९)
पाठाशाकम् । (चक्र.)
पापचेलिका (भा. नि. ३.१९२)
पाठा ।
पावङ्गः (स. यो., पृ. ४८८)
पामरा (च. द. २२.२६९)
शटी ।
पारंगी (स०यो० २.२०)
१. पारंकी ।
Garuga pinnata Roxb.
२. भार्ङ्गी ।
पारन्ती (स. यो. १.१३३)
मल०—चेट्टि ।
Ixora coccinia Linn.
पारसीकयवानी (सो. नि. २.३१३)
खुरासानी अजवायन । Henbane.
Hyoscyamus niger Linn.
पारसीययवानिका (शा. सं. २.५.२६)
पारसीकयवानी ।
पारसीकवचा (भा. नि. १.१०४)
हैमवती ।
बालबच । सफेद वच ।
Oris root. Iris ensata Thunb.
पारावतः (सु. सू. ४६.१३९)
कामरूपे फलं पाककाले धवललोहितं मधुराम्लञ्च (ड०) ।
Garcinia cowa Roxb.
पारावतकः (सु. सू. ४६.१२)
व्रीहिभेदः, पारावतवच्छुक्लतण्डुलः (ड०) ।
पारावतपदी (च. क. १.२३)
१. ज्योतिष्मती । (चक्र.)
२. काकजंघा । (ध. नि. ४.२३)
३. हंसपदीभेदः । (ड०, सु. चि. ९.३२)
पारिजातः (सु. चि. ११.९)
१. पारिभद्रः । (ड०)
२. शेफालिका, 'परजाता' 'हरसिंगार' इति लोके ।
पारिजातकः (सु. चि. १४.१३)
पारिजातः ।
पारिभद्रः (सु. क. ३.९)
फलभद्रो रक्तकुसुमः कण्टकी रोहिणीसदृशपत्रः पूर्वदेशे पसिद्धः ।(ड०)
'परितो भद्रकारित्वात् पारिभद्र इति स्मृतः' (प्रि. नि. १.१८८)
फरहद । Coral free.
Erythrina variegata Linn.
var. orientalis (Linn.) Merrill.
पारिभद्रकः (सु. सू. ११.११)
१. पारिभद्रः ।
२. निम्बः । (ध. नि. १.२९)
पारीषः (भा. नि. ५.४)
पार्श्वपिप्पलः ।
पार्थः (सु. क. ६.२२)
अर्जुनः ।
पार्था (अ. हृ. सू. १५.२४)
सुवर्चला (अ. द.) ।
पार्वती (रा. नि. ६.१५१०)
धातकी । पर्वते भवा ।
पार्श्वपिप्पलः (ड०, सु. सू. ३८.४८)
पारीषः । पारस पीपल ।
Thesperia populnea Soland ex Correa.
पालकम् (च. चि. २३.१२)
स्थावरविषविशेषः ।
कन्दविषम् । (सु. क. २.५)
पालङ्किका (भा. प्र. चि. ६.१४२)
पालङ्की ।
पालङ्की (सु. चि. ६.८)
पलांकी । Spinach.
Spinacia oleracea Linn.

पालङ्क्यम् (रा. नि. ७.७२)
पालङ्की ।
पालङ्क्या (कै. नि. १.६४५)
'पालंक्या वास्तुकाकारा किञ्चिच्चीरितपत्रका' इति ।
पालङ्की ।
पालनिका (अ. हृ. चि. १.९२)
पालनी ।
पालनी (अ. हृ. चि. १.९०)
त्रायमाणा । (हे.)
पालाशः (सु. चि. २०.१४)
शटी । (ड०)
पालाशपिप्पलः (शा. सं. २.२.११४)
पारीशः ।
पालिन्दी (च. सू. ४.११)
१. श्यामलता (कृष्णसारिवा) इति चक्रः ।
२. त्रिवृत् । (ड०, सु. क. १.५७)
पालवेतम् (अ. हृ. सू. ६.१३५)
पारावतफलम् । (द्र.—पारावतः)
पावकी (अ. सं. उ. ४०.६८)
ओषधिविशेषः, औशनसेऽगदे प्रयुक्तः ।
पावट्टम् (स. यो. २.१३)
Pavetta indica Linn.
पाशिका (अ. सं. उ. ६.३८)
पाशिकाख्यो वृक्षः प्रसिद्धो दाक्षिणात्येषु । (ड०) ।
पाषाणचूर्णिका (प्रि. नि. ३.१७)
पर्णयवानी, 'पाथरचूर' इति लोके ।
पाषाणभेदः (च. सू. ४.१५)
तत्परिचयः प्रियनिघण्टौ यथा— उद्भिनत्ति शिलाखण्डं वर्धते प्रस्तरोपरि । अश्मरीं च भिनत्त्याशु ततः पाषाणभेदकः ॥' इति । (प्रि. नि. ३.८५)
पथरचूर ।
Bergenia ligulata (Wall) Engle.
पाषाणी (र. चू. ७.४)
१. रसौषधिविशेषः ।
२. 'पाहणी' इति लोके । (सो. नि. १.२७४,६८५)
पिचव्यः (कै. नि. १.१०९६)
कार्पासः ।
पिचुकः (सु. चि. ७.१७)
पिसका कान्दा ?
Hibiscus cancellatus Roxb.
पिचुः (सु. सू. ४६.१८७)
औत्तरापथिकफलविशेषः ।
Prunus sp.?
पिचुमन्दः (ध. नि. २.२९)
निम्बः । पिचुं माधुर्यतो मन्दयतीति ।
पिचुर्मदः (च. वि. ७.१७)
पिचोः माधुर्यं मर्दयति तिक्तत्वादिति । निम्बः । यथोक्तं— 'निम्बः स्यात् पिचुमर्दश्च पिचुमाधुर्य-मर्दनात्' इति । (प्रि. नि. १.१८०)
पिच्छिलः (भा. नि. ५.१०५)
श्लेष्मातकः, पिच्छायुक्तफलत्वात् ।
पिच्छिलच्छदा (रा. नि. ७.७४)
उपोदकी ।
पिच्छिलबीजम् (ध. नि. ५.३९)
भव्यम् ।
पिच्छिला (ध. नि. ५.१२७)
शाल्मली ।
पिण्डम् (ध. नि. ३.६२)
बोलम् ।
पिण्डखर्जूरी (ध. नि. ५.४८)
पिनखजूर । Date.
Phoenix dactylifera Linn.
पिण्डगुडूची (रा. नि. ३.३)
गुडूचीभेदः ।
कन्दगुडूची ।
Tinospora sinensis (Lour.) Merrill.
पिण्डतैलकः (रा. नि. १२.३७)
तुरुष्कः ।
पिण्डफला (च. क. ३.३)
कटुकालाबूः । (ध. नि. १.१७०)
पिण्डमुस्तः (ध. नि. १.४१)
नागरमुस्तः ।

पिण्डमूलम् (रा. नि. ७.५५)
१. मूलकविशेषः ।
२. गर्जरम् । (शा. नि. १०, पृ. ७००)
पिण्डहरिद्रा (ड०, सु. उ. ५७.१०)
हरिद्रा, पिण्डाकारा ।
पिण्डामृता (ध. नि. १.४)
कन्दगुडूची ।
पिण्डारः (म. नि. १.२९८)
पिंडार ।
Randia uliginosa DC.
पिण्डालुः (रा. नि. ७.२४)
आलुकभेदः ।
पिण्डालुकः (च. सू. २७.१२३)
पिण्डालुः ।
पिण्डितः (ध. नि. ३.२२)
तुरुष्कः ।
पिण्डी (च. चि. १४.१०)
पिण्डीतकः ।
पिण्डीतकः (सु. सू. ३७.७)
मदनः ।
पिण्याकः (ध. नि. ३.२२)
तुरुष्कः ।
पित्तकारिणी (सि. भे. २.३८)
लंका ।
'लाल मिर्चा', पित्तकाली इति लोके ।
पित्तघ्नवर्गः (सु. उ. ४८.२०)
उत्पलसारिवादिकाकोल्यादयः । (ड०)
पित्तभेषजम् (ध. नि. ६.९५)
मसूराः ।
पिप्परिः (कै. नि. १.४३५)
प्लक्षः ।
पिप्पलः (ड०, सु. सू. ३८.४८)
अश्वत्थः ।
पीपल ।
Ficus religiosa Linn.

पिप्पली (च. सू. २.३)
पीपल, पीपर । Long pepper.
Piper longum Linn.
पिप्पलीका (अ. हृ. उ. १३.९)
पिप्पली ।
पिप्पलीद्वयम् (अ. हृ. चि. ८.४५)
पिप्पली गजपिप्पली च ।
पिप्पलीमूलम् (च. सू. २.१८)
पिपरामूल ।
Piper longum Linn. (Root)
पिप्पल्यादिगणः (भा. प्र. चि. १.३७४)
पिप्पल्याद्यो विडङ्गान्तः । ज्वरे ।
पियारकम् (अ. प्र. ४.६०)
प्रियालम् ।
पिरगिन्कुरुः (स. यो. १.२५)
पिशिता (त्रि. नि. ८.५२)
मांसवर्धकत्वात् ।
पिश्ता ।
Pistacia vera Linn.
पिशुनम् (ध. नि. ३.१२)
कुङ्कुमम् ।
पिशुना (ध. नि. ३.६२)
स्पृक्का ।
पीतकः (सु. सू. ४६.८)
षष्टिकभेदः ।
पीतकरवीरः (द्र. गु. वि. २, पृ. २१३)
पीला कनेर । Yellow oleander.
Thevetia neriifolia Juss.
पीतकाष्ठम् (ध. नि. ३.८)
कालीयकम् ।
पीतकीलका (ध. नि. १.१९८)
आवर्त्तकी ।
पीतकूष्माण्डः (द्र. गु. वि. ३, पृ. २१४)
कोंहड़ा, काशीफल ।
Cucurbita maxima Duchesne.

पीतघोषकः (चक्र., च. सू. १.८१)
धामार्गवः ।
पीतचन्दनम् (रा. नि. १२.१५)
कालीयकम् ।
पीततण्डुलः (ध. नि. ६.९०)
प्रियङ्गुः ।
पीततैला (अ. हृ. सू. १५.२८)
ज्योतिष्मती । पीतवर्णं तैलं यस्याः सा ।
पीतदारुः (कै. नि. १.१११७)
दारुहरिद्रा ।
पीतद्रुः (ध. नि. १.५७)
दारुहरिद्रा ।
पीतनकः (ध. नि. ५.१२)
आम्रातकः ।
पीतपलाशः (रा. नि. १०.२७६)
पलाशभेदः पीतपुष्पः ।
Butea monosperma Taub. var. lutea (Witt.) Maheswari.
पीतबला (चक्र., च. सू. ४.९)
भद्रौदनी ।
पीतभृङ्गराजः (रा. नि. ४.२१)
पीला भांगरा ।
Wedelia chinensis Merrill.
पीतमूलकम् (ध. नि. ४.६९)
गर्जरम् । पीतवर्णं मूलमस्य, पीतं मूलकमिव वा ।
पीतमूली (आ. वि. ३.७, पृ. ४३३)
रेवतिका ।
रेवन्द चीनी । Indian Rhubarb.
Rheum emodi Wall.
पीतरंगा (द्र. गु. वि. २, पृ. ९३)
पियारांगा, पीली जड़ी ।
Thalictrum foliolosum DC.
पीतवर्गः (र. चू. ९.२४)
किंशुकः कर्णिकारश्च हरिद्राद्वितयं तथा ।
पीतवर्गोऽयमुद्दिष्टो रसराजस्य कर्मणि ॥' इति ।

पीतवल्लिका (र. चू. ६.२९)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—
'पीतपत्रलतापुष्परसयुक्ताऽतिदुर्लभा ।
सा पीतवल्लिकेत्युक्ता रसबन्धविधौ हि सा ॥' इति ।
पीतशालः (श. च. १.५३)
असनः ।
पीतसारः (ड०, सु. उ. १०.८)
बीजकः ।
पीता (रा. नि. ६.७९)
१. हरिद्रा ।
२. शालिभेदः । (हा. १.१५.२)
पीताङ्गी (अ. हृ. उ. २२.९८)
हरिद्रा । पीतमङ्गं यस्याः सा ।
पीतिका (ध. नि. १.५४)
१. हरिद्रा ।
२. व्रणघ्न ओषधिविशेषः । (आ. वि. ३, पृ. ६२५)
पीलुः (सु. उ. ५५.४३)
उष्ट्रप्रियो गुडफलः भादानके 'पीलु' इति प्रसिद्धः (ड०) पीलु ।
Salvadora presica Linn.
पीलुपत्रः (रा. नि. १.१३)
मोरटः ।
पीलुपर्णिका (च. सू. २७.१०२)
पीलुपर्णी ।
पीलुपर्णी (सि. नि. ५९)
मोरटः ।
मुरहरी ।
Maerua arenaria Hook.f.&Th.
पीलुपुष्पः (ध. नि. १.१५)
मोरटः ।
पीवरी (आ. वि. ३,१३, पृ. ४५७)
१. पिशाचकार्पासः ।
उलटकम्बल । Devil's Cotton.
Abroma augusta Linn.
२. शतावरी । (ध. नि. १.२९१)

पुंखा (सो. नि. १.६८४)
शरपुंखा ।
पुंस्त्वनाशनः (कै. नि. १.१२४८)
भूस्तृणः ।
पुण्डरीकः (सु. सू. ४६.४)
शालिभेदः । 'पुण्डरीकं श्वेतपद्मं, तत्सदृशः सौकुमार्यवर्णसौरभैर्यः स पुण्डरीको देवग्रहादेव बहुपोषनामा' इति डल्हणः ।
पुण्डरीकम् (च. सू. ४.१५)
१. श्वेतकमलम् ।
२. मूलजविषम् । (च. चि. २३.१२)
पुण्डरीयकम् (ध. नि. ३.९२)
प्रपौण्डरीकम् ।
पुण्डर्यम् (रा. नि. १२.१५४)
प्रपौण्डरीकम् ।
पुण्ड्रः (अ. हृ. सू. १५.१२)
१. प्रपौण्डरीकः ।
२. तिलकः । (ध. नि. ५.१५८)
पुण्ड्रकः (च. सू. २५.४९)
पौण्ड्रकः, इक्षुभेदः ।
पुण्ड्राह्वः (अ. सू. २०.२७)
प्रपौण्डरीकः ।
पुत्रकन्दा (रा. नि. ७.५५)
लक्ष्मणा । पुत्रदा कन्दस्वरूपा ।
पुत्रजीवकः (प्रि. नि. १.१३७)
'तरङ्गायितपत्राणि फलं श्लेष्मातसन्निभम् । उच्चद्रुमो भवेद् रम्यः पुत्रजीवकसंज्ञकः ॥' इति ।
जियापोता ।
Putranjiva roxburghii Wall.
पुत्रञ्जीवकः (सु. उ. ३१.८)
मध्यवर्तुलतीक्ष्णाग्रफलो जम्बीरपत्रो वृक्षः । (ड०)
पुत्रजीवकः ।
पुत्रदा (रा. नि. ४.२७)
ओषधिविशेषः ।
पुत्रदायी (रा. नि. ३.४७)
ओषधिविशेषः ।
पुत्रश्रेणी (ध. नि. १.२२९)
द्रवन्ती ।
पुदिनः (शा. नि. १, पृ. ७१)
पूतिहा ।
पुनर्नवा (च. सू. ४.१३)
गदपुर्ना ।
Boerhaauia diffusa Linn.
पुनर्नवात्रयम् (सो. नि. २.२४८)
रक्तपुनर्नवा, वृश्चीवः (श्वेतपुनर्नवा), वैशाखः (दृषत्पुनर्नवा) इति ।
पुनर्नवादिगणः (च. चि. १.१.४३)
'पुनर्नवां शूर्पपर्ण्यौ बलामेरण्डमेव च' इति मध्यमपञ्चमूलसंज्ञकः ।
पुनर्नवान्ताः (च. चि. १.२.१२)
वयःस्थापनोक्ताः दश । (चक्रः) ।
पुनर्नवे द्वे (च. चि. १२.३४)
पुनर्नवा वृश्चीवश्च ।
पुन्नागः (सु. सू. ३८.२४)
पुन्नागं देववल्लभं राजचम्पकमिति लोके । (ड०)
पुन्नाग ।
Calophoyllum inophyllum Linn.
पुरः (ध. नि. ३.१२७)
गुग्गुलुः ।
पुराख्यः (सु. उ. ३९.१९०)
गुग्गुलुः ।
पुराह्वया (सु. उ. ५२.२४)
शल्लकी, गुग्गुलुमपरे । (ड०)
पुलाकः (च. सू. १४.४२)
तुच्छधान्यम् । (चक्र०)
पुल्लासः (पा.) (च. चि. ३०.८२)
बुरांस ।
Rhododendron arboreum Sm.
पुष्करम् (च. चि. १.१.६३)
१. पुष्करमूलम् ।
२. कमलम् । (रा. नि. १०.२४३) ।

पुष्करजटा (अ. हृ. उ. ७.२०)
पुष्करमूलम् ।
पुष्करजा जटा (अ. हृ. उ. ४०.५६)
पुष्करमूलम् ।
पुष्करपत्रम् (च. चि. १४.२१८)
पुष्करमूलाख्यस्य पत्रम् ।
पुष्करबीजम् (च. सू. २६.८४)
पुष्करमूलाख्यस्य बीजम्, पद्मबीजमिति केचित् ।
पुष्करमूलम् (च. सू. ४.१४)
पोहकरमूल ।
Inula racemosa Hook.f
पुष्करवर्त्तिः (सु. सू. ४६.१६३)
आमोदमित्युत्तरापथे । (ड०)
पुष्कराख्यम् (च. चि. ८.१००)
पुष्करमूलम् ।
पुष्कराह्वम् (च. चि. १२.६०)
पुष्करमूलम् ।
पुष्कराह्वयम् (ध. नि. १.६६)
पुष्करमूलम् ।
पुष्पम् (च. सू. १.७३)
फूल । Flower.
पुष्पकुंभलः (वै. म. १६.११३)
पुष्पगोभी (शा. नि., पृ. ९३५)
फूलगोभी । **Cauliflower.**
Brassica oleracea var. botrytis Linn.
पुष्पफलम् (सु. सू. ९.४)
कूष्माण्डः । (ड०)
पुष्परजः (रा. नि. २.२६)
परागः ।
पुष्परोचनः (नि. शे. १.१२)
नागकेसरपुष्पचूर्णम् ।
पुष्पलता (वै. म. १३.३६)
लताविशेषः । गुञ्जा ?
पुष्पशून्यः (रा. नि. ११.१३७)
उदुम्बरः, अदृश्यपुष्पत्वात् ।
पुष्पाण्डकः (सु. सू. ४६.४)
शालिभेदः । 'पुष्पाणीव सुगन्धानि सुकुमाराण्यण्डानि तण्डुलानि यस्य सः पुष्पाण्डको लोकतोऽवगन्तव्यः' इति डल्हणः ।
पुष्पावरोधिका (अ. नि. १६१)
समङ्गा, स्तम्भनत्वात् ।
पुष्पी (ध. नि. ४.१३)
अर्कः ।
पुस्तशिम्बी (कै. नि. १.६१०)
शिम्बीभेदः ।
पूगम् (च. सू. ५.७७)
सुपारी ।
Areca catechu Linn.
पूगी (सु. चि. १७.३४)
पूगम् ।
पूतद्रुः (ध. नि. ५.१६१)
किंशुकः ।
पूतना (भा. नि. १.६,८)
१. हरीतकीपर्यायः ।
२. हरीतक्या जातिविशेषः ।
पूतनाकेशी (च. चि. १०.३४)
भूतकेशी ।
पूतवृक्षः (स. यो. १.४७६)
पलाशः ।
पूतिः (अ. हृ. चि. ८.१४४)
पूतीकः ।
पूतिकः (सु. सू. ११.१३)
कण्टकी करञ्जः । (ड०)
पूतिकरञ्जः (च. चि. २६.२२)
पूतीकः ।
पूतिकाष्ठम् (ध. नि. १.७७)
१. देवदारु ।
२. सरलः । (ध. नि. ३.७८)
पूतिफला (ध. नि. १.१६५)
वाकुची ।

पूतिमयूरिका (ध. नि. २.१००)
अजगन्धा ।
पूतिमारुतः (ध. नि. १.१०६)
बिल्वः ।
पूतिहा (द्र. गु. वि. २, पृ. ३९५)
पुदीना ।
Mentha spicata Linn. Emend. Nethh.
पूती (अ. हृ. उ. ३.४७)
पूतीकः ।
पूतीकः (च. सू. १.११६)
१. कण्टकी करञ्जः । (चक्र.)
२. चिरबिल्वः । (ड०, सु. सू. ३८.१०)
पूतीकरञ्जः (सु. चि. १९.६०)
पूतीकः ।
पूयारिः (श. च. १.८४)
निम्बः ।
पूरः (ग. नि. २.२३.७३)
बीजपूरः ।
पूरकः (रा. नि. ११.२७)
बीजपूरः ।
पूलासः (वै. म. ७.२१)
पुल्लासः ।
पृथक्पर्णी (ध. नि. १.९०)
पृश्निपर्णी ।
पृथक्पर्ण्यादिवर्गः (सु. उ. ५८.३३)
विदारिगन्धादिः । (ड०)
पृथुपलाशिका (ध. नि. १.६१)
शटी ।
पृथुशिम्बिकः (ध. नि. १.१५५)
श्योनाकः ।
पृथ्वीका (च. सू. २.४)
उपकुञ्चिका ।
पृश्निः (सु. चि. १७.११)
पृश्निपर्णी ।
पृश्निपर्णी (च. सू. २.१०)
पिठवन ।
Uraria picta Desv.

पृश्निपर्णीविशेषः (ध. नि. १.९२)
पृश्निपर्णीभेदः ।
पेऊ (रा. नि. ७.२१)
वनार्द्रका ।
Zingiber cassumunar Roxb.
पेटारिका (प्रि. नि. ३.१०३)
पेटिका ।
पेटारी (अ. प्र. ९.८०)
पेटिका ।
पेटिका (च. द. ६२.१७)
अतिबलाविशेषः ।
Abutilon hirtum (Linn) Sweet.
पेटी (च. द. ६४.३२)
'पेटारी' इति ख्यातं, 'झांपी टुपरी' इति लोके । (शि.)
पेटिका ।
पेरुकम् (म. नि. ६.६१)
आमरुत् 'अमरुद' इति लोके ।
पोटगलः (च. सि. १०.३३)
नलः । (ध. नि. ४.१४१)
पोटा (च. क. १.२५)
इक्षुगन्धा । (चक्र.)
पोताश्रयकर्पूरः (कै. नि. १.१२८५)
कर्पूरभेदः ।
पोथः (भा. प्र. चि. ७२.३९)
किंशुकः ।
पोदीनकः (सि. भे. २.२४७)
पूतिहा, 'पुदीना' इति लोके ।
पौण्ड्रकः (सु. सू. ४५.१४९)
इक्षुभेदः ।
पौण्ड्रकेक्षुः (सु. चि. २६.१७)
पौण्ड्रकसंज्ञः इक्षुभेदः ।
पौण्ड्रजा शर्करा (कै. नि. १.१६१)
पौण्ड्रकेक्षोः जाता शर्करा ।
पौष्करम् (च. चि. १०.१९)
१. पुष्करमूलम् ।
२. मूलजविषविशेषः । (च. चि. २३.११)

पौष्करं बीजम् (च. सू. २७.११६)
पुष्करबीजम् ।
पौष्करमूलम् (च. चि. १७.१४२)
पुष्करमूलम् ।
पौष्करं शाकम् (च. सू. २६.८४)
पुष्करपत्ररूपं शाकम् । (चक्र.)
प्रकाण्डः (श. च. १.३४६)
स्कन्धः ।
प्रकीर्यः (सु. उ. ११.९)
प्रकीर्या ।
प्रकीर्या (सु. सू. ३९.९)
कण्टकी विटपकरञ्जः । (ड०)
प्रग्रहः (च. क. ८.३)
आरग्वधः ।
प्रचीबलः (सु. उ. ३४.३)
प्रचीबला ।
प्रचीबला (ध. नि. ४.२३)
काकजंघा ।
प्रतानवान् (सु. चि. २९.६)
सोमभेदः ।
प्रतानिनी (रा. नि. २.३२)
लता ।
प्रतापनः (ध. नि. ४.१६)
अलर्कः ।
प्रतिविषा (सु. उ. ४०.३७)
श्यामकन्दाऽतिविषाभेदः । (ड०)
बिखमा, पतीस ।
Aconitum palmatum D.Don.
प्रतिहासः (ध. नि. ४.१)
श्वेतकरवीरः ।
प्रत्यक्पर्णी (भा. नि. ३.२२१)
रक्तापामार्गः ।
प्रत्यक्पुष्पी (ध. नि. १.२६०)
अपामार्गः ।
प्रत्यक्श्रेणी (रा. नि. ३.२२)
आखुकर्णी ।

प्रत्यङ्गिरा (च. द. ६५.२)
Acacia lenticularis Ham.
प्रथमो गणः (सु. उ. ४८.२५)
विदारिगन्धादिः । (ड०)
प्रदीपनः (ध. नि. ७.१००)
विषभेदः ।
प्रपथ्या (ध. नि. १.२०५)
हरीतकी ।
प्रपुण्डरीकम् (सु. क. २.५)
कन्दविषम् ।
प्रपुण्ड्राह्वः (अ. हृ. उ. १८.४७)
प्रपौण्डरीकः ।
प्रपुनाडः (च. सू. ३.१३)
प्रपुन्नाडः ।
प्रपुन्नाटः (ध. नि. ४.४)
चक्रमर्दः ।
प्रपुन्नाडः (च. सू. २७.१०१)
चक्रमर्दः ।
प्रपौण्डरीकम् (सु. सू. ३८.५)
स्वनामख्यातं यष्टीमधुद्रव्यादीषत् स्थूलं मधुररसं नेत्राश्चोतनार्हं द्रव्यम् । (ड०)
प्रमथा (म. पा. १.२०)
हरीतकी ।
प्रमोदकः (च. सू. २७.९)
शालिभेदः ।
प्रयोगः (र. चू. ८.३४)
दिव्यौषधिविशेषः, रसकर्मणि प्रशस्तः ।
प्ररोहः (रा. नि. २.२०)
१. अङ्कुरः । Sprout.
२. वटादीनां प्ररोहाः । Hanging roots.
प्रवालः (रा. नि. २.२३)
पल्लवः ।
प्रशातिका (च. सू. २७.१७)
कुधान्यविशेषः ।
'रक्तशूका 'रक्त उडिया' इति ख्यातम्, सा जलमध्ये प्रायो भवति ' । (शि. च. द. ९.८)

प्रसवः (रा. नि. २.२५)
पत्रम्, पुष्पम्, फलमपि। (अ. को. ३.३.२०८)
प्रसारणी (च. चि. २८.१६६)
१. राजबला। (ध. नि. १.२८९)
भूमिबला, फरीदबूटी।
Sida veronicaefolia Linn.
२. गन्धप्रसारणी।
प्रसूनम् (रा. नि. २.२५)
पुष्पम्।
प्रहारवल्ली (भा. नि. ३.१३२)
मांसरोहिणी।
प्राग्रम् (रा. नि. २.२४)
शिरः (वृक्षस्य)।
प्राचीनम् (क. का. ४.४२)
प्राचीनामलकम्।
प्राचीना (ध. नि. १.७०)
पाठा।
प्राचीनागरम् (अ. सं. सू. ७.१९७)
आमलकसदृशं कृष्णलोहितम्। (ड०)
प्राचीनामलकम्।
प्राचीनामलकम् (च. सू. २७.१४६)
फलविशेषः।
पनियाला।
Flacourtia jangomas Raeusch.
प्राचीबलः (सु. सू. ३८.१७)
काकजंघा।
प्राजक्तः (शा. नि. ४, पृ. ३९०)
शेफाली।
प्राणदा (अ. हृ. चि. १.१५३)
हरीतकी। प्राणं बलमायुश्च ददाति रसायनत्वेन।
प्रावृषायणी (प. र. ६१)
पुनर्नवा, प्रावृट्काले प्ररोहित्वात्।
प्रावृषेण्या (रा. नि. ५.४०७)
रक्तपुनर्नवा।
प्रावृष्यः (ध. नि. ५.१०५)
धाराकदम्बः।
प्रियकः (च. सू. २५.४९)
१. कदम्बः।
२. बीजकः। (ध. नि. ५.१२५)
प्रियङ्गुः (च. सू. ३.२६)
१. ओषधिविशेषः।
डइया।
Callicarpa macrophylla Vahl.
२. धान्यविशेषः (सु. सू. ४६.२१) 'कङ्गुनिका' इति लोके। (ड०) Indian millet.
Setaria italica (Linn) Beauv.
प्रियङ्गुका (च. चि. ४.७३)
प्रियङ्गुः।
प्रियालः (सु. सू. ४६.१३९,२०५)
मधुराम्लफलः प्रायशो मगधेषु (ड०), प्रियालमज्जा 'चारुली' इति लोके प्रसिद्धः। (ड०)
चिरौंजी।
Buchanania lanzan Spreng.
प्रियालशाला (चक्र., च. वि. ८.१४४)
अश्वकर्णः।
प्रियाह्वा (अ. हृ. उ. ५.१९)
प्रियङ्गुः।
प्लक्षः (च. सू. ४.१५)
क्षीरिवृक्षविशेषः।
पाकड।
Ficus lacor Buch-Ham.
प्लवम् (च. चि. १.१.४८)
कैवर्त्तमुस्तकम्। (चक्र०)
प्लीहघ्नः (अ. नि. २१२)
रोहीतः।
प्लीहरक्तहा (नि. शे. १.१४७)
रोहीतकः।
प्लीहविध्वंसी (सो. नि. ७.६५१)
दुर्मिलः।
प्लीहशत्रुः (भा. नि. ३.२१०)
१. शरपुङ्खः।
२. कोकिलाक्षः। (श. च. १.१७०)

फ

फञ्जादिशाकम् (रा. नि. ७.९५)
फञ्जादिपञ्चकं भेडा कुणजस्त्रिपुटस्तथा। इत्यादिनवपत्राणां शाकमेकत्र योजितम्।।' इति।
फञ्जिपत्रिका (प. र., ८४).
१. आखुपर्णी।
२. वृषपर्णी। (चक्र., च. सू. ४.११)
फञ्जी (च. सू. २७.९८)
शाकविशेषः।
फांग।
Rivea ornata Chois.
फणिः (र. चू. ८.४)
सर्पाक्ष्यादिगणे रसौषधिविशेषः।
फणिजिह्वा (रा. नि. ४.४४२)
महाशतावरी, सर्पजिह्वाकारपत्रत्वात्।
फणिज्जः (अ. हृ. सू. १५.३०)
फणिज्झकः।
फणिज्झकः (च. सू. २.४)
मरुवकः।
फम्फणा (अ. सं. शा. ३.१४)
फलः (ध. नि. १.१६८)
मदनः।
फलम् (रा. नि. २.३१)
१. पादपाङ्गविशेषः।
फल। Fruit.
२. मदनफलम्। (सु. चि. ३८.५३)
फलत्रयम् (सु. चि. २५.३३)
हरीतकी बिभीतकमामलकञ्चेति।
फलत्रि (अ. हृ. उ. ५.१९)
फलत्रयम्। (शि.)
फलत्रिकम् (भा. नि. १.४२)
त्रिफला, यथोक्तं— 'पथ्याबिभीतधात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समैः। फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता।।' इति।
फलपञ्चाम्लकम् (ध. नि. ७.५३)
'बीजपूरक-जम्बीरं नारङ्गं साम्लवेतसम्। फलपञ्चाम्लकं ख्यातं तित्तिडीसहितं परम्।।' इति।
फलपिप्पली (च. क. १.१३)
मदनफलस्य पिप्पल्याकारो मज्जभागः।
फलपूरकः (च. चि. ४.९९५)
बीजपूरकः। (चक्र.)
फलभद्रः (ड०, सु. क. ६.३)
पारिभद्रः, 'फरहद' इति लोके।
फलषाडवः (ध. नि. २.६१)
दाडिमः।
फलस्नेहः (ध. नि. ५.६०)
अक्षोटः। फले स्नेहः तैलं यस्य सः।
फलादिः (अ. हृ. क. १.१४)
फलादीनां मदनफलजीमूतेक्ष्वाक्वादीनाम् (अ०द०)।
फलाम्लः (रा. नि. ६.१४७)
अम्लवेतसः।
फलाम्लम् (सु. उ. ४९.२०)
फलेन दाडिममातुलुङ्गादिनाऽम्लमम्लतां प्राप्तम्। (ड०)
फलाम्लपञ्चकम् (शा. नि. २३,पृ. ८३८)
बीजपूरकः, जम्बीरः, नारङ्गं अम्लवेतसं, अम्लिका चेति। (द्र. -फलपञ्चाम्लकम्)।
फलाह्वयम् (अ. हृ. क. ४.१८)
मदनफलम्।
फलिनी (ध. नि. ३.१६)
प्रियङ्गुः।
फलिन्यः (च. सू. १.७४)
प्रशस्तफलयुक्ता ओषधयः शङ्खिन्यादयः।
फली (च. चि. २७.३८)
फलिनी। 'न्यग्रोध इति चक्रः, तत्तु न रोचते तथा सति 'फली' इत्यत्र 'फलिनं' इति स्यात्।
फलीशः (कै. नि. १.४३४)
पारीशः।
फलेग्रहिः (रा. नि. २.१८)
फलवान् वृक्षः।
फलेन्द्रः (भा. नि. ५.६८)
राजजम्बूः, 'फलेना' इति लोकभाषायाम्।

फलोत्तमा (ध. नि. ५.५८)
द्राक्षाविशेषः।
फल्गुः (ध. नि. ५.८८)
काकोदुम्बरिका।
फल्गु (द्र. गु. वि. २, पृ. ४०१)
अञ्जीरम्।
फांफटम् (कै. नि. १.६१८)
फुल्लम् (रा. नि. २.२५)
पुष्पम्, 'फूल' इति लोके।
फूतिः (सो. नि. १.६४७)
कीटगन्धा।
फेनिलः (श. च. १.२९)
१. अरिष्टः (रीठा), फेनजनकत्वात्।
२. बदरः। (रा. नि. ११.१५६)
फेनिलवृक्षः (ड०, सु. उ. ३९.२८५)
अरिष्टः।
फेनिला (च. चि. २४.१६१)
१. उपोदिका।
२. अरिष्टकः। (सो. नि. २.५७७)
फोकान्दी (शि., च. द. ५३.१५)
अजगन्धा।
फोगः (म. पा. ७.४२)
फोग।
Calligonum ploygonoides Linn.
फोण्डालुः (रा. नि. ७.३०)
आलुकविशेषः।

ब

बकपुष्पः (सो. नि. १.४९५)
१. बूकः (वसुकः)।
२. अगस्त्यः। (शा. सं. २.२.१०५)
बकायिनी (सो. नि. १.१२३)
निम्बविशेषः, 'बकाइन' इति लोके।
बकुलः (सु. सू. ६.२७)
मौलसिरी।
Mimusops elengi Linn.

बदरम् (च. सू. २७.१३२)
बदरीफलम्।
बदरी (च. चि. २४.१६०)
बैर, बेर। Jujube.
Zizyphus mauritiana Linn.
बदामकम् (अ. प्र. ९.२४)
वातादः।
बनप्सा (सि. भे. २.५५)
बनफ्शा।
Viola odorata Linn.
बन्धुजीवः (रा. नि. १०.३५)
बन्धूकः।
बन्धुजीवकः (सु. सू. ३९.३)
बन्धूकः (सु. सू. ६.३६)
शरदि विकासी पुष्पविशेषः।
दुपहरिया।
Pentapetes phoenicea Linn.
बन्धूकपुष्पः (श. च. १.५३)
असनः। बन्धूकस्येव पुष्पं यस्य सः।
बन्धूकपुष्पकः (ध. नि. ५.१२५)
असनः।
बब्बूलः (च. द. ४७.१०)
बबूल।
Acacia arabica Willd.
बब्बूली (शा. सं. २.१०.६६)
बब्बूलः।
बरुकः (सु. सू. ४६.२१)
कुधान्यविशेषः।
बर्बरः (रा. नि. १०.४८)
बर्बरिका।
बर्बरम् (रा. नि. १२.१५)
कालीयकम्।
बर्बरा (ध. नि. २.१००)
अजगन्धा।
बर्बरिकम् (ध. नि. ३.९)
चन्दनविशेषः।

बर्बुरः (रा. नि. ८.१२)
बब्बूलः।
बर्हम् (रा. नि. २.२३)
पत्रम्।
बर्हिका (र. चू. ८.२२)
रक्तस्नुह्यादिगणे रसौषधिविशेषः।
बर्हिचूडा (रा. नि. ५.१३)
बर्हिशिखा।
बर्हिजंघः (कै. नि. १.३९)
श्योनाकः।
बर्हिशिखा (अ. हृ. चि. ११.३४)
मयूरशिखा।
Actiniopteris dichotoma Bedd.
बर्हिष्ठम् (सु. चि. १८.२१)
बालकम्।
बलभद्रा (ध. नि. १.२५४)
त्रायमाणा।
बला (च. सू. ४.१०)
दृढमूलत्वाद् बलवर्धकत्वाच्च बला। बरियार, खिरैंटी।
Sida cordifolia Linn.
बलाचतुष्टयम् (भा. नि. ३.१४४)
बला, अतिबला, महाबला, नागबला चेति।
बलात्रयम् (अ. सं. सू. १२.८२)
बला, अतिबला, नागबला चेति। पीतबला श्वेतबला नागबला चेति शिवदासः (अ. हृ. उ. २७.४१)।
बलादिकम् (च. चि. २५.६३)
'बला समधुका वीरा बिसग्रन्थिः शतावरी। नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः॥' इति।
बलाद्वयम् (अ. हृ. सू. १५.५)
बला, अतिबला च (अ. द.)। सितपीतभेदादिति शिवदासः (अ. हृ. उ. २.३९)।
बलापञ्चकम् (प्रि. नि. ३.१०२)
बला, अतिबला, महाबला, नागबला, राजबला (प्रसारणी) चेति। यथोक्तं—'बला चातिबला ज्ञेया तृतीया च महाबला। नागबला राजबला बलापञ्चकमुच्यते।' इति।

बलामोटा (कै. नि. १.१११११)
जयन्ती।
Sesbania sesban Merrill.
बलाहकम् (च. चि. २३.११)
मूलजविषविशेषः।
बलिका (ध. नि. १.२८६)
अतिबला।
बल्वजः (च. शा. ८.५९)
तृणविशेषः रज्जुनिर्माणे प्रयोज्यः।
भाभर, सबई।
Eulaliopsis binata (Retz.) C.E. Hubbard.
बल्वजा (कै. नि. १.१२५४)
बल्वजः।
बस्तकर्णः (ध. नि. १२३)
सर्जः।
बस्तगन्धा (सु. चि. ३७.१६)
अजगन्धा।
बस्तमोदा (ध. नि. २.९८)
अजमोदा।
बस्तान्त्री (अ. हृ. सू. १५.४५)
छगलान्त्री।
छागलखुरी।
Ipomoea pes-caprae (Linn.) Sur.
बहलः (अ. हृ. सू. १५.४५)
(बहलपल्लवः) शिग्रुः। (हे.)
बहलपल्लवः (अ. नि. ९४)
शिग्रुः।
बहुपत्रकः (सु. उ. २१.९)
शिग्रुः।
बहुपत्रा (सु. क. १.६८)
१. मयूरशिखा। (ड०)
२. बृहती। (इ., अ. सं. सू. ८.५१)
बहुपादः (ध. नि. ५.७६)
वटः, नैकप्ररोहत्वात्।

बहुपुत्रा (पा.) (सु. क. १.६८)
शतावरी (ड०)।
बहुफेनरसा (च. क. ११.२)
सप्तला।
बहुफेना (ध. नि. १.२३८)
सातला।
बहुबीजम् (श. च. १.१४)
गण्डगात्रम्।
बहुमञ्जरी (ध. नि. ४.५०)
तुलसी।
बहुरसः (अ. हृ. सू. १५.४५)
इक्षुः। (हे.)
बहुलगन्धा (रा. नि. ६.६८)
एला।
बहुला (ध. नि. २.४४)
१. एला।
२. स्थूलैला। (सि. नि. ३४)
बहुवारः (ड०, सु. क. ६.३)
श्लेष्मातकः।
बहेटकः (नि. शे. १.८१)
बिभीतकः, 'बहेड़ा' इति लोके।
बहेडकः (ध. नि. १.२१२)
बिभीतकः।
बाकुची (सु. चि. ९.३२)
बाकुची, बावची।
Psoralea corylifolia Linn.
बाजरी (अ. प्र. ९.३३)
वज्रान्नम्, 'बाजड़ा' इति ख्यातम्।
बाणः (रा. नि. १०.४२०)
१. दासी (नीलझिण्टी)।
२. शरपुंखा। (शि., च. द. ४४. ८८)
बाबूना (सि. भे. ४.५२)
बाबूना, बाबूनज।
Matricaria chamomilla Linn.
बालकम् (च. वि. ८.१५०)
सुगन्धबाला।
Valeriana hardwickii Wall.

बालपत्रः (ध. नि. १.२५)
खदिरः।
बालभेषजम् (प्रि. नि. ३.१७६)
अतिविषा, बालरोगेषु बहुशः प्रयुज्यमानत्वात्।
बालमूलकम् (शा. सं. २९.१७२)
तरुणमूलकम्।
बालरोगनाशिनी (ध. नि. १.११)
अतिविषा।
बाष्पकः (कै. नि. १.६३२)
मारिषः।
बाष्पद्वयम् (सु. चि. ४.३२)
बाष्पिकाद्वयं तच्च लोहितं कृष्णं च सिन्धुविषये। (ड०)
बाष्पिका (अ. हृ. चि. ४.३२)
हिङ्गुपत्रिका। (अ. द.)
हिङ्गुपत्रीति धन्वन्तरिः। (ध. नि. २.३८)
बाह्लीकम् (ध. नि. ३.१२)
१. कुङ्कुमम्।
२. हिङ्गु। (ध. नि. २.३६)
बिडालिका (कै. नि. १.१५६८०)
विदारी।
बिभीतकः (च. सू. ४.१३)
बहेड़ा। Beleric myrobalan.
Terminalia belerica Roxb,
बिभेदकः (नि. शे. १.८२)
बिभीतकः।
बिम्बलता (क. का. ४.३८)
बिम्बी।
बिम्बितिका (सु. सू. ४६.२४९)
बिम्बी।
बिम्बी (सु. सू. ४६.१६३)
कुन्दरिका। (ड०)
रास्नानुकारिविटपा लोहितफला च (ड०, सु. उ. ४४.१९)
ओष्ठोपमफला (ड०, सु, उ. ४७.२८)
कुंदरी, कुंदरु।
Coccinia indica W.&A.

बिम्बीलोटः (सु. उ. १२.११)
भिल्लोटः।
भिल्लोटो हिमाद्रिजो वृक्षः। (ड०)
बिलवासी (हा. १.१५.२)
शालिभेदः।
बिल्वः (च. सू. ४.११)
बेल।
Aegle marmelos Corr.
बिल्वकर्कटिका (अ. हृ. चि. ८.११०)
लघूनि बिल्वफलानि। (अ. द.)
बिल्वकर्कटी (कै. नि. १.१८)
बालबिल्वफलम्।
बिल्वजा (हा. १.१५.२)
शालिभेदः।
बिल्वपर्णी (च. सू. २७.१०७)
कपित्थपत्री (झरसी)।
बेली।
Limonia crenulata Roxb.
बिल्वपेशिका (कै. नि. १.१८)
बिल्वफलमज्जा।
बिल्वशलाटुः (शि., च. द्र. ३.६७)
बालबिल्वफलम्।
बिल्वशुण्ठकम् (शि., च. द. २.५)
शुष्को बिल्वफलमज्जा, 'बेलसोंठ' इति लोके।
बिल्वशुण्ठिका (भे. सं. चि. २७.१७)
शुष्को बिल्वशलाटुः 'बेलसोंठ' इति प्रसिद्धः।
बिल्वादिः (च. सि. ९.८)
बृहत् पञ्चमूलम्। (चक्र.)
बिल्वादिगणः (च. चि. १०१.४३)
बृहत् पञ्चमूलम्।
बिल्वादिपञ्चमूलम् (च. सू. २१.२४)
बृहत् पञ्चमूलम्।
बिल्वाद्यो गणः (च. सि. ४.१७)
दशमूलम्। (चक्रः)
बिल्वान्तरः (रा. नि. ८.३०)
वीरतरुः, 'वेल्लन्तर' इति ख्यातः।

बिल्वार्जकम् (चक्र., च. सू. २७.१०७)
बिल्वपर्णी।
बिल्विनी (र. चू. ६.५०)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा— 'ज्योतिष्मती-दलाकारपर्णपूर्णा पयस्विनी। रसबन्धबिधौ प्रोक्ता बिल्विनीति निगद्यते॥' इति।
बिसम् (सु. सू. २१.२३)
कमलिनीकाण्डः। भिसण्ड।
Lotus-stem.
बिसग्रन्थिः (च. चि. २१.७३)
बिसस्याधोभागः ग्रन्थिमयः।
बिसाण्डकम् (ड०, सु. उ. ५४.७)
बिसम्।
बिही (प्रि. नि. ८.५१)
फलविशेषः। बिही।
Cydonia oblonga Mill.
बीजः (सु. चि. २५.२८)
बीजकः, 'बीआ' इति लोके प्रसिद्धः।
बीजम् (अ. को. १.४.२८)
पादपयोनिः, अङ्कुरकारणम्।
बीज, बीआ। Seed.
बीजकः (च. चि. १६.१०६)
असनः (चक्र०)। पीतशालः (शि., च. द. ३४.१५)।
बिजयसार, बीआ।
Pterocarpus marsupium Roxb.
बीजगर्भः (रा. नि. ३.७४)
पटोलः। बहुलबीजत्वात्।
बीजपूरः (च. चि. ५.७७)
बिजौरा नींबू।
Citrus medica Linn.
बीजपूरकः (च. चि. ५.१६६)
बीजपूरः।
बीजपूर्णः (ध. नि. ५.२२)
बीजपूरः।
बीजवृक्षः (रा. नि. ९.२०७)
बीजकः।

बीजसारः (शा. सं. २.१०.८०)
बीजकः, 'बिजयसार' इति लोके ।
बीजाह्वः (अ. हृ. चि. ६.३३)
बीजकः ।
बुकः (अ. नि. १०५)
ईश्वरमल्लिका । 'केदारगिरौ' 'बगहुल' इति प्रसिद्धः (ड०, सु. सू. ४६.४३३); 'बृहद्बकुल' इति भावमिश्रः (भा. नि. ४.३४) ।
Osmanthus fragrans Lour.
बुध्नः (श. च. १.३४८)
मूलम् ।
बूकः (अ. हृ. सू. १५.२४)
बुकः ।
बृहत् कक्कोलकम् (ड०, सु. सू. ४६.२०२)
कक्कोलकम् ।
बृहत्करञ्जः (ड०, सु. सू. १४.३५)
नक्तमालः ।
बृहद्गान्धारम् (अ. द., अ. हृ. सू. ६.९४)
जीवन्तः ।
बृहच्चञ्चुः (रा. नि. ४.२०)
चञ्चुभेदः ।
बृहच्छगलिका (क. का. ४.३१)
छगलान्त्री ।
बृहज्जीवन्ती (रा. नि. ३.१७९)
जीवन्तीभेदः, प्रसारणीति नाम्ना राजस्थाने प्रसिद्धः ।
Laptadenia spartium Wight.
बृहतीद्वयम् (सु. सू. ३८.१०)
कण्टकारिकाद्वयं—एका स्थूलफला, द्वितीया ह्रस्वफला । (ड०)
बृहती कण्टकारी च ।
बृहत्काशः (प. र., ४६३)
पोटगलः ।
बृहत्पत्रः (च. क. ९.३)
तिल्वकः ।
बृहत्पत्रम् (च. द. ५२.३१)
'बडबड' इति ख्यातम् (शि०), वटपत्रमिति निश्चलः (च. द. ३५.६५-६६) ।
बृहत्पाण्डुः (अ. प्र. ९.१२)
कन्दविशेषः । कन्दगणे ।
बृहत्पाली (ध. नि. २.७२)
वन्यजीरः ।
अरण्यजीरकः ।
बृहत्यादिगणः (च. चि. ३.२१३-१४)
बृहत्यादिः कटुरोहिण्यन्तो ज्वरे प्रशस्तः ।
बृहत्याद्यमूलम् (अ. हृ. उ०१.१८)
स्वल्पपञ्चमूलम् । (शि.)
बृहदिन्द्रवारुणी (सो. नि. १.२५५)
विशाला ।
बृहदेला (ध. नि. २.४६)
स्थूलैला ।
बड़ी इलायची । Nepal Cardamom.
Amomum subulatum Roxb.
बृहदेलिका (भा. प्र. चि. ९.६५)
बृहदेला ।
बृहद्भण्डी (भै. र., पृ. ११३१)
बृहच्छिरीषः ।
बृहन्निम्बः (भा. प्र. चि. २४.१४१)
महानिम्बः ।
बोटः (अ. हृ. चि. ३.१३५)
अलम्बुषा (मुण्डी) । (अ. द.)
बोटस्थविरः (अ. हृ. चि. ३.१३५)
मुण्डी ।(हे.)
बोधिलता (र. चू. ६.६३)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा—'उक्ता बोधिलता बोधिपत्रयुग् दुग्धसंयुता। बध्नाति रसराजं सा दानवेन्द्रमिवाच्युतः ॥' इति ।
बोधिवृक्षः (च. चि. २९.१५८)
अश्वत्थः ।
बोबयिका (ड०, सु. चि. १८.४८)
अजगन्धा ।
बोलम् (ध. नि. ३.६१)
बोल, हीराबोल । Myrrh.
Commiphora myrhal (Nees) Engl.

बोलस्थविरः (पा.) (अ. चि. ३.१३५)
बोटस्थविरः ।
ब्रह्मचारिणी (सु. सू. १९.२९)
१. मुण्डितिका । (ड०)
२. ब्रह्मयष्टिः । (चक्र.)
ब्रह्मदण्डी (सि. भे. ४.१०८३)
Tricholepis glaberrima DC.
ब्रह्मदारु (ध. नि. ५.६४)
तूदम् ।
ब्रह्मपुत्रः (ध. नि. ७.१०३)
विषभेदः ।
ब्रह्मभूतिकः (भे. सू. २७.२३)
धान्यविशेषः ।
ब्रह्ममण्डूकी (अ. प्र. ३.९१)
ब्राह्मी ।
ब्रह्मरञ्जकम् (र. चू. ८.१७)
रसौषधिविशेषः व्याघ्रिकादिगणे ।
ब्रह्मविनिर्मिता (ग. नि. १.३.१५६)
ब्राह्मी ।
ब्रह्मवृक्षकः (ध. नि. ५.१६१)
किंशुकः ।
ब्रह्मसुवर्चला (ध. नि. ४.१००)
१. ब्राह्मी ।
२. दिव्यौषधिविशेषः, तद्यथा— 'ब्रह्मसुवर्चलानामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्करसदृशपत्रा च' इति । (च. चि. १.४.७) ।
ब्रह्मसोमा (अ. हृ. उ. १.४४)
मेध्या महौषधिः ।
ब्राह्मणयष्टिका (ध. नि. १.६८)
भार्गी ।
ब्राह्मणी (ध. नि. ३.६२)
१. स्पृक्का ।
२. दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'पारियात्राद्रिजा वल्ली शतपुष्पदलच्छदा । कृष्णजीरफला प्रोक्ता ब्राह्मणी रसबन्धिनी ॥' इति ।
ब्राह्मी (च. सू. ४.१८)
जलनीम, बरमी ।
Bacopa monnieri (Linn) Pennell.

भ

भङ्गा (म. नि. १.३३३)
भांग । Indian hemp.
Cannabis sativa Linn.
भङ्गिका (कै. नि. १.१६३६)
भङ्गा ।
भङ्गी (ध. नि. १.१३०)
विजया (भङ्गा) ।
भङ्गुरा (ध. नि. १.१०)
अतिविषा ।
भण्टाकी (कै. नि. १.५०)
बृहती ।
भण्डिकः (ध. नि. ५.११२)
शिरीषः ।
भण्डी (रा. नि. ६.१६)
१. मञ्जिष्ठा ।
२. शिरीषः । (भा. नि. ६.१३)
३. शाकविशेषः । (च. सू. २७.१०७)
भण्डीरः (ध. नि. ४.११६)
१. तण्डुलीयकः ।
२. समष्ठिलः । (रा. नि. ४.१)
भद्रकाष्ठम् (सु. क. ७.२३)
देवदारु । (ड०)
भद्रतरणी (ध. नि. ५.१४६)
कुब्जकः ।
भद्रदारु (ध. नि. १.७६)
देवदारु ।
भद्रदार्वादिगणः (सु. चि. ५.१८)
वातसंशमनो वर्गः । (सु. सू. ३९.७)
भद्रपर्णी (च. वि. ८.१३५)
१. भादाली (प्रसारणी) । (चक्र.)
२. काश्मर्यः । (रा. नि. ८.१४६)
भद्रमुञ्जः (कै. नि. १.१२४३)
मुञ्जविशेषः ।

भद्रमुस्तः (च. सू. २१.२२)
मुस्तः ।
मोथा । Nut grass.
Cyperus rotundus Linn.
भद्रयवाः (ध. नि. २.१५)
इन्द्रयवाः ।
भद्ररोहिणी (सु. उ. ४०.१०५)
कटुका ।
भद्रवल्ली (आ. वि. ३, पृ. ६२५)
वल्लीविशेषः व्रणरोपणः ।
भद्रश्रियम् (च. चि. ४.१०२)
श्वेतचन्दनम् । (चक्रः, च. चि. ३.२५७)
भद्रश्रियादिगणः (च. चि. ४.१०२-५)
भद्रश्रियाद्यः ऋद्ध्यन्तः रक्तपित्ते प्रशस्तः ।
भद्रश्रीः (च. चि. ३.२५८)
भद्रश्रियम् ।
भद्रा (सु. चि. ३८.६०)
कट्फलम् ।
भद्राख्यम् (च. द. ४७.४)
देवदारु । (शि.)
भद्रादिगणः (सु. चि. ७.१४)
भद्रदार्वादिगणः वातसंशमनः ।
भद्रादिवर्गः (अ. हृ. चि. १३.२)
भद्रदार्वादिगणः ।
भद्रिका (स. यो. १.१५३)
भद्रेत्कटः (च. द. ६३.३९)
'भादखेड' इति राढायां ख्यातस्तरुः' । (शि.)
भद्रैला (ध. नि. २.४६)
बृहदेला ।
भद्रोत्कटः (भै०र०, पृ० १२०२)
भद्रोत्कटः ।
भद्रोदुम्बरी
काष्ठोदुम्बरिका महती । (ड०)
भद्रौदनी (ध. नि. १.२२०)
बला ।
भल्लातकः (च. सू. ४.१५)
भिलावा, भेला । Marking nut.
Semecarpus anacardium Linn.
भल्ली (भा. नि. १.२२८)
भल्लातकः ।
भल्लूकः (सु. सू. ३८.१२)
श्योनाकः 'शोणा' इति लोके (ड०) । श्योनाकः ।
भव्यम् (सु. सू. ४२.११)
तालफलसदृशमहावल्कलं कषायाम्लमधुरम् । (ड०)
चालता ।
Dillenia indica Linn.
भस्म (च. सू. १.७३)
राख । Ash.
भस्मगर्भा (ध. नि. ५.१२१)
शिंशपा ।
भाण्डी (सु. चि. ३१.५)
भाण्डनीति लोके प्रसिद्धो विटपो भाण्डधावनार्थमासुतीवलाः समाहरन्ति । (ड०)
भाण्डीरः ।
भाण्डीरः (द्र. गु. वि. २, पृ. ५२३)
भंटेस, भांट, तितभांट ।
Clerodendrum infortunatum Linn.
भारती (ध. नि. ४.१४९)
ब्राह्मी ।
भारद्वाजी (च. सू. ४.९)
वनकार्पासी । (चक्र.)
भारवाही (अ. द., अ. हृ. सू. १५.२)
नीलिनी नीलपुष्पा ।
भार्गी (सु. सू. ३८.१६)
भार्ङ्गी ।
भार्ङ्गी (च. चि. ६.४२)
भारंगी, बभनेटी ।
Clerodendrum serratum Linn (Moon).
भास्करः (ध. नि. ४.१३)
अर्कः ।

भास्करकर्पूरः (कै. नि. १.१२८०)
कर्पूरविशेषः ।
भिण्डी (हा. १.१६.१४)
भिंडी, रामतरोई । Lady's finger.
Hibiscus esculenta Linn.
भित्सटा (सो. नि. २.४३८)
भिस्सटा ।
भिल्लोटः (सु. उ. १७.४०)
हिमवदासन्नभूमिजः ककुभानुकारिफलो वृक्षविशेषः । (ड०)
भिल्लोटकः ।
भिल्लोटकः (सु. चि. . २४.१५)
पर्वते केदारभूमौ प्रसिद्धः । (ड०)
भम्बेली, रोइनी ।
Euonymus tingens Wall.
भिषड्माता (भा. नि. ३.८८)
वासकः ।
भिसण्डकम् (ड०सु. सू. ४६.४६४)
बिसम् 'भिसण्ड' इति लोके ।
भिस्सटा (शा. नि., पृ. ९३२)
Mollugo hirta Thunb.
भीरुकः (सु. सू. ४५.१५०)
इक्षुभेदः ।
A variety of sugarcane.
भीषणः (रा. नि. ९.९७)
हिन्तालः ।
भुजङ्गपुष्पम् (सु. उ. ४६.१७)
नागकेशरम् ।
भूकदम्बः (अ. हृ. चि. १२.२०)
मुण्डी ।
भूकन्दः (अ. हृ. सू. ६.११४)
भूस्फोटाख्यः प्रावृड्‌द्भवः प्रसिद्ध एव । (अ. द.)
छत्रकः । (कै. नि. १.१६१०)
भूकर्बुदारः (रा. नि. ११.१५०)
लघुश्लेष्मातकः ।
भूकुरवकः (रा. मा. ३४.११)
लघुकुरवकः ।
भूकूष्माण्डम् (क. का. ६.३९)
विदारीकन्दः । अन्तर्भुवि जातः कूष्माण्डाकारः ।
भूकूष्माण्डी (रा. नि. ७.११४)
विदारी ।
भूक्षुरः (नि. शे. २.२०१)
गोक्षुरः ।
भूखर्जूरी (रा. नि. ११.७३)
लघुखर्जूरी ।
भूतकेशी (अ. हृ. सू. १५.३०)
१. निर्गुण्डी । (हे.)
२. गन्धमांसी । (ध. नि. ३.४७)
भूतघ्नी (भा. नि. ४.६२)
तुलसी ।
भूतजटा (ध. नि. ३.४७)
भूतकेशी ।
भूताली (रा. नि. ७.५८)
तालमूली ।
भूतिकम् (रा. नि. ८.१०६)
भूतीकम् ।
भूतीकम् (सु. उ. ५१.२८)
कत्तृणम् ।
भूतीकः (च. सू. ४.१७)
यवानिका । (चक्र.)
भूतुम्बिनी (र. चू. ६.३६)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—
'या तुम्बिनीपत्रसमानपत्रा भूतुम्बिनी नातिविसर्पिणी सा । निम्बूसमानैश्च फलैरुपेता सर्वामयघ्नी रसबन्धिनी च ॥' इति ।
भूतुम्बी (रा. नि. ७.२४)
अलाबूविशेषः ।
भूतृणः (ध. नि. ४.४७)
रोहिषः
भूदुग्धिका (प्रि. नि. ३.१२७)
लघुदुग्धिका ।
Euphorbia thymifolia Linn.

भूधात्री (ध. नि. ३.८४)
भूम्यामलकी ।
भूनिम्बः (ध. नि. १.३३)
१. किराततिक्तः ।
२. कालमेघः । (प्रि. नि. ३.१३५)
भूपलाशः (ड०, सु. सू. ३९.९)
हस्तिकर्णः ।
भूपाटला (शा. नि. ३, पृ. २०१)
पाठलाभेदः ह्रस्वः ।
भूपाटली (र. चू. ८.४५)
भूपाटल्यादिवर्गे रसौषधिविशेषः । राजनिघण्टावपि (रा. नि. ५.४३) ।
भूपाटल्यादिवर्गः (र. चू. ८.४५)
भूपाटल्याद्यः मार्कवान्तः ।
भूपीलु (स. यो. ६.१४५)
भूफली (अ. प्र. ८.४३)
बहुफली ।
Corchorus depressus (Linn.) C.Chr.
भूबदरी (शा. नि. ५, पृ. ४७१)
ह्रस्वबदरी ।
भूमिकदम्बः (सु. चि. २.९०)
मुण्डितिका (ड०) । मुण्डी ।
भूमिकूष्माण्डः (भै. र., पृ. ६२०)
विदारीकन्दः 'भुइंकोहड़ा' इति प्रसिद्धः ।
भूमिखर्जूरिका (कै. नि. १.२९३)
ह्रस्वखर्जूरी ।
भूमिचम्पकः (श. च. १.८७)
चम्पकविशेषः, 'भुइंचांपा' इति लोके ।
भूमिजः गुग्गुलः (रा. नि. १२.१८८)
गुग्गुलुविशेषः ।
भूमिजम्बीरः (स. यो., पृ. ४८१)
भूमितालः (स. यो. १.२६)
हिन्तालः ।
भूमिधात्री (सो. नि. २.३५३)
भूम्यामलकी ।
भूमिनिम्बः (भा. प्र. चि. १.३५८)
किराततिक्तः ।
भूमिवल्ली (आ. वि. ३.७, पृ. ४३७)
मार्कण्डी ।
भूमिशिरीषः (चक्र., च. सू. २७.१०१)
वृकधूमकः ।
भूमिसहः (ध. नि. ५)
शाकः ।
भूम्यामलकी (प. र., १२१)
भुईं आंवला ।
Phyllanthus fraternus Webster.
भूम्यामली (रा. नि. ५.१४४)
भूम्यामलकी ।
भूम्याहुल्यम् (रा. नि. ४.३६)
मार्कण्डी ।
Cassia alata Linn.
भूम्युपोदका (कै. नि. १.६५८)
उपोदकाभेदः ।
भूरिफेना (भा. नि. ३.७७)
शातला ।
भूरिरसः (भा. नि. २२.१)
इक्षुः, प्रभूतरसमयत्वात् ।
भूरुहः (रा. नि. २.१७)
वृक्षः ।
भूर्जः (च. शा. ८.३४)
भोजपत्र ।
Betula utilis D.Don.
भूर्जग्रन्थिः (च. सू. ३.४)
Nodules formed on branches of bhūrja plant.
भूर्जपत्रम् (च. शा. ८.४१)
भोजपत्र ।
Paper-like outer bark of the Bhūrja tree.

भूशर्करा (क. का. ४.२९)
कन्दविशेषः । शाकवर्गे ।
भूशिरीषः (क. का. १०.११)
शिरीषभेदः । शिग्र्वादिलेपे ।
भूशुण्डी (र. चू. ८.१७)
व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।
भूस्तृणः (च. सू. २७.१७२)
भुंसरी ।
Hyptis suaveolens Poit.
भृगुजा (कै. नि. १.११३५)
भार्गी ।
भृङ्गः (ध. नि. ४.११)
भृङ्गराजः ।
भृङ्गम् (ध. नि. २.५०)
त्वक् ।
भृङ्गच्छल्ली (रा. नि. ७.२०)
भृङ्गाह्वा ।
भृङ्गरजः (ध. नि. ४.११)
भृङ्गराजः ।
भृङ्गराजः (च. चि. २६.६४)
भांगरा, भंगरैया ।
Eclipta alba Hassk.
भृङ्गवल्ली (र. चू. ६.४४)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—
'भृङ्गवद्वर्णपत्राढ्या क्षीरिणी पत्रपुष्पिका ।
भृङ्गवल्लीति सा प्रोक्ता प्रयुक्ता रसबन्धने ॥' इति ।
भृङ्गा (ग. नि. १.३.३६५)
भङ्गा ।
भृङ्गारः (ध. नि. ४.११)
भृङ्गराजः ।
भृङ्गारम् (ध. नि. ३.४१)
लवङ्गम् ।
भृङ्गारिः (सो. नि. १.१४३)
कुष्ठनाशिनी ।
कुष्ठ की जड़ी ।
Alectra parasitica A.Rich.
भृङ्गाह्वा (रा. नि. ७.२०)
भ्रमरच्छली ।
Hymenodictyon excelsum Wall.
भृङ्गी (सो. नि. ७.६६३)
१. मातुलानी (भङ्गा) ।
२. रसौषधिविशेषः । (र. चू. ७.९)
भेकराजः (वै. म. ९.३)
भृङ्गराजः ।
भेकी (भै. र., पृ. २१६)
मण्डूकपर्णी ।
भेण्डा (शा. नि. १०, पृ. ६२५)
१. भिण्डिका, भिण्डी ।
२. अम्लपत्रकः ।
Hibiscus cannabinus Linn.
भेण्डी (यो. र., पृ. ११)
भेण्डा (अम्लपत्रकः) ।
भोगवती (अ. सं. उ. ४०.६८)
समङ्गा (इ.) । औशनसेऽगदे ।
भोगिवल्लभम् (रा. नि. १२.३)
चन्दनम् ।
भ्रमरछल्लिका (शा. नि. पृ. ९२१)
भ्रमरच्छल्ली ।
भ्रमरच्छल्ली (रा. नि. ७.२०)
भृङ्गाह्वा ।
भ्रमरारिः (रा. नि. १०.४१)
भ्रमरच्छल्ली ।

म

मंगरैला (प्रि. नि. ३.९)
उपकुञ्चिका ।
मकरन्दः (रा. नि. २.२६)
पुष्परसः । Nectar.
मकुष्ठः (सु. सू. २०.५)
मकुष्ठकः ।

मकुष्ठकः (च. सू. २७.२७)
'मोठ' इति ख्यातः। (चक्र.)
मोठ।
Vigna aconitifolia (Jacq.) Marechal.
मक्षा (अ. प्र. ९.२२)
फलविशेषः। फलगणे।
मक्षिप्पू (स. यो. १.४७६)
मखान्नम् (भा. नि. ५.९०)
मखाना।
Euryale ferox Salisb.
मगधा (सु. उ. १७.२३)
पिप्पली।
मगधोद्भवा (सु. उ. ११.१४)
मागधी (पिप्पली)।
मघी (च. द. ५४.५)
सा च मगधे 'मन्वी' ख्याता (नि.)।
मङ्गल्यः (सु. सू. ४६.२७)
मसूरः। 'मसूराः द्विविधाः— कृष्णाः पाण्डुराश्च, तत्र कृष्णवर्णा मसूराभिधानाः, पाण्डुवर्णाः मङ्गल्यकाभिधानाः' इति डल्हणः।
मङ्गल्यकुसुमा (भा. नि. ३.२६९)
शङ्खपुष्पी।
मङ्गल्यपुष्पी (भा. प्र. चि. २२.४६)
शङ्खपुष्पी।
मङ्गल्या (रा. नि. १२.४५)
अगरुविशेषः।
मज्जफलम् (आ. वि. ३.८, पृ. ४४०)
मायाफलम्, 'माजूफल' इति लोके प्रसिद्धम्।
मज्जरः (रा. नि. ८.५२)
तृणविशेषः।
मञ्जरी (अ. सं. सू. १६.१८)
शिवमल्लिका (बुकः)।
मञ्जरीनम्रः (ध. नि. ५.११६)
वेतसः।

मञ्जिष्ठा (च. सू. ४.१०)
मंजीठ। Indian madder.
Rubia cordifolia Linn.
मञ्जिष्ठिका (सु. चि. १७.८)
मञ्जिष्ठा।
मञ्जु (सि. भे. ४.९८०)
मायाफलम्।
मञ्जुका (सो. नि. १.१०४)
मञ्जिष्ठा।
मञ्जुफलम् (सि. भे. ४.९७७)
मायाफलम्।
मढिण्ढिकः (सो. नि. २.५६६)
मढिण्ढु (सो. नि. १.६६१)
मणिच्छिद्रा (ध. नि. १.१२७)
मेदा।
मण्टकः (हे., अ. हृ. सू. ६.९३)
मार्षः (मारिषः)।
मण्डकसारिणी (स. यो. ५.३१)
मण्डलपत्रिका (रा. नि. ५.४०६)
रक्तपुनर्नवा।
मण्डलपर्णिका (अ. सं. उ. ४४.३४)
शिंशपा।
मण्डूकपर्णी (च. सू. ४.१८)
बेंगसाग, मणमणी, थुलकुडी।
Centella asiatica (Linn) Urban.
मण्डूकब्राह्मी (सो. नि. १.५३६)
मण्डूकपर्णी।
मण्डूकलता (र. चू. ६.६९)
रसौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'मण्डूकाकारवत्कन्दा मण्डूकीदलवद्दला। मण्डूकलतिकेत्येषा तन्मूलैर्बध्यते रसः॥' इति।
मण्डूकी (ध. नि. ४.९८)
मण्डूकपर्णी।
मत्स्यपित्ता (श. च. १.१२९)
कटुका।

मत्स्यशकला (ध. नि. १.३७)
कटुका।
मत्स्याक्षकः (सु. शा. १०.६८)
मद्देद्दी।
Alternanthera sessilis (Linn) R.Br.
मत्स्याख्यकः (च. चि. १.३.२४)
मत्स्याक्षकः।
मदकृद्द्रुमः (कै. नि. १.४७२)
तालः।
मदघ्नी (कै. नि. १.६५७)
उपोदका।
मदनः (च. सू. ४.१३)
मैनफल। Emetic nut.
Randia spinosa Poir.
मदनकः (अ. हृ. चि. २१.७९)
सुगन्धिद्रव्यविशेषः।
मदनकोद्रवः (च. द. १८.२०)
मदकारी कोद्रवः। शिवदासस्तु 'मदनम्' इति विच्छिद्य 'तृणधान्यविशेषः मयनाघास' इति ख्यातम्' इति व्याचष्टे।
मदनी (र. चू. ८.१०)
रसौषधिविशेषः। व्याघ्रिकादिगणे।
मदनीयहेतुः (अ. हृ. सू. १५.३७)
धातकी।
मदयन्तिका (सु. चि. २.९१,९.३४,२५.४३)
१. मेन्दिका नरवरञ्जनी, नखादिरागजननी, 'मेंहदी' इति प्रसिद्धा, 'मेंदी' इति लोके यस्याः पिष्टैः पत्रैर्नखानां रागं स्त्रिय उत्पादयन्ति। (ड०)
२. मल्लिका, वनमल्लिकेति शिवदासः। (च. द. २१.२०)
मदयन्ती (अ. हृ. उ. ७.२२)
मदयन्तिका।
मदहेतुः (अ. नि. १६३)
धातकी। मदहेतुः किण्वबीजं, अत एवासवारिष्टनिर्माणे प्रयुज्यते।

मदा (अ. हृ. चि. ८.१४९)
धातकी।
मदिरागन्धः (नि. शे. १.५)
बकुलः।
मद्यगन्धः (ध. नि. ५.१५४)
बकुलः। पुष्पाणां मादकगन्धत्वात्।
मद्यगन्धा (र. चू. ६.६४)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा— 'मद्यगन्धेति विख्याता निर्वाति फलपुष्पयुक्। तस्याः कन्दो रसं शीघ्रं बन्धमांनयति ध्रुवम्॥' इति।
मद्यदोहदः (नि. शे. १.५)
बकुलः।
मद्यपाचनी (नि. शे. १.१५०)
धातकी। मद्यनिर्माणे सहायेत्यर्थः।
मद्यपुष्पा (रा. नि. ६.१५३)
धातकी। मद्यनिर्माणे पुष्पं प्रयुज्यते, अतः मद्यपुष्पा।
मद्यवासिनी (ध. नि. ३.९०)
धातकी।
मधुः (पा.) (सु. उ. १७.४५)
मधूकः। (ड०)
मधु (रा. नि. २.२६)
मकरन्दः।
मधुकम् (च. सू. ४.९)
मधुयष्टी।
मुलेठी, जेठीमध। Liquorice.
Glycyrrhiza glabra Linn.
मधुकपर्णी (पा.) (च. वि. ८.१३९)
मधुकभेदः। (चक्र.)
मधुकाह्वम् (अ. हृ. उ. ५२.२२)
मधुकम्।
मधुकर्कटिका (श. च. १.१२)
मधुकर्कटी।
चकोतरा, गगरिया नींबू। Pummello.
Citrus maxima (Burm) Merr.

मधुकर्कटी (भा. नि. ६.१३३)
मधुकर्कटिका ।
मधुखर्जूरी (रा. नि. ११.७१)
खर्जूरीभेदः ।
मधुजम्बीरः (ध. नि. ५.१३)
जम्बीरविशेषः ।
मधुपर्णिका (सु. शा. १०.६१)
मधुपर्णी ।
मधुपर्णी (च. सू. ४.९)
१. गुडूची । (ध. नि. १.३)
२. मधुयष्टिका । (ड०, सु. शा. १०.६१)
मधुफलम् (भा. प्र. चि. १.१३४)
मधुफला ।
मधुफला (अ. हृ. चि. ८.१४९)
द्राक्षा । (अ. द.)
मधुयष्टिः (सु. चि. २.४८)
मधुकम् ।
मधुयष्टिका (च. चि. ३.२४६)
मधुकम् ।
मधुयष्टी (च. चि. २९.९१)
मधुकम् ।
मधुरैः (सु. उ. ५८.४३)
काकोल्यादिभिः । (ड०)
मधुरकम् (च. चि. ८.१६८)
जीवनीयगणोक्तं मधुरद्रव्यम् ।
मधुरकाणि (सु. उ. ५३.१४)
काकोलीप्रभृतीनि । (ड०)
काकोल्यादिगणोक्तानीत्यर्थः ।
मधुरद्रुमाः (सु. उ. २८.५)
मधुरवृक्षाः मधूकराजादनादयः । (ड०)
मधुरफलम् (सु. सू. २१.२३)
तालनारिकेलादि । (ड०)
मधुरबिम्बी (रा. नि. ७.३०४)
बिम्बी मधुररसा शाकोपयुक्ता ।

मधुरवर्गः (सु. उ. ४७.२६)
गुडूचीवर्जः काकोल्यादिः । (ड०)
मधुरसा (ध. नि. १.१३)
मूर्वा ।
मधुरिका (रा. नि. ४.६)
मिश्रेया ।
सौंफ, बं. -मौरी । Fennel.
Foeniculum vulgare Mill.
मधुरी (च. द. २२.२५४)
मधुरिका ।
मधुरौषधम् (च. शा. ८.३२)
मधुरकम् ।
मधुवल्ली (रा. नि. ६.१८२)
१. मधुयष्टी । चक्रो यष्टीमधुभेद इति (च. वि. ८.१३९)
२. द्राक्षाविशेषः । (रा. नि. ११.७६)
मधुशिग्रुः (सु. सू. ४६.२२१)
शिग्रुभेदः ।
लोहितकुसुमोऽल्पविटपः शोभाञ्जनकभेदः । (ड०)
Moringa concanensis Nimmo.
मधुष्ठीलः (ध. नि. ५.४५)
मधूकः ।
मधुस्नुही (स. यो. १.९४)
चोपचीनी ।
मधुस्रवः (ध. नि. ५.४५)
१. मधूकः ।
२. मोरटः । (ध. नि. १.१५)
मधुस्रवा (रा. नि. ३.११)
मूर्वा ।
मधूकः (च. सू. ४.१५)
महुआ । Butter tree.
Madhuca indica J.F. Gmel.
मधुकपुष्पादयः (सु. उ. ४८.२६)
मधूकशोभाञ्जनकोविदारप्रियङ्गुपुष्पेषु चतुर्षु रक्तपित्तघ्नगणपठितेषु, अन्ये मधूकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरेषु चतुर्षु रक्तपित्तपठितेष्विति वदन्ति । (ड०)

मधूकपुष्पी (च. वि. ८.१३९)
मधूकविशेषः ।
Madhuca butyracea (Roxb.) Macbride.
मधूकसारः (शि., च. द. १.१५९)
मधूकं फलविशेषः, तस्य सारः फलास्थि । नस्ये प्रयुज्यते ।
मधूरिका (भै. र., पृ. १६८)
मधुरिका ।
मधूलिका (सु. सू. ४६.२१)
१. कुधान्यविशेषः । रागी । 'मडुआ' इति लोके ।
Eleusine carocana Gaertn.
२. जलमधूकः । (ध. नि. ५.४८)
मधूली (सु. सू. ४६.२५)
मधूलिका ।
मध्यंदिनः (रा. नि. १०.३५)
बन्धूकः, 'दुपहरिया' इति लोके ।
मध्यमपञ्चमूलम् (अ. हृ. सू. ६.१७०)
बला, पुनर्नवा, एरण्डः, मुद्गपर्णी माषपर्णी च, यथोक्तं— 'बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु । मध्यमम्—' इति ।
मध्याह्नपुष्पकः (ड०, सु. सू. ३९.३)
बन्धूकः, 'दुपहरिया' इति लोके ।
मध्याह्निकः (सो. नि. १.६८९)
बन्धूकः ।
मध्वालुकम् (सु. सू. ४६.२९८)
कन्दविशेषः । 'मध्वालुकं रोमशं मधुरास्वादमेव' इति डल्हणः ।
मन्त्रसिंहासनी (र. चू. ८.४६)
रसौषधिविशेषः पञ्चरत्नकगणे ।
मन्थानकः (रा. नि. ८.५५)
तृणविशेषः ।
मन्दारः (ध. नि. ४.१६)
राजार्कः (अलर्कः) ।
मन्दारी (सु. चि. १९.६३)
आली । (ड०)

ममीरः (सि. भे. २.६६)
ममीरा । Golden thread root.
Coptis teeta Wall.
मयूरकः (ध. नि. १.२६०)
अपामार्गः ।
मयूरजङ्घः (ध. नि. १.११४)
श्योनाकः ।
मरिचम् (च. सू. ४.९)
गोल मिर्च, काली मिर्च । Black pepper.
Piper nigrum Linn.
मरिचिकाफला (अ. नि. ३२)
काकमाची ।
मरुः (च. द. २१.२७७-७८)
मरुवकः । (नि.)
मरुकः (सि. भे. २.१४६)
मरुवकः ।
मरुजाः (च. क. ९.७)
भृष्टयवाः । (चक्र.)
मरुजन्मा (सो. नि. १.११११)
धन्वयासः ।
मरुबकः (भा. नि. ४.६३)
मरुआ ।
Origanum majorana Linn.
मरुभूरुहः (सि. भे. ४.४७४)
करीरः ।
मर्कटकः (ड०, सु. उ. ५१.३४)
नृत्तकौण्डकः । मर्कटहस्ततृणं 'मकरा' इति प्रसिद्धः ।
मर्कटतिन्दुकः (ध. नि. ५.४१)
मकरतेंद ।
Diospyros montana Roxb.
मर्कटम् (च. चि. २३.१३)
मूलजविषविशेषः ।
मर्कटपिप्पली (ध. नि. १.२६१)
क्षुद्रापामार्गः रक्तपुष्पः । डल्हणोऽपि 'तृणजातिः अपामार्ग इति प्रसिद्धः' इति । (सु. सू. ३८.१०)

मर्कटहस्ततृणम् (ड०, सु. सू. ४५.२१)
मधूलिका । अस्मन्मते मधूलिकाभेदः 'मकरा' इति प्रसिद्धः तृणविशेषः ।
मर्कटिका (ड०, सु. चि. ३८.२८)
मधूलिका ।
मर्कटी (हा. १.१५.१४)
१. क्षुद्रधान्यविशेषः (मधूलिका) ।
२. कपिकच्छूः । (ध. नि. १.१५१)
मर्कटीपिप्पली (शा. नि. २, पृ. ९२)
पिप्पलीभेदः ।
मर्कोशः (सो. नि. २.५८८)
मर्त्यकदली (भा. नि. ५.३५)
कदलीविशेषः ।
मर्मणी (क. का. ४.३६)
ओषधिविशेषः, पञ्चलवणीगणे ।
मलद्रावी (ध. नि. १.२२७)
जयपालः । मलद्रवीकरणाद् 'द्रवन्ती' इति ख्यातः ।
मलपूः (च. चि. ७.१६२)
काष्ठोदुम्बरिका ।
मलयम् (अ. हृ. उ. १३.२५)
चन्दनं मलयजम् ।
मलयजम् (सु. उ. ४७.५५)
चन्दनम् ।
मलयवचा (द्र.गु. वि. २, पृ. ३०४)
कुलञ्जनम् ।
मलयाद्रिचन्दनम् (ड०, सु. सू. ३८.४५)
कुचन्दनम् (पीतं कालीयकनाम्ना प्रसिद्धम्) ।
मलयूः (अ. हृ. चि. २०.२)
मलपूः ।
मलेन्द्रीचन्दनम् (ड०, सु. सू. ३८.८)
कालेयकम्; पीतवर्णं दारुहरिद्रेति दक्षिणे प्रयुज्यमानम् ।
मल्लिका (सु. सू. ४६.२८६)
पुष्पविशेषः ।
बेला ।
Jasminum sambac Ait.
मल्लिकाद्वयम् (च. द. ५०.१३१)
मल्लिका आफरमल्लिका च । (शि.)
मल्लिकापुष्पः (भा. नि. ३.११७)
कुब्जः, मल्लिकासदृशपुष्पत्वात् ।
मषावर्त्तकिनी (सो. नि. २.३६८)
मसीना (श. च. ३.२५)
अतसी ।
मसूरः (च. सू. २७.२८)
शमीधान्यविशेषः ।
मसूर । Lentil.
Lens culinaris Medic.
मसूरविदला (च. क. ११.१४)
१. श्यामा त्रिवृत् । (ध. नि. १.२४३)
२. श्यामालता (कृष्णसारिवा) । (चक्रः)
मसूरविदलाः (च. चि. ७.१३७)
निस्तुषमसूराः । (चक्र.)
मसूरा (रा. नि. ६.३६७)
श्यामा त्रिवृत् ।
मस्करः (ध. नि. ४.१३७)
वंशः ।
मस्तकी (ग. नि. १.६.२४९)
निर्यासविशेषः ।
रूमी मस्तगी । Mastic.
Pistacia lentiscus Linn.
मस्तकीगुन्द्रः (सि. भे. २.१३४)
मस्तकी ।
मस्तङ्गी (सि. भे. ४.९७७)
मस्तकी ।
महती श्रावणी (च. क. ७.१८)
महाश्रावणी ।
महत् पञ्चमूलम् (अ. हृ. सू. ६.१६७)
बिल्वः, काश्मर्यः अग्निमन्थः पाटला श्योनाकश्चेति, यथोक्तं—'बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिण्टुकैर्महत्' इति ।

महाकदम्बः (नि. शे. १.१५)
नीपः ।
महाकरञ्जः (ड०, सु. चि. २३.१२)
नक्तमालः ।
महाकरम्भः (सु. क. २.५)
पत्रविषम् ।
महाकायः (द्र. गु. वि. ३, पृ. १६८)
क्षुद्रधान्यविशेषः ।
मकई, मक्का । Maize.
Zea mays Linn.
महाकालः (प. र., ३७८)
१. किम्पाकः (कुपीलुः) ।
२. विशाला । (प्रि. नि. २.३५)
महाकाली (र. चू. ८.१९)
व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।
महाकुम्भा (ध. नि. १.७३)
कट्फलः ।
महाकोशातकी (ध. नि. १.१९०)
धामार्गवः ।
महाक्षवा (आ. वि. ३.१०, पृ. ४४९)
भूतराजः ।
महाचञ्चुः (शा. नि. १०, पृ. ६५२)
चञ्चुभेदः ।
महाजालिनिः (च. क. ४.३)
धामार्गवः ।
महाजालिनी (ध. नि. १.१८९)
धामार्गवः ।
महातिक्ता (आ. वि. ३.१८, पृ. ४८५)
ममीरः 'मिश्मी तीता' इति लोके । (द्र. -ममीरः)
महादूषकः (सु. सू. ४६.४)
शालिभेदः ।
महाद्रेक्का (भै. र., पृ. ७१०)
महानिम्बः बृहत् ।
महाद्रोणा (अ. हृ. उ. ३६.९२)
१. विषघ्नौषधिविशेषः ।
२. द्रोणपुष्पीभेदो महान् । (रा. नि. ५.५०)
महाद्रोणी (रा. नि. ५.५०)
महाद्रोणा ।
महानलः (ध. नि. ४.१२६)
नलभेदो महान् । देवनलः ।
नरकट । great reed.
Phragmites karka Trin ex Stewd.
महानागी (र. चू. ६.६८)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'नागकुण्डलवत्कन्दा तत्फणासदृशच्छदा । महानागीत्यसौ वल्ली विनिबध्नाति पारदम् ॥' इति ।
महानिम्बः (सु. सू. ३८.२२)
१. द्रेक्का 'पर्वतनिम्ब' इति लोके । (ड०)
बकायन ।
Melia azedarach Linn.
२. अरलुः । (अ. नि. १४७)
महानिम्बुः (प्रि. नि. ८.४२)
मधुकर्कटी ।
महानीलः (सो. नि. ७.६९०)
१. नरपुष्पः ।
२. गुग्गुलुविशेषः । (कै. नि. १.१४११)
महानीली (रा. नि. ४.३५३)
नीलिनीविशेषः ।
महापत्रः (च. चि. १४.१२७)
हस्तिकर्णः । चक्रस्तु—'श्योनाक' इति ।
महापर्पटकः (ग. नि. १.२.३७५)
पर्पटभेदो महान् ।
महापिचुमन्दः (अ. हृ. चि. ८.१६१)
महानिम्बः ।
महापिण्डी (रा. नि. ९.३३)
करहाटः, 'खरहार' इति लोके ।
Gardenia turgida Roxb.

महापिण्डीतकः (कै. नि. ९०४)
पिण्डीतकभेदो महान्।
महापीलुः (यो. र., पृ. १३)
पीलुभेदो महान्।
महापुरुषदन्ता (ध. नि. १.२९३)
महाशतावरी।
महाफला (ध. नि. १.१७०)
कटुकालाबूः।
महाबला (ध. नि. १.२७२)
बलाभेदः।
Sida rhombifolia Linn. Mast.
महाबाष्पः (कै. नि. १.८०४)
राजगिरिः।
महाभरी वचा (भा. नि. १.१०५)
Lesser galangal.
Alpinia officinarum Hance.
महामाषः (सु. सू. २१.२३)
बृहन्माषः।
महामुनिः (नि. शे. १.१४१)
रुद्राक्षः।
महामेदा (च. सू. ४.९)
मेदाविशेषः। अष्टवर्गे।
Polygonatum verticillatum Allioni.
महायमलपत्रकः (ध. नि. १.१९६)
कोविदारः।
महायोगेश्वरी (भा. नि. ३.२९९)
बलामोटा।
महाराष्ट्री (सो. नि. २.३९१)
१. ओषधिविशेषः।
Spilanthes oleracea Murr.
२. जलपिप्पली। (रा. नि. ९४.१३)
३ मरेठी। Penny Royal.
Mentha pubgium Linn.
(शा. नि., पृ. ९१२)

महार्द्रम् (श. च. १.१५)
आम्रगन्धिहरिद्रा।
बं—आमादा। Mango ginger.
Curcuma amada Roxb.
चक्रशिवदासौ महार्द्रक—वृक्षाम्ले
एकीकुरुतः। (च. सू. २७.१५१; च. द. ६.३१)
महालोध्रः (प.र. २८५)
शाबरः।
महावल्ली (भे. सं. चि. २६.१७)
महाविषम् (सु.क. २.५)
कन्दविषविशेषः।
महावृक्षः (च. क. १.६)
स्नुही।
महावेगवती (सु. चि. ३०.५)
महौषधिविशेषः।
महाव्रीहिः (अ. हृ. सू. ६.८)
व्रीहिभेदो महान्।
महाशालिः (च. सू. २७.७)
शालिभेदः। महाशालिर्मगधे प्रसिद्ध इति चक्रः।
महाशूकः (सु. सू. ४६.४)
शालिभेदः।
महाश्यामा (सु. सू. ३८.२९)
१. विरेचनौषधिः श्यामाभेदः स्नुहीभेदो वा।
२. श्यामालता। (शि., च. द. २२.२३१)
महाश्रावणी (च. वि. ८.१३९)
अलम्बुषा। (चक्र.)
महाश्वेता (हृ. दी. ६२)
१. किणिही।
२. अपराजिताभेदः कटभी वा। (चक्र., च. सू. ४.१३)
महाषष्टिकः (सु. सू. ४६.७)
षष्टिकभेदः।
महासमङ्गा (रा. नि. ४.४३२)
महाबला।

महासुगन्धा (ध. नि. ४.१०५)
गन्धनाकुली।
महासर्जः (ध. नि. ५.१२५)
असनः।
महासहा (ध. नि. १.१३६)
माषपर्णी।
महासुगन्धा (सु. उ. २६.४०)
उत्पलसारिवा, सर्पसुगन्धामपरे। (ड०)
महासोमः (सु. चि. २९.६)
सोमभेदः।
महिला (रा. नि. ६.९९)
रेणुका।
महिलाह्वया (भा. नि. १०१)
प्रियङ्गुः।
महिषवल्लरी (अ. सं. उ. ४९.२०७)
वृद्धदारुः।
बिधारा।
Argyreia speciosa Sweet.
महिषवल्ली (रा. नि. ३.३१)
सौम्या।
महिषशूकः (सु. सू. ४६.४)
शालिभेदः। मध्यदेशे 'तिलवासी' इति प्रसिद्धः। (ड०)
महिषाक्रान्ता (अ. सं. उ. ४४.३३)
आस्फोटोऽर्कः। (ड०)
महिषाक्षः (ध. नि. ३.१२७)
१. गुग्गुलुः।
२. गुग्गुलुभेदः। (कै. नि. १.१४१०)
महीकदम्बः (सु. चि. १७.१५)
अलम्बुषा मुण्डितिकेति लोके, जेज्जटाचार्यो भूकदम्बमाह (ड०)। मुण्डी।
महीध्रकर्णी (रा. मा. ५.२९)
गिरिकर्णिका।

महेन्द्रवारुणिका (सो. नि. १.२५५)
विशाला।
महेरणा (ध. नि. ३.१३५)
शल्लकी।
महेशप्रियः (भा. प्र. चि. १.६४३)
धत्तूरः।
महोटिका (ध. नि. १.९३)
बृहती।
महोष्ट्रलोमिका (का. सं., पृ० ३११)
अजलोमी।
महोष्ट्रिका (कै. नि. १.४९)
बृहती।
महौषधम् (च. सू. ४.१२)
शुण्ठी।
महौषधिः (र. चू. ६.३१)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'त्रिकोणकन्दसंयुक्ता चित्रकच्छदनच्छदा। महौषधिश्च सा प्रोक्ता रसबन्धे परं हिता॥' इति।
महौषधी (ध. नि. ४.१००)
१. ब्राह्मी।
२. दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'सप्तच्छदसदृक्पत्रा कृशाङ्गा नातिविस्तृता। महौषधीत्यसौ प्रोक्ता रसं बध्नाति हन्ति च॥' इति।
मांसरोहा (ध. नि. ४.९४)
मांसरोहिणी।
मांसरोहिणी (भा. नि. ३.१३२)
रोहन। Redwood tree.
Soymida febrifuga A.Juss.
मांसलफलः (रा. नि. ७.२७१)
कलिङ्गः (कालिन्दः)।
मांसारिः (कै. नि. १.३२०)
अम्लवेतसः, मांसद्रावकत्वात्।
मांसी (च. सू. ५.२१)
जटामांसी। Spikenard.
Nardostachys Jatamansi DC.

मांस्याह्वया (सु. चि. २.३९)
मांसी ।
माकन्दः (ध. नि. ५.२)
आम्रः ।
माकन्दी (रा. नि. ७.१५)
गन्धमूलिका ।
गिरिमत्री (द्र. -शा. नि., पृ. ९३१)
Coleus barbatus Benth.
मार्गाधका (अ. हृ. चि. २८.१३७)
पिप्पली ।
मागधी (च. चि. २.१.३०)
१.पिप्पली ।
२. शालिभेदः । (हा. १.१५.२)
माघ्यः (प. र. ६२८)
कुन्दः, माघे शीतर्तौ पुष्पितत्वात् ।
माचिका (ध. नि. ३.११६)
अम्बिका (माचीकम्) ।
माची (च. द. ५३.३०)
१. माचीकः ।
२. काकमाची । (भे. सं. चि. २.३१)
माचीकः (च. वि. ८.१५१)
माई । Tamarix gall.
Tamarix troupii Hole. (gall).
माजूफलम् (भा. प्र. चि. ७२.३९)
मायाफलम् ।
माजूफल । Gall-oak.
Quercus infectoria Oliv. (gall).
माडः (ध. नि. ५.६३)
तालविशेषः ।
माढिः (रा. नि. २.२४)
पर्णसिरा । Mid-rib of leaf.
माणः (च. द. ५२.२७)
माणकः ।
माणकम् (सु. सू. ४६.३०६)
महापत्रं यथापूर्वमधः पत्रपरित्यागि ।
मानकन्द । Giant Taro.
Alocasia indica (Roxb.) Schott.
माणिक्यकदली (भा. नि. ५.३५)
कदलीविशेषः ।
माण्डूकी (र. चू. ७.४)
रसौषधिविशेषः ।
मातुलः (भा. नि. ३.८६)
धत्तूरः ।
मातुलकः (रा. नि. १०.११)
धत्तूरः ।
मातुलपुत्रकः (श. च. १.११३)
धत्तूरफलम् ।
मातुलानी (श. च. ३.२५)
भङ्गा ।
मातुली (श. च. ३.२५)
भङ्गा ।
मातुलुङ्गः (ध. नि. ५.२२)
बीजपूरः ।
मातुलुङ्गी (सु. सू. ३९.६)
१. सुरभिफला वनजाऽरण्यबीजपूरकः । (ड०)
२. मधुकुक्कुटी । (शि., च. द. ६.८८)
मादिनी (ध. नि. १.१३०)
विजया ।
माद्री (अ. नि. १४६)
अतिविषा, मद्रदेशे जातत्वात् ।
माधवी (अ. हृ. सू. ३.३४)
माधव्यो लताविशेषा अतिमुक्तकाख्याः । (अ. द.)
(द्र. — अतिमुक्तकः)
माधवीलता (र. चू. ६.६६)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—
'माधवीमूलवन्मूला नागवल्लीदलान्विता ।
माधवीत्युदिता वल्ली तन्मूलैर्बध्यते रसः ॥' इति ।

माधवोचितम् (ध. नि. ३.३७)
कङ्कोलम् ।
मानकन्दः (प्रि. नि. ३.१८९)
माणकः (माणकम्) ।
मानद्रुमः (अ. हृ. सू. १५.३७)
शाल्मली ।
मानसी (अ. हृ. उ. ३६.९२)
विषघ्न ओषधिविशेषः ।
मामज्जकः (सो. नि. ७.६५५)
नाही ।
मामेजवां, नाई ।
Enicostemma littorale Blume.
मायाफलम् (रा. नि. ६.२२)
माजूफलम् ।
मायिका (रा. नि. ६.२२)
मायाफलम् ।
मायुकम् (सो. नि. १.६६०)
मायाफलम् ।
मायूरः (र. चू. ८.१९)
व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।
मारिषः (च. सू. २७.९८)
मरसा ।
Amaranthus blitum var. oleracea Duthie.
मारीचकन्दः (सि. भे. ४.११६०)
शुकनासा, 'मिर्चिया कन्द' इति लोके प्रसिद्धा ।
मारुः (अ. प्र. ९.८०)
मरुवकः ?
मार्कण्डी (सि. भे. ४.५९३)
मार्कण्डिका ।
मार्कण्डिका (कै. नि. १.१००२)
दादमर्दन । Ringworm Senna.
Cassia alata Linn.
मार्कवः (ध. नि. ४.११)
भृङ्गराजः, 'माका' इति मध्यप्रदेशे प्रसिद्धः ।
मार्गः (च. द. ५७.२६)
अपामार्गः (शि.) ।
मार्जारगन्धिका (ध. नि. १.१३८)
मुद्गपर्णी ।
मार्जारपाती (क. का. ४.३८)
मार्जारपादी । पञ्चवल्लीगणे ।
उ. — बिलाइपदो ।
Ipomoca pes-tigridis Linn.
मार्षः (अ. हृ. सू. ६.९३)
गन्धारिका (अ. द.), 'गेंधारी साग' इति लोके ।
मारिषः ।
मालती (ध. नि. ५.१३७)
जाती ।
मालविका (ध. नि. १.२४३)
श्यामा त्रिवृत्, मालवप्रदेशे बहुश उपलभ्यमानत्वात् ।
मालवी (अ. नि. ३५)
पाठा । मालवप्रदेशे जातत्वात् ।
मालाकन्दः (रा. नि. ७.४४)
चिरैयाकन्द ?
Eulophia nuda Lindl.
मालातृणः (ध. नि. ४.४७)
भूतृणः ।
मालाफलः (कै. नि. १.१०८६)
बब्बूलः ।
मालार्जुनः (र. चू. ७.७)
रसौषधिविशेषः ।
मालिका (र. चू. ८.१५)
व्याघ्रिकादिगणे रसौषधिविशेषः ।
मालुः (अ. प्र. ९.६९)
मालुका ।
मालझन ।
Bauhinia vahlii W.&A.
मालुकापर्णः (ध. नि. १.१९४)
अश्मन्तकः ।

मालुधानी (ग. व. ५८१)
मालुया, 'मालझन' इति लोके।
मालुः।
मालुया (शि., च. द. ६३.१)
मालुः।
माल्यपुष्पी (ध. नि. १.२००)
शणपुष्पी।
माषः (च. सू. २७.२४)
शमीधान्यविशेषः।
उड़द। Black gram
Vigna mungo (Linn.) Hepper.
माषपर्णी (च. सू. ४.९)
मार्जारमोदिनीति माषपर्णी च कृष्णनाला हयपुच्छिकाकारा पर्वतोद्भवा मधुरा च। (आ., शा. सं. २.६.१७)
मषवन, बनउड़द।
Teramnus labialis Spreng.
माषाली (सो. नि. १.६९३)
मांसद्रावणः।
मासूरिका (स. यो. ६.६६)
मिशिः (ध. नि. २.४)
मिश्रेया।
मिश्रेया (कै. नि. १.११९८)
मधुरिका।
मिष्टतुम्बी (यो. र., पृ. ११)
मधुरालाबूः। द्र.—अलाबूः)
मिष्टनिम्बूकम् (भा. नि. ५.१३९)
मीठा नींबू। Sweet lime.
Citrus limettoides Tanaka.
मिष्टबीजकम् (अ. प्र. ९.२३)
फलविशेषः। फलगणे।
मिष्टविषः (प्रि. नि. ३.१९४)
वत्सनाभः, 'मीठा विष' इति प्रसिद्धः।
मिसिः (सु. चि. ३८.४४)
मिशिः।

मीनाक्षी (शा. सं. २.११.२७)
मत्स्याक्षी।
मुकुन्दः (च. सू. २७.१८)
कुधान्यविशेषः।
मुकुन्दकः (सु. सू. २०.५)
मुकुन्दः, षष्टिकभेदः।
मुकुलः (रा. नि. २.२५)
कलिका।
मुकूलकः (च. सू. २७.१५६)
१. शुष्कफलविशेषः, वातामादिवर्गे।
२. दन्ती। (चक्र., च. चि. २५.५३)
मुक्ता (च. सू. ४.१८)
रास्ना। (चक्र.)
मुक्तिफलम् (का. सं., पृ. ३३३)
मुखमण्डनकः (अ. र. ६.४९)
तिलकः।
मुखालुः (रा. नि. ७.२२)
आलुकभेदः।
मुख्या रजनी (सु. उ. ५७.१०)
पिण्डहरिद्रा। (ड०)
मुचकुन्दः (च. द. ६०.२)
मुचकुन।
Pterospermum acerifolium Willd.
मुञ्जः (कै. नि. १.१२४२)
शरः।
मूंज।
Saccharum munja Roxb.
मुञ्जद्वयम् (शा. नि. ३, पृ. २७६)
भद्रमुञ्जो मुञ्जश्च।
मुञ्जवान् (सु. चि. २९.५)
सोमभेदः।
मुञ्जातः (सु. चि. १७.१५)
उत्तरापथजः स्वल्पकन्दः। (ड०)
मुञ्जातकः।

मुञ्जातकः (च. सू. २७.१२०)
औत्तरापथिककन्दः (चक्र.)।
सालम पञ्जा। Salep.
Orchis latifolia Linn.
मुण्डचणकः (ध. नि. ६.१०३)
वर्तुलः, 'मटर' इति ख्यातः।
मुण्डनिका (शा. सं. २.७.१००)
मुण्डी।
मुण्डिका (ध. नि. १.१६१)
मुण्डी।
मुण्डिनिका (ध. नि. १.१५९)
श्रावणी (मुण्डी)।
मुण्डिरी (शि., च. द. २३.७)
मुण्डितिका (मुण्डी)।
मुण्डी (ध. नि. १.१६०)
मुण्डाकारपुष्पव्यूहत्वात्।
मुण्डी, गोरखमुण्डी।
Sphaeranthus indicus Linn.
मुदिता (का. सं., पृ. ३०८)
मुद्गः (च. सू. २७.२३)
सूप्योत्तमः। Best amoing pulses.
मूंग। Green gram.
Vigna radiata (Linn.) Wilczek.
मुद्गपर्णी (च. सू. ४.९)
मुंगवन, बनमूंग।
Phaseolus trilobus Ait.
मुद्गपर्णिनी (च. चि. २९.७३)
मुद्गपर्णी।
मुद्गरः (रा. नि. १०.२१)
मल्लिकाविशेषः, 'मोगरा' इति लोके।
मोगरा।
Jasminum malabaricum Light.
मुनिः (ध. नि. ३.६४)
दमनः।

मुनिद्रुमः (रा. नि. १०.१३)
अगस्त्यः।
मुनिधान्यम् (रा. नि. १६.१३९)
नीवारः।
मुनिपुष्पः (भा. नि. ४.६०)
अगस्त्यः।
मुनिवल्ली (र. चू. ६.५९)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'अगस्तिपत्रवत्पत्रा तद्रूपारुणपुष्पिका। घृतगन्धा रसघ्नी सा मुनिवल्लीति कथ्यते॥' इति।
मुनिवृक्षः (सो. नि. २.५१६)
अगस्त्यः।
मुरङ्गी (सु. सू. ३९.६)
१. रक्तकुसुमः शोभाञ्जनकः। (ड०)
२. शिग्रुः (कै. नि. १.७४०), 'मुनगा' इति लोके।
मुरटिका (क. का. ४.२९)
कन्दशाकविशेषः।
मुरा (अ. हृ. उ. ६.३८)
मूर।
Selinum tenuifolium Wall.
मुरुङ्गी (सु. चि. ६.९)
मधुशिग्रुः। (ड०)
मुशली (अ. हृ. उ. ३२.२१)
सफेद मुसली।
Asparagus adscendens Roxb.
मुष्ककः (च. चि. १५.१८९)
घण्टापाटलकम्। (चक्र.)
घंट, एकसिरा।
Schrebera swietenioids Roxb.
मुष्टः (अ. सं. सू. ७.१४१)
शाकविशेषः।
मुसलीकन्दः (रा. नि. ७.५८)
तालमूली।

मुस्तम् (च. सू. ३.५)
मोथा । Nut-grass.
Cyperus rotundus Linn.
मुस्तकम् (भा. नि. २.९२)
१. मुस्तम् ।
२. मूलजविषविशेषः । (च. चि. २३.११)
मुस्ता (सु. सू. ३८.५४)
मुस्तकम् ।
मूत्रफला (ध. नि. १.१७५)
त्रपुसम्, फलस्य मूत्रलत्वात् ।
मूर्वा (सु. सू. २५.२१)
चोरस्नायुः यया पूर्वदेशे गुणान् कुर्वन्ति धनुषाम् । (ड०)
मरुआ बेल, चिन्हारु, जरतोड़ ।
Marsdenia tenacissima W.&A.
मूलम् (च. सू. १.७३)
१. पादः औद्भिदानाम् । जड़ । Root.
२. पिप्पलीमूलम् । (ध. नि. २.७५)
३. पुष्करमूलम् । (रा. नि. ६.९२)
मूलकम् (च. सू. २७.१६८)
१. आहारपयोगि द्रव्यम् ।
मूली । Radish.
Raphanus sativus Linn.
२. कन्दविषविशेषः । (सु. क. २.५)
३. पिप्पलीमूलम् (सु. उ. ४२.७२)
मूलकच्छदः (कै. नि. १.७४१)
शिग्रुः । मूलकस्येव छदाः पत्राणि यस्य कटुत्वे सः ।
मूलकन्दा (र. चू. ६.५७)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा—' मूलकन्देति विख्याता मूलवत्फलपत्रिणी । लता क्षीरान्विता सूतबन्धनं कुरुते ध्रुवम् ॥' इति ।
मूलकपर्णिका (भे. सं. चि. २७.२)
शिग्रुः ।
मूलकपर्णी (प. र., ३७७)
शिग्रुः ।
मूलकशुण्ठम् (ग. नि. २.१.४०६)
शुष्कमूलकम् ।
मूलकशुण्ठकम् (ग. नि. २.१०.४१)
शुष्कमूलकम् ।
मूलपोती (रा. नि. ७.७८)
उपोदकीविशेषः ।
मूलरास्ना (रा. नि. ६.३९८)
मूलैः प्रयुज्यमाना रास्ना ।
Alpinia galanga Willd.
मूलिन्यः (च. सू. १.७४)
मूलं प्रशस्ततमं यासां ताः (चक्रः), त्रिवृदादयः ।
मूषकनामकर्णी (रा. नि. ३.२१)
आखुकर्णी ।
चूहाकानी, मूसाकानी ।
Ipomoea reniformis Choisy.
मूषिकपर्णिका (च. चि. १२.७२)
पुत्रश्रेणी (द्रवन्ती) । (चक्र.)
मूषिकपर्णी (सु. क. १.५८)
द्रवन्ती । (ड०)
मूषिकाह्वया (च०क०१२.३)
द्रवन्ती ।
मृगखुरी (सि. भे. ५.८)
हिरनखुरी ।
Emilia sonchifolia DC.
मृगभोजनी (सु. चि. १७.३७)
इन्द्रवारुणी ।
मृगलिण्डिकम् (अ. हृ. सू. ६.१३८)
मृगविट्सदृशं कर्कटाख्यम् । (हे.)
मृगलिण्डिकाफलम् ।
मृगलिण्डिका (च. सू. २५.४९)
मिरिग लेंडी ।
Gnetum scandens Roxb.
मृगाक्षी (रा. नि. ७.२५७)
त्रपुसविशेषः (इन्द्रवारुणी) ।

मृगादनी (सु. चि. २.९१)
इन्द्रवारुणी । (ड०)
मृगैर्वारुः (सु. सू. ३९.३)
इन्द्रवारुणी । (ड०)
मृणालम् (च. वि. ६.१७)
पद्मनालम् ।
मृणाली (ध. नि. ४.१६१)
बिसम् ।
मृत्युपुष्पा (कै. नि. १.२८२)
कदली । मृत्युभूतं पुष्पं यस्याः सा ।
मृदङ्गफलम् (च. क. ६.३)
कृतवेधनम् । मृदङ्गवत् फलं यस्य तत् ।
मृदङ्गफलिका (ध. नि. १.१९२)
कोशातकी ।
मृदुकुञ्चिका (स. यो. २.४)
मृदुरेचनी (सि० भे०४.५९९)
मार्कण्डी ।
मृद्वीका (ध. नि. ५.५८)
द्राक्षाविशेषः, 'अंगूर' इति ख्यातः ।
मृष्टकम् (च. सू. २७.१७०)
राजिका । (चक्र.)
मेघकम् (च. चि. २३.१२)
मूलजविषविशेषः ।
मेघनादः (ध. नि. ४.११६)
तण्डुलीयः ।
मेघपुष्पी (र. चू. ८.१५)
रसौषधिविशेषः व्याघ्रिकादिगणे ।
मेढशृङ्गः (ड०, सु. सू. ३९.६)
पुत्रञ्जीवकतरुसदृशपत्रो वृक्षः (मेषशृङ्गः) ।
मेषशृङ्गः ।
मेढिका (ड०, सु. सू. ३८.७२)
अजशृङ्गी ।
मेथिका (सो. नि. २.२६०)
मेथी । Fenugreek.
Trigonella foenum-graecum Linn.
मेदा (च. सू. ४.९)
कन्दविशेषः ।
Polygonatum sp.
मेदाद्वयम् (अ. हृ. चि. ३.३५)
मेदा महामेदा च ।
मेदायुगम् (च. चि. २६.९३)
मेदाद्वयम् ।
मेदासकः (द्र. गु. वि. २, पृ. ७८)
मैदा लकड़ी ।
Litsea glutinose (Lour.) C.B. Robins.
मेदे (च. चि. ११.३५)
मेदाद्वयम्, मेदा महामेदा च ।
मेदे द्वे (अ. हृ. सू. १५.८)
मेदा महामेदा च ।
मेध्या (रा. नि. ६.१०)
वचाविशेषः ।
मेन्दिका (ड०, सु. चि. २.९१)
नखरञ्जनी (मदयन्ती)
'मेंहदी' इति लोके प्रसिद्धा ।
मेंहदी, हिना ।
Lausonia inermis Linn.
मेषः (सु. उ. १७.४५)
मेषशृङ्गः ।(ड०)
मेषलोचनः (भा. नि. १.२१०)
चक्रमर्दः ।
मेषविषाणः (अ. हृ. उ. १४.३१)
मेषशृङ्गः ।
मेषविषाणनामा (सु. उ. १७.३१)
मेषशृङ्गः ।
मेषविषाणी (अ. हृ. उ. १४.३९)
मेषशृङ्गः ।
मेषशृङ्गः (सु. सू. ३८.८)
मेढशृङ्गः पुत्रञ्जीवकसदृशस्तरुविशेषः ।
मेढासिंगी ।
Dolichandrone falcata Seem.

मेषशृङ्गी (सु. सू. ३९.६)
१. मेषशृङ्गः । (ड०)
२. कर्कटशृङ्गी । (ड०,सु. सू. ३८.१०)
अद्यत्वे, 'गुडमार' इति नाम्ना प्रसिद्धा लता (Gymnema sylvestre R.Br.)गृह्यते ।
मेषा (सो. नि. १.२२७)
दक्षिणावर्ता वृश्चिकपत्री ।
मेषाक्षिकुसुमः (प. र. १३२)
चक्रमर्दः ।
मेंहदि (अ. प्र. ९.३)
मेन्दिका ।
मेहघातिनी (नि. शे. २.२१३)
हरिद्रा ।
मेहघ्नी (प. र. १२८)
हरिद्रा ।
मेहेरिपुः (स. यो. १.२०१)
सप्तरंगी ।
मेहारिः (स. यो. १.५४५)
सप्तरंगी ।
मैत्री (सो. नि. २.३९२)
मोक्षकः (सु. चि. ४.३२)
मुष्ककः ।
मोचम् (च. सू. २७.१४३)
मोचा कदली, तस्याः फलम् ।
मोचकः (भै. र., पृ. १८६)
मोचरसः ।
मोचकी (सु. चि. २.६४)
शाल्मली । (ड०) मुञ्चति निर्यासमिति ।
मोचरसः (च. सू. ४.९)
शाल्मलीनिर्यासः ।
Exudation of Śālmalī tree.
मोचा (ध. नि. ४.७५)
१. कदली ।
२. शाल्मली । (ध. नि. ५.१२७)

मोदकः (स. यो. ६.५३)
मोदकी (भे. चि. २४.२७)
जिङ्गिणी । (कै. नि. १.८५८)
मोदयन्ती (सु. चि. २५.३३)
१. मल्लिका । (ड०)
२. पर्णयवानी । (सो. नि. २.५७७)
मोदा (ध. नि. २.९८)
अजमोदा ।
मोरटः (सु. सू. ३८.१०)
अंकोलपुष्पः 'मोइहर' इति लोके । (ड०)
मुरहरी ।
Maerua arenaria Hook f.&.Th.
मोरटम् (कै. नि. १.१४७)
इक्षुमूलम् ।
मोरटा (ध. नि. १.१२)
मूर्वा ।
मोषाम्बी (प्रि. नि. ८.४७)
फलविशेषः ।
मोसम्मी । Sweet orange.
Citrus sinensis (Linn.) Osbeck.
मोहनवल्लिका (सु. उ. ६०.४८)
वटपत्रिका । (ड०)
(द्र. -पशुमोहनिका)
मोहनवल्ली (अ. हृ. उ. ९५.३)
मोहनवल्लिका ।
मोहनिका (सु. चि. २८.२२)
मोहनवल्लिका ।
मोहिनी (र. चू. ७.४)
रसौषधिविशेषः ।
मौञ्जीपत्रा (रा. नि. ८.४०)
बल्वजा ।
मौर्वी (भै. र., पृ. ८१)
मूर्वा ।

मौलिकन्दः (अ. प्र. ९.१३)
कन्दविशेषः ।
म्रङ्क्षणगन्धिनी (र. चू. ६.३३)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा—
'नवनीतकगन्धातितिक्ता म्रङ्क्षणगन्धिनी ।
सक्षीरा रक्तपुष्पा च रसेन्द्रो बध्यते तया ॥' इति ।
म्लेच्छकन्दः (ध. नि. ४.६६)
रसोनः ।
म्लेच्छफलम् (आ. वि. ३.१६, पृ. ४६९)

य

यकृद्वैरी (श. च. १.६३)
रोहीतकः ।
यक्षकर्दमः (ध. नि. ७.४५)
सुगन्धियोगः, यथा— 'कुङ्कुमागरुकर्पूरकस्तूरी चन्दनानि च । महासुगन्ध इत्युक्तो नामतो यक्षकर्दमः ॥' इति ।
यक्षगुहा (का. सं., पृ. ३११)
सर्जरसः ।
यक्षदृक् (स. यो. १.४५१)
कुबेराक्षम् ।
यक्षधूपः (ध. नि. ३.१२१)
रालः ।
यक्षहस्तकः (ग. नि. १.१.४२५)
एरण्डः ।
यज्ञवल्लिका (र. चू. ८.१३)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।
यज्ञवृक्षः (भा. नि. ५.८८)
विकङ्कतः ।
यज्ञाङ्गः (भा. नि. ६.८)
उदुम्बरः ।
यज्ञियः (भा. नि. ६.३०)
खदिरः ।
यमलकण्टकः (अ. सं. उ. ४७.३८)
बब्बूलः ।

यमलपत्रकः (ध. नि. १.१९४)
अश्मन्तकः ।
यमानी (च. चि. ६.४१)
यवानी ।
यमानीद्वयम् (भै. र. पृ. ६५४)
यवानी अजमोदा च ।
यवः (च. सू. २.११)
शूकधान्यविशेषः ।
जौ ।
Hordeum vulgare Linn.
यवकः (च. सू. २७.१२)
शालिविशेषः ।
यवक्षारः (च. चि. ५.१४४)
यवचिञ्चा (च. चू. ८.१८)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।
यवचिञ्ची (सो. नि. २.३९४)
यवतिक्ता (च. क. ११.३)
१. शङ्खिनी ।
२. कालमेघः । (द्र. गु. वि. २, पृ. ५४४)
यवनः (अ. प्र. ८.२४)
पलाण्डुः ।
यवनालः (सु. क. ७. १३)
यवकाण्डः ।
यवनालक्षारः (सु. क. ७.१६)
यवक्षारः ।
यवनेष्टः (ध. नि. ४.७१)
पलाण्डुः ।
यवनेष्टम् (ध. नि. २.८२)
मरिचम् ।
यवफलः (ध. नि. ४.१३७)
वंशः ।
यवफला (सु. क. ६.१५)
यवतिक्ता, दुग्धिकेति डल्हणः ।

यवभस्म (सु. उ. ४३.१२)
यवक्षारः । (ड०)
यववेणुः (सु. उ. २१.६)
वेणुयवः ।
यवशाकम् (च. सू. २७.१०२)
क्षेत्रवास्तुकम् । (चक्र.)
'चिल्लिकाकृति रक्ताभं यवशाकं महद्दलम् । प्रायशो यवमध्ये'—इति कैयदेवः । (कै. नि. १.६३६)
यवशूकः (सु. उ. ५७.१३)
यवक्षारः । (ड०)
यवाख्यम् (अ. चि. १५.८२)
यवशाकम् ।
यवाग्रजम् (च. चि. ५.९६)
यवक्षारः ।
यवानकः (अ. चि. ६.५१)
यवानीभेदः । (अ. द.)
यवानिका (ध. नि. २.९१)
यवानी ।
यवानी (च. सू. २३.१९)
अजवायन, जवाइन ।
Trachyspermum ammi (Linn) Sprague.
यवानीगन्धपर्णिका (प्रि. नि. ३.१७)
पर्णयवानी ।
यवानीत्रितयम् (प्रि. नि. ३.१६)
'यवानिकाजमोदा च पारसीकयवानिका । यवानीत्रितयं विद्याच्छूलक्रिमिहरं सरम् ॥' इति ।
यवासः (च. सू. ३.२७)
जवासा ।
Alhagi camelorum Fisch.
यवासकः (च. चि. ३.२२२)
यवासः ।
यवाह्वः (सु. चि. २०.२०)
यवक्षारः । (ड०)
यष्टिः (च. चि. २९.७७)
यष्टीमधुकम् ।
यष्टिकम् (पा.) (च. सू. ४.१४)
यष्टीमधुकम् ।
यष्टिका (सु. चि. ७.२४)
यष्टीमधुकम् ।
यष्टिमधु (च. क. १.१४)
यष्टीमधुकम् ।
यष्टिमधुकम् (च. चि. २९.११५)
यष्टीमधुकम् ।
यष्टीमधु (अ. हृ. सू. २१.१७)
यष्टीमधुकम् ।
यष्टीमधुकम् (च. चि. १.३.३०)
मुलेठी, जेठी मध ।
Glycyrrhiza glabra Linn.
यष्ट्याह्वम् (च. सू. ३.२७)
यष्टीमधुकम् ।
यष्ट्याह्वयम् (च. चि. १२.४४)
यष्टीमधुकम् ।
यष्ट्याह्वा (च. चि. ७.१३६)
यष्टीमधुकम् ।
यष्ट्याह्विका (च. चि. २६.९१)
यष्टीमधुकम् ।
याज्ञिकः (ध. नि. ५.१६१)
किंशुकः ।
यातुकः (च. सू. २७.१०२)
शुक्ला शालपर्णी । (चक्र.), शाकविशेषः ।
यावनः (ध. नि. ३.२२)
तुरुष्कः ।
यावनालः (ध. नि. ६.१०८)
१. जूर्णा
२. यवक्षारः (सु. क. ७.१६)
यावनी यवानी (ध. नि. २.९१)
पारसीकयवानी ।
यावशूकः (च. सू. २५.४०)
यवक्षारः ।

यासः (च.चि. ७.१४६)
यवासः ।
यासशर्करा (कै. नि. १.१६२)
यासनिःसृता शर्करा ।
तुरञ्जबीन । Manna.
युक्तरसा (ध. नि. १.२७०)
रास्ना ।
युक्ता (पा.) (च. सू. ४.१८)
रास्ना ।
युगंधरः (ध. नि. ६.१०२)
जूर्णा, जोंधरी ।
युग्मफला (रा. नि. ३.२७)
उत्तमारणी ।
युवती (च. चि. १.१.५८)
तरुणी, नवमालिकेति चक्रः । द्वितीयब्राह्मरसायने ।
यूथिका (च. चि. १.१५८)
जुही ।
Jasminum auriculatum Vahl.
यूथिपर्णी (द्र. गु. वि. २, पृ. १८८)
पालकजुही ।
Rhinacanthus nasuta Kurz.
यूपम् (ध. नि. ५.६४)
तूदम् ।
योगजम् (ध. नि. ३.२५)
अगुरु ।
योगारी (र. चू. ८.४५)
भूपाटल्यादिवर्गे रसौषधिविशेषः ।
योजनवल्ली (सु. सू. ३८.४५)
प्रियङ्ग्वादिगणे । मञ्जिष्ठा ।
योनरी (अ. प्र. ९.३३)
जूर्णा ।
योनलः (ध. नि. ६.१०८)
जूर्णा ।
योनिशूलघ्नी (अ. नि. ३४)
उपकुञ्चिका ।

र

रक्तकरवीरः (सो. नि. १.४८४)
लाल कनेर ।
रक्तचन्दनम् (च. चि. ३०.९०)
लाल चन्दन ।
Pterocarpus santalinus Linn.
रक्तचित्रा (र. चू. ८.१२)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।
रक्तचूर्णकः (ध. नि. ३.१३८)
कम्पिल्लकः ।
रक्तनालः (च. सू. २७.१२०)
जीवन्तकः (रा. नि. ७.८९)
रक्तनाला (अ. र. ६१)
जीवन्तिका ।
रक्तनिर्यासः (द्र. वि. गु. २, पृ. ७९३)
खूनखराबा । Dragon's blood.
Daemenorops draco Blume.
रक्तपादी (ध. नि. ४.१०९)
समङ्गा (लज्जालुः) ।
रक्तपिण्डालुः (रा. नि. ७.२६)
आलुकविशेषः ।
रक्तपुष्पः (भै. र., पृ. ३५०)
पर्पटः ।
रक्तफलः (ध. नि. ५.७६)
वटः ।
रक्तफला (ध. नि. १.२०२)
बिम्बी ।
रक्तवर्वरकम् (सो. नि. १.३६१)
चन्दनविशेषः ।
रक्तबाष्पः (कै. नि. १.६३५)
रक्तमारिषः ।
रक्तबीजः (ध. नि. २.६१)
१. दाडिमः ।
२. अरिष्टकः । (कै. नि. १.९८२)

रक्तमूली (च. सि. १०.३१)
समङ्गा (लज्जालुः)।
रक्तयष्टिका (अ. सू. २१.१७)
मञ्जिष्ठा।
रक्तयष्टी (ध. नि. १.१७)
मञ्जिष्ठा।
रक्तवर्गः (र. चू. ९.२२-२३)
'कुसुम्भं खदिरो लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम्।
अद्री च बन्धुजीवं च तथा कर्पूरगन्धिनी।
माक्षिकं चेति विज्ञेयो रक्तवर्गोऽतिरञ्जनः॥' इति। धन्वन्तरिनिघण्टौ च – 'दाडिमं किंशुकं लाक्षा बन्धूकं च निशाद्वयम्। कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्ठा इत्येते रक्तवर्गकः॥' (ध. नि. ७.६२)
रक्तवल्ली (र. चू. ६.२४)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—१ज्योतिर्नाम्नी त्रिधा प्रोक्ता वृक्षकन्दतृणात्मिका। रक्तवल्लीत्यसौ दिव्या निर्दिष्टा रसबन्धिनी॥' इति।
रक्तवृक्षः (सु. सू. ४६.२८४)
रोहीतकः। रक्तचन्दनमिति डल्हणः।
रक्तवृन्ताकः (द्र. गु. वि. ३, पृ. २१४)
टमाटर। Tomato.
Lycopersicon esculentum Mill.
रक्तशालिः (च. सू. २७.८)
शालिविशेषः।
रक्तवृन्ता (श. च. १.१००)
शेफालिका।
रक्तशाकः (अ. नि., २६१)
जीवन्तकः।
रक्तशिग्रुः (रा. नि. ७.६६)
शिग्रुभेदः शोभाञ्जनकः, मधुशिग्रुः।
Moringa concanensis Nimmo.
रक्तसर्षपः (सु. उ. ३.११)
सर्षपभेदः।
रक्तसारः (सु. चि. ९.५०)
खदिरः।
रक्तसारम् (ध. नि. १.२५)
रक्तचन्दनम्।
रक्तस्नुक् (र. चू. ८.१३)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
रक्तस्नुही (र. चू. ८.२१)
रक्तस्नुह्यादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
रक्तस्नुह्यादिगणः (र. चू. ८.२१-२४)
रक्तस्नुह्यादिस्त्रिपर्ण्यन्तो गणः रसकर्मणि प्रयोज्यः।
रक्ता (सु. चि. ३७.३१)
मञ्जिष्ठा। (ड०)
रक्ताग्निः (र. चू. ८.२१)
रक्तस्नुह्यादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
रक्ताङ्गः (ध. नि. ३.१३८)
कम्पिल्लकः।
रक्ताङ्गी (र. चू. ६.३४)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'सक्षीरा रक्तपुष्पा च बदरीदलवद्दला। रक्ताङ्गेति प्रतिभाति शीघ्रं बध्नाति पारदम्॥' इति।
रक्तापामार्गः (ध. नि. १.२६३)
कपिपिप्पली (वशिरः)।
Iresine herbstii Hook. f.
रक्ताम्रः (रा. नि. ११.६)
कोशाम्रः।
रक्ताम्लानः (रा. नि. १०.४१२)
कुरबकः।
रक्तालुकम् (सु. सू. ४६.२९८)
रतालु।
Dioscorea alata Linn.
रक्ताश्वत्थः (क. का. ६.३६)
रक्तवल्कलोऽश्वत्थः। वाजीकरणयोगे यथा—'रक्ताश्वत्थत्वग्विपक्वं पयो वा यष्टीचूर्णोन्मिश्रितं शर्कराढ्यम्। पीत्वा सद्यः सप्तवारान् व्रजेद् वा निर्वीर्योऽपि प्रत्यहं कामतप्तः॥' इति।
रक्तिका (रा. नि. ३.४७)
गुञ्जा।

रक्तैरण्डः (अ. सू. ५.५८)
एरण्डभेदः।
रक्तोत्पलम् (सु. सू. ३२.५१)
लाल कुमुद।
Nymphaea rubra Roxb.
रक्षोघ्नः (च. चि. २६.१५)
सर्षपः (चक्रः), गौरसर्षप इति राजनिघण्टुः (रा. नि. १६.६८)।
रक्षोघ्नी (च. चि. २३.७९)
वचा (रा. नि. ६.८)
रङ्गकुष्ठकः (रा. नि. ६.१८)
हिमावली।
रङ्गनायकम् (ध. नि. ३.१४१)
कङ्कुष्ठम्।
रङ्गपत्री (सि. भे. ४.९०७)
मदयन्ती (मेंहदी)।
रजतप्रभः (सु. चि. २९.५)
सोमभेदः।
रजनकः (अ. हृ. सू. १५.४५)
कम्पिल्लकः। (अ. द.)
रजनी (ध. नि. १.५४)
हरिद्रा।
रजनीद्वयम् (च. चि. ७.६८)
पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च।
रजनीयुग्मम् (सु. उ. ६१.३१)
हरिद्राद्वयम्-हरिद्रा दारुहरिद्रा च।
रञ्जनकः (अ. द., सू. १५.२)
कम्पिल्लकः।
रञ्जनगणः (अ. प्र. ९.३-४)
चतुर्विधा हरिद्रा स्यात् पतंगो रक्तचन्दनम्। नीली कुसुम्भमञ्जिष्ठा लाक्षा मेंहदिकिंशुकः। जलं पुष्पं चांजनं च विमला पारिजातकः। पांडोः फलं बीजसारो गणो ऽयं रञ्जनः स्मृतः॥' इति।
रञ्जनी (श. च. १.१४५)
नीलिनी।
रञ्जिनी (ध. नि. १.५४)
हरिद्रा।
रत्नज्योतिः (सि. भे. ४.६२०)
रतनजोत।
Clausena pentaphylla DC.
रथद्रुः (अ. नि. ८१)
तिनिशः।
रथाङ्गः (रा. नि. ९.२४)
तिनिशः।
रथाङ्गम् (ध. नि. १.१८५)
ऋद्धिः।
रथाङ्गारः (अ. प्र. ८.८०)
रण्डा (च. क. १२.३)
द्रवन्ती।
रन्ध्री (ध. नि. ४.१४१)
नलः।
रम्भा (ध. नि. ४.७५)
कदली।
रम्यकः (सु. सू ३९.४)
द्रेक्का 'बकाइणि' इति लोके।
महानिम्बः।(ध. नि. १.३१)
रविवल्ली (अ. सं. उ. १.७०)
आदित्यवल्ली। (इ)
रसः (सु. सू. ३८.२४)
गन्धरसः 'बोल' इति लोके। (ड०)
रसनिर्जीवकारी (र. चू. ८.१७)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
रसा (र. चू. ७.२)
रसौषधिविशेषः।
रसाञ्जनम् (सु. सू. ३८.४५)
दार्वीक्वाथसमुद्भवं स्वनामख्यातम्। (ड०)
रसौत।
रसालः (ध. नि. ५.१)
आम्रः।

रसोनः (प्रि. नि. ३.२४)
'ऊनो रसेन चाम्लेन रसोनः सोऽभिधीयते' इति ।
लहसुन ।
Allium sativum Linn.

राक्षसी (र. चू. ८.९)
१. व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।
२. ओषधिविशेषः (भै. र., पृ. ६८५)

रागी (रा. नि. १६.१७८)
धान्यविशेषः ।
मडुआ, रागी । Finger millet.
Eleusine carocana Gaertn.

राजकशेरुकम् (च. वि. ८.१४६)
बड़ा कसेरु ।
Scirpus tuberosus Desf.

राजकोशातकी (च. क. ४.२)
धाभार्गवः ।

राजकोशातकम् (भे. सं. सि. १.१७)
राजकोशातक्याः फलम् ।

राजक्षवकः (च. सू. ४.२)
१. क्षवकभेदः, 'बृहत्पत्रः क्षवथुकाकर' इति डल्हणः (सु. सू. ४६.२७६) ।
२. राजिका । (ध. नि. ४.४३)

राजगिरिः (रा. नि. ७.१८२)
राजाद्रिः ।
रामदाना ।
Amaranthus caudatus Linn.

राजघासः (आ. वि. ३, पृ. ६२१)
तृणविशेषः, आर्त्तवसंग्राहिवर्गे पठितः ।

राजचम्पकः (ड., सु. सू. ४५.१२)
१. चम्पकः ।
२. पुन्नागं देववल्लभं राजचम्पकमिति लोके । (ड., सु. सू. ३८.२४)

राजजम्बूः (ड., सु. सू. ३८.४८)
जम्बूः बृहत्फला ।

राजतरुः (रा. नि. ९.३३३)
आरग्वधः ।

राजतृणम् (भे. सि. ७.१४)
श्लेष्मघ्ननिरूहे प्रयुक्तम् ।

राजद्रुमः (सु. क. ३.९)
आरग्वधः ।

राजनिम्बूः (मा. द्र. २१.३२)
निम्बूकभेदः ।

राजपटोलिका (म. पा. ७.४५)
पटोलभेदः यथा— 'तिक्तोत्तमा बीजगर्भाऽपरा राजपटोलिका' इति ।

राजपाठा (सो. नि. २.१३८)
बृहत् पाठा ।
बड़ी पाढ़ ।
Cyclea arnotii Miers.

राजपुत्री (ध. नि. ३.५१)
रेणुका ।

राजबला (ध. नि. १.२८९)
प्रसारणी ।
भूमिबला, फरीदबूटी ।
Sida veronicaefolia Linn.

राजमाषः (च. सू. २७.२४)
अलसान्द्रः । लोबिया, बोड़ा ।
Vigna unguiculata (Linn) Walp.

राजवातङ्गिनी (अ. र. ६.६६)
बृहद् वातिङ्गनः ।

राजवृक्षः (च. चि. ७.९६)
आरग्वधः ।

राजशणिका (सि. भे. ४.१०६९)
'रायसणी', 'रायसींगणी' इति च गुर्जरे प्रसिद्धा ।

राजशमी (सो. नि. २.५६२)
बृहत् शमी ।

राजशाकिनी (रा. नि. ७.१८२)
राजगिरिः ।

राजशिम्बी (द्र. गु. वि. ३, पृ. १८७)
सोयाबीन ।
Glycine max Merrill.

राजशेलुः (सो. नि. २.५०७)
श्लेष्मातकः ।

राजसैरेयकः (कै. नि. १.१०४९)
नीलसैरेयकः, यथा—'रक्तपुष्पः कुरबकः पीतपुष्पः कुरुण्टकः । नीलपुष्पस्त्वार्तगलो राजसैरेयकः स्मृतः ॥ बाणः—' इति ।

राजस्वर्णकम् (भै. र. पृ. ११३५)
राजधत्तूरम् ।

राजादनः (च. सू. २५.४९)
फलासवे पठितः । क्षीरिका ।

राजाद्रिः (रा. नि. ७.१८२)
राजगिरिः ।

राजाम्रः (ध. नि. ५.८)
आम्रविशेषः ।

राजार्कः (ध. नि. ४.१४)
श्वेतार्कः अलर्क इति ।

राजालाबुः (कै. नि. १.५३७)
मधुरालाबुः ।

राजालुकम् (शा. नि. १०, पृ. ७११)
आलुकभेदः ।

राजाह्वम् (अ. हृ. सू. १५.१३)
राजादनम् (हे.)

राजिका (सु. सू. ४६.२२१)
राई ।
Brassica juncea (Linn) Czern. & Coss.

राजीफलः (ध. नि. १.५०)
पटोलः ।

राजीवम् (ध. नि. ४.१५२)
रक्तपद्मम् ।

राठः (च. क. १.२७)
मदनः ।

रात्रिः (सु. चि. ९.१२)
हरिद्रा ।

राधागाली (सि. भे. ४.४९३)
ओषधिविशेषो वातव्याधिहरः । तल्लक्षणं यथा— 'राधागाली शर्कराकन्दमूला डाकोरादौ जायते क्ष्वेडजातिः' इति ।

रामकर्पूरः (चक्र., च. चि. ३.२६७)
रोहिषः ।

रामकाण्डः (रा. नि. ८.३६)
अपर्वदण्डः ।

रामठः (कै. नि. १.१०३७)
जलापामार्गः ।

रामठम् (सु. उ. ५१.१६)
हिङ्गु (ड०), रमठदेशोद्भवत्वात् ।

रामफलम् (द्र. गु. वि. ३, पृ. २४६)
रामफल ।
Arnnona reticulata Linn.

रामशरः (रा. नि ८.३६)
अपर्वदण्डः ।

रामा (अ. उ. २४.३५)
प्रियङ्गुः ।

रालः (ध. नि. ३.१२१)
सर्जरसः । धूना ।

रालनिर्यासः (कै. नि. १.८०८)
शालः ।

रालशाकम् (भे. चि. १६.४१)
चाङ्गेरीघृते ।

राला (म. पा. ३.५०)
रालः ।

रावणाम्लिका (ड०, सु. सू. ४६.१६३)
शीतफलम् ।
Adansonia digitata Linn.

राष्ट्रिका (ध. नि. १.९३)
बृहती ।

रास्ना (च. सू. ४.१३)
रायसन ।
Pluchea lanceolata Oliver and Hiern.

रास्नादिगणः (चि. क. ४८)
रास्नाद्यः शतावर्यन्तः, वातहरः।
रिङ्गिणी (ग. नि. २.१.३५८)
कण्टकारी। 'रेंगनी' इति लोके।
रीठाकरञ्जः (रा. नि. ९.१८६)
अरिष्टकः।
Sapindus trifoliatus Linn.
रुक् (सु. उ. ४०.५७)
कुष्ठम्।
रुक्मवन्ती (हा. १.१५.२)
शालिभेदः।
रुचकः (ध. नि. ५.२२)
बीजपूरः।
रुजाकरः (अ. सू. १५.२१)
आर्त्तगलः। वरुणादिगणे।
रुदन्तिका (र. चू. ६.१७)
दिव्यौषधिविशेषः रुदन्ती, तल्लक्षणं—'चणच्छदाकारदला दलाग्रगलज्जला सा सुरतीति दिष्टा। रसायनी सैव रुदन्तिकाख्या बध्नाति सूतं खलु जारिताभ्रम्॥' इति।
रुदन्ती (रा. नि. ५.१५)
रुद्रवन्ती, तल्लक्षणं—'चणपत्रसमं पत्रं क्षुपं चैव तथाम्लकम्। शिशिरे जलबिन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका॥' इति।
1. Cressa cretica Linn.
2. Capparis moonii Wight.
रुद्रजटा (च. द. ४०.२०)
रुद्रजडा इति ख्यातम्। (शि.)
जटाधारी।
Celosia cristata Linn.
रुद्राक्षः (रा. नि. ११.१५)
रुद्राक्ष।
Eleocarpus ganitrus Roxb.
रुधिरेम् (ध. नि. ३.१२)
कुङ्कुमम्।
रूबुः (ध. नि. १.२९६)
रक्तैरण्डः।
रूबुकः (ध. नि. १.२९६)
रक्तैरण्डः।
रुहा (च. चि. ३.२६७)
१. वृक्षरुहा। (चक्र.)
२. मांसरोहिणी। (ध. नि. ४.८४)
रूपिका (सु. सू. ४३.३)
अर्कः। (ड०)
रूमजो मस्तगीसारः (सि. भे. ४.१७४)
रुमी मस्तगी। Mastic.
Pistacia lentiscus Linn.
रूमनिर्यासः (सि. भे. ४.९७९)
रूमी मस्तगी।
रेचकम् (ध. नि. ३.१४१)
कङ्कुष्ठम्।
रेचनकः (ध. नि. ३.१३८)
कम्पिल्लकः।
रेची (ध. नि. ३.१३८)
कम्पिल्लकः।
रेणुः (सु. चि. ३७.४०)
पर्पटकः। (ड०)
रेणुकम् (सु. क. २.५)
फलविषम्।
रेणुका (अ. नि. १८२)
स्थूलैला। सुश्रुतोक्तैलादिगणान्तर्गतहेरणुकास्थाने वाग्भटेन तद्गणे एलायुग्म इत्यनेन स्थूलैलाया निर्देशः कृतः।
रेवटचीनी (शा. नि., पृ. ९०७)
(पीतमूलिका) रेवतिका।
रेवतिका (सि. भे. २.६२)
अम्लपर्णी। रेवन्दचीनी।
Rheum emodi Wall.
रेवती (सि. भे. ४.११०७)
रेवतिका (रेवन्द चीनी)।

रेवाचीनी (अ. प्र. ९.५६)
रेवतिका।
रैवतः (सु चि. २९.७)
सोमभेदः।
रैवतकम् (ध. नि. ५.६७)
पालेवतम्।
रोगारिः (स. यो. १.५२४)
सप्तरंगी।
रोचनः (भै. र., पृ. ७२३)
रोहितकः।
रोचनिका (ड०, सु. सू. ३८.२९)
कम्पिल्लकः।
रोचनिकावृक्षः फलारुणरेणुः। (ड०, सु०चि० ४.२७)
रोदिका (अ. उ. २८.३५)
समङ्गा (लज्जालुः)।
रोध्रः (च. सू. ३.४, ९)
लोध्रः। लोध।
Symplocos racemosa Roxb.
रोध्रपुष्पकः (सु. सू. ४६.३)
शालिभेदः। रोध्रपुष्पाकाराः शूका यस्य स रोध्रपुष्पकः। (ड०)
रोध्रयुग्मम् (अ. हृ. सू. १५.४१)
रोध्रः शावररोध्रश्च।
रोध्रशूकः (अ. सू. ६.१)
शालिविशेषः।
रोमफलम् (ध. नि. ५.३९)
भव्यम्।
रोमफलाख्यम् (अ. द., सू. ६.११९)
नारिकेलम्।
रोहा (च. चि. ३.२६७)
समङ्गा (लज्जालुः)।
रोहिणी (च. सू. ४.१०)
१. मांसरोहिणी।
२. हरीतकी। (ध. नि. १.२०६)
३. कटुका। (ध. नि. १.३७)
४. दिव्यौषधिविशेषः तल्लक्षणं यथा—'शणपुष्पदलाकारदलपुष्पा च दुग्धयुक्। सा रोहिणीति निर्दिष्टा रसराजस्य बन्धिनी॥' इति। (र. चू. ६.४९)
रोहितकः (च. चि. १३.१४९)
रोहीतकः।
रोहित्यः (म. पा. २.२७)
वनमेथिका।
रोहिषम् (ध. नि. १.८०)
१. कतृणम्।
रूसा घास। Rusa grass.
Cymbopogon martinii Wats.
२. स्थावरविषविशेषः (च. चि. २३.१२)
रोहीतः (सु. उ. १७.४१)
रोहीतकः।
रोहीतकः (च. चि. ७.१२९)
'रोहिड़ा' इति ख्यातः। (चक्र.)
रोहेड़ा।
Tecomella undulata (G.Don) Seem.
रोहेडकः (नि. शे. १.१४७)
रोहीतकः।

ल

लंका (द्र. गु. वि. २, पृ. ३१४)
लाल मिर्चा। Chilleis.
Capsicum annuum Linn.
लकुचम् (च. नि. २.४)
बड़हल।
Artocarpus lakoocha Roxb.
लक्ष्मणा (च. सू. २७.९९)
१. शाकविशेषः। पुंसवने प्रयुक्तः (सु. शा. २.३२), तत्र डल्हण इत्थं व्याख्याति—लक्ष्मणालक्षणं तु-'पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छितच्छदा। लक्ष्मणा पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत्॥' इति।
२. श्वेतकण्टकारी। (ध. नि. १.९७)
प्रतिनिधिद्रव्यम्।

लक्ष्मीः (सु. सू. १९.२९)
१. शमी। (ड०)
२. व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
लगुडः (ध. नि. ४.२)
रक्तकरवीरः।
लघु (च. द. २१.९३-९४)
अगुरु (नि.)।
लघुकक्कोलकम् (ड., सु. सू ४६.२०२)
कटुका (फलम्)।
लघुकच्छूः (सो. नि. १.६४८)
वातविध्वंसिनी सन्ततिवर्धनी चौषधिः।
लघुकण्टकारिका (ड., सु. चि. १२.९)
क्षुद्रा।
लघुकाश्मर्यः (रा. नि. ८.१०१)
कट्फलः।
लघुपत्रा चिल्ली (अ. सू. ६.९६)
यवशाकविशेषः। (अ. द.), वास्तुकभेद इत्यर्थः।
लघुब्राह्मी (रा. नि. ५.१५१)
ऐन्द्री।
लघुराजगिरिः (शा. नि., पृ. ९३३)
राजगिरिविशेषः।
लङ्का (रा. नि. १६.१७४)
त्रिपुटकलायाः, 'खेसारी' इति लोके।
लज्जालुः (प्रि. नि. ३.७८)
१. लजौनी।
Mimosa pudica Linn.
२. समङ्गा। (रा. नि. ५.१६०)
लज्जावती (रा. मा. २९.५)
लज्जालुः।
लज्जिका (हे., सु. सू. १५.३७)
समङ्गा।
लट्वा (अ. चि. ११.७)
कुसुम्भबीजम्। (ध. नि. ६.११८)
लट्वाकः (अ. सू. ६.९३)
कुसुम्भः।

लता (च. चि. ४.७६)
१. प्रियङ्गुः। (चक्र.)
२. श्यामदूर्वा। (चक्र., च. सू. ४.१०)
३. वल्ली। (रा. नि. २.३२)
४. लताकस्तूरिका। (शि., च. द. २२.३०२)
५. मञ्जिष्ठा। (ड., सु. क. ५. ६८)
लताकरञ्जः (रा. नि. ८.२४)
कण्टकिकरञ्जः।
लताकस्तूरिका (सु. सू. ४६.२०४)
लताकस्तूरी।
Hibiscus abelmoschus Linn.
लताबृहतिका (प. र. ३६)
बृहतीविशेषः।
लतार्कः (ध. नि. ४.७१)
हरितपलाण्डुः।
लम्बा (च. क. ३.३)
१. कटुकालाबूः।
२. पत्रविषम्। (सु. क. २.५)
लम्बिनी (र. चू. ६.३५)
दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा— 'लम्बिनीत्युदिता वल्ली तत् पुरः कुसुमान्विता। तिक्ता रक्तपयेत्युक्ता तत्फला रसबन्धिनी॥' इति।
लवङ्गम् (च. सू. ५.७७)
लौंग, लवंग। Clove.
Syzygium aromaticum (Linn.) Merr. and L.M. Perry
लवङ्गकलिका (रा. नि. १२.८४)
लवङ्गम्।
लवङ्गवल्ली (च. द. २२.२७५)
लवंगलता, लवलिका।
Lavanga scandens Ham.
लवणम् (च. चि. १.२४)
१. ज्योतिष्मतीबीजम्।
२. शाकविशेषः। (सि. भे. २.२४८)
लवणतृणम् (रा. नि. ८.५७)
तृणविशेषः। लोनी, लोनिया।
Salsola sp.

लवणा (च. चि. १.३.१५)
ज्योतिष्मती। (ध. नि. १.२६७)
लवणिका (ड०, सु. चि. ७.२४)
ब्राह्मी।
लवणी (क. का. ४.३३)
लवणिका।
लवनी (श. च. १.१४)
रामफलम्। नोना।
लवलिका (च. द. ५४.१०९)
लवङ्गः (नि.), लवङ्गवल्लीत्यर्थः।
लवली (द्र. गु. वि. ३, पृ.. २५८)
अम्लफलविशेषः।
हरफारेवड़ी।
Cicca acida (Linn) Merr.
लशुनम् (च. सू. २.५)
रसोनः।
लशुनदण्डः (र. चू. ८.४२)
वज्रदण्डादिवर्गे पाठतो रसौषधिविशेषः।
लशुनवल्ली (र. चू. ६.१६)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'नाम्ना लशुनवल्ली च तद्दलैः सदृशच्छदा। क्षरत्क्षीरा सुकन्दा च रसं बध्नाति वेगतः॥' इति।
लाक्षाप्रसादनः (ड., सु. सू. ३८.१४)
लोध्रः। लाक्षां प्रसादयतीति।
लाक्षावृक्षः (ध. नि. ५.९)
कोशाम्रः। चोरकपत्र इति डल्हणः (सु. सू. ३८.४८)
लाङ्गलः (अ. सू. ६.३)
शालिभेदः।
लाङ्गलम् (सु. चि. ९.५५)
कलिहारिका। (ड०)
लाङ्गलकम् (च. चि. ७.१०९)
लाङ्गलकीमूलम्।
लाङ्गलकी (च. सू. २७.१०८)
१. कलिहारी।
२. मूलजविषविशेषः। (अ. चि. २३.१२)

लाङ्गलाख्या (सु. चि. १८.३६)
कलिहारी।
लाङ्गलाह्वया (सु. सू. ३७.१३)
कलिहारी।
लाङ्गलिका (अ. सू. ३०.२१)
लाङ्गली।
लाङ्गलिकी (च. शा. ८.३८)
लाङ्गली।
लाङ्गली (च. शा. ८.३४)
१. कलिहारी।
Gloriosa superba Linn.
२. नारिकेलः। (ध. नि. ५.७४)
लाङ्गशाकम् (भे. सं. सू. २८.३८)
त्रिपुटशाकम्, 'लांग' इति लोके प्रसिद्धम्।
लाङ्गूलः (च. सू. २७.८)
शालिविशेषः।
लाङ्गूलिका (रा. नि. ४.११७)
पृश्निपर्णी।
लाङ्गूली (सु. सू. १९.२९)
कपिकच्छुः। (ड०)
लाजपुष्पः (अ. र. ४.८९)
करञ्जः।
लाटपर्णम् (ध. नि. २.५०)
त्वक्।
लामज्जम् (सु. क. १.३५)
लामज्जकम्।
लामज्जकम् (च. सू. ३.२९)
उशीरभेदः।
बं. – गन्धवेना।
Cymbopofon nardus (Linn) Rendle.
लावाक्षकः (सु. सू. ४६.१२)
व्रीहिविशेषः।
लावुकः (भे. सं. सू. ५.५)
अलाबूः।

लिङ्गदण्डः (अ. प्र. ९.३७)
शाकविशेषः ।
लिङ्गवर्धनः (श. च. १.६)
दन्तशठः ।
लिङ्गवर्धनी (श. च. १.१३४)
अपामार्गः ।
लिङ्गिका (भा. प्र. चि. १.४१९)
शिवलिङ्गी ।
लिङ्गिनी (रा. नि. ३.१६)
शिवलिङ्गी, पचगुरिया ।
Bryonopsis laciniosa (Linn) Naud.
लिङ्गबीजा (अ. नि. २७६)
लिङ्गिनी ।
लिम्पाकः (श. च. १.१२)
मधुकर्कटी ।
लीची (प्रि. नि. ८.६१)
लीची । फलविशेषः ।
Litchi chinensis Gaertn.
लुङ्गः (ध. नि. ५.२३)
बीजपूरः ।
लेखशाटकः (नि. शे. १.११९)
श्लेष्मातकः । लेखं पत्रं शाटयति संश्लेषयतीति ।
लेखसारः (लेखसाटः ?) (कै. नि. १.६१४)
श्लेष्मातकः ।
लेख्यपत्रः (ध. नि. ५.६८)
तालः । तालपत्रस्य लेखने प्रयुक्तत्वात् ।
लोचमर्कटः (ध. नि. २.९२)
अजमोदा ।
लोट्टाकः (च. सू. २७. १००)
लोट्टामारिषः (चक्र.), मारिषविशेषः ।
लोट्टामारिषः (चक्र., च. सू. २७.१००)
लोट्टाकः ।
लोणिका (च. सू. २७.१०२)
नोनीशाक ।
Portulaca quadrifida Linn.
लोणी (सो. नि. २.४७४)
लोणिका ।
लोणीका (च. चि. १४.१२३)
लोणिका ।
लोणीदला (प्रि. नि. ३.१२०)
ऐन्द्री ।
लोध्रः (च. सू. ४.९)
लोध ।
Symplocos racemosa Roxb.
लोमशा (अ. चि. २२.१६)
१.भूतकेशी । (ध. नि. ३.४७)
२. वचा । (रा. नि. ६.८)
लोहम् (प्रि. नि. १.७०)
'लोहं कृष्णगुरुत्वतः' । अगुरु ।
लोहदण्डः (र. चू. ८.४२)
वज्रदण्डादिवर्गे रसौषधिविशेषः ।
लोहबाणः (सि. भे. २.१३२)
लोहबान ।
Styrax benzoin Dryand.
लोहमारः (हे., अ. हृ. सू. ६.१००)
पत्तूरः ।
लोहवालः (च. सू. २७.९)
शालिभेदः ।
लोहितचन्दनम् (च. चि. ४.१०२)
रक्तचन्दनम् ।
लोहितयष्टिका (अ. चि. १९.३८)
मञ्जिष्ठा ।
लोहितशालिः (च. सू. १५.१६)
शालिविशेषः ।
लोहिता (अ. चि. २१.६२)
मञ्जिष्ठा ।
लोहितिका (सु. चि. ११.१०)
मञ्जिष्ठा । (ड०)
लौहित्यः (च. सू. २७.१७)
कुधान्यविशेषः ।

व

वंशः (च. सू. १४.३१)
बांस ।
Bambusa arundinacea Willd.
वंशकः (च. सू. २७.२३८)
इक्षुभेदः ।
वंशकरीरः (सु. सू. ४६.२९०)
वंशाङ्कुरः । (ड०)
वंशकलायः (च. चि. ३०.२५८)
वंशकरीरः ।
वंशक्षीरी (कै. नि. १.२१९)
वंशरोचना ।
वंशजः (सु. सू. १२.३५)
वंशकरीरः, वंशाङ्कुर इति यावत् । (ड०)
वंशजा (ध. नि. २.५५)
वंशरोचना ।
वंशपत्रिका (चक्र., च. सू. २६.८४)
जातुशाकम् ।
वंशपत्री (रा. नि. ८.५४)
१. तृणविशेषः ।
२. हिङ्गुपत्री । (ध. नि. २.४०)
वंशरोचना (ध. नि. २.५५)
वंशाभ्यन्तरे रोचनावच्छुभ्रसान्द्रनिर्यासः ।
वंशलेखनम् (च. चि. १८.७३
वंशनीलिका । (चक्र.)
वंशलोचनम् (पा.) (च. चि. १८.७३)
वंशरोचना ।
वंशविदलः (सु. चि. २७.८)
वंशकम्बिका ।
वंशावलेखः (सु. चि. १८.२०)
वंशत्वक् । (ड०)
वंशावलेखनम् (सु. उ. २१.१५)
वंशाच्छोलनम् । (ड०)
वंशी (अ. सं. उ. ६.३८)
गिरिकर्णिका (इ)
वकपत्रः (शि., च. द. २६.७३)
वङ्गसेनः (अगस्त्यः) ।
वकपुष्पः (ड०, सु. सू. ३८.१०)
बुकः (वसुकः) ।
वकपुष्पिका (भै. र., पृ. २३३)
अगस्त्यः ।
वकमः (भै. र., पृ. ९१२)
पत्तङ्गः ।
वकायनः (प्रि. नि. १.१८६)
पर्वतनिम्बः महानिम्ब इति प्रसिद्धः ।
वकालुकः (ड०, सु. सू. ४६.३०९)
वराहकन्दः ।
वक्रम् (ध. नि. ३.५३)
तगरम् ।
वक्रकण्टः (ध. नि. ८.३१)
खदिरः ।
वक्रपुष्पः (रा. नि. १०.१३)
अगस्तिः ।
वक्त्राधिवासनः (ध. नि. ५.२०)
नारङ्गः ।
वङ्गसेनः (प. र. ६१८)
अगस्तिः ।
वचा (च. सू. २.९)
वाक्शक्तिवर्धकत्वाद् वचा ।
बच, घोड़वच ।
Acorus calamus Linn.
वचाचतुष्टयम् (प्रि. नि. ३.४४)
वचा हैमवती चैव कुलञ्जनमथापि च । वचाचतुष्टयं प्रोक्तं द्वीपान्तरवचायुतम् ॥' इति ।
वच्छूलः (सो. नि. १.६७६)
बब्बूलः ।

वज्रः (अ. चि. १९.१९)
स्नुही ।
वज्रकण्टकः (ध. नि. १.२३५)
स्नुही ।
वज्रकन्दः (ग. नि. २.३३.३८)
कन्दविशेषः ।
वज्रकन्दिका (र. चू. ७.५)
रसौषधिविशेषः ।
वज्रदण्डः (र. चू. ८.४२)
वज्रण्डादिवर्गस्याद्यो रसौषधिविशेषः ।
वज्रदण्डादिवर्गः (र. चू. ८.४२-४४)
वज्रदण्डाद्यो विमलान्तः, यथा— 'वज्रदण्डादिवर्गोऽयं श्रेष्ठोऽतीव रसायने । सर्वव्याधिहरः श्रेष्ठो जरामृत्युविनाशनः ॥' इति ।
वज्रदन्ती (अ. प्र. ९.७२)
Potentilla sp.
वज्रनागः (स. यो. २.११७)
वत्सनाभः ।
वज्रप्रोक्ता (सु. उ. ६०.४८)
वज्रवल्ली (अस्थिसंहारः) । वज्रकन्द इति डल्हणः ।
वज्रवल्ली (कै. नि. १.१५९३)
१. अस्थिसंहारः ।
२. दिव्यौषधिविशेषः, यथा— 'कोरण्टपत्रच्छदनोपमानप्रसूनपत्रा च सदुग्धकन्दा । सा वज्रवल्ली कटुतिक्तसारा वज्राङ्कपत्रा रसबन्धिनी च ॥' इति ।
वज्रवृक्षः (सु. सू. ३८.२०)
सेहुण्डः, मुष्ककादिगणे पठितः ।
वज्राख्यः (सु. चि. ९.५५)
सेहुण्डः ।
वज्राण्डी (भा. प्र. चि. ४१.५९)
वनसूरणः । यथा— 'वज्राण्ड्याः कर्षमात्रायाः कल्कं दध्यादिवेष्टितम् । निगिलेद् वारिणा नित्यमुदरव्याधिशान्तये ॥' इति ।
वज्रान्नम् (सि. भे. ४.२०)
बाजड़ा ।
Pennisetum typhoides Burm. f. Stapf. & Habbard.
वज्रिणी (र. चू. ८.११)
व्याघ्रिकादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः ।
वज्री (ग. नि. ३. २.३२)
स्नुही ।
वञ्जुलः (च. सू. ४.१८)
१. वेतसः । (चक्र.)
२. जलवेतसः ।(ध. नि. ५.११७)
वटः (च. सू. ४.१५)
मूत्रसङ्ग्रहणीयगणे पठितः ।
Ficus bengalensis Linn.
वटपत्रः (सो. नि. १.५१३)
अर्जकविशेषः ।
वटपत्रिका (ड., सु. उ. ६०.४८)
मोहनवल्लिका ।
वटपत्री (रा. नि. ५.२११)
पाषाणभेदविशेषः ।
वटादिः (च. सि. ६.५०)
१. न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनानां वर्गः । (चक्रः)
२. न्यग्रोधादिगणः । (अ. द., अ. हृ. चि. ५७१)
वटुः (सो. नि. २.३९३)
वड्डैला (स. यो २.३६)
बृहदेला ।
वत्सकः (च. सू. ३.४)
कुटजः, वत्सदेशे बाहुल्येन जातत्वात् ।
वत्सकादिः (अ. हृ. सू. १५.३३)
वत्सकाद्यः पञ्चकोलकान्तो गणः शूलादिषु प्रशस्तः ।
वत्सनाभम् (च. चि. २३.११)
स्थावरविषविशेषः, कन्दस्य वत्सनाभ्याकृतित्वात् ।
वत्सनाभः ।
बछनाग, मीठा विष ।
Aconitum chasmanthum Stapf ex Holmes

वत्सनाभिः (स. यो., पृ. ४८१)
वत्सनाभः ।
वत्सपुत्रिका (ड., सु. सू. ४६.२५४)
वत्सादनी, 'वत्सवतिया' इति लोके ।
Cocculus hirsutus (Linn). Diels.
वत्सादनी (ध. नि. १.१)
गुडूची ।
वत्साह्वयः (सु. चि. ३८.४४)
कुटजः ।
वधूः (ध. नि. ३.६२)
स्पृक्का ।
वनकदली (ध. नि. ४.७९)
कदलीविशेषः ।
वनकार्पासिका (ड., सु. नि. २.१०)
तुण्डिकेरी ।
वनकूष्माण्डवल्ली (र. चू. ७.९)
रसौषधिविशेषः ।
वनचम्पकः (रा. नि. १०.२४३)
चम्पकविशेषः ।
वनज्योत्स्ना (स. यो. १.४७५)
वनचित्रकः (स. यो. २.१०९)
वनपलाण्डुः (द्र. गु. वि. २, पृ. २०६)
कोलकन्द ।
Urginea indica Kunth.
वनतिक्तकम् (च. सू. २७.९४)
पथ्यसुन्दरम् । (चक्र.)
Mollugo sp.
वनत्रपुषी (द्र. गु. वि. २, पृ. ८३३)
बनककड़ी ।
Podophyllum hexandram Royle.
वनदमनकः (शा. नि. ४, पृ. ३९७)
दमनकविशेषः ।
वनपिप्पली (रा. नि. ६.१२२)
पिप्पलीविशेषः ।
वनपीलुकम् (र. चू. ८.१८)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।
वनबिम्बी (प्रि. नि. २.६७)
जंगली कुन्दरु ।
वनबीजपूरकः (रा. नि. ११.३४)
बीजपूरभेदः ।
वनमल्लिका (रा. नि. १०.२३६)
नेपाली ।
वनमाला (र. चू. ७.६)
रसौषधिविशेषः ।
वनमालिका (ध. नि. ५.१४०)
नेपाली ।
वनमुद्गः (सु. सू. २०.५)
१. वने स्वतो जातः मुद्गः ।
२. मकुष्ठकः । (ध. नि. ६.९२)
वनमेथिका (म. नि. २.२७)
१. वने जाता मेथिका
Melilotus parviflora Desf.
२. हिस्फित्थः । (ध. नि. ६.१०१)
वनबर्बरिका (, सु. सू. ३८.१८)
'सउहा' इति नाम्ना जेजीभुक्तौ प्रसिद्धा ।
सुमुखः ।(सु. सू. ४६.२२१)
वनवासिका (ड०, सु. सू. ३८.२४)
वराङ्गम् (त्वक्) ।
वनशृङ्गाटः (नि. शे. २.१९९)
गोक्षुरः ।
वनसर्षपः (भै. र., पृ. १०१)
सर्षपविशेषः ।
वनस्पतिः (च. सू. १.७१)
१. फलैर्वनस्पतिरिति विना पुष्पैः फलैर्युक्ता वटोदुम्बरादयः । (चक्र.)
२. वनस्पतयः क्षीरिवृक्षाः । (ड०, सु. उ. १७.४२)
३. वटः । (ध. नि. ५.७६)
वन्दाकः (सु. चि. ६.१३)
बाँदा ।
Loranthus longiflorus Desr.

वन्ध्याककोंटकी (सो. नि. १.२२०)
कर्कोटकीविशेषः ।
वन्ध्याककोंटिका (शा. सं. २.५.२४)
वन्ध्याककोंटी ।
वन्यकुलत्थः (सु. सू. ४६.३८)
Cassia absus Linn.
वन्यजीरः (ध. नि. २.७२)
अरण्यजीरकः ।
काली जीरी, सोहराइ ।
Centratherum anthelminticum Kuntze.
वन्यतुम्बुरु (च. सू. ३.८)
तुम्बुरु ।
वमनी (ध. नि. १.२००)
शणपुष्पी ।
वयःस्था (ध. नि. १.२०५)
१. हरीतकी ।
२. गुडूची ।
३. ब्राह्मी । (चक्र, च. सू. ४.१८)
४. आमलकी । (ध. नि. १.२१५)
वयस्या (भा. नि. १.६)
हरीतकी ।
वरकः (च. सू. २७.१४)
षष्टिकविशेषः ।
वरका (कै. नि. ३.१०४)
शरबीजम् ।
वरटिका (ड., सु. सू. ४६.२१)
वरकः, शाकम्भरीभूमौ प्रायशः । (ड०)
वरणी (ध. नि. २२१)
दन्तीविशेषः ।
वरतिक्तः (ध. नि. १.४५)
पर्पटः ।
वरतिक्ता (ध. नि. १.६९)
पाठा ।
वरदारुः (सु. क. २.५)
पत्रविषविशेषः ।
वरवर्णिनी (ध. नि. १.५३)
हरिद्रा ।
वरवास्तुकम् (सु. उ. १७.५०)
टङ्कवास्तुकम् ।
वरा (भा. नि. १.४२)
१. त्रिफला ।
२. रसौषधिविशेषः रक्तस्नुह्यादिगणे पठितः । (र. चू. ८.२६)
वराङ्गम् (ध. नि. २.५०)
त्वक् ।
वराटिका (क. का. ४.२९)
वरटिका ।
वरालम् (स. यो. ३.७०)
लवंगम् ।
वराहकन्दः (सु. सू. ४६.३०९)
'बकालुक' इति प्रसिद्धः । (ड०)
वराहकर्णी (ध. नि. १.२७२)
अश्वगन्धा ।
वराहक्रान्ता (चक्र., च. सू. ४.९)
समंगा (लज्जालुः) ।
वरिट्टिका (कै. नि ३.१०४)
शरबीजम् ।
वरी (ध. नि. १.२९१)
शतावरी ।
वरुकः (सु. सू. ४६.२१)
कुधान्यविशेषः ।
वरुणः (प्रि. नि. १.१६२)
'वरुणस्तिक्तशाकः स्यात् त्रिपर्णोऽरुणपुष्पकः । फलं निम्बुकवद्रक्तं पक्वे सति प्रजायते ।'
बर्ना ।
Crataeva nurvala Buch-Ham.
वरुणकः (सु. चि. १२.५)
वरुणः ।

वर्जरी (शा. नि. ९, पृ. ६१३)
साजकः, वज्रान्नम् ।
वर्णकः (सु. उ. १०.१०)
कम्पिल्लकः ।
वर्णभेदिनी (ध. नि. ३.१६)
प्रियङ्गुः ।
वर्णविलासिनी (ध. नि. १.५४)
हरिद्रा ।
वर्तुलकलायाः (चक्र., च. चि. २१.७७)
हरेणवः ।
वर्तुलपर्णा (र. चू. ८.२६)
रसौषधिविशेषः रक्तस्नुह्यादिगणे पठितः ।
वर्धमानः (ध. नि. १.२९५)
एरण्डः ।
वर्धमानकः (च. सि. १०.१९)
एरण्डः, यथा—'बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिस्तथा । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्यौ वर्धमानकः ॥' इति दृढबलोक्ते दशमूले ।
वर्षाभूः (शि., च. द. १.२६६)
रक्तपुनर्नवा ।
वल्कम् (रा. नि. २.२२)
त्वक् ।
वल्कतरुः (रा. नि. ११.७१)
पूगः ।
वल्कद्रुमः (रा. नि. ९.२२)
भूर्जः ।
वल्कलम् (रा. नि. २.२२)
त्वक् ।
वल्लः (अ. सू. ७.३२)
निष्पावः । (हे.)
वल्लिकण्टारिका (रा. नि. ४.३)
अग्निदमनी ।
वल्लिसूरणा (रा. नि. ३.३९)
अत्यम्लपर्णी ।
वल्ली (रा. नि. २.३२)
लता ।
वल्लीकरञ्जः (षो. ह. ३.७९)
कण्टकिकरञ्जः ।
वल्लीखदिरः (शा. नि. ६. पृ. ५०७)
लताखदिरः ।
Acacia pennata Willd.
वल्लीजम् (ध. नि. २.८८)
मरिचम् ।
वल्लीतरुः (ग. नि. २.१९.२०१)
वीरतरुः । वल्लीतर्वादिगुडिकायां सर्वाङ्गवाते ।
वल्लीपलाशिका (अ. नि. ५)
क्षीरविदारी ।
वल्लीपाटलिका (शा. नि. ३, पृ. २०१)
पाटलाविशेषः ।
वल्लीफलानि (च. चि. २०.२२)
वल्लीफलानि जीमूतेक्ष्वाकुप्रभृतीनि । (चक्र.)
वृद्धवाग्भटश्च 'वल्लीफलानां प्रवरं कूष्माण्डं वातपित्तजित्' इति (अ. सं. सू. ७.१३४)
Cucurbitaceous fruits.
वल्लीबृहती (कै. नि. १.५८)
बृहतीविशेषः ।
वल्लीयकः (सो. नि. १.६६९)
वल्लीशिम्बः (कै. नि. २.६४)
निष्पावभेदः ।
वल्लीसिंही (कै. नि. १.६६)
लताबृहती ।
वशिरः (च. सू. ४.१५)
मूत्रविरेचनीये महाकषाये पठितः ।
अपामार्गभेदः रक्तः, यथा— 'अन्यो वृत्तफलो रक्तबिन्दुको कपिपिप्पली । वशिरो मर्कटी कुण्ठः प्रत्यक्श्रेणी खरच्छदः ॥' इति (कै. नि. १.१०३५)
वशिरम्— श्वेतसूर्यावर्तः ।
वसन्तदूती (ध. नि. १.१२०)
पाटला ।

वसिरः (सु. सू. ३८.१०)
वशिरः ।
वसु (ध. नि. १.१८५)
वृद्धिः ।
वसुकः (सु. सू. ४६.१९०)
१. बुकः 'वकपुष्प' इति लोके; शिवमल्लिका (सु. सू. ३९.७) ।(ड०)
बगहुल, बृहद् बकुल ।
Osmanthus fragrans Lour.
२. राजार्कः । (ध. नि. ४.१६)
वसुच्छिद्रा (ध. नि. १.१२७)
महामेदा ।
वसुवहा (सि. नि. २८)
रास्ना ।
वसुस्रवा (सि. नि. ७२)
शल्लकी ।
वसुहट्टकः (चक्र., च. सू. ४.१२)
वसुकः ।
वस्त्रधावनः (प्रि. नि. १.२५०)
अरिष्टकः ।
वस्त्ररञ्जनम् (ध. नि. ६.११८)
कुसुम्भम् । वस्त्ररञ्जने प्रयोज्यम् ।
वस्त्रभूषणा (ध. नि. १.१८)
मञ्जिष्ठा ।
वह्निः (सु. चि. ९.४७)
चित्रकः ।
वह्निपुष्पा (ध. नि. ३.९०)
धातकी ।
वह्निमन्थः (सो. नि. २.१५२)
अग्निमन्थः ।
वह्निमारी (र. चू. ८.१६)
व्याघ्रिकादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः ।
वह्निशिखा (रा. नि. ४.१८)
कलिकारी ।

वांशिकः (अ. सू. ५.४५)
इक्षुभेदः, नीलेक्षुरिति हेमाद्रिः ।
वांशी (सो. नि. २.२८९)
वंशरोचना ।
वाकेरी (द्र. गु. वि. २, पृ. ८३०)
Caesalpinia digyna Rottl.
वागुजी (भै. र, पृ. ९४८)
बाकुची ।
वाजिगन्धा (सु. चि. ३७.१२)
अश्वगन्धा ।
वाजिदन्तकः (श. च. १.१५९)
वासकः । अश्वदन्ता इव श्वेतपुष्पाण्यस्येति ।
वाजिदन्ता (रा. नि. ४.२९)
वासा ।
वाटियापत्रम् (शि. च. द. २२.३००)
गन्धपत्रम् ।
वाट्यपुष्पम् (ध. नि. ७.४४)
चन्दनं त्रिभागकुङ्कुमयुतम्, उक्तं हि— 'त्रिभागकुङ्कुमं यच्च तदुक्तं वाट्यपुष्पकम्' इति ।
वाट्यपुष्पी (च. सू. ४.१८)
बलाभेदः । प्रजास्थापनमहाकषाये । अतिबलेति धन्वन्तरिः । (ध. नि. १.२८६)
वाट्याभिधाना (अ. चि. १४.३६)
बला ।
वाट्यायनी (च. सू. ४.९)
बला । महाबलेति धन्वन्तरिः । (ध. नि. १.२८२)
वाट्याह्वा (अ. चि. १४.५०)
बला ।
वातघ्नम् (सु. चि. १६.४)
१. वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि, अन्ये तु वातघ्नः शोभाञ्जनकः इति । (ड०)
२. दशमूलम् । (शि., च. द. ४३.२)
वातघ्नमूलम् (च. द. ४३.२)
दशमूलम् (शि.) ।

वातघ्नवर्गः (अ. हृ. उ. २५.६२)
भद्रदार्वादिः । (शि.) ।
वातङ्गिनी (अ. र. ६.६६)
वातिङ्गनः ।
वाततुम्बी (अ. प्र. ७.४८)
वाततुम्ब्यर्कः दन्तक्रिमिरोगे हितः ।
वातपोथः (ध. नि. ५.१६१)
किंशुकः ।
वातरक्तारिः (श. च. १.१२३)
गुडूची ।
वातवैरी (भा. नि. ५.१२३)
वातादः ।
वातहराः गणाः (च. चि. २८.१८२)
दशमूलादयः ।
वातहरौषधानि (सु. चि. ४.२९)
भद्रदार्वादीनि । (ड०)
वातादः (भा. नि. ५.१२३)
वातामः ।
वातामः (सु. सू. ४६.१८७)
मज्जमधुरस्निग्धो दृगाकारः । (ड०)
बादाम ।
Prunus amygdalus Batsch.
वातामादि (अ. हृ. सू. ६.१२३)
वातामादि प्रियालान्तम् (हे.), वातामाभिषुकाक्षोड-मुकूलकनिकोचकोरुमाणप्रियालानीत्यर्थः ।
मेवा ।
Dry fruits.
वातारिः (रा. नि. ८.४४५)
एरण्डः ।
वातिङ्गनः (प. र, ३६०)
वार्ताकुः ।
बैंगन ।
Solanum melongena Linn.
वातिङ्गिनी (कै. नि. १.५७६)
वार्ताकी (स्वल्पवातिङ्गनः) ।

वानम् (रा. नि. २.३१)
शुष्कं फलम् ।
वानप्रस्थः (ध. नि. ५.४५)
मधूकः ।
वानस्पत्यः (च. सू. १.७१)
१. पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि' इति पुष्पानन्तरं फलभाज इत्यर्थः । (चक्र.)
आम्रादयः ।
वानीरः (रा. नि. ९.१७)
जलवेतसः ।
वाप्यम् (च. चि. ७.१३०)
कुष्ठम् । (चक्र.)
वामनगणः (अ. प्र. ९.२)
ज्योतिष्मती च हेमाङ्गा तलिता नागिनीफलम् । माक्षिका देवदासी च गणोऽयं वामनः स्मृतः ॥' इति ।
वामनी (सो. नि. २.५६०)
'वामन्यम्लरसा सिध्मसर्पदष्टविषापहा' इति ।
वायसजङ्घा (अ. चि. १९.७६)
काकजङ्घा ।
वायसपीलुकः (च.चि. २३.२१६)
काकपीलुः, कुपीलुरित्यर्थः ।
वायसी (च. चि. १२.६३)
काकमाची ।
वायसोली (ध. नि. १.१३२)
काकोली ।
वारंद्यपुष्पा (स. यो. ५.६८)
वारणकः (अ. सू. १७.७)
वरुणः ।
वारणकेशरम् (सु. उ. ५०.२४)
नागकेशरम् ।
वाराहमदनः (रा. नि. ८.२८)
मदनभेदः ।
वाराहिका (शि., च. द. २०.३५)
शूकरी ।

वाराही (च. द. ६७.१५)
वराहकन्दः, तल्लक्षणं यथा— 'ताम्बूलसदृशैः पत्रैर्ग्रन्थिभिः समलङ्कृतम्। सर्जार्जुननिभैः पुष्पैः शोभते च सुगन्धिभिः॥ वराहच्छविवर्णेन पिच्छिलेन सुवर्चसा। कन्देन कटुतिक्तेन नीलोत्पलसुगन्धिना॥ जायते सा गिरौ रम्ये विन्ध्ये श्रीपर्वते तथा' इति (शि.)
वाराहीकन्द।
Dioscorea bulbifera Linn.

वारिजम् (च. चि. ४.१०७)
कमलम्।

वारिदः (सु. चि. ३८.७०)
मुस्तः।

वारिपर्णी (कै. नि. १.१४६७)
जलकुम्भी।

वारिसंभवम् (ध. नि. ३.४१)
लवङ्गम्।

वारुणः (च. सू. १४.३१)
वरुणः।

वार्ताकम् (सु. सू. ४६.२६२)
१. वृन्ताको वर्तुलफलः'बइगण' इति लोके (ड०)। वातिङ्गनः।
२. बृहतीफलम् (वार्त्ताकी बृहती, तस्याः फलम्)।

वार्त्ताकिनी (सो. नि. १.१६२)
वातिङ्गनः।

वार्ताकी (ध. नि. १.९३)
१. बृहती।
२. वृन्ताकी। (ध. नि. १.१०१)

वार्ताकुः (सु. चि. ४.३१)
वातिङ्गनः।

वार्धिपत्रकः (स. यो. ६.९२)
कुलत्थः।

वार्धिफलम् (ग. नि. १.३.२९७)
समुद्रफलम्।

वार्षिकी (ध. नि. ५.१२५)
पुष्पविशेषः।

वालुकम् (ध. नि. १.१७५)
१. त्रपुसविशेषः।
२. एलवालुकम्। (ध. नि. ३.७६)

वालुकी (रा. नि. ७.२५०)
त्रपुसविशेषः।

वावलः (श. च. १.१७)
बब्बूलः।

वासकः (सु. चि. ९.४७)
वासा।

वासन्तः (ध. नि. १.२१२)
१. बिभीतकः।
२. मुद्गः। (ध. नि. ६.८०)

वासन्ती (ध. नि. ५.१२८)
पुष्पविशेषः।

वासा (च. सू. ३.३)
अडूसा, बाकस।
Adhatoda vasica Nees.

वासुका (स. यो. पृ. ४९५)
Indigofera enneaphylla Linn.

वास्तुकम् (च. सू. २७.८८)
बथुआ।
Chenopodium album Linn.

वास्तूकम् (सु. सू. ४६.२५६)
वास्तुकम्।

विकण्टकः (रा. नि. ११.१९)
विशेषेण कण्टका यस्मिन्निति। विकङ्कतः।

विकङ्कतः (सु. चि. ११.१०)
कण्टकिका। (ड०), कटायिका (ड०, सु. चि. १८.१३)
कटाई, बैंचा।
Flacourtia ramontchi L' Herit.

विकसा (च. चि. ८.१७५)
मञ्जिष्ठा। (चक्र.)

विकाणिका (सु. उ. ६०.४७)
मानसरोगोपयुक्त ओषधिविशेषः। काणविकाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ इति डल्हणः।

विकीरणः (ध. नि. ४.१३)
अर्कः। विकीर्यन्ते बीजानि सतूलानि फलस्फोटनादिति।

विक्षीरः (ध. नि. ४.१३)
अर्कः। विशिष्टं क्षीरमस्मिन्निति।

विचकिलः (भा. प्र. चि. ३९.८४)
जातीविशेषः, जाती वा।

विचच्छिन्नः (म. पा. ३.१०१)
पुष्पविशेषः।

विचित्रमारिषः (कै. नि. १.६३६)
मारिषभेदः।

विजया (भा. प्र. चि. १.३२५)
१. हरीतकी। (ध. नि. १.२०५)
२. हरीतकीविशेषः। (सो. नि. २.२०४)
३. भङ्गा— 'भृष्टं तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत्। निद्रानाशेऽतिसोर च ग्रहण्यां पावकक्षये॥' इति।
४. मेदाविशेषः। (ध. नि. १.१२६)
५. दिव्यौषधिः, तल्लक्षणं यथा— 'पीतक्षीराढकीपत्रच्छदना नातिविस्तृता। विख्याता विजयेत्येषा रसबन्धविधौ हिता॥' इति।

विजालिनी (क. का. १५.९)
धामार्गवः।

विटपः (रा. नि. २.२४)
विस्तारः।

विटपकरञ्जः (ड., सु. सू. ३८.६)
कण्टकिकरञ्जः।

विटपशाकः (ड., सु. चि. ९.८०)
शिग्रुः।

विटपी (रा. नि. २.१७)
वृक्षः।

विट्खदिरः (प. र., ३२२)
अरिमेदः, मूलस्य विड्गन्धित्वत्।
गुहिया बबूल।
Acacia farnesiana Willd.

विडङ्गः (च. सू. १.८१)
बायबिडंग।
Embelia ribes Burm. f.

विडालिका (ध. नि. १.१४७)
विदारी।

विडाली (ड., सु. सू. ४४.१६)
विदारी।

वितुन्नकम् (ध. नि. २.६३)
धान्यकम्।

विदारिका (ध. नि. १.१४७)
विदारी।

विदारिगन्धा (च. सू. ४.१७)
शालपर्णी।

विदारिगन्धादिः गणः (सु. सू. ३८.४-५)
विदारिगन्धाद्यः ऋषभ्यन्तः सुश्रुतोक्तः।

विदारिगन्धाद्यो गणः (च. चि. १.१.४२)
लघु पञ्चमूलम्।

विदारी (सु. सू. ३८.४)
विपादिककन्दः कोहलाकारो लोहितकुसुमः, स च द्विविधः दीर्घकन्दो बहुक्षीरः, हस्तिपादकोऽल्पक्षीरः। (ड०) 'बृहत्त्वात् कन्दकायस्य भूमिं दारयतीव सा' इति। (प्रि. नि. २.४३)
विदारीकन्द, बिलाइकन्द, भुँइकोंहड़ा।
Pueraria tuberosa DC.

विदारीकन्दः (च. द. ६५.१५-२५)
राढायां तु भूमिकूष्माण्डः। (नि.)
विदारी।

विदारीवर्गः (अ. हृ. चि. १३.३)
विदार्यादिवर्गः वाग्भटोक्तः। (अ. हृ. सू. १५.९)

विदार्यादिः गणः (अ. हृ. सू. १५. ९-१०)
विदार्याद्यः त्रिपाद्यन्तो वाग्भटोक्तः।

विदुलः (च. सू. ४.१३)
१. हिज्जलः। (चक्र.)
२. जलवेतसः। (कै. नि. १.७६१)

विदुली (वै. म. ३.१०)
विदुलः ।
विद्युच्छिखा (सु. क. २.५)
मूलविषविशेषः ।
विद्रध्यरातिकः (नि. शे. १.८८)
शिग्रुः ।
विद्रुमलता (ध. नि. ३.४३)
नलिका ।
विनक्ताः (भे. सं. सू. २७. २२)
धान्यविशेषः ।
विनिर्दहनी (सु. उ. ४४.२८)
चित्रकः । (द्र. -निर्दहनी)
विपुषा (ध. नि. २.९)
हपुषा ।
विमला (अ. प्र. ९.४)
विरङ्गम् (ध. नि. ३.१४१)
कङ्कुष्ठम् ।
विरला (अ. सू. १५.४१)
तिन्दुकी । (अ. द.)
विरसिका (का. सं., पृ. २५०)
विरेचनफलः (ध. नि. ५.५१)
पीलुः ।
विशल्या (ध. नि. ४.९)
कलिकारी ।
विशाखः (ध. नि. १.२०४)
श्वेतपुनर्नवा ।
विशाला (प्रि. नि. २.३५)
१. इन्द्रायणविशेषः ।
'विशाला तु बृहद्वल्ली महाकालस्तथैव च । फलं वृत्तं सुरक्तं स्याद् दशनारंगाराजिकम् ॥' इति ।
महकार, बड़ी इन्द्रायन ।
Trichosanthes palmata Roxb.
२. दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'श्वेतपत्रा तु या वल्ली श्वेतपुष्पफलान्विता । विशालेति विनिर्दिष्टा सापि पारदबन्धनी ॥' इति ।

विशेषकः (अ. र. ६.४९)
तिलकः ।
विश्वम् (भा. नि. १.४४)
शुण्ठी ।
विश्वग्रन्थिः (ध. नि. ४.९९)
हंसपदी ।
विश्वदेवा (ध. नि. १.२८४)
नागबला ।
विश्वदेवा गाङ्गेरुकी प्रसिद्धा गुडशर्करा (गुलसकरी) इति पूर्वदेशे, अन्ये सितकुसुमां बलामाहुरिति डल्हणः ।
विश्वधूपकम् (ध. नि. ३.२५)
अगुरु । विश्वतो धूपनार्थं व्यवह्रियते इति ।
विश्वभेषजम् (च. सू. २७.४)
शुण्ठी । (भा. नि. १.४४)
विश्वा (सु. चि. ३७.२०)
१. शुण्ठी । (ड०)
२. अतिविषा । (ध. नि. १.१०)
विश्वौषधम् (अ. चि. ३.१२०)
शुण्ठी ।
विषम् (च.चि. १.३.२४)
वत्सनाभः ।
विषखर्परः (सि. भे. ४.४५७)
बिसखपरा ।
Trianthema portulacastrum Linn.
विषखर्परिका (सो. नि. १.६६१)
विषखर्परः ।
विषघ्ना (अ. उ. ६.३९)
अतिविषा । (अ. द.)
विषघ्नी (सु. उ. ६२.३०)
१. हरिद्रा, अन्ये निर्विषामाहुः । (ड०)
२. पाठा । (शि., अ. हृ उ. ६.३८)
३. रसौषधिविशेषः (र. चू. ७.९)
विषतिन्दुः (रा. नि. ९.३५)
कारस्करः ।

विषतिन्दुकः (सो. नि. १.६७८)
कारस्करः, कुपीलुरित्यर्थः ।
कुचला ।
Strychnos nuxvomica Linn.
विषपत्रिका (सु. क. २.५)
पत्रविषविशेषः ।
विषपुष्पकः (ध. नि. १.१६८)
मदनः ।
विषमच्छदः (श. च. १.९)
सप्तपर्णः । विषमसंख्याकानि पर्णान्यस्येति ।
विषमुष्टिः (रा. नि. ४.३८)
विषमुष्टिकः ।
विषमुष्टिकः (सु. सू. ३८.१८)
१. द्रेक्का राजनिम्ब इति प्रसिद्धः । (ड०)
महानिम्बः । (ध. नि. १.३१)
२. कारस्करः (कुपीलुः) (र. त. २४.१६७)
विषमुष्टी (अ. हृ. सू. १५.३०)
विषमुष्टिः ।
विषवर्गः (र. चू. ९.११)
शृङ्गिकं कालकूटञ्च वत्सनाभं च सात्तुकम् । पीतं च विषवर्गोऽयं स वरः परिकीर्त्तितः ॥' इति ।
विषहा (नि. शे. १.१४)
शिरीषः ।
विषा (भा. नि. १.२१४)
अतिविषा ।
विषाख्या (अ. हृ. सू. १५.४०)
शुक्लकन्दा (अतिविषा) । (अ. द.)
विषाणिका (च. सू. १.७८)
आवर्त्तनी । (चक्र.)
विषाणी (अ. हृ. उ. ६.३३)
विषाणिका ।
विषाद्वयम् (अ. हृ. उ. ३९.७९)
अतिविषा शुक्लकन्दा, प्रतिविषा श्यामकन्देति च ।
(द्र. — ध. नि. १.१०)

विषात्रयम् (सो. नि. २.१२१)
'अतिविषा त्रिधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च रक्तिका' ।
(सो. नि. २.१२२)
विष्णुकन्दः (रा. नि. ७.४०)
कन्दविशेषः ।
विष्णुक्रान्ता (ध. नि. ४.११५)
Evolvulus alsinoides Linn.
विष्णुक्रान्ति (स. यो. ३७)
विष्णुक्रान्ता ।
विष्णुप्रिया (ग. नि. २.६.२७)
तुलसी ।
विष्णुवल्लभा (रा. नि. १०.७७)
तुलसी ।
विष्वक्सेनकान्ता (च. सू. ४.१८)
१. प्रियङ्गुः । (चक्र.)
२. वाराही । (ध. नि. ४.९२)
विस्रगन्धा (ध. नि. २.९)
हपुषा ।
विस्रा (ध. नि. २.९)
हपुषा ।
वीरणम् (भा. नि. २.८४)
उशीरयोनिस्तृणविशेषः ।
वीरणमूलकम् (ध. नि. ३.१४)
उशीरम् । 'वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरम्' इति वचनात् (भा. नि. २.८६)
वीरणशिफा (भै. र., पृ. ६२६)
उशीरम् ।
वीरतरः (सु. उ. ९.२०)
वीरतरुः ।
वीरतरादिः (अ. हृ. चि. ११.३८)
वीरतर्वादिः ।
वीरतराद्यः (अ. हृ. चि. ११.३२)
वीरतर्वादिः ।

वीरतरुः (सु. सू. ३८.१२)

वेल्लन्तर इति नाम्ना प्रसिद्धो जांगलदेशे नर्मदातटे चर्मण्वतीनदीसमीपे च, तल्लक्षणमुच्यते— 'वेल्लन्तरुर्जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुण-विलोहितपीतपुष्पः। आदारितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कण्टकी विजलदेशज एष वृक्षः ॥' इति। (ड०)

वेल्लन्तर।

Dichrostachys cineria W. & A.

वीरा (च. वि. ८.१३९)

१. मधुरस्कन्धे पठित ओषधिविशेषः।

२. पोन्नावीर (कासमर्दः)। (स. यो. १.६१)

वीरुध् (च. सू. १.७१)

'प्रतानैर्वीरुध स्मृताः'— (अत्र) प्रतानशब्देन लता गुल्माश्च गृह्यन्ते। (चक्रः)।

गुल्मिनी इति राजनिघण्टुः। (२.३२)

वृकधूमकः (च. सू. २७.१०१)

शाकविशेषः। भूमिशिरीष इति चक्रः।

वृकी (ध. नि. १.७०)

पाठा।

वृक्षः (रा. नि. २.१७)

१. द्रुमः। 'वृक्ष वरणे' धातोः वृक्षते आवृणोति भूमिमिति।

पेड़। Tree.

२. कुटजः। (ड., सु. उ. ४०.६९)

वृक्षकः (ध. नि. २.१३)

कुटजः, ह्रस्ववृक्षत्वात्।

वृक्षकण्टकारिका (ड., सु. सू. ४२.११)

विकङ्कतः।

वृक्षकरञ्जः (ड., सु. सू. ४५.१२५)

करञ्जः।

वृक्षकलम्बुकः (ड., सु. सू. ३८.१२)

वृक्षादनी।

वृक्षकलम्बुका (चक्र., च.चि. ३.२६७)

शीतपर्णी (वृक्षादनी)।

वृक्षजः (सु. उ. ४२.७१)

इन्द्रयवः। (ड०)

वृक्षधूपः (रा. नि. १२.१९२)

श्रीवेष्टकः।

वृक्षबृहती (कै. नि. १.५८)

बृहतीविशेषः।

वृक्षराजः (र. चू. ८.१४)

व्याघ्रिकादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः।

वृक्षरुहा (ध. नि. ४.९७)

वन्दाकः।

वृक्षरोध्रः (ड०, सु. सू. ३८.८)

क्रमुकः।

वृक्षवन्दा (शा. सं. २.२.१०४)

वन्दाकः।

वृक्षादनी (च. सू. ४.१५)

वन्दाकः।

वृक्षाम्लः (च. सू. ४.१०)

१. कोकम।

Garcinia indica Chois.

२. महार्द्रकम्। (शि., च. द. ६.३१)

वृत्तकोशः (ध. नि. १.१७३)

जीमूतः।

वृत्तगुणः (ध. नि. १.८३)

गुण्ठः।

वृत्तगुण्डः (रा. नि. ८.६१)

वृत्तगुणः।

वृत्तपर्णिका (अ. नि. ३५)

पाठा।

वृत्तपुष्पः (ध. नि. ५.१०४)

कदम्बः।

वृद्धः (ध. नि. ४.१०७)

वृद्धदारुः।

वृद्धम् (ध. नि. ३.७३)

शैलेयम्।

वृद्धदारुः (अ. सं. उ. ४९.२०७)

बिधारा।

Argyreia specisa Sweet.

वृद्धिः (सु. सू. ३८.३५)

काकोल्यादिगणेऽष्टवर्गे च पठिता।

Habenaria sp.

वृद्धैला (ग. नि. १.३.४४)

बृहदेला।

वृन्तम् (रा. नि. २.२४)

प्रसवबन्धनम्।

वृन्ताकः (, सु. सू. ४६.२६२)

वार्ताकः (वातिङ्गनः)।

वृन्ताकी (ध. नि. १.१०१)

बृहतीविशेषः (वातिङ्गनः)।

वृन्दा (श. च. १.११६)

तुलसी।

वृश्चिकपत्रिका (ड०, सु. उ. ६२.३१)

वृश्चिकपत्री।

वृश्चिकपत्री (चक्र., च. चि. ९.४४)

बिछाटी।

Tragia involucrata Linn.

वृश्चिकपर्णी (भा., सु. सू. ३८.४)

वृश्चिकपत्री।

वृश्चिका (रा. नि. ५.४०)

वृश्चिकपत्री।

वृश्चिकाली (च. चि. ९.४७)

१. वृश्चिकपत्री। डल्हणस्तु— कण्टकितमेषशृङ्ग-युगाकारफला पाठापत्रा ईषद्रोमशा श्वेतपुष्प-गुच्छा दक्षिणावर्तवल्ली मेषशृङ्गीभेदः इति (सु. सू. ३८.४) (या हि उत्तमारणी इति प्रसिद्धा)।

२. रसौषधिविशेषः। (र. चू. ७.८)

वृश्चियाकः (ड०, सु. सू. ३८.१६)

वृश्चियाशाकः।

वृश्चियाशाकः (ड०, सु. सू. ३८.४)

बिच्छू बूटी

Girardenia heterophylla Decne.

वृश्चीरः (च. सू. ४.१३)

श्वेतपुनर्नवा। (चक्र.)

वृश्चीवः (सु. उ. ३९.२०२)

श्वेतपुनर्नवा। (ड०)

वृषः (च. चि. ५.१२६)

१. वासकः।

२. ऋषभकः। (ध. नि. १.१२५)

वृषकः (च. सू. २३.१५)

वासकः।

वृषकर्णी (अ. हृ. सू. १५.३०)

वृषपर्णिका।

वृषपर्णिका (च. सू. ४.११)

मूषिकपर्णीभेदः 'फञ्जिपत्रिका' इति ख्याता। (चक्र.)

वृषपर्णी (अ. हृ. चि. १७.२७)

वृषपर्णिका।

वृषगन्धा (ध. नि. १)

बस्तान्त्री।

वृषभः (ध. नि. १.१२५)

ऋषभकः।

वृषाकरः (ध. नि. ६.९९)

माषः।

वृष्यकन्दा (ध. नि. १.१४७)

१. विदारी।

२. मुशली। (नि. शे. २.२६४)

वृष्यगन्धा (ध. नि. १.२८६)

अतिबला।

वृष्यवल्ली (ध. नि. १.१४७)

विदारी।

वेगनाम (सु. सू. ४६.२३)

काकादनी।

वेगा (कै. नि. १.७१४)

१. वेगनामा (काकादनी)।

२. ज्योतिष्मती।

वेट्टचन्दनम् (ध. नि. ३.६)
चन्दनविशेषः।
वेणी (च. क. २.३)
जीमूतः।
वेणुः (च. चि. १४.४५)
वंशः।
वेणुका (र. चू. ७.८)
१. रसौषधिविशेषः।
२. फलविषम्। (सु. क. २.५)
वेणुजाः (रा. नि. १६.१२६)
यवविशेषाः।
वेणुपत्रिका (सु. क. १.५३)
वेणुपत्री।
वेणुपत्री (ध. नि. २.४०)
हिङ्गुपत्री।
वेणुयवाः (च. सू. २७.२०)
वंशस्य यवाकारफलानि।
Barley-shaped bamboo fruits.
वेतसः (च. सू. ३.२७)
बेदमुश्क।
Salix caprea Linn.
वेतसाम्लः (सो. नि. २.३१४)
अम्लवेतसः।
वेत्रः (च. सू. ३.२६)
बेंत।
Calamus tenuis Roxb.
वेत्रम् (सु. क. २.५)
पुष्पविषविशेषः।
वेत्रकः (कै. नि. १.१२५१)
वेत्रः।
वेधमुख्यः (ध. नि. ३.९४)
कर्पूरः।
वेनप्पच्या (स. यो पृ. ४८०)
हस्तिशुण्डी।
वेल्लम् (अ. सू. १५.४)
विडङ्गम्। (अ. द.)
वेल्लन्तरः (ड., सु. उ. ९.२०)
वीरतरुः।
वेल्लरिका (अ. सं. उ. ४९.२०७)
वृद्धदारुः।
वेल्लिलम् (स. यो., पृ. ४९६)
Mussaenda frondosa Linn.
वेश्मकुमारिका (रा. मा. २६.८)
गृहकुमारी।
वेष्टकः (रा. नि. १२.१९२)
श्रीवेष्टकः।
वेहणम् (च. द. २१.२७७-७८)
विहणाख्यम् (नि.), सुगन्धिद्रव्यम्।
वैकुंठः (स. यो. १.२५)
तुलसी।
वैजयन्तिका (ध. नि. १.११०)
तर्कारी।
वैजयन्ती (सु. सू. ४२.११)
तर्कारी।
वैणवी (ध. नि. २.५५)
वंशरोचना।
वैदलम् (म. पा. १०. २)
मुद्गादि द्विदलसाधनं धान्यम्।
वैदेही (अ. चि. ३.५५)
पिप्पली, विदेहसंभवत्वात्।
वैदेहिका (अ. हृ. उ. ३९.५०)
पिप्पली।
वैद्यमाता (श. च. १.१५९)
वासकः।
वैपरीतत्यलज्जालुः (रा. नि. ५.१६३)
लज्जालुभेदः।
वैराटकम् (सु. क. २.५)
कन्दविषम्।

वैरी (स. यो. १.७१)
मेहारिः (सप्तचक्रा)।
वैशाखः (सो. नि. १.२७२)
श्वेतपुनर्नवा।
व्याघातकः (क. का. १०.११)
आरग्वधः।
व्याघ्रः (ध. नि. १.२९६)
रक्तैरण्डः।
व्याघ्रदलः (ध. नि. १. २९६)
रक्तैरण्डः।
व्याघ्रपदी (अ. सं. उ. ४४.३४; स. यो. पृ. ४९८)
शार्दूलपादिका। (ड०)
व्याघ्रपादः (ध. नि. ५.४३)
विकङ्कतः।
व्याघ्रपादिका (र. चू. ८.१३)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
व्याघ्रपादी (र. चू. ६.३८)
दिव्यौषधिविशेषः, यथा—'व्याघ्रांघ्रिसमपत्रा या रक्तपुष्पा पयस्विनी। व्याघ्रपादीति निर्दिष्टा रसं बध्नाति निश्चितम्॥' इति।
व्याघ्राटकम् (कै. नि. १. ६१७)
व्याघ्रिका (र. चू. ८.९)
व्याघ्रिकादिगणस्याद्यो रसौषधिविशेषः।
व्याघ्रिकादिगणः (र. चू. ८, ९-२०)
व्याघ्रिकाद्यः पटोलिकान्तो रसौषधिगणः।
व्याघ्री (ध. नि. १.९५)
१. कण्टकारी।
२. बिहनेति ख्यातं सुगन्धि वणिग्द्रव्यम्।
(नि., च. द. २१. २७२-२७६)
व्याघ्रीकन्दः (शा. सं. २.११.७७)
गुहरीकन्दः। (का.)
व्याघ्र्यौ (अ. हृ. सू. १०.३०)
क्षुद्रा बृहती च।
व्याधिघातः (सु. चि. ९.१४)
आरग्वधः।
व्याधिहा (ध. नि. १.२१९)
आरग्वधः।
व्यालः (ध. नि. २.८०)
चित्रकः।
व्यालिका (र. चू. ८.३२)
काकमाच्यादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
व्यूषम् (का. सं., पृ. २७५)
त्रिकटु।
व्योषम् (च. सू. १३.८४)
त्रिकटु।
व्रणकृत् (प.र., १५४)
भल्लातकः।
व्रणरोहिणी (ग. नि. १.२.३६५)
कट्फलः।
व्रणहा (श. च. १.१२४)
गुडूची।
व्रणारिः (रा. नि. १०.१३)
१. अगस्त्यः।
२. बोलम्। (रा. नि. ६.११७)
व्रततिः (रा. नि. २.३२)
लता।
व्रीहिः (च. सू. २७.१४)
शूकधान्यविशेषः। 'व्रीहिरिति शारदाशुधान्यस्य संज्ञा' इति चक्रः।

श

शंखयूथिका (सो. नि. १.६२८)
शंखधवला यूथिका।
शंखोदरी (शा. नि. ४, पृ. ३८८)
गुलमोहर।
Delonix regia Rafin.
शकटः (रा. नि. ९.२४)
तिनिशः।

शकटाक्षः (ध. नि. ५)
धवः ।
शकटाख्यः (ड., सु. सू. ३७.२७)
धवः ।
शकुनाहृतः (सु. सू. ४६.४)
शालिभेदः । उत्तरकुरोः सकाशाद् हंसैरानीतः, अवन्त्यां नगर्यां स एव वकनाम्ना प्रसिद्धः, मगधदेशे तु पाशक इति, वृद्धवैद्यास्तु– 'द्वीपान्तरात् समानीतो गरुडेन महात्मना । शकुनाहृतः स शालिः स्याद् गरुडापरनामकः ॥' इत्याहुः । (ड०)
शकुन्तमुनिभोजनम् (अ. नि. ३३४)
नीवारः ।
शकुलादनी (च. सू. ४.९)
कटुका ।
शक्रः (च. क. ५.४)
कुटजः ।
शक्रलता (स. यो. १.३२)
ककादनी ।
शक्रयवः (सु. उ. ४०.६६)
इन्द्रयवः ।
शक्रजा यवाः (सु. चि. ३८.२७)
इन्द्रयवाः ।
शक्रवृक्षः (अ. नि. १४५)
कुटजः ।
शक्रसुरा (च. चि. ७.१२३)
इन्द्रवारुणी ।
शक्राह्वाः (ध. नि. २.१५)
इन्द्रयवाः ।
शक्राह्वयाः (अ. हृ. उ. ५.१९)
इन्द्रयवाः ।
शङ्कुः (ड०, सु. चि. १९.३३)
शालः । 'सांखू' इति लोके ।
शङ्कुफला (ध. नि. ५.९५)
शमी ।
शङ्खः (अ. उ. १.४८)
शङ्खपुष्पी ।
शङ्खकुसुमा (अ. उ. ३९.६१)
शङ्खपुष्पी ।
शङ्खपुष्पी (च. चि. १.३.३१)
शंखाहुली ।
Convolvulus pluricaulis Chois.
शङ्खालुकम् (सु. सू. ४६.२९८)
आलुकविशेषः ।
शङ्खिनी (च. सू. १.८१)
१. फलिनीगणे पठिता विरेचनौषधिः ।
तितली ।
Euphorbia dracunculoides Lam.
२. शङ्खपुष्पी (शि., च. द. ६६.२३)
शटी (च. सू. ४.१४, १६)
हिक्कानिग्रहणे श्वासहरे च महाकषाये पठिता ।
कपूरकचरी ।
Hedychium spicatum Ham.
शट्यादिको वर्गः (च. चि. ३.२११-१२)
सन्निपातज्वरापहः, यथा– 'शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा । गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ एष शट्यादिको वर्गः सन्निपात-ज्वरापहः ॥ कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥' इति ।
शठी (भा. नि. २.९२)
शटी ।
शणः (सु. सू. ३७.९, ४६.२८१)
परिपाके सस्वनफलः, बन्धनार्हत्वक् प्रसिद्धा । (ड०)
सन ।
Crotolaria juncea Linn.
शणघण्टिका (ध. नि. १.२००)
शणपुष्पी ।
शणपुष्पी (सु. सू. ३८.३)
शणसदृशविटपः 'सणहुली' इति लोके । (ड०)
सनई ।
Crotolaria verrucosa Linn.

शतकुसुमा (च. सि. १२.१६)
शतपुष्पा ।
शतपत्रम् (च. सू. ४.१५)
पद्मविशेषः ।
शतपत्री (ध. नि. ५.१५१)
पुष्पविशेषः ।
शतपदी (ध. नि. १.२९१)
शतावरी ।
शतपर्वकः (सु. उ. ५८.४४)
१. जलगण्डीरः । (ड०)
२. इक्षुभेदः । (अ. हृ. सू. ५.४६)
शतपर्वा (ध. नि. ४.१३७)
वंशः ।
शतपर्विका (अ. सू. ७.२५)
वचा । (हे.)
शतपुष्पा (च. सू. ४.२५)
शताह्वा ।
सोया ।
Anethum sowa Kurze.
शतपुष्पाद्वयम् (शा. सं. २.६.९७)
लघुस्थूलभेदन, एका सौंफ इति प्रसिद्धा, अपरा 'सोवा' शब्दवाच्या । (आ.)
शतपोरकः (सु. सू. ४५.१५०)
इक्षुभेदः ।
शतमूला (रा. नि. ४.४३९)
शतावरी ।
शतवीर्या (रा. नि. ४.४३९)
१. शतावरी ।
२. नीलदूर्वा । (ध. नि. ४.१४३)
शतवेधी (कै. नि. १.३१९)
अम्लवेतसः ।
शताक्षिकम् (अ. सं. सू. ७.१९७)
फलविशेषः ।
शतावरी (च. सू. ५.६१)
सतावर ।
Asparagus racemosus Willd.
शताह्वया (सु. चि. १७.११)
शतपुष्पा ।
शताह्वा (च. सू. ३.१८)
शतपुष्पा ।
शबरकन्दकः (अ. उ. १८.५८)
१. लशुनः । (अ. द.)
२. वाराहीकन्दः । (हृ. दी. ८२) 'वाराही शूकरी तस्याः कन्दः शबरकन्दकः' इति ।
शबरदेशजः (अ. हृ. उ. १६.४)
शाबरः लोध्रः ।
शबरोद्भवः (अ.उ. १६.४)
शाबरः लोध्रः ।
शमठशाकम् (चक्र., च. सू. ४.११)
गण्डीरः ।
शमी (च. सू. २५.४९)
सारासवे पठितो वृक्षविशेषः ।
छोंकर, खेजड़ी ।
Prosopis cineraria Druce.
शमीधान्यम् (नि. शे. ६.४००)
माषादयः शमीधान्यम् ।
शमीपत्रा (ध. नि. ४.१०९)
समङ्गा ।
शमीषिका (म. पा. ५.६६)
टिण्टिणिका ।
शम्पाकः (सो. नि. २.२३२)
आरग्वधः ।
शम्बरी (ध. नि. १.२२९)
द्रवन्ती ।
शम्बूकपुष्पी (भा. प्र. चि. १.६८४)
शङ्खपुष्पी ।
शम्पाकः (अ. हृ. सू. १५.२)
आरग्वधः ।

शरः (च. चि. १.१.४४)
सरपत।
Saccharum munja Roxb.
शरदाभासः (प्रि. नि. ४.१)
काशः। शरदि आ समन्तात् भासते इति।
शरपुङ्खा (सु.क. ७.५३)
सरफोंका।
Tephrosia purpurea Linn.
शरपूर्वपञ्चमूलम् (च. चि. २२.२७)
तृणपञ्चमूलम्।
शरमूलादिः (च. चि. १८.१४१)
तृणपञ्चमूलम्।
शरादिगणः (च. चि. १.१.४४)
तृणपञ्चमूलम्।
शरादिपञ्चमूलम् (च. चि. १८.९९)
तृणपञ्चमूलम्।
शर्करा (च. सू. ४. १६)
ओषधिविशेषः।
सरखर।
Themeda arundinacea (Roxb.) Ridley.
शलाटु (रा. नि. २.३१)
आमं फलम्।
शल्कदलः (प्रि. नि. ३.१२९)
सोमकल्पः।
शल्यकः (ध. नि. १.१६८)
१. मदनः।
२. खदिरः। (च. द. ३५.६)
शल्यपर्णी (ध. नि. १. १२७)
मेदा।
शल्लकी (च. सू. ४.१५)
सलई।
Boswellia serrata Roxb.
शल्लकीचोपः (ड०, सु. सू. ३८.२४)
कुन्दुरुकः।
शशमुण्डः (शा. सं. २.१.१७)
मुण्डी।
शशाङ्कराजिः (रा. मा. ८.७)
सोमराजी (बाकुची)।
शशाङ्कलेखा (अ. चि. १९.४६)
सोमराजी (बाकुची)।
शशाण्डुली (रा. नि. ७.१०३)
शाकविशेषः।
शशिका (च. द. २१.२२७-२७१)
शरखपीति ख्यातं सुगन्धि वणिग्द्रव्यम्। (नि.)
शशिलेखा (ध. नि. १.१६६)
बाकुची।
शशी (अ. चि. ७.४५)
कर्पूरः।
शाकः (सु. सू. ३८.४३)
मसृणकर्कशोदरपृष्ठदलो वृक्षविशेषः (ड०)।
सागवान इति लोके। (ड०, सु. चि. १५.२२)
सागौन।
Tectona grandis Linn.
शाकराजः (रा. नि. ७.६२)
वास्तुकम्।
शाकवरः (अ. उ. ३७.८४)
जीवन्ती।
शाकश्रेष्ठा (ध. नि. १.१४०)
जीवन्ती।
शाकूटम् (यो. र., पृ. १२)
शाखिमूलः (आ. वि. ३.१६, पृ. ४६९)
शाखी (रा. नि. २.१७)
वृक्षः।
शाखोटः (सु. चि. १८.२३)
सिहोर।
Streblus asper Lour.
शाखोटी (र. चू. ८.२१)
रक्तस्नुह्यादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः।

शाङ्करः (सु. चि. २९.७)
सोमभेदः।
शाण्डिल्यः (ध. नि. १.१०६)
बिल्वः।
शाद्वलम् (ध. नि. ४.१४३)
दूर्वा।
शान्तनुः (सु. सू. ४६.२१)
कुधान्यविशेषः।
शाबरः (सु. क. २.५१)
शाबरकलोध्रः।
शाबरकलोध्रः (च. चि. १५.१५८)
पटिया लोध, पठानी लोध।
Symplocos paniculata Miq.
शारदः (प. र., ३२६)
१. सप्तपर्णः, शरदि पुष्पविकसनशीलत्वात्।
२. षष्टिकविशेषः। (च. सू. २७.१४)
शार्ङ्गेष्टा (सु. सू. ३८.६)
काकतिक्ता गौरवर्तुलावगुण्ठितफला 'चिरपोटिका' इति प्रसिद्धा, 'भुरुदाका' इति पूर्वदेशे। (ड०)
शार्दूलकन्दः (आ. वि. ३.११, पृ. ४५३)
वनपलाण्डुः (कोलकन्दः)।
शालः (सु. चि. १९.३३)
शङ्कुः। (ड०)
साखू।
Shorea robusta Gaertn.
शालकल्याणी (च. सू. २७.१०२)
शालिञ्चभेदः। (चक्र.)
शालनिर्यासः (ध. नि. ३.१२१)
रालः।
शालपत्रसमा (प.र., ३०)
शालपर्णी।
शालपर्णी (च. सू. ४.१६)
सरिवन।
Desmodium gangeticum DC.
शालपर्ण्यादिगणः (च. चि. १९.२६-२९)
शालपर्ण्याद्यः सैन्धवान्तो दीपनग्राही, यथा— 'वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः। ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम्॥' इति।
शालमर्कटः (सि. भे. ४.९९७)
मूलकः।
शालयुग्मम् (भा. प्र. चि. २४.२९५)
शालः सर्जश्च।
शालामुखः (सु. सू. ४६.१२)
व्रीहिविशेषः।
शालिः (सु. सू. ४६.४)
शालय इति अकण्डितशुक्लाः हैमन्ताः, ग्रैष्माः षष्टिकाः वार्षिकास्तु व्रीहयः। (ड०)
साली धान।
Oryza sativa Linn.
शालिञ्चः (श. च. २.२४६)
शाकविशेषः।
सानचि।
Atternanthera sessilis R. Br.
शालिञ्चिका (चक्र., च. चि. २६.४६)
पत्तूरः (शालिञ्चः)।
शालिञ्ची (भै. र., पृ. ३४४)
शालिञ्चः।
शालिनी (स. यो. १.४७६)
आशालिः।
शालिपर्णी (ध. नि. १.८७)
शालपर्णी।
शालुकः (ध. नि. ४.५१)
कुठेरकविशेषः।
शालूकम् (च. सू. ५.१०)
पद्मिनीकन्दः।
कमल की जड़।
Lotus root.
शालूरपर्णी (भा. प्र. चि. १. ६५९)
मण्डूकपर्णी।

शालेयः (च. सू. २७.१७०)

१. चाणक्यमूलं मरौ प्रसिद्धं, किं वा शालेयमिति मिस्तेयं पाटकप्रसिद्धम्। (चक्र.)

२. मिश्रेया। (ध. नि. २.४)

शाल्मलः (ध. नि. ५.१२६)

मोचरसः।

शाल्मलकम् (ड०, सु. क. ६.३)

चोचं द्वितीया स्थूला त्वक् यां शाल्मलकमित्याचक्षते।

शाल्मलिकः (च. वि. ८.१३५)

रोहितकः स्वल्पशाल्मलिर्वा। (चक्र.)

शाल्मलिपत्रकः (कै. नि. १.९५३)

सप्तपर्णः।

शाल्मली (च. सू. ४.१५)

सेमल।

Salmalia malabarica Schott & Endle.

शाल्मलीकन्दः (रा. नि. ७.४६)

कन्दविशेषः।

शाल्मलीमोचकम् (भै. र., पृ. १८४)

मोचरसः।

शाल्मलीवेष्टकः (ध. नि. ५.१२६)

मोचरसः।

शिंशपा (च. सू. २५.४९)

शीशम।

Dalbergia sissoo Roxb.

शिउलीचोप्पडकः (चक्र., च. सू. ३.२३)

सिउलीचोपः।

शिखरम् (रा. नि. २.२४)

शिरः।

शिखरी (ध. नि. १.२६०)

अपामार्गः।

शिखावला (रा. नि. ५.१३)

बर्हिचूडा (मयूरशिखा)।

शिखी (अ. चि. ८.१५७)

चित्रकः।

शिखिकेशी (सो. नि. १.६४६)

मयूरशिखा।

शिखिपादी (र. चू. ७.७)

रसौषधिविशेषः।

शिग्रुः (च. सू. ४.१३)

सहिजन।

Moringa pterygosperma Gaertn.

शिग्रुकः (च. सू. १३.१०)

शिग्रुः।

शिग्रुका (र. चू. ८.२९)

कदल्यादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः।

शिग्रुद्वयम् (शां. सं. २.२.१३०)

श्वेतशिग्रुः रक्तशोभाञ्जनश्च।

शितिवारकः (च. वि. २६.५५)

सिरियारी।

Celosia argentea Linn.

शिफा (श. च. १.३४७)

जटा।

शिबिरः (च. सू. २७.१८)

कुधान्यविशेषः।

शिम्बः (सु. सू. ४६.४५)

शिम्बी।

शिम्बी (च. सू. २७.३०)

१. छेमी।

Legumes.

२. हरितमुद्गाः (ड०, सु. उ. १७.२७)

शिम्बीधान्यम् (रा. नि. १६.७)

दाल के अन्न।

Leguminous seeds.

शिरहलकः (ड०, सु. सू. ३८.७२)

रञ्जनी।

शिरिविरिका (का. सं., पृ. १६८)

शितिवारकः।

शिरीषः (च. सू. ४.११)

सिरिस।

Albizzia lebbeck Benth.

शिरीषपत्रः (प्रि. नि. १.२१५)

गोरक्षः।

शिरीषिका (कै. नि. १.९८०)

शिरोऽग्रम् (श. च. १.३४८)

शिखरम्।

शिरोरुक् (नि. शे. १.९७)

सप्तपर्णः, तीक्ष्णगन्धिपुष्पैः शिरःशूलकरत्वात्।

शिलाकुसुमम् (रा. मा. १.२७)

शैलेयम्।

शिलापुष्पम् (ध. नि. ३.७३)

शैलेयम्।

शिलाभेदः (ध. नि. १.१५७)

पाषाणभेदः।

शिलारसः (शि., च. द. १०.८८)

तैलम् (सिल्हकः)।

शिलीन्ध्रम् (मेघदूतम्, पूर्व. ११)

छत्रकम्।

शिलीन्ध्रकम् (कै. नि. १.२८२)

कदलीपुष्पम्।

शिलेमानी (म. नि. ६.२१)

खर्जूरभेदः।

शिलोद्भवम् (ध. नि. ३.७३)

शैलेयम्।

शिलोद्भेदः (च. सू. ४.४९)

शिल्पिका (रा. नि. ८.४९)

तृणविशेषः।

शिवमल्लिका (ध. नि. ४. १९)

बुकः।

शिवा (च. चि. १.१.२९)

१. हरीतकी। कल्याणकारिणी प्रशस्तगुणयुक्तत्वादिति चक्रः। यथोक्तञ्च शुक्लयजुर्वेदे (१६.४९)—'शिवा विश्वाहा भेषजी, शिवा रुतस्य भेषजी' इति। शिवप्रदेशे हिमवति जातत्वाच्च शिवा।

२. आमलकी। (रा० नि० ११.३२५)

शिवाटिका (प. र., ६२)

वृश्चीरः (श्वेतपुनर्नवा)।

शिवाटी (सु. उ. २३.४)

शिवाटिका।

शिवाटिका (अ० हृ० उ० १७.४०)

शिवाटिका।

शिशिरद्वयम् (अ. सू. १५.११)

एकं सितचन्दनं मलयजसंज्ञमन्यद् रक्तचन्दनसंज्ञम्। (अ. द.)

शिशिरेफला (नि. शे. २.१९२)

कर्कटशृङ्गी।

शिशुभैषज्यम् (सो. नि. १.१००)

अतिविषा।

शीघ्रपुष्पः (रा. नि. १०.१३)

अगस्तिः।

शीतः (रा. नि. १२.५६)

१. कर्पूरः।

२. श्लेष्मातकः। (रा. नि. ११.१४८)

३. वेतसः। (अ. को. २.४.३०)

शीतम् (अ. सू. १५.३७)

चन्दनम्।

शीतकः (च. वि. ८.१४०)

अम्ललोटः। (चक्र.)

शीतकुम्भिका (च. वि. ३.२५८)

काष्ठपाटला।

शीतपर्णी (च.चि. ३. २६७)

वृक्षकलम्बुका।

शीतवारः (म. पा. ७.५९)

शितिवारः ?

शीतपाकी (ध. नि. १.२८०)

बला।

शीतपाक्यः (च. वि. २.१४६)

शीतपाकी (बला)।'शीतली' (सिउली ?) इति चक्रः।

शीतफलम् (सु. सू. ४६.१६३)
'रावणाम्लिका' इति प्रसिद्धम्, काश्मीराम्लिका इत्येके। (ड०)
गोरक्षी ?
शीतबीजम् (आ. वि. ३.३, पृ. ४०६)
इसबगोल।
शीतभीरुः (ध. नि. ५.१३४)
मल्लिका।
शीतभीरुकः (सु. सू. ४६.३)
शालिविशेषः।
शीतलम् (चक्र., च. चि. ३.२५८)
कालानुसार्यम्।
शीतला (चक्र., च. वि. ८.१३९)
शीतपाकी।
शीतली (च.द. ३४.३७)
शियलीद्दोपड़ः। (शि.)
शीतवल्ली (च. चि. ३.२६७)
वृक्षकलम्बुका।
शीतशिवम् (सु. सू. १४.३५)
कर्पूरम्। (ड०)
शीता (भा. प्र. चि. ९.३२)
धात्री।
शीर्णवृन्तम् (ध. नि. १.१७६)
त्रपुसविशेषः।
शीशिका (र. चू. ७.४)
रसौषधिविशेषः।
शुकच्छदम् (ध. नि. ३.६९)
स्थौणेयकम्।
शुकतरुः (ध. नि. ५.११२)
शिरीषः।
शुकद्रुः (हृ. दी. ९४)
शिरीषः।
शुकनसा (सु. चि. १७.३७)
शुकनासा।
शुकनासः (ध. नि. १.११४)
श्योनाकः।
शुकनासा (सु. चि. १.११५)
चर्मकारवटः 'कुप्यक' इति कान्यकुब्जे, चर्मकारजम्बूपलाशिका इति मालवीया वदन्ति। (ड०)
मिर्चिया कन्द, कटुनाई।
Corallocarpus epigaeus Benth ex Hook.f.
शुकनासिका (भै. र., पृ. १६६)
शुकनासा।
शुकपुष्पा (सि. भे. ४.११०५)
'सूवा' (शताह्वा)।
शुकबर्हम् (ध. नि. ३.६९)
स्थौणेयकम्।
शुकमुखः (क. का. १४.३३)
शुकनासा।
शुकवल्लभः (ध. नि. २.६१)
दाडिमः।
शुकशिम्बा (, सु. उ. ५१.२३)
शुकाख्या (शुकनासा)।
शुकाख्यः (सु. चि. १९.६५)
शुकनासा।
शुकाख्या (सु. उ. ५१.२३)
शुकनासा।
शुकाह्वया (सु. चि. १८.४८)
शुकनासा।
शुकाह्वा (अ. हृ. उ. २२.७०)
शुकनासा।
शुकोदरम् (ध. नि. २.५३)
तालीसम्।
शुक्तिः (च. सू. २५.४९)
बदरी।
शुक्तिका (वै. म. १४.२०)
बदरी।

शुक्लजीरकम् (ध. नि. २.६८)
जीरकम्।
शुक्लभण्डी (ध. नि. १.२३८)
त्रिवृत्।
शुक्लमरिचम् (सु. उ. ११.१३)
श्वेतमरिचम्।
शुक्लशालपर्णी (चक्र., च. सू. २७.१०२)
यातुकः।
शुक्लसुरसः (च. चि. २३.१०१)
श्वेततुलसी।
शुक्ला (ध. नि. १.१३२)
१. काकोली।
२. शर्करा। (चक्र., च. वि. ८.१३९)
शुक्लागुरुः (श. च. १.२१४)
अगुरुविशेषः।
शुक्लाङ्गी (रा. नि. ४.१२१)
शेफालिकाविशेषः।
शुक्लाजाजी (सो. नि. १.३२७)
जीरकः।
शुक्लार्कः (रा. नि. १०.२९)
अर्कविशेषः।
शुङ्गः (च. सू. १.७४)
पत्रकलिकाः।
शुण्ठी (च. चि. ५.७४)
सोंठ।
Zingiber officinale Roscoe.
शुनकचिल्ली (रा. नि. ७.७०)
श्वचिल्ली।
शुभा (ध. नि. २.५५)
वंशरोचना।
शुभ्रालुः (रा. नि. ७.३३)
कन्दविशेषः, महिषीकन्द इति प्रसिद्धः।
शुषा (प.र., ६२०)
कासमर्दः।
शूकधान्यम् (नि. शे. ६.४००)
शूकधान्यं यवादयः।
शूकरशिम्बिः (चक्र., च. २७.३४)
काकाण्डः।
शूकरी (च. चि. ९.४६)
१. वाराही।
२. भूपाटल्यादिवर्गे पठितो रसौषधिविशेषः।
शूकला (हा. १.१५.२)
शालिभेदः।
शूकशिम्बा (चक्र., च. सू. ४.१०)
ऋषभी (कपिकच्छुः)।
शूकशिम्बी (रा. नि. ३.२०१)
कपिकच्छुः।
शूर्पपर्णी (ध. नि. १.१३८)
मुद्गपर्णी।
शूलशत्रुः (श. च. १.६६)
एरण्डः।
शूलहन्त्री (रा. नि. ६.१४१)
यवानी।
शूली (रा. नि. ८.६८)
स्तन्यजननस्तृणविशेषः।
शृगालकण्टकः (श. च. १.२४७)
सेयालकांटा
Argemona mexicana Linn.
शृगालकोलिः (च. द. ४४.५८)
'शेयाकुल' इति ख्यातः बदरीभेदः (शि.)
शृगालबदरी।
शृगालजिह्विका (र. चू. ८.१०)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।
शृगालबदरी (चक्र., च. सू. २५.४९)
कर्कन्धुः।
Zizyphus oenoplia Mill.
शृगालविन्ना (ध. नि. १.९०)
पृश्निपर्णी।

शृगालिका (रा. नि. ४.११७)
१. पृश्निपर्णी ।
२. विदारी । (ध. नि. १.१४७)
शृङ्खला (अ. नि. २५४)
वज्रवल्ली ।
शृङ्गकः (ध. नि. १.१२३)
१. जीवकः ।
२. विषभेदः । (ध. नि. ७.१००)
शृङ्गवेरम् (च. सू. ४.९)
शुण्ठी ।
शृङ्गवेराभमूलकः (अ. नि. ११०)
गुण्ठः ।
शृङ्गबेरिका (च. सू. २७.१७१)
आर्द्रिका, 'हरी धनिया' इति लोके ।
शृङ्गाटम् (च. चि. ८.१००)
शृङ्गाटकम् ।
शृङ्गाटकम् (सु. सू. ४.२९२)
जलमध्ये त्रिकण्टकं 'सिंघाड़ा' इति लोके ।(ड०)
सिंघाड़ा ।
Trapa bispinosa Roxb.
शृङ्गाटिका (च. वि. ८.१३५)
शृङ्गाटी ।
शृङ्गाटी (सु. उ. ४२.७०)
जलजं द्रव्यं त्रिकण्टकफलम् । (ड०)
लघुशृङ्गाटकम् ।
शृङ्गी (च. सू. ४.१६)
१. कर्कटशृङ्गी ।
२. वटः । (ध. नि. ५.७६)
शृङ्गीविषम् (च. चि. २३.१३)
स्थावरविषविशेषः ।
शेखरम् (रा. नि. १२.८४)
लवङ्गम् ।
शेतिका (म. पा २.२५)
शतपुष्पाभेदः ।
शेफालिका (सु. सू. ९.१५)
१. रक्तवृन्ता शारदकुसुमा । (ड०)
परजाता, हरसिंगार ।
Nyctanthes arbor-tristis Linn.
२. सिन्दुवारः (अ. नि. १३९)
शेफाली (अ. उ. १३.९०)
शेफालिका ।
शेलुः (च. चि. २३.१८७)
श्लेष्मातकः ।
शैखरिककषायः (च. वि. ७.१९)
विडङ्गकषायः, यथोक्तं चक्रेण—'विडङ्गकषायो हि वैद्यकव्यवहारात् शैखरिककषाय उच्यते' इति ।
शैलभेदः (सु. उ. १०.४)
पाषाणभेदः ।
शैलमल्ली (भा. प्र. चि. १.८४४)
गिरिमल्लिका (कुटजः) ।
शैलरम्भा (कै. नि. १.२९१)
कदलीविशेषः ।
शैलूषः (ध. नि. १.१०६)
बिल्वः ।
शैलेयम् (च. सू. ३.२८)
छड़ीला ।
Parmelia perlata Ach.
शैलेयकम् (च. चि. २६.२४२)
शैलेयम् ।
शैवालम् (च. सू. ३.२६)
सेवार ।
Ceratophyllum demarsum Linn.
शैवलम् (च. चि. ४.१०३)
शैवालम् ।
शोकनाशनः (नि. शे. १.३)
अशोकः ।
शोणालुः (शि., च. द. १.९०)
शम्पाकः (आरग्वधः) ।

शोथकृत् (प. र. १५३)
भल्लातकः ।
शोथघ्नी (प.र., ६१)
पुनर्नवा ।
शोधनार्था वृक्षाः (च. सू. १.७६)
'शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्वसुनिदर्शिताः' इति, त्रयः क्षीराश्रयाः, त्रयश्च त्वगाश्रया इति ।
शोफकरः (नि. शे. १.१३४)
भल्लातकः ।
शोफघ्नी (रा. नि. ५.४०७)
रक्तपुनर्नवा ।
शोभाञ्जनः (ध. नि. ४.४०)
शिग्रुः ।
शोभाञ्जनकः (च. सू. ४.१३)
शोभाञ्जनः ।
शोलिका (रा. नि. ७.१७)
वनहरिद्रा ।
शोली (रा. नि. ७.१७)
शोलिका ।
शौण्डी (ध. नि. २.७३)
पिप्पली ।
श्यामपर्णिका (र. चू. ८.६)
सर्पाक्ष्यादिगणे पठिता रसौषधिः ।
श्यामपर्णी (आ. वि. ३.१९, पृ. ४९०)
चायम् ।
श्यामबीजम् (आ. वि. ३.७, पृ. ४३२)
कृष्णबीजम् ।
श्यामा (च. सू. १.७७)
१. श्याममूला त्रिवृत् ।
२. प्रियङ्गुः । (ध. नि. ३.१६)
३. वृद्धदारकः । (शि., च. द. ६.३२)
श्यामाकः (च. सू. २.२६)
कुधान्यविशेषः ।
सांवा ।
Echinochloa frumentacea Linn.
अत्र डल्हणः—'श्यामाकस्त्रिविधः श्यामाकः, उष्ट्रश्यामाकः हस्तिश्यामाकश्चेति । श्यामाकशब्देन तोयश्यामाक उच्यते, उष्ट्रश्यामाकः स्थूलश्यामाकः, हस्तिश्यामाकः श्यामिकेति लोके ।'(सु. सू. ४६.२१)
श्यामादिः (च. सि. ९.८)
श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुल......द्रवन्तीनाम् (वि. ८) इत्यादिना प्रागुक्तः । (चक्रः)
श्यामालता (शि., च. द. १.११९)
कृष्णसारिवा (वङ्गीयानाम्) ।
Ichnocarpus frutescens R.Br.
श्यामिका (, सु. सू. ४६.२१)
हस्तिश्यामाकः ।
श्योनाकः (च. सू. ४.१३)
सोनापाठा ।
Oroxylum indicum Vent.
श्योनाकयुगलम् (रा. नि. ९.१४४)
श्योनाकोऽरलुश्च ।
श्रवणः (सु. चि. ३१.५)
तापसवृक्षः 'इङ्गुदी' इति लोके । (ड०)
श्रवणशीर्षिका (ध. नि. १.१५९)
श्रावणी ।
श्रवणाह्वया (सु. सू. ३७.२७)
श्रवणाह्वा (ध. नि. १.१५९)
श्रावणी ।
श्रावणी (च. वि. ८.१३९)
१. दिव्यौषधिविशेषः । (च. चि. १.४.६)
२. मुण्डी ।
श्रीः (सु. चि. २२.६९)
१. नवनीतखोटिः सरलनिर्यासः । (ड०) श्रीवेष्टक इत्यर्थः ।
२. श्रीफलम्, बिल्वमित्यर्थः । (वै. जी. २.६)
श्रीखण्डम् (रा. नि. १२.१)
चन्दनम् ।
श्रीचन्दनम् (ड., सु. सू. ३८.८)
चन्दनम् ।

श्रीतालः (रा. नि. ९.९५)
तालविशेषः ।
श्रीनिकेतः (सु. चि. ९.१२)
श्रीवेष्टकः ।
श्रीनिवासकः (च. चि. २८.१५२)
श्रीवेष्टकः ।
श्रीपर्णः (ड०, सु. क. ६.३)
शाकः ।
श्रीपर्णी (ध. नि. १.११७)
गंभारी ।
श्रीपुष्पम् (ध. नि. ३.४१)
लवङ्गम् ।
श्रीप्रियम् (सो. नि. १.३५७)
चन्दनविशेषः ।
श्रीफलः (ध. नि. १.१०६)
बिल्वः ।
श्रीफलिका (ध. नि. १.२३२)
नीलिनी ।
श्रीफली (श. च. १.१४५)
नीलिनी ।
श्रीवल्ली (रा. नि. ८.३३)
वल्लीविशेषः ।
श्रीवारिका (का. सं. पृ. १०७)
शितिवारकः ।
श्रीवासः (ध. नि. ३.१३३)
श्रीवेष्टकः ।
श्रीवासकः (अ. सू. १५.४३)
श्रीवेष्टकः ।
श्रीवाससारः (आ. वि. ३.११, पृ. ४५४)
श्रीवेष्टकः ।
श्रीवृक्षः (रा. मा. २.१)
सरलः, श्री(श्रीवेष्टक)योनित्वात् ।
श्रीवेष्टकः (सु. सू. ३७.२१)
सरलरसो नवनीतपिण्डप्रायः 'गुग्गुली' इति लोके प्रसिद्धः । (ड०)
गंधाबिरोजा ।
श्रीहस्तिनी (अ. नि. १११)
१. शितिवारकः ।
२. तिलपर्णिका । (ड०, सु. सू. ४६.२२१)
३. हस्तिशुण्डा । (श. च. १.९८)
श्रेयसी (ध. नि. १.२७०)
१. रास्ना ।
२. गजपिप्पली । (ध. नि. २.७८)
श्रेष्ठा (अ. हृ. चि. ८.५८)
त्रिफला ।
श्र्याह्वः (च. सू. ३.३)
श्रीवेष्टकः ।
श्लीपदारिः (नि. शे. १.१४४)
करञ्जः ।
श्लेष्मफलः (कै. नि. १.६१२)
श्लेष्मातकः ।
श्लेष्मलः (श. च. १.३६)
श्लेष्मातकः ।
श्लेष्मातकः (च. सू. ४.११)
लसोड़ा ।
Cordia myxa Roxb.
श्लेष्मातकी (सु. क. ५.७५)
लघुश्लेष्मातकः ।
श्वजिह्वपत्रः (अ. नि. १४२)
स्नुही ।
श्वदंष्ट्रः (ध. नि. १.१०३)
गोक्षुरः ।
श्वदंष्ट्रा (च. सू. २.१२)
गोक्षुरः ।
श्वसनः (च. क. १.२७)
मदनः ।

श्वासारिः (रा. नि. ६.९३)
१. पुष्करम् ।
२. भार्ङ्गी । (श. च. १.१३६)
३. पाठाविशेषः । (ध. नि. १.७२)
श्वित्रघ्नी (नि. शे. २.१८६)
शेफालिका ।
श्वित्रभेषजा (ध. नि. ५.८८)
काकोदुम्बरिका ।
श्वित्रभैषज्यम् (कै. नि. १.४४८)
काकोदुम्बरिका ।
श्वेतकटभी (अ. उ. ५.१०)
कटभी ।
श्वेतकरवीरः (च. चि. ७.९७)
करवीरः श्वेतपुष्पः ।
श्वेतकर्कटकम् (सु. उ. ५८.४२)
त्रपुसम् ।
श्वेतकापोती (सु. चि. ३०.५)
दिव्यौषधिविशेषः ।
श्वेतकाम्बोजिका (अ.उ. ३४.२)
काम्बोजी ।
श्वेतकाम्बोजी (सु. चि. १९.४२)
काम्बोजी ।
श्वेतकाम्भोजी (ध. नि. ४.२८)
श्वेतगुञ्जा ।
श्वेतकुम्भिका (च. चि. ३.२५८)
काष्ठपाटला ।
श्वेतगिरिकर्णिका (अ. सं. उ. ६.१५)
श्वेतचन्दनम् (ध. नि. ३.१)
चन्दनम् ।
श्वेतचामरकः (अ. नि. १०८)
काशः ।
श्वेतचामरपुष्पः (ध. नि. ४.१३१)
काशः ।
श्वेतचिल्ली (रा. नि. ७.६८)
शाकविशेषः ।
श्वेतजपा (स. यो. ६.५३)
श्वेतजयन्ती (च. द. ५०.७४)
तर्कारी ।
श्वेतदूर्वा (ध. नि. ४.१४४)
दूर्वाविशेषः ।
श्वेतधूनकम् (भै. र. पृ. २३३)
रालः ।
श्वेतनामा (च. सू. १.७७)
श्वेता ।
श्वेतपत्रम् (अ. उ. ५.३३)
शुक्लपुण्डरीकम् । (अ. द.)
श्वेतपाटला (ध. नि. १.१२२)
काष्ठपाटला ।
श्वेतपिण्डा (अ. सं. उ. ४३.४९)
मदनः ।
श्वेतपिण्डीतः (कै. नि. १.९०३)
मदनः ।
श्वेतपुनर्नवा (सु. क. ७.२४)
वृश्चीरः, पुनर्नवाभेदः ।
Boerhaavia verticillata Poir.
श्वेतपुष्करम् (अ. सं. उ. ४०.६३)
श्वेतपद्मम् ।
श्वेतपुष्पी (ध. नि. १.२४४)
इन्द्रवारुणीविशेषः ।
श्वेतपोरकः (सु. सू. ४५.१४९)
इक्षुभेदः ।
श्वेतबला (च. द. २७.४२)
बलाभेदः ।
Sida rhomboidea Roxb.
श्वेतबुघ्ना (चक्र., च. सू. १.८१)
शंखिनी ।

श्वेतबृहती (रा. नि. ४.१२५)
बृहतीविशेषः।

श्वेतभण्डी (च. चि. २३.२१०)
श्वेतशिरीषः।

श्वेतभिण्डा (पा.) (अ. सं. उ. ४३.४९)
भिण्डा वेण्ट इति भाषा। (इ०)

श्वेतमन्दारः (रा. नि. १०.३१)
अर्कविशेषः।

श्वेतमरिचम् (च. चि. २६.२४६)
मरिचविशेषः। कृष्णफलत्वचमपनीय मरिचं श्वेतीक्रियते तदेव श्वेतमरिचं वस्तुतः। अभावे शिग्रुबीजं प्रचलति।

श्वेतमोक्षकः (सु. चि. ४.३२)
मुष्ककः।

श्वेतरोध्रः (अ. उ. ९.११)
शाबरलोध्रः।

श्वेतरोहितः (रा. नि. ८.२१८)
रोहीतकः श्वेतपुष्पः।

श्वेतवचा (च. सि. ३.६२)
हैमवती।
Iris ensata Thunb.

श्वेतवटुः (सो. नि. १.६८८)

श्वेतवर्गः (र. चू. ९.२५)
'तगरः कुटजं कुन्दो गुञ्जा जीवन्तिका तथा। सिताम्भोरुहकन्दश्च श्वेतवर्ग उदाहृतः॥' इति।

श्वेतवर्वरकम् (सो. नि. १.३६०)
चन्दनविशेषः।

श्वेतवाट्यालम् (च. द. ५२.३३)
श्वेतबला।

श्वेतवार्त्ताकुः (म. नि. ७.२४)
वृन्ताकभेदः, 'सफेद भण्टा' इति लोके।

श्वेतवाहः (अ. नि. ८२)
अर्जुनः।

श्वेतशालिः (च. चि. २१.८०)
शालिविशेषः।

श्वेतशिग्रुः (रा. नि. ७.६४)
शिग्रुभेदः।

श्वेतशिला (रा. नि. ५.२१३)
पाषाणभेदविशेषः।

श्वेतसर्षपः (सु. चि. ५.१०)
गौरसर्षपः।

श्वेतसुरसा (सु. सू. ३८.१७)
श्वेततुलसी।

श्वेतश्रीफलिका (ड०, सु. सू. ४५.१२४)
शङ्खिनी।

श्वेतसूर्यावर्तः (नि., च. द. ५०.३१)
वशिरम्। (जामातृसूर्यावर्तः)।

श्वेतस्पन्दा (ध. नि. ४.८४)
श्वेतापराजिता।

श्वेतस्यन्दः (ड., सु. क. ५.१८)
कटभी।

श्वेता (ध. नि. ४.८४)
१. कटभी।
२. बृहतीविशेषः। (कै. नि. १.५८)
३. श्वेतापराजिता। (चक्र., च. सू. १.७७)

श्वेताक्षः (सु. चि. २९.५)
सोमभेदः।

श्वेताख्या (अ. हृ. उ. ३६.६१)
श्वेता।

श्वेता दूर्वा (सु. शा. १०.६९)
दूर्वाविशेषः।

श्वेताद्यैः (च. चि. ९.७४)
श्वेताद्यैरिति 'श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला (सू. अ. ५) इति सूत्रस्थान एवोक्तैः' इति। (चक्र.)

श्वेताद्रिकर्णिका (अ. हृ. उ. ५.१०)
शुक्ला गिरिकर्णिका। (अ. द.)

श्वेताद्रिपर्णिका (र. चू. ८.६)
सर्पाक्ष्यादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः।

श्वेताद्वयम् (सु. क. ६.३)
श्वेता महाश्वेता च, कटभी किणिही चेत्यर्थः। यथोक्तं हृदयदीपके 'श्वेता च कटभी चान्या महाश्वेता किणिह्यपि' इति (हृ. दी. ६२)

श्वेता मृद्वीका (च. चि. २४.१७२)
श्वेता च द्राक्षा काश्मीरभवा ज्ञेया। (चक्र.)

श्वेताम्ली (रा. नि. ४.३७)

श्वेतायुग्मम् (अ. हृ. सू. १५.२८)
श्वेताद्वयम् (श्वेता महाश्वेता च)। एका किणिहीसंज्ञा अन्या महाश्वेता पालिन्दीसंज्ञेत्यरुणदत्तः।

श्वेतार्कः (सो. नि. १.४९३)
अर्कविशेषः।

श्वेतावल्गुजः (सु चि. २८.३)
श्वेतबाकुची।

श्वेताश्वखुरकः (अ. सं. उ. ३७.२४)
श्वेतापराजिता। इन्दुस्तु श्वेता श्वेतवचा, अश्वखुरकः कृष्णशङ्खपुष्पी (अपराजिता) इति विवृणोति, उद्धरति च निघण्टुं यथा—'गिरिकर्ण्यपरा नीला वाजिखुरा व्यक्तगन्धकुसुमा च। अश्वखुरा तुरगखुरप्रतिमा स्याद्वंखिनी कृष्णा॥' इति।

श्वेते द्वे (सु. क. ६.१२)
श्वेता महाश्वेता च कटभीद्वयमित्यर्थः। (ड०)

ष

षडङ्गः (कै. नि. १.६९)
गोक्षुरः।

षडूषणम् (कै. नि. १.११८२)
पञ्चकोलं समारिचं षडूषणमुदाहृतम्।

षड्ग्रन्था (अ. नि. १४८)
वचा।

षट्तण्डुलम् (स. यो. १.४७६)
विडङ्गतण्डुलं चैला धान्याकेन्द्रयवं तथा। ज्योतिष्मती बाकुची च स्मृतं षट्तण्डुलं त्विदम्॥इति।

षड्भुजा (रा. नि. ७.२५५)
त्रपुसविशेषः।

षष्टिकः (च. सू. ४.१७)
शूकधान्यविशेषः। 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' इति (वार्त्तिक, अष्टाध्यायी ५.१.९०)

स

संभ्रामणम् (सो. नि. १.३५८)
चन्दनविशेषः, यथा—'संभ्रामणे संभ्रमं च. श्वेतसारं सुगन्धकम्। द्वीपोद्भवं च सुदृढं संभ्राणं च प्रकीर्तितम्॥' इति।

संवर्तकः (च. चि. ३.२५८)
बिभीतकः।

संविदामञ्जरी (आ. वि. ३.१६, पृ. ४६८)
गङ्गा।

संहर्षा (च. वि. ८.१३९)
मधुरस्कन्धे पठिता, वन्दाक इति चक्रः।

सकृत्फला (रा. नि. ११.१०६)
कदली।

सक्तुकः (ध. नि. ७.१११)
विषभेदः, तल्लक्षणं यथा—'यद् ग्रन्थिः सक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स सक्तुकः' इति।

सक्तुका (र. चू. ८.१३)
व्याघ्रिकादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः।

सक्तुशृङ्गी (र. चू. ८.१३)
व्याघ्रिकादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः।

सक्षीरद्रुमाः (सु. उ. १८.३६)
क्षीरिणो वृक्षाः न्यग्रोधादयः।
दूधवाले वृक्ष।
Laticiferous trees.

सङ्कोचम् (ध. नि. ३.१२)
१. कुङ्कुमम्। चरकेऽपि वाजीकरणप्रसङ्गे—'रतिभोगक्षमा रात्र्यः सङ्कोचागुरुवल्लभाः' इति (च. चि. ३.२८)
२. मूलजविषविशेषः। (च. चि. २३.१३)

सङ्कोचकम् (अ. सं. उ. ४०.७)
कन्दजविषविशेषः।

सतीनः (ध. नि. ६.१०३)
वर्तुलः । मटर, केराव । Pea.
Pisum sativum Linn.
सतीनच्छदिका (ध. नि. ४.११५)
सतीनस्येव छदाः पत्राण्यस्येति ।
विष्णुक्रान्ता ।
सत्यानाशी (प्रि. नि. ३.५६)
स्वर्णक्षीरी (शृगालकण्टकः) ।
सदचित्रिका (र. चू. ७.६)
रसौषधिविशेषः ।
सदंपुष्पा (द्र. गु. वि. २, पृ. ८३१)
सदाबहार, सदासुहागिन ।
Lochnera rosea (Linn) Reichb.
सदापुष्पः (रा. नि. १०.२५)
अर्कः ।
सदापुष्पा (च. सू. ४.१३)
अर्कः ।
सदापुष्पी (च. क. १.१४)
अर्कपुष्पिका । (चक्र.)
सदाफलः (अ. हृ. सू. १५.४१)
१. उदुम्बरः ।
२. बिल्वः । (रा. नि. ११.१३५)
सनामकी (सि. भे. २.६३)
स्वर्णपत्री ।
सन्ध्यस्थिसंबन्धी (अ. नि. ३३५)
कङ्गुः ।
सन्नाहमाक्षिका (अ. प्र. ९.५६)
स्वर्णपत्री ।
सप्तचक्रा (द्र. गु. वि. २, पृ. ६८६)
सप्तरंगी ।
Salacia chinensis Linn.
सप्तच्छदः (ध. नि. ३.८०)
सप्तपर्णः ।
सप्तपत्री (र. चू. ६.१९)
रसौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'सप्ताग्रदलसम्पूर्णा सप्तपत्रीत्यसौ स्मृता । रसायनी जराघ्नी च बध्यते पारदस्तया ॥' इति ।
सप्तपुत्री (शा. नि. पृ. ९३३)
कोशातकीभेदः, यथा— 'लघुकोशातकी ग्राम्या सप्तपुत्री स्मृता बुधैः ॥' इति
सतपुतिया ।
सप्तपर्णः (सु. सू. ३८.६)
शाल्मलीसदृशपर्णो गजमदगन्धपुष्पः शरदि विकसनशील उच्चैर्वृक्षः 'सातवन' इति लोके (ड०), 'शाल्मलीपत्रसदृशोऽयुग्मपत्रः (आ., शा. सं. २.९.४५) छितवन ।
Alstonia scholaris R. Br.
सप्तला (च. क. ११.३)
चोपालो ।
Euphorbia pilosa Linn.
सप्ताह्वः (सु. सू. ६.३७)
सप्तपर्णः ।
सप्तिगन्धा (सि. नि. १३७)
अश्वगन्धा ।
सप्तोषणम् (प्रि. नि. ४.१०२)
गजपिप्पलीयुक्तं षडूषणम्, यथा— 'वारणपिप्पलियुक्तं सप्तोषणतां षडूषणं याति' इति ।
समङ्गा (सु. सू. ३८.४५)
१. अञ्जलिकारिका 'लज्जालुः' इति लोके ।
२. मञ्जिष्ठा । (ध. नि. १.१७)
समन्तदुग्धा (ध. नि. १.२३५)
स्नुही ।
समराजिकसंज्ञा (सो. नि. २.४१३)
ओषधिविशेषः, यथा— 'समराजिकसंज्ञा च गरभूतविषापहा । शोफरक्तकफान् हन्ति बालानां हितकारिणी ॥' इति ।
समष्ठिलः (रा. नि. ४.१)
नद्याम्रः ।
Limnophila gratioloides R. Br.

समीरणरिपुः (रा. मा. १.३४)
वातारिः, एरण्डः ।
समुद्रपुष्पम् (शा. नि. पृ. ९२४)
वृद्धदारुकभेदः । तद्गुणा यथा—'समुद्रपुष्पं तुवरं मधुरं शीतलं मतम् । रक्तदोषं कफं पित्तं कामलां च विनाशयेत् । गर्भिणीकष्टशमनं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्' इति ।
समुद्रफलम् (रा. नि. ६.१४)
हिज्जलः ।
समुद्रफल ।
Barringtonia actuangula Gaertn.
समुद्रशोषः (शा. नि., पृ. ९२४)
वृद्धदारुकभेदः । तद्गुणा यथा—'समुद्रशोषः संप्रोक्तो वातलो ग्राहको मतः । अतिपित्तकरश्चैव कफकृच्च मतो बुधैः ॥' इति ।
सरलः (च. वि. ७.२३)
चीड़ ।
Pinus roxburghii Sarg.
सरला (सु. चि. ३७.१२)
सरतीति सरला त्रिवृत्, विरेचनीयत्वात् । (ड०)
सरस्वती (रा. नि. ५.१४७)
ब्राह्मी, मेध्यत्वात् ।
सरोरुह् (अ. चि. १४.७०)
कमलम् ।
सर्जः (च. सू. ३.५)
१. निर्यासविशिष्टस्तरुः ।
२. साज, संद्रस ।
Vateria indica Linn.
धूनकः (शि., च. द. १.२८३)
सर्जनाम (सु. चि. १.९६)
सर्जः ।
सर्जरसः (ध. नि. ३.१२१)
रालः ।
सर्पकङ्कालिका (प. र, ३८५)
विषघ्नलताविशेषः । गन्धनाकुलीति कैयदेवः (कै. नि. १.७७६)
सर्पगन्धा (ध. नि. ४.१०३)
धवलबरुआ, चंदमरवा ।
Rauvolfia serpentina Benth. ex Kurz.
सर्पगन्धाख्या (सु. क. ५.२४)
सर्पगन्धा ।
सर्पघाति (सु. क. २.५)
फलविषम् ।
सर्पच्छत्रकम् (च. सू. २७.१२३)
१. छत्रकविशेषः । सर्पच्छत्रं सर्पफणाकारं छत्रकमिति चक्रः ।
A kind of mushroom.
२. कन्दली (ड., सु. सू. ३९.८)
सर्पच्छत्रिका (ड., सु. क. ७.२९)
सर्पगन्धा ।
सर्पतनुः (रा. नि. ४.१२३)
बृहतीविशेषः ।
सर्पदंष्ट्रा (शा. नि., पृ. ९१३)
सिताबः ।
सर्पदंष्ट्रिका (सि. नि. ११)
वृश्चिकाली ।
सर्पलोचना (अ. उ. ३७.८३)
सर्पाक्षी ।
सर्पवेताली (अ. सं. उ. ४२.४७)
ओषधिविशेषः । सञ्ज्ञर्याख्या महावेताली चेतीन्दुः ।
सर्पसुगन्धा (अ. चि. १४.१०४)
सर्पगन्धा ।
सर्पा (च. चि. १.४.६)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा—'सर्पा नामौषधिः सर्पाकारा' इति ।
सर्पाक्षी (सु. क. ८.११७)
लोहितपुष्पा शंखपुष्पीभेदः (ड.) । रक्तपुष्पा पूर्वदेशे प्रसिद्धा । (ड., सु. क. ६.२२)
Ophiorrhiza mungos Linn.
सर्पाक्ष्यादिगणः (र. चू. ८.१-६)
रसकर्मणि प्रशस्ता, यथा—'सर्पाक्ष्यादिगणो मतः षट्चत्वारिंशको नाम पारदस्य नियामकः' इति ।

सर्पिणी (रा. नि. ५.३९)

१. ओषधिविशेषः, यथा—'सर्पिणी भुजगी भोगी कुण्डली पत्रगी फणी । षडभिधा सर्पिणी स्याद् विषघ्नी कुचवर्धनी ॥' इति ।

२. दिव्यौषधिविशेषः । यथा—सर्पिणी लतिका चान्या सर्पवद्वक्रवल्लिका । सक्षीरा स्निग्धपत्रा च बालपारदबन्धिनी ॥' इति (र. चू. ६.२१)

सर्वगन्धम् (भा. प्र. चि. १.७१२)

१. चातुर्जातककर्पूरकङ्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ इति ।

२. सर्वगन्धैः बलातैलोक्तैः । (चक्र., च. चि. २८.१७४)

सर्वतोभद्रः (ध. नि. १.२९)

निम्बः, सर्वथा कल्याणकरत्वात् ।

सर्वतोभद्रा (ध. नि. १.११७)

गंभारी ।

सर्वानुभूतिः (च. क. ७.३)

त्रिवृत् । (ध. नि. १.२४५)

सर्वौषधिकम् (ध. नि. ७.३८)

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचम्पकाः । वचा कर्पूरमुस्ताश्च सर्वौषधिकमुच्यते ॥' इति ।

सर्षपः (च. सू. २.३)

१. कटुतैलयोनिः ।

सरसों ।

Brassica campestris Linn. var. sarson Prain.

२. कन्दविषम् । (सु. क. २.५)

सलयमः (द्र गु. वि. ३, पृ. २२०)

कन्दशाकविशेषः ।

सलजम, सलगम ।

Brassica rapa Linn.

सस्यम् (रा. नि. २.३१)

फलम् ।

संस्यसंवरकः (ध. नि. ५.१२३)

सर्जः ।

सस्यसंवरणः (रा. नि. ९.१३)

अश्वकर्णः ।

सहकारः (च. क. ७.३१)

अतिसुगन्धाम्रविशेषः, यथोक्तममरे— 'सहकारोऽतिसौरभः' इति ।

सहचरः (च. वि. ७.२१)

सैरेयकः ।

सहचरद्वयम् (सु. सू. ३८.१२)

कण्टशेलुद्वयम् (ड०), पीतो रक्तश्चेत्यर्थः ।

सहचरत्रयम् (शा. सं. २.२.१०४)

सैरेयकः पीतः श्वेतो रक्तश्चेति ।

सहदेवा (सु. सू. ३८.४)

बलाभेदः पीतपुष्पा 'काङ्कही' इति लोके । (ड०)

अतिबला ।

सहदेविका (रा. मा. ३२.१५)

सहदेवी ।

सहदेवी (शा. सं. २.१२.१५६)

सहदेई ।

Vernonia cineria Less.

सहपत्रफला (अ. सं. चि. ७.२८)

भूम्यामलकी ।

सहस्रद्रुमः (सि. भे. ४.८१२)

झण्डूविशेषः 'हजारा' इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

सहस्रपत्रम् (अ. सं. सू. २१.४)

कमलम् ।

सहस्रमूलिका (शा. नि. १०, पृ. ६५२)

शाकविशेषः ।

सहस्रवीर्या (ध. नि. १.२९३)

१. महाशतावरी ।

२. श्वेतदूर्वा । (ध. नि. ४.१४४)

सहस्रवेधि (रा. नि. ६.६०)

हिङ्गु ।

सहस्रवेधी (रा. नि. ६.१४८)

अम्लवेतसः ।

सहस्रसुमम् (सि. भे. ४.२२९)

झण्डूविशेषः, 'हजारा' इति प्रसिद्धः ।

सहा (सु. चि. २३.१२)

१. मुद्गपर्णी ।

२. दण्डोत्पला । (सि. नि. १४)

सहाचरः (च. चि. २८.१४४)

सैरेयकः ।

सहाद्वयम् (सु. सू. ४६.४६)

मुद्गपर्णी - माषपर्ण्यौ ।

सहासारः (आ. वि. ३.१३, पृ. ४५६)

कुमारीसारः ।

सहे (सु. चि. २.३९)

मुद्गपर्णी - माषपर्ण्यौ ।

साकुन्दः (सो. नि. १.४४५)

साकुरुण्डः ।

साकुरुण्डः (रा. नि. ६.१६)

साकुरुण्डो ग्रन्थिफलो विकटो वस्त्रभूषणः । कुरुण्डः कर्बुरफलः सकुरुण्डश्च सप्तधा ॥' इति ।

मांई ।

Gallof Tamarix troupii Hole.

सागरैरण्डः (स. यो. २.१०)

द्रवन्ती ।

सागरोद्भूतः (सो. नि. ७.६५८)

तुवरकः ।

साजडः (शा. नि. ६, पृ. ५३१)

असना, सैन । Laurel.

Terminalia alata Heyne ex Roth.

सातला (ध. नि. १.२३८)

सप्तला ।

साबररोध्रः (सु. सू ३८.४६)

शाबरलोध्रः ।

साबरलोध्रः (सु. सू. ३८.१४)

श्वेतस्थूलत्वक् । (ड०)

शाबरलोध्रः ।

सारः (श. च. १.३४९)

मज्जा वृक्षकाण्डस्य ।

Heart-wood.

सारणी (ध. नि. १.२८९)

प्रसारणी ।

सारतैलम् (सु. चि. २०.१८)

शिंशपागुरुसरलदेवदार्वादितैलम् । (ड०)

सारदारु (अ. चि. १०.७९)

सारदारुभिः शमीखदिरादिभिः । (अ. द.)

सारपाकम् (सु. क. २.५)

फलविषम् ।

सारसा (सि. भे. ४.४७७)

उशब्बा ।

सारामुखः (अ. सू. ६.१)

शालिविशेषः, कृष्णशूक इत्यरुणः ।

साराम्लम् (म. नि. ६.८३)

अम्लफलविशेषः ।

सारिवः (अ. सू. ६.२)

शालिविशेषः ।

सारिवा (प्रि. नि. २.३०)

'सारिवा दाडिमीतुल्यश्वेतरेखाङ्कितच्छदा । दुग्धगर्भा शृंगनिभतूलान्वितफला सिता ॥' इति ।

कपूरी, अनन्तमूल ।

Hemidesmus indicus R.Br.

जम्बूपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामप्रसिद्धेति डल्हणः । (सु. सू. ३८.४)

सारिवाख्यः (च. सू. २७.९)

सारिवः, शालिविशेषः ।

सारिवाद्वयम् (च. चि. १४.१६०)

श्वेतसारिवा कृष्णसारिवा च । सारिवोत्पलसारिवा चेति डल्हणः । (सु. उ. ३९.२३०)

सालः (रा. नि. २.१७)

१. वृक्षः ।

२. शङ्कु (शालः) (ड., सु. सू. ३८.८)

सालिमो मैसरः (सि. भे. २.१०४)

सालम मिश्री ।

Orchis latifolia Linn.

सावरः (सु. चि. २२.१७)
शाबरलोध्रः ।
सावरकरोध्रः (सु. उ. १८.१०१)
शाबरलोध्रः ।
सिंहः (सु. चि. ९.२७)
रक्तशोभाञ्जनः । (ड०)
सिंहपुच्छिका (रा. नि. ४.११७)
पृश्निपर्णी ।
सिंहपुच्छी (च. द. २६.७५)
पृश्निपर्णीभेदः, सा च अलाबुपत्रसदृशदीर्घपत्रा काटवासिंहपुच्छीति ख्याता' (शि.) ।
सिंहमुखी (ध. नि. १.२३)
वासा ।
सिंहली (वै. म. ३.८)
पिप्पली ।
सिंहलोमी (अ. सं. उ. ४०.५६)
'सुरसा च सुपत्रा च बहुपत्री च तक्रला' इति । (इ०)
सिंहवल्लिका (कै. नि. १.१२)
१. वासा ।
२. रसौषधिविशेषः भूपाटल्यादि वर्गे पठितः ।(र. चू. ८.४५)
सिंहस्कन्दी (अ. सं. उ. २.५३)
ओषधिविशेषः, बालशोषे परिषेचनार्थं प्रयुक्तः, यथा हि—सिंहस्कन्दीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकण्टकैः । भङ्गैः क्वाथः कुमाराणां शुष्यतां परिषेचनम् ॥' इति ।
सिंहास्यः (अ. नि. १०६)
वासकः, सिंहमुखवद् विवृतपुष्पत्वात् ।
सिंहास्या (कै. नि. १.१३)
वासा ।
सिंहिका (ध । नि. १.९३)
बृहती ।
सिंहिकाद्वयम् (भा. प्र. चि. १.८४५)
कण्टकारी बृहती च ।

सिंही (सु. उ. ३९.२१५)
१. बृहत्कण्टकारिका । (ड०)
२. बृहतीविशेषः (कै. नि. १.५७)
सिकटी (च. द. ५४.५)
ओषधिविशेषः मसूरिकायां प्रयुक्तः ।
सिगृडी (रा. नि. ४.३१)
बल्य ओषधिविशेषः यथा हि—'सिगृडी मतिदा प्रोक्ता बल्या पङ्गुत्वहारिणी । दृषत्पत्री च वातघ्नी गुच्छपुष्पी च सप्तधा ॥' इति ।
सिञ्चती (अ. सं. सू. ७.१८२)
काश्मीरेषु वृक्षबदरी । (इ)
सिञ्चितिका (सु. सू. ४६.१३९)
सिञ्चितिकाफलं तद्(बदर)भेद एवातिमधुरो मुष्टिप्रमाण उत्तरापथजः । (ड०)
सितकर्णिकः (सु. उ. ४५.२०)
श्वेतकर्णिकारः । (ड०)
सितगन्धिनी (र. चू. ७.४)
रसौषधिविशेषः ।
सितगिरिः (च. चि. २३.९५)
श्वेतापराजिता । (चक्र.)
सिततिलः (सु. सू ४६.४०)
श्वेततिलः ।
सितनागः (आ. वि. ३, पृ. ६२५)
ओषधिविशेषः, यथा— 'क्षतघ्नः सितनागः स्याद् भग्नामयनिकृन्तनः' इति ।
सितपलाशः (रा. नि. १०.२७६)
श्वेतपुष्पः पलाशभेदः यथा हि— 'किंशुकैर्गुणसाम्येऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः' इति ।
सितपाटलिका (रा. नि. ९.१५२)
काष्ठपाटला ।
सितमरिचम् (च. चि. २३.१९२)
श्वेतमरिचम् । शोभाञ्जनकबीजमिति चक्रः ।
सितसारिवः (सु. उ. ४७.४१)
श्वेतसारिवा ।

सितसिन्धुवारः (सु. क. ५.६६)
श्वेतनिर्गुण्डी । (ड०)
सितसूर्यावर्तः (च. द. ५.४०)
जामातृसूर्यावर्तः इति ख्यातः (नि.) ।
सफेद हुलहुल ।
Gynandropsis gynandra (Linn) Briquet.
सिताङ्कोलः (र. चू. ८.१९)
व्याघ्रिकादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः ।
सिताबः (द्र. गु. वि. २, पृ. ६०९)
सिताब, सुद्दाब ।
Ruta graveolens Linn.
सितालुकम् (द्र. गु. वि. ३, पृ. २२०)
सकरकन्द, अलुआ ।
Ipomoea batatas (Linn) Lam.
सितेषुपुंखिका (वै. म. १८.२३)
श्वेतशरपुंखा ।
सितैरण्डः (अ. उ. १३.५४)
श्वेत एरण्डः ।
सिद्धः (सो. नि. ७.६७७)
सिद्धेश्वरः, सिध्रक इत्यर्थः । (द्र. — का. सं., पृ. ३२२)
सीधा ।
सिद्धकः (सु. क. ३.९)
सिध्रकः ।
सिद्धमूली (भा. प्र. चि. ७२.२९)
भंगा ।
सिद्धवृक्षः (प. र. ६३४)
सिध्रकः ।
सिद्धार्थः (ध. नि. ४.४२)
गौरसर्षपः ।
Yellow mustard.
सिद्धार्थयुग्मम् (अ. हृ. उ. ५.१८)
श्वेतकृष्णभेदात् । (शि.)
सिद्धेश्वरः (सो. नि. १.६७७)
सिध्रकः ।

सिध्रेकः (अ. सं. उ. ३९.७०)
सीधा ।
Lagerstroemia indica Linn.
सिन्दुकः (ध. नि. ४.८१)
सिन्दुवारः ।
सिन्दुवारः (सु. क. ४५.१६)
श्वेतनिर्गुण्डी ।
सिन्दुवारिकः (अ. हृ. उ. ३७.७५)
सिन्दुवारः ।
सिन्दूरी (रा. नि. १०.१९)
सिन्धुवारः (च. सू. ४.११)
सिन्दुवारः ।
सिन्धुवारिका (च. चि. २३.७९)
सिन्दुवारः ।
सिन्धुवारितः (अ. हृ. सू. ७.२५)
सिन्दुवारः ।
सिम्बितिका (च. सू. २७.१४२)
सिञ्चितिका ।
सियलीद्वोपरः (शि., च. द. १०.१९)
तगरपादिकाया अभावे ग्राह्यः ।
चांदमाला ।
Limnanthemum cristatum Griseb.
सिल्हकः (ध. नि. ३.२२)
शिलारस ।
Liquidamber orientalis Miller.
सीताफलम् (यो. र., पृ. १३)
शरीफा ।
Annona squamosa Linn.
सीहुण्डः (नि. शे. १.५०)
स्नुही ।
सुकण्टका (रा. नि. ५.१२)
गृहकन्या ।
सुक्कडिचन्दनम् (ध. नि. ३.६)
चन्दनविशेषः ।

सुखदर्शनः (आ. वि. ३.६, पृ. ४२७)

सुदर्शना ।

सुखाह्वः (क. का. १३.८७)

ओषधिविशेषः, अण्डवृद्धौ लेपे प्रयुक्तः ।

सुगन्धः (सु. क. २.५)

मूलविषम् ।

सुगन्धकः (च. सू. २७.९)

१. शालिविशेषः, देवशालिरिति डल्हणः । (सु. सू. २०.५)

२. ओषधिविशेषः सुरसादिगणे पठितः । (सु. सू. ३८.१८) 'सुगन्धको द्रोणपुष्पः, अन्ये तु सुगन्धको बृहत् सुगन्धतृणम्' इति डल्हणः ।

सुगन्धगणः (अ. प्र. ४.१८-२२)

कर्पूराद्य एकाङ्ग्यन्तः सुगन्धिद्रव्याणां गणः ।

सुगन्धतृणम् (रा. नि. ८. ४४)

गन्धतृणम् ।

सुगन्धबालकम् (प्रि. नि. ३.३७)

तगरम् ।

सुगन्धा (ध. नि. ४.१०३)

१. नाकुली ।

२. कदलीविशेषः । (कै. नि. १.२९१)

सुगन्धामलकम् (ध. नि. ७.४०)

सर्वौषधिकसंयुक्ताः शुष्काश्चामलकत्वचः ।
सुगन्धामलकं ह्येतन्निर्दिशन्ति विचक्षणाः ॥' इति ।

सुगन्धिः (च. द. ६०.५६)

अगुर्वादिः (शि.) ।

सुगन्धिकः (अ.हृ. सू. ६.१)

शालिविशेषः ।

सुगन्धिका (सु. चि. १७.८)

उत्पलसारिवा । (ड०)

सुगन्धित्रिफला (ध. नि. ७.५)

यथा—'जातीफलं तथैला च लवङ्गफलमेव च ।
सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता तृतीयं तु फलत्रिकम् ॥' इति ।

सुघासः (अ. प्र. ९.८५)

सुगन्धगणे पठितः । गन्धतृणः ।

सुतश्रेणी (रा. नि. ४.१७)

द्रवन्ती ।

सुतित्तिडी (ध. नि. ५.३३)

अम्लिका ।

सुतुङ्गः (ध. नि. ५.७४)

नारिकेलः ।

सुदर्शना (म. पा. १.३१६)

'सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्का मधुपर्णिका' इति । 'त्रिशुरीति ख्यातं, जीवपत्रेति च ख्यातम्' इति शिवदासः (च.द. ६४.६८)

सुधा (रा. नि. ८.३५५)

१. स्नुही ।

२. अमृता । (भा. प्र. चि. १.६६१)

सुधामूली (शा. नि., पृ. ९१०)

सालिमो मैसरः ।

सालम मिश्री ।

सुधालता (भा. प्र. चि. १.६६३)

गुडूची ।

सुधावासः (ड., सु. सू. ४६.२१६)

त्रपुसम्, तेवसा इति लोके ।

सुधास्रवा (रा. नि. ५.१५)

रुदन्ती ।

सुनन्दाख्या (अ. सं. सू. ८.७३)

रास्ना । (इ)

सुनालम् (ध. नि. ३.८६)

लामज्जकम् ।

सुनिषण्णकः (सु. सू. ४६.२६२)

चतुर्दलः, तल्लक्षणं कथ्यते—'चांगेरीसदृशैः पत्रैः सुनिषण्णश्चतुर्दलः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति कथ्यते ॥ (ड०)

सुशनी शाक, चौपतिया ।

Marsilea minuta Linn.

सुनिषण्णच्छदा (कै. नि. १.६९७)

चाङ्गेरी ।

सुपार्श्वः (ध. नि. ५.८१)

प्लक्षः ।

सुप्रसरा (ध. नि. १.२८९)

प्रसारणी ।

सुमम् (रा. नि. २.२५)

कुसुमम् ।

सुमनः (रा. नि. २.२५)

१. पुष्पम् ।

२. जाती । (सु. सू. ३७.१२)

सुमना (ध. नि. ५.१३७)

जाती ।

सुमुखः (सु. सू. ३८.१८)

राजिका, अन्ये तु वनबर्बरिका 'सउहा' इति नाम्ना जेजीभुक्तौ प्रसिद्धा । (ड०)

सुरकाष्ठम् (सु. उ. ११.६)

देवदारु ।

सुरङ्गकम् (ध. नि. ३.६)

पत्तङ्गम् ।

सुरङ्गा (रा. नि. ३.३५)

कैवर्तिका ।

सुरङ्गी (ड०, सु०सू० ३८.४५)

सुरपुन्नागः ।

सुरञ्जानः (द्र. गु. वि. २, पृ. ८०९)

Colchicum luteum Baker.

सुरतरुः (अ. चि. १९.४१)

देवदारुः ।

सुरदारु (च. सू. ३.८)

देवदारु ।

सुरदाली (रा. मा. २९.३३)

देवदाली ।

सुरद्रुमः (सु. चि. ३७.१६)

देवदारुः ।

सुरपर्णम् (रा. नि. १०.५०)

गन्धपत्रक ओषधिविशेषः ।

सुरपर्णिका (ड. सु. सू. ३८.२४)

सुरपर्णिका सुगन्धिपुष्पा दक्षिणापथे 'सुरपति' (सुरङ्गी) नाम्ना प्रतीता ।

सुरपुन्नागः । (रा. नि. १०.१०)

सुरपुन्नागः (रा. नि. १०.१०)

सुरंगी, लाल नागकेशर ।

Mammea longifolia Planch & Triana.

सुरप्रियम् (आ. वि. ३.११, पृ. ४५०)

कक्कोलम् (शीतलचीनी) ।

'एकं सुरप्रियफलं मेहमागन्तुजं हरेत्' इति भैषज्यरत्नावल्यामौपसर्गिकमेहाधिकारे ।

सुरभिः (ध. नि. ३.१३५)

शल्लकी ।

सुरभिपत्रा (ध. नि. ५.८३)

जम्बूः ।

सुरभिपाटलप्रसवा (षो. हृ. ३.१९)

पाटला ।

सुरभी (ध. नि. ४.५०)

तुलसी ।

सुरवारुणी (अ. चि. १९.८१)

इन्द्रवारुणी ।

सुरसः (च. सू. ३.८)

सुरसा (तुलसी) ।

सुरसयुगम् (अ. हृ. सू. १५.३०)

तुलसीद्वयं गौरकृष्णभेदेन । (अ. द.)

सुरसा (च. सू. ४.१६)

तुलसी, श्वासहरमहाकषाये पठिता ।

Ocimum sanctum Linn.

सुरसादिगणः (सु. सू. ३८.१८-१९)

सुरसाद्यो विषमुष्टिकान्तः श्वासकासादिषु प्रयोज्यः ।

सुरसाद्वयम् (सु. सू. ३८.१८)

सुरसे द्वे श्वेतकृष्णकुसुमे । (ड०), तुलसीद्वयमित्यर्थः ।

सुरसी (सु. सू. ३८.१८)
कपित्थसदृशपत्रा 'बिल्वनासी' इति लोके प्रसिद्धा। (ड०)
Limonia crenulata Roxb.
सुरा (सु. उ. ६२.३०)
इन्द्रसुरा, इन्द्रवारुणीति यावत्।
सुराख्यम् (सु. उ. ४१.४८)
देवदारु।
सुराला (अ. सू. १५.४)
सर्जरसः।
सुराष्ट्रकाः (ध. नि. ६.१०५)
कुलत्थाः।
सुराह्वम् (ध. नि. १.७६)
देवदारु।
सुराह्वयम् (अ. हृ. चि. ११.२५)
देवदारु।
सुराह्वा (च. चि. ६.२६)
इन्द्रवारुणी।
सुरेन्द्रकन्दः (सु. सू. ४६.३०५)
वज्रकन्दः। (ड०)
सुरेन्द्रवल्ली (ग. नि. १.३.२९५)
इन्द्रवारुणी।
सुलभा (सि. भे. २.१४५)
सुरसा।
सुवर्चला (सु. सू. ३७.१२)
१. सूर्यावर्तः, 'सौञ्चली' इति लोके।
२. तिलपर्णी, हुलहुल इति लोके।
सुवर्चिका (अ. उ. ३५.३९)
दूषीविषारियोगे प्रयुक्त ओषधिविशेषः।
सुवर्णः (च. चि. ७.७७)
आरग्वधः।
सुवर्णकदली (रा. नि. ११.११४)
कदलीविशेषः।
सुवर्णक्षीरी (सु. सू. ३९.४)
१. अनन्तासदृशपत्रा 'हियावलि' इति लोके। (ड०)
Euphorbi thomsoniana Boiss.
२. शृगालकण्टकः (सेयाल कांटा)।
Argemone mexicana Linn.
सुवर्णतृणम् (स. यो. ३.५४)
सुवर्णदुग्धा (अ. चि. १९.८१)
सुवर्णक्षीरी।
सुवर्णपुष्पी (शा. सं. ३.११.४०)
लाङ्गली। 'सुवर्णपुष्पी सोनीशब्दवाच्यो विटपविशेषः' इत्याढमल्लः।
सुवर्णशकला (अ. सं. चि. २२.२०)
सुवर्णहलिः (चक्र. च. सू. ४.११)
आरग्वधः।
सुवर्णालुः (श्रीकण्ठः, वृ. मा. १.९९)
आरग्वधः।
सुवर्णाहलिः (नि. च. द. ४८.७४-८२)
व्याधिघातः (आरग्वधः)।
सुवहा (च. सू ४.९)
१. त्रिवृत्। (चक्र.)
२. गन्धनाकुली। (ध. नि. ४.१०५)
३. शेफालिकाविशेषः। (रा. नि. ४.१२१)
४. हंसपादी। (रा. नि. ५.१६६)
५. रास्ना। (भा. नि. १.१६५)
सुव्रता (ध. नि. १.६१)
शटी।
सुषवी (कै. नि. १.५९४)
१. जलकारवल्ली।
२. उपकुञ्चिका। (ध. नि. २.५९)
३. कारवेल्लकः। (ड, सु. सू. ३८.६)
सुषेणः (म. नि. ७.५४)
सुनिषण्णकः।
सुषेणम् (ध. नि. ५.१०२)
करमर्दकम्।

सुषेणी (ध. नि. १. २४३)
श्यामा त्रिवत्।
सूकरी (अ. सं. उ. ९.२१)
वाराही।
सूक्ष्म कृष्णजीरकम् (शि., च. द. ४.६७)
कारविः।
सूक्ष्मपत्रः (म. नि. ७.५६)
शाकविशेषः।
सूक्ष्मपत्रा (रा. नि. ४.४३८)
शतावरी।
सूक्ष्मपुष्पा (रा. नि. ४.३००)
शणपुष्पीविशेषः।
सूक्ष्मैला (च. सू. ४.११)
एला।
सूचिकापुष्पः (ध. नि. ५)
केतकी।
सूचिपत्रः (ध. नि. १.१५५)
शितिवारः।
सूचिपत्रकः (सु. सू. ४५.१४९)
इक्षुविशेषः।
सूनम् (रा. नि. २.२५)
पुष्पम्।
सूपधूपनम् (ध. नि. २.३६)
हिङ्गु।
सूपश्रेष्ठाः (ध. नि. ६.८०)
मुद्गाः।
सूरणः (सु. सू. ४६.३०६)
सूरन, ओल, जमीकन्द।
Amorphophallus campanulatus Blume ex Decne.
सूर्पपर्णी (च. चि. १९.५०)
मुद्गपर्णी माषपर्णी च। (चक्र०)
सूर्यकान्ता (च. चि. १-४.७)
आदित्यपर्णी, दिव्यौषधिविशेषः, यथा हि— आदित्यपर्णी नामौषधिर्या 'सूर्यकान्ता' इति विज्ञायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च' इति।
सूर्यतरुः (रा. मा. २.४)
अर्कः।
सूर्यभक्ता (ध. नि. ४.९८)
सुवर्चला।
सूर्यभक्तिका (चक्र. च. सू. २७.९९)
सुवर्चला।
सूर्यमुखी (शा. नि. १९, पृ. ८००)
सूरजमुखी।
Helianthus annuus Linn.
सूर्यवल्ली (सु. क. २.४५)
१. पटोलसदृशपत्रा (वल्ली), यस्याः पत्ररसेनाक्तं मांसं स्वित्रमिव भवति।
२. अर्कः। (इ, अ. सं. उ. ४०.५२)
सूर्यानुवर्तिनी (अ. र. ४.५१)
ब्रह्मसुवर्चला।
सूर्यावर्तः (च. द. ५७.४७)
तिलपर्णी।
सूर्याह्वयः (ध. नि. ४.१३)
अर्कः।
सूषा (कै. नि. १. ६८२)
कासमर्दिका।
सेफन्दः (ड., सु. सू. ३८.१६)
अपराजिता।
सेवम् (म. नि. ६.५६)
फलविशेषः।
सेव। **Apple.**
Malus pumila Mill.
सेवंती (अ. प्र. ४.३६)
गुलाबविशेषः।
सेव्यम् (च.चि. ६.५०)
उशीरम्।
सेहुण्डः (रा. नि. ८.३५५)
स्नुही।
सैंहलम् (ध. नि. २.५०)
त्वक्।

सैंहली (रा. नि. ६.११९)
पिप्पलीविशेषः ।
सैरीयकः (सु. सू. ३८.७३)
सैरेयकः ।
सैरेयः (च. सू. १४.३२)
सैरेयकः ।
सैरेयकः (सु. चि. ३.६१)
कटसैरया, पियावासा ।
Barleria prionitis Linn.
सैरेयकद्वयम् (सु. सू. ३८.१०)
रक्तपुष्पनीलपुष्पकण्टशेलुआद्वयम् । (ड०)
सैरेयकत्रयम् (शा. सं. २.२.१३१)
पीतरक्तनीलपुष्पभेदात् ।
सैर्यकः (अ. हृ. सू. १५.१७)
सैरेयकः ।
सैर्यकयुग्मम् (अ. हृ. सू. १५.२१)
सैरेयकद्वयम् ।
सोभाञ्जनकः (अ. हृ. चि. १९.८६)
शोभाञ्जनः ।
सोमः (सु. सू. ३७.२)
१. दिव्यौषधिविशेषः, यथा—'सोमो नामौषधिराजः पञ्चदशपर्वा स सोम इव हीयते वर्धते च' इति ।
२. टुटगंठा (Ephedra gerardiana Wall).
३. सोमराजी । (सि. भे. ४.११६८)
सोमकला (र. चू. ६.९)
दिव्यौषधिविशेषः, यथा— 'इयं सोमकला नाम वल्ली परमदुर्लभा । अनया बद्धसूतेन्द्रो लक्षवेधी प्रजायते ॥' इति ।
सोमकल्पः (प्रि. नि. ३.१२९)
सोमः (टुटगंठा) ।
सोमत्वक् (अ. हृ. उ. ३५.४६)
सोमवल्कः ।
सोमपर्णी (अ. सं. चि. २१.१४)
उच्चटा (ड०), यथा निघण्टौ—'उच्चटा सोमपर्णी च प्रचला तलला तथा' इति ।
सोमराजी (ध. नि. १.१६५)
बाकुची ।
सोमवल्कः (च. सू. ४.३३)
श्वेतखदिरः (कदरः), कट्फलो वा ।
सोमवल्कलः (कै. नि. १.८२५)
श्वेतखदिरः ।
सोमवल्लिका (र. चू. ८.२१)
रक्तस्नुह्यादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः ।
सोमवल्ली (रा. नि. ३.२९)
१. सोमलता ।
Sarcostemma brevistigma W. & A.
२. दिव्यौषधिविशेषः, यथा— 'पञ्चाङ्ग्युक्पञ्चदशच्छदाढ्या सर्पाकृतिः शोणितपर्वदेशा । सा सोमवल्ली रसबन्धकर्म करोति एका दिवसोपनीता ॥' इति (र०चू० ६.६) । इयं चरकोक्तः सोम एव प्रतीयते ।
सोमवृक्षः (सु. चि. ११.७)
१. कट्फलः ।
२. दिव्यौषधिविशेषः । (र. चू. ६.७)
सोमसरला (सु. सू. ३७.२४)
सोमवल्ली ।
सोमा (सु. क. १.३७)
सोमवल्ली ।
सोहला (अ. सं. उ. १६.६४)
अपराजिता (इ.)—यथा 'सोहला दधिशमी ज्ञेया ज्ञेया सैवापराजिता' इति ।
सौगन्धिकम् (रा. नि. १०.२४८)
१. नीलोत्पलम् ।
२. गन्धतृणं गन्धको वा । (चक्र. च. सू. ३.१०)
सौगन्धी (हा. १.१५.२)
शालिभेदः ।
सौभाञ्जनः (अ. हृ. चि. १५.८७)
शोभाञ्जनः ।
सौभाञ्जनकः (अ. हृ. चि. ३.१३६)
शोभाञ्जनकः ।

सौमनस्यायनी (च. वि. ८.१३५)
यूथिका ।
सौम्या (रा. नि. ३.३१)
सोमवल्ली ।
सौरः (ध. नि. २.४२)
तुम्बुरुः ।
सौरभः (ध. नि. २.४२)
तुम्बुरुः ।
सौरभम् (रा. नि. २.२७)
परिमलः ।
सौरभ्यम् (रा. नि. २.२७)
परिमलः ।
सौराष्ट्रिकः (ध. नि. १.१००)
विषभेदः । 'सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते' इति ।
सौरीयकम् (सु. क. २.५)
स्थावरविषविशेषः ।
सौवीरम् (सु. सू ४६.१३९)
महत्तमामपक्वावस्थासु मधुरं मरुदेशजम् । (ड०)
बदरभेदः ।
स्कन्धजः (ध. नि. ५.७६)
वटः । स्कन्धाज्जायन्ते फलानीत्यतः ।
स्तबकः (रा. नि. २.२७)
पुष्पगुच्छः ।
स्तम्बः (रा. नि. २.३१)
गुल्मः ।
स्त्रीनिरीक्षणदोहदः (नि. शे. १.७)
तिलकः ।
स्त्रीपादाहतिदोहदः (नि. शे. १.३)
अशोकः ।
स्थपनी (अ. सं. सू. १६.२७)
पाठा ।
स्थलकमलम् (कै. नि. १.१४३६)
पुष्पविशेषः ।
स्थलकुम्भिका (ड, सु. चि. १७.२७)
कुम्भीकः । 'श्लक्ष्णत्वक्को रोमशः कुम्भीनामा वृक्षः यस्य त्वग् वस्त्राकारा भवति (ड०, सु. सू. ३८.४५); दाडिमाकारफला स्थलकुम्भी । (ड०, सु. सू. ३.१०)
स्थलपद्मम् (च. द. ३९.१९)
१. माणकन्दः ।
२. गुलाबम् । (सि भे. ४.१३६)
स्थलपद्मिनी (र. चू. ६.१०)
दिव्यौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा— 'या पद्मिनीरूपधरा स्थलस्था पुष्पेण वर्णेन रसायनी च । बध्नाति सूतं वरबीजयुक्तं निर्दिश्यते सा स्थलपद्मिनीति ॥' इति ।
स्थलप्रसारिणी (र. चू. ७.२)
रसौषधिविशेषः ।
स्थलशृङ्गाटः (वै. म. ७.३)
गोक्षुरः ।
स्थलशृङ्गाटकः (रा. नि. ३.१३२)
गोक्षुरः ।
स्थविरम् (अ. हृ. चि. ३.१३५)
शैलेयम् । (अ. द.)
स्थापनी (अ. नि. ३५)
पाठा ।
स्थिरा (ध. नि. १.८७)
शालपर्णी ।
स्थिरादिगणः (चि. क. ५१)
पित्तवातघ्नो गणः, यथा— स्थिरापृथक्पर्णिपुनर्नवाभिस्त्रिकण्टकैरण्डजटोच्चटाभिः । विदारिकानागबलावरीभिरयं गणः पित्तसमीरघ्नः ॥' इति ।
स्थिरादिपञ्चमूलम् (च. चि. ८.१३३)
लघुपञ्चमूलम् ।
स्थिरादिपञ्चमूली (च. सि. ९.८)
लघुपञ्चमूलम् ।
स्थिरे (सु. क. ६.९)
शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ ।

स्थूलकन्दः (सु. सू. ४६.३०६)
ग्राम्यकन्दः । (ड०)
स्थूलकाकादनी (अ. चि. १७.२७)
ओषधिविशेषः, काकादनीभेदः ।
स्थूलकृष्णजीरकः (शि., च. द. ४.६७)
उपकुञ्चिका ।
स्थूलजीरकः (ध. नि. २.५९)
उपकुञ्चिका ।
स्थूलदला (रा. नि. ५.१२)
गृहकन्या ।
स्थूलपत्रा (प्रि. नि. ३.१७)
पर्णयवानी ।
स्थूलबदरी (चक्र., च.सू. २५.४९)
कुवलम् ।
स्थूलबब्बूलिका (शा. सं. २.१.१२)
बब्बूलभेदः ।
स्थूलबृहती (कै. नि. १.५९)
बृहतीविशेषः ।
स्थूलभण्टाकी (ध. नि. १.९३)
बृहती ।
स्थूलमध्यः (अ. नि. ३३३)
यवः ।
स्थूलमरिचम् (रा. नि. १२.६९)
कङ्कोलम् ।
स्थूलश्यामाकः (ड., सु. सू. ४६.२१)
उष्ट्रश्यामाकः, श्यामाकभेदः ।
स्थूलैरण्डः (रा. नि. ८.४४९)
एरण्डविशेषः ।
स्थूलैला (ध. नि. २.४६)
बृहदेला ।
स्थौणेयकम् (च. चि. ३.२६७)
थुनेर ।
Taxus baccata Linn.

स्नुक् (ध. नि. १. २३५)
स्नुही ।
स्नुही (च. सू. १.११४)
सेंहुड, थूहर ।
Euphorbia neriifolia Linn.
स्नेहफलाख्यम् (अ. द., सू. ६.१२०)
अक्षोडम् ।
स्पर्शरोदनिका (ड., सु. चि. ९.७)
समङ्गा (लज्जालुः) ।
स्पर्शसंकोचपर्णिका (ध. नि. ४.१०९)
समङ्गा (लज्जालुः) ।
स्पृक्का (सु. सू. ३८.२४)
कुटिलपुष्पा सुगन्धिद्रव्यमौत्तरापथिकम् । (ड०)
असबरग ।
Delphinium zalil Aitch. & Hemsl.
स्पृष्टरोदिका (अ. सं. उ. २.३९)
लज्जालुका । (इ०)
स्फटिकः (ध. नि. ३.३१)
१. कर्पूरः ।
२. रसविशेषः । (रा. नि. १४.५४)
स्फुटकः (च. द. ६४.१३)
ओषधिविशेषः, बालानामनामकरोगे हितः ।
स्फूर्जकः (सु. चि. ५.१८)
१. फणिज्जकाकारः प्रायशः पारियात्रे भवति । (ड०)
फोग । Calligonum polygonoides Linn.
२. तिन्दुकः । (ध. नि. ५.४०)
स्फूर्जातकम् (अ. सं. चि. २३.१७)
स्फूर्जकः । काकतिन्दुकमितीन्दुः ।
स्फूर्दनः (सो. नि. १.६७४)
स्फूर्जकः ।
स्फोटहेतुः (अ. चि. २०.११)
भल्लातकः ।
स्फोट्याभुजंगमः (स. यो. १.५०४)
Scindapsus officinalis Schott.

स्यन्दनः (रा. नि. ९.२४)
तिनिशः ।
स्याराटम् (अ. द. सू. ६.१२०)
अभिषुकम् ।
स्योनाकः (अ. हृ. उ. ५.१६)
श्योनाकः ।
स्रंसि (ध. नि. ३.३९)
पूगम् ।
स्रस्तरी (सो. नि. २.३१८)
गुणसङ्ग्रहे पठित ओषधिविशेषः, यथा—'स्रस्तरी सर्वदोषघ्नी रुच्याग्निदीपनी परम्। कटुपाकरसा हृद्या पथ्यातीसारिणां तु सा ॥' इति ।
स्रावकम् (श. च. १.१६१)
मरिचम् ।
स्राविका (आ. वि. ३.१३, पृ. ४५७)
अन्नामयः ।
स्राविणी (च. द. २३.७५)
वातरक्ताधिकारे बृहद्गुडूचीतैले पठिता ।
स्रुग्दारुः (प.र. ३४०)
विकङ्कतः ।
स्रुवतरुः (कै. नि. १.४०४)
विकङ्कतः ।
स्रुववृक्षः (अ. सू. १५.१७)
विकङ्कतः ।
स्रुवावृक्षः (भा. नि. ५.८६)
विकङ्कतः ।
स्वगुप्ता (च. चि. ११.४५)
कपिकच्छूः ।
स्वयंगुप्ता (च. चि. १.१.५८)
कपिकच्छूः ।
स्वयंप्रभः (सु. चि. २९.६)
सोमभेदः ।
स्वरालुः (श. च. १.१५८)
वचा ।

स्वर्णक्षीरिणी (च. सू. ४.९)
स्वर्णक्षीरी ।
स्वर्णक्षीरी (ध. नि. १.२४२)
सुवर्णक्षीरी ।
स्वर्णगन्धा (रा. मा. ५.२१)
ओषधिविशेषः मुखलेपे प्रयुक्तः ।
स्वर्णजीवन्ती (शा. नि. ३, पृ. २१४)
जीवन्तीविशेषः ।
स्वर्णः (रा. मा. ५.२३)
आरग्वधः ।
स्वर्णधुस्तूरः (भै. र. ६.९)
पीतबीजो धत्तूरः ।
स्वर्णपत्री (प्रि. नि. ३.६२)
सनाय ।
Cassia angustifolia Vahl.
स्वर्णपुष्पः (रा. नि. ९.३३४)
आरग्वधः ।
स्वर्णभूमिकम् (कै. नि. १.१३३५)
वराङ्गम् । स्वर्णभूमौ द्वीपविशेषे जातम् ।
स्वर्णयूथिका (च. सि. १०.३१)
यूथिकाभेदः स्वर्णपुष्पः ।
स्वर्णवल्ली (भा. नि. ३.१४८)
सोनबेल ।
स्वर्णसुमः (षो. हृ. ३.२९)
आरग्वधः ।
स्वर्णुली (रा. नि. ४.३०)
यथा—'स्वर्णुली हेमपुष्पी स्यात् स्वर्णपुष्पध्वजा तथा' इति ।
स्वल्पहपुषा (शा. नि. २., पृ. ११७)
हपुषाभेदः ।
स्वस्तिकः (हृ. दी. ९४)
सुनिषण्णकः ।
स्वादुकण्टकः (च. वि. ८.१३५)
विकङ्कतः । (ध. नि. ५.४३)

स्वादुकन्दा (ध. नि. १.१४७)
विदारी ।
स्वादुतुण्डिका (रा. नि. ७.३०४)
मधुरबिम्बी ।
स्वादुत्रिफला (ध. नि. ७.३)
द्राक्षाखर्जूरकाश्मर्यफलानीति फलत्रयम् । सैव स्वादुर्द्वितीया तु त्रिफला त्रैफला स्मृता ॥' इति ।
स्वादुपटोली (रा. नि. ७.७७)
पटोलविशेषः ।
स्वादुपत्रफला (ध. नि. १.५१)
पटोलविशेषः ।
स्वादुमज्जः (ध. नि. ५.६०)
अक्षोटः ।
स्वादुमस्तका (ध. नि. ५.५३)
खर्जूरी ।
स्वादुवर्गः (अ. हृ. चि. ७.२१)
मधुरवर्गो जीवनीयः ।
स्वाद्वीफलम् (सि. भे. ४.३०३)
छुहाडा ।

ह

हंसपदी (च. चि. २३.२२०)
हंसपादी ।
हंसपादिका (र.चू. ८.१६)
रसौषधिविशेषः, व्याघ्रिकादिगणे पठितः ।
हंसपादी (सु. सू. ३८.४)
मधुस्रवा हंसपदाकारपत्रा पीतपुष्पा जलयुक्तदेशजाता 'हंसपाई' इति लोके प्रसिद्धा (ड०) । हंसराज ।
Adiantum lunulatum Burm.
हंसहेली (अ. प्र. ८.१)
वशीकरणे प्रयुक्त ओषधिविशेषः ।
हंसाह्वया (सु चि. १८.४७)
हंसपादी ।
हट्टविलासिनी (श. च. १.२३५)
हट्टमापणं वर्णोत्कर्षेण विलासयति विशेषेण शोभयतीति । हरिद्रा ।
हनूमन्ती (र. चू. ८.१५)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।
हयपुच्छिका (रा. नि. ३.१७०)
हयस्याश्वस्य पुच्छमिव रोमशानि पर्णान्यस्या इति । माषपर्णी ।
हयमारः (ध. नि. ४.१)
हयमश्वं मारयति विषत्वादिति । करवीरः ।
हया (भै. र., पृ. ३७२)
अश्वगन्धा ।
हयारिः (सो. नि. २.३८८)
करवीरः, अश्वमारकत्वात् । यथोक्तं—'हयारिर्व्रणकुष्ठार्शःशोफत्वग्दोषरक्तनुत्' इति गुणसङ्ग्रहे ।
हरमलम् (द्र. गु. वि. २, पृ. ६०७)
हरमल ।
Paganum harmala Linn.
हरशृङ्गारः (प्रि. नि. १.१९०)
शेफाली । हरसिंगार । 'कुङ्कुमाभानि वृन्तानि धवलं सुमनोदलम् । अतुल्यमस्ति सौन्दर्यं फुल्ले शेफालिकासुमे ॥' इति ।
हरिंगरी (स. यो. २.४८)
हरितमञ्जरी ।
हरिक्रान्तिः (स. यो. १.२८९)
विष्णुक्रान्ता ।
हरिचन्दनम् (श. च. १.२२५)
पीतसारम्, चन्दनविशेषः (रा. नि. १२.१९) । कालीयकम् (ध. नि. ३.८) । सोढलनिघण्टौ यथा—'नारायणप्रिये पीतं पीताभं हरिचन्दनम् । कालीयं पीतकाष्ठञ्च' इति ।
हरितमञ्जरी (वै. म. १६.७२)
कुप्पी, आमाभाजी ।
Acalypha indica Linn.

हरितशाकः (ध. नि. ४.३९)
शिग्रुः ।
हरिद्रापत्रकन्दका (ध. नि. १.६५)
शटीविशेषः ।
हरिद्रुः (रा. नि. ९.२६)
हलदू ।
Adina cordifolia Benth & Hook .f.
अस्य वर्णनं यथा—'हरिद्रुः पीतदारुः स्यात् पीतकाष्ठश्च पीतकः । कदम्बकः सुपुष्पश्च सुराह्वः पीतकद्रुमः ॥' इति ।
हरिः पिङ्गः पीतो वा द्रुरस्येति रामाश्रमी ।
हरिपर्णम् (ध. नि. ४.३३)
मूलकम् । भस्मार्कचूर्णे हरिपर्णकन्दस्य प्रयोगः । (ग. नि. १.३.२९६)
हरिमञ्जरी (स. यो. २.१५२)
हरितमञ्जरी ।
हरिमन्थः (ध. नि. ६.१०१)
हरीणामश्वानां कृते मन्थे प्रयुज्यमानः । चणकः । सुश्रुतेऽपि—'स्वादुपाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजम्' इति (सु. सू. ४६.२७७)
हरिवालुकम् (ध. नि. ३.७६)
एलवालुकम् ।
हरिवृक्षः (सु. चि. ११.१०)
इन्द्रवृक्षः, कुटजः ।
हरीतकी (च. सू. १३.९२)
हरति मलान् दोषांश्चेति ।
हरड़, हर्रे ।
Terminalia chebula Retz.
हरेणुः (च. सू. २७.२८)
१. वर्तुलकलायः (चक्र.), स्वल्पवर्तुल इति मदनविनोदे (१०.३९), डल्हणे च (सु. सू. ४६.२७) ।
२. ओषधिविशेषः । (च. सू. ३.५)
हरेणुका (सु. सू. ३८.२४)
एलादिगणे पठितो गन्धद्रव्यविशेषः । वाग्भटेनैलायुग्मेऽन्तर्भावितत्वात् स्थूलैला; डल्हणस्तु रेणुकेति । अष्टाङ्गनिघण्टौ च—'भद्रैला बृहदेला तु स्थूलैला त्रिपुटोद्भवा । सुहेला च सुषेणी च रेणुका कान्तनामिका ॥' इति ।
हलदिका (ध. नि. १.५५)
हरिद्रा ।
हलिनी (ध. नि. ४.९)
हलाकारमूलत्वात्, कलिकारी ।
हस्तजोडिः (शा. नि. १०, पृ. ७१०)
हत्थाजोड़ी ।
Selaginella involvens Spring.
हस्तिकन्दः (रा. नि. ७.३५)
हस्तिकर्णपलाशः ।
हस्तिकर्कोटकम् (मा. द्र. २२.३१)
बृहत्फलं कर्कोटकम्, यथोक्तं—'हस्तिकर्कोटकं तद्वद् गुणैस्तत्तु बृहत्फलम्' इति ।
हस्तिकर्णः (सु. सू. ३९.९)
गजकर्णाकारैकपत्रः 'भूपलाश' इति लोके । (ड०)
हस्तिकर्णपलाशः ।
हस्तिकर्णपलाशः (च. द. ६६.१९)
हस्तिकर्णवत् पत्राण्यस्येति ।
हथकन ।
Leea macrophylla Roxb.
हस्तिकारवी (रा. नि. ६.१५०)
अजमोदा ।
हस्तिकोलम् (कै. नि. १. ३५७)
बृहद्बदरम्, यथोक्तं — 'हस्तिकोलं हिमं स्वादु पित्तघ्नं तुवरं गुरु । संग्राहि रोचनं स्निग्धं विबन्धाध्मानपुष्टिदम् ॥' इति ।
हस्तिकोली (कै. नि. १.३५३)
सिञ्चितिका, बदरविशेषः । हस्तिकोलिः घोण्टेति निश्चलः (च. द. ४३.६) ।
हस्तिदन्तकम् (ध. नि. ४.३३)
गजदन्ताकृतिकन्दत्वात्, मूलकम् ।
हस्तिदन्तफला (ध. नि. १.१७६)
गजदन्ताकृतिफलत्वात्, उर्वारुः कर्कटीत्यर्थः ।

हस्तिदन्ती (च. सू. १.७७)
मूलिन्योषधिर्विरेचनी । नागदन्ती ।
हस्तिपर्णिनी (ध. नि. १.१७५)
१. त्रपुसम् ।
२. मोरटः । (चक्र., च.सू. १.८४)
हस्तिपिप्पली (च. वि. ८.१४२)
गजपिप्पली ।
हस्तिमयूरिका (ध. नि. २.९८)
अजमोदा ।
हस्तिशुण्डा (श. च. १.९८)
हस्तिशुण्डाकारपुष्पमञ्जरीत्वात् । हस्तिशुण्डी ।
हस्तिशुण्डी (रा. नि. ५.२०)
द्र. - हस्तिशुण्डा ।
Heliotropium indicum Linn.
हस्तिश्यामाकः (च. सू. २७.१७)
श्यामाकभेदः ।
हस्त्यालुकम् (सु. सू. ४६.२९८)
आलुकविशेषः । 'हस्त्यालुकं महत् काष्ठालुकमित्येके' इति डल्हणः ।
हायनकः (सू. सु. २१.२३)
घोटकपुच्छः, स च. शालिविशेषः । (ड०)
हायनाः (च. सू. २७.१२)
शालिविशेषाः ।
हारहूरा (भा. प्र. चि. १.६४७)
द्राक्षा ।
हारिद्रः (ध. नि. ७.१११)
विषभेदः, यथा–'हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः' इति ।
हारिद्रकः (म. पा. ५.५८)
हरिद्रुः, यथा–'हारिद्रकः पीतवर्णः श्रीमान् गैरद्रुमो वरः' इति ।
हालाहलम् (च. चि. २३.१३)
मूलजविषविशेषः ।

हिंस्रा (सो. नि. १.६८०)
गृध्रनखी ।
हैंस, काला कड़ा ।
Capparis sepiaria Linn.
हिङ्गु (च. सू. ४.१८)
हींग ।
Ferula foetida Regel.
हिङ्गुनिर्यासः (च. सू. ४.९)
१. हिङ्गु ।
२. निम्बः, हिङ्गुवन्निर्यासोऽस्येति (प. र, ७४) ।
हिङ्गुपत्रिका (च. चि. ९.६६)
हिङ्गुपत्री ।
हिङ्गुपत्री (ध. नि. २.३८)
बाष्पिका ।
हिङ्गुपर्णी (च. चि. ९.५७)
हिङ्गुपत्री ।
हिङ्गुशिवाटिका (च. चि. १५.१०९)
नाडीहिङ्गु । (ध. नि. २.४०)
हिज्जलः (भा. नि. ३.१३८)
समुद्रफलम्, निचुलः, उक्तं हि–'जलेवतसवद् वेद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः' इति ।
हिज्जुलः (रा. नि. ८.७०)
हिज्जलः ।
हिन्तालः (रा. नि. ९.९७)
तालविशेषः ।
हितल ।
Phoenix paludosa Roxb.
हिमः (ध. नि. ३.३१)
कर्पूरः ।
हिमम् (सु. उ. ४२.७१)
चन्दनम् ।
हिमकर्पूरः (कै. नि. १.१२८४)
कपूरविशेषः, यथा– 'वृष्यश्च धवलः शीतः कर्पूरो हिमसंज्ञकः' इति ।

हिमवालुकः (ध. नि. ३.३१)
कर्पूरः ।
हिमावती (ध. नि. १.२४०)
काञ्चनक्षीरी ।
हिमावली (रा. नि. ६.१८)
कङ्कुष्ठः, यथोक्तं–'हिमावली च हृद्धात्री कुष्ठघ्नो रङ्गकुष्ठकः । अङ्गारग्रन्थिको ग्रन्थी ग्रन्थिलो वसुसंज्ञकः ॥' इति ।
हिमोद्भवा (रा. नि. ६.८७)
शटी ।
हिरण्यः (कै. नि. १.१४१०)
सुवर्णवर्णः गुग्गुलुविशेषः ।
हिरवी (स. यो. २.२०)
कङ्कुष्ठः ।
हिरण्यपुष्पी (सु. शा. १०.११)
कलिकारिका । (ड०)
हिरिवेरिका (स. यो. १.१४४)
ह्रीबेरम् ।
हिलमोचिका (मा. द्र. २२.५२)
यथा–'भेदनी कफपित्तघ्नी कुष्ठघ्नी हिलमोचिका' इति ।
हेलञ्च, हेञ्च ।
Enhydra fluctuans Lour.
हिलमोची (कै. नि. १.१११०)
हिलमोचिका, यथा–'हिलमोची शङ्खधरा जलब्राह्मी प्रकीर्तिता' इति ।
हिस्फित्यः (ड., सु. चि. ६.८)
मेथिकाभेदः, अश्वबला ।
हीरिणी (र. चू. ७.५)
रसौषधिविशेषः ।
हुतभुक् (सु. उ. ४२.२९)
चित्रकः ।
हुताशः (सु. उ. ४१.४७)
चित्रकः ।

हुताशनः (सु. चि. ३७.८)
चित्रकः ।
हुलहुलः (ड., सु. सू. ३९.९)
तिलपर्णी ।
हुलहुलिका (चक्र., च. सू. २७.९७)
तिलपर्णिका ।
हृत्पत्री (द्र. गु. वि. २, पृ. २०३)
Digitalis purpurea Linn.
हृद्धात्री (रा. नि. ६.१८)
हिमावली ।
हृद्रोगवैरी (श. च. १.५५)
अर्जुनः ।
हेम (च. सू. ३.२८)
१. नागकेशरम् ।
२. धत्तूरः ।
३. सुवर्णम् ।
हेमक्षीरी (च. चि. २५.५२)
स्वर्णक्षीरी, कङ्कुष्ठमिति चक्रः ।
हेमदण्डिका (र. चू. ८.३४)
रसबन्धने प्रयुक्त ओषधिविशेषः ।
हेमदुग्धः (ध. नि. ५.८६)
उदुम्बरः ।
हेमदुग्धा (च. क. १२.२३)
स्वर्णक्षीरी । (ध. नि. १.२४०)
हेमपुष्पम् (अ. नि. ६२)
नागकेशरम् ।
हेमली (र. चू. ८.१३)
व्याघ्रिकादिगणोक्तो रसौषधिविशेषः ।
हेमवल्लरिका (र. चू. ८.२५)
रक्तस्नुह्यादिगणे पठितो रसौषधिविशेषः ।
हेमवल्ली (र. चू. ८.४०)
१. रसौषधिविशेषः, तल्लक्षणं यथा– 'ताम्बूलीपत्रवत्पत्रा स्वर्णवर्णपयस्विनी । फलपुष्पादिहीना च हेमवल्लीति सा मता ॥' इति ।
२. स्वर्णजीवन्ती । (रा. नि. ३.१४)

हेमा (रा. नि. ३.१३)
स्वर्णजीवन्ती ।

हेमाङ्गः (सु. चि. २५.३९)
आरग्वधः ।

हेमाह्वा (ध. नि. १.२४२)
स्वर्णक्षीरी ।

हेपूरम् (स. यो. १.४६२)

हेरम्बः (शा. नि., पृ. ९२७)
यथा—'हेरम्बः खरपत्रः स्यात् कण्टकी दन्तधावनः' इति । हेरंब - वज्रदन्ती ।

हेलञ्ची (श. च. १.२९१)
हिलमोचिका ।

हैमः (ध. नि. १.३३)
किराततिक्तः, हिमवत्प्रदेशे जातत्वात् ।

हैमवतः (प्रि. नि. ३.७)
कृष्णजीरः, हिमवत्प्रदेशसंभूतत्वात् ।

हैमवता गन्धाः (सु. चि. ४.२९)
उत्तरापथसंभूताः, ते पुनः कस्तूरीशटीकुष्ठमांसी-सरलदेवदारुमुरादयः । (ड०)
हिमालयभूता अगुरुकुष्ठक्षेमकादयः । (चक्र., च. चि. २८.१६५)

हैमवती (अ. नि. १९७)
१. स्वर्णक्षीरी ।
२. श्वेतवचा । (ध. नि. २.६)
३. हरीतकी । (ध. नि. १.२०५)

होग्गलः (चक्र. च. वि. ८.१३५)
पोटगलः ।

ह्रस्वगवेधुका (ध. नि. १.२८४)
नागबला ।

ह्रस्वतिन्दुकम् (स. यो. ५.१८)

ह्रस्वपञ्चमूलम् (अ. हृ. सू. ६.१६८)
लघु पञ्चमूलम्, यथा—
'ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम्' इति । अत्र बृहतीद्वयं बृहती कण्टकारी च, अंशुमतीद्वयञ्च शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ । (द्र. - च. चि. १७.९६)

ह्रस्वपञ्चमूली (च. सि. १२.१६(२))
लघुपञ्चमूलम् ।

ह्रस्वशिग्रुकः (सु. उ. २६.२९)

ह्रीबेरम् (ध. नि. १.४७)
बालकम् ।

ह्लादा (ध. नि. ३.१३५)
शल्लकी ।

काण्डमाद्यमिदं नाम्नां पर्यायाणाञ्च सर्वतः ।
साभिज्ञानन्तु द्रव्याणां सार्थकं पूर्णतामगात् ॥

इति प्रियव्रतशर्मकृते द्रव्यगुणकोषे द्रव्यकाण्डं प्रथमम् ॥१ ॥

द्वितीयं गुणकाण्डं सकर्मकम्

अ

अकण्ठ्यः (च. सू. २५.४०)

कण्ठाय हितः कण्ठ्यः, न कण्ठ्यः अकण्ठ्यः, कण्ठाय अहितः स्वरभेदजनकत्वेनेत्यर्थः।

'आमं कपित्थमकण्ठ्यानाम्' इति चरकः।

गले के लिए अहितकर।

Unwholesome to throat.

अक्लेदि (च. सू. ६.४०)

क्लेदरहितम्, अनार्द्रमित्यर्थः।

आर्द्रतारहित।

Free from humidity and moisture.

अक्षिसंमीलनम् (च. सू. २६.४३ (२)

अक्षिणी निमीलयतीति। अम्लरसस्य कर्म।

आँख झँपना।

Eye blinking.

अक्ष्युपघातकरः (च. वि. १.१७)

अक्ष्णोरुपघातं क्रियानाशं करोतीति, यथोक्तं — क्षारोऽतिप्रयुक्तः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः संपद्यते।

दृष्टिनाशक।

Destryoing eye (vision).

अगदः (च. चि. २३.२३२)

१. विषप्रतीकारः, अन्ये विषगरवैरोधिकसंप्रयोगो गदः, गदस्याभावोऽगदः। (ड., सु. सू. १.७) विषघ्न औषध। **Anti-poison.**

२. औषधम् (अ. को. २.६.५०)। **Drug.**

अग्निः (च. सि. १.१७)

अग्निदीप्तिरिति यावत्, सम्यग्विरिक्तलक्षणे।

अग्निदीप्ति।

Stimulating digestion and appetite.

अग्निकृत् (च. सि. १.२७)

अग्निदीप्तिकरः।

अग्निदीपन।

Stimulating digestion and appetite.

अग्निजननः (च. सू. २७.२५४)

अग्निं जनयतीति, यथोक्तं — 'लाजमण्डोऽग्निजननः' इति। नष्टाग्नेरभिव्यञ्जकोऽग्निजननः, अग्निदीपनस्तु मन्दाग्नेरिति भेदः। ग्रहणीरोगेऽपि 'क्षारोऽग्निजननो वरः' इति (च. चि. १५.१८३), पेया स्वेदाग्निजननी' (च. सू. २७.२५०) इति च।

अग्निव्यञ्जक।

Manifesting digestive fire.

अग्निजित् (च. सू. २७.१५९)

अग्निसादनम्। उक्तं हि — श्लेष्मलं गुरु विष्टभि चाङ्कोटफलमग्निजित्' इति।

अग्निमान्द्यकर।

Depressing digestive fire.

अग्निदीपनः (च. चि. ८.१२४)

अग्निं दीपयतीति अग्निदीपनः वह्निसंधुक्षणः। यवाग्वोऽग्निदीपना अभिहिताः, चरके यथा—

'ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः' (च. चि. ३.१५१) इति। मद्यमपि अग्निदीपनम् (च. चि. २४.११९)।

(द्र०-दीपनः)

अग्नि का दीपन।

Stimulating digestive fire.

अग्निप्रसाधकः (सु. चि. १२.१८)

अग्निं प्रकर्षेण साधयति दीपयतीति। अग्निदीपनः।

अग्निदीपन।

अग्निबलप्रदः (च. सू. २५.५०)

अग्नये बलं प्रददातीति, मान्द्यमपहृत्य तैक्ष्ण्यमापादयतीति भावः यथा प्रवरासवाः।

अग्निबलवर्धक।

Strengthening digestive fire.

अग्निबलवृद्धिः (च. चि. १४.२४७)

अग्निबलं पाचनशक्तिः, तस्य वृद्धिरिति। यथोक्तमर्शोरोगचिकित्सोपसंहारे — 'यद् वायोरानुलोम्या यदग्निबलवृद्धये। अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः॥' इति।

अग्निबल की वृद्धि।

Promoting strength of digestive fire.

अग्निमार्दवकरः

अग्नेस्तैक्ष्ण्यं निराकृत्य मर्दिवं जनयति यथोक्तं चरके — 'फलानां तैलयोनीनामुत्क्रुञ्चाश्च सशर्कराः।

मार्दवं जनयन्त्यग्नेः स्निग्धाः मांसरसास्तथा ॥' इति । (च. चि. १५.२२७)

अग्नि को मृदु बनाने वाला ।

Making the digestive fire mild.

अग्निवर्धनः (च. चि. ११.९०)

क्षीणमग्निं वर्धयतीति, धान्यादिषाडवो यक्ष्मिणामग्निवर्धनः प्रोक्तः । मेध्यरसायनान्यपि अग्निवर्धनानि (च. चि. १.३.३१) । 'वातघ्नेषूत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्धनम्' इति च तैलगुणे (च. सू. २७.२८७) ।

अग्निवर्धक ।

Promoting digestive fire.

अग्निविवर्धनाः (च. सू. २७.६९)

अग्निं विशेषेण वर्धयन्ति यथा लावाः, घृतमप्यग्निविवर्धनम् (च. सू. २७.२३१); ग्रहणीदोषे पिप्पल्यादिचूर्णमग्निविवृद्ध्यर्थं पिबेदिति चरकः ।

(च. चि. १५.१०६-७)

अग्नि का विशेष रूप से वर्धक ।

Specifically promoting digestive fire.

अग्निवृद्धिकरम् (सु. सू. ४५.१०३)

अग्निदीपनम् ।

अग्नि को दीप्त करने वाला ।

अग्निवैषम्यकरः (च. सू. २५.४०)

जाठराग्नेः वैषम्यं जनयतीति । विषमाशनमग्निवैषम्यकराणामग्र्यमुक्तम् इति । अग्निवैषम्यलिङ्गन्तु — 'कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिन्न विपच्यते' इति, तत्तु वातप्राधान्यात् ।

अग्नि को विषम करने वाला ।

Making digestive fire irregular.

अग्निसंदीपनम् (च. चि. १४.११८)

अग्निं सम्यग् दीपयतीति ।

अग्निदीपनम् ।

अग्नि को सुचारु रूप से दीप्त करने वाला ।

अग्निसंधुक्षणः (च. सू. २५.४०)

अग्निदीपनः । अग्निं संधुक्षयति व्यजनेनेव प्रज्वालयति इत्यर्थः । उक्तञ्च— यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणानामग्र्यः इति । तथा च 'कषायाः सर्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः । प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निसंधुक्षणाः शिवाः' इति । (च. चि. ३.२१८)

अग्निदीपन ।

Stimulating digestive fire as if by fanning.

अग्निसमम् (च. चि. १.२.१७)

कर्मणि अग्निसमं यथा भल्लातकफलम् । 'भल्लातकास्थ्यग्निसमं तन्मांसं स्वादु शीतलम्' इति च (च. सू. २७.१६५), अग्नेः साम्यं तीक्ष्णोष्णतया, दाहस्फोटकर्तृतयेति चक्रः ।

अग्नि के समान ।

Fire-like (hot and sharp)

अग्निसादनम् (सु. सू. ४५.१२०)

अग्निमान्द्यकरम् । (ड०)

अग्नि को मन्द करने वाला ।

Depressing digestive fire.

अग्निहिततमाः (च. सू. २७.६४)

अग्निदीपकत्वेन सर्वाधिको हितः, यथोक्तं — 'दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् । बर्ही हिततम' इति ।

अग्नि के लिए उत्तम हितकर ।

Most beneficial for digestive fire.

अङ्गमर्दप्रशमनः (च. सू. ४.८)

अङ्गमर्दं प्रशमयतीति । यथा— 'विदारिगन्धापृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्ड-काकोलीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमान्यङ्ग-मर्दप्रशमनानि भवन्ति' इति । अङ्गमर्द आमाद् वातवृद्धेर्धातुक्षयाच्च भवतीत्युपरिनिर्दिष्टानि द्रव्याणि हेतुनिरासेन हित- कराणि भवन्ति ।

अङ्गमर्द का शमन करने वाला ।

Pacifying bodyache.

अङ्गवर्धनः (च. चि. १.१.७०)

देहस्य अङ्गप्रत्यङ्गानां वृद्धिं समुदीरयतीति, यथोक्तं चरकेण च्यवनप्राशगुणे— 'क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः' इति । महापैशाचिकघृते च 'बालानां चाङ्गवर्धनम्' इति । (च. चि. ९.४८)

शरीरवृद्धि को प्रेरित करने वाला ।

Promoting body-growth.

अङ्गस्थिरीकरणम् (सु. चि. २४.५२)

दुर्बलनान्यङ्गानि स्थिराणि दृढानि करोतीति, यथोक्तं— 'उद्वर्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥' इति । अत्रोद्वर्तनं गात्रमर्दनमिति डल्हणः ।

शरीर को दृढ बनाने वाला ।

Stabilising the body parts.

अचक्षुष्या (च. सू. २७.३२)

चक्षुषे अहिता । यथोक्तं — 'शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपिनी । न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥' इति ।

नेत्रो के लिए अहितकर ।

Unwholsome to eyes.

अच्छम् (च. नि. ४.९)

प्रसन्नम्, निराविलमित्यर्थः ।

स्वच्छ ।

Clear, non-turbid.

अतिबलघ्नम् (च. सि. ११.९)

बलमतिशयेन हन्ति यथा कृतवेधनवर्णने चरकः—'कटुकं चातिबलघ्नमित्यपि ।' इति

बल का अतिशय नाश करने वाला ।

Excessively destroying strength.

अतिमूत्रलम् (च. सू. २७.१११)

अतिशयेन मूत्रं लाति प्रवर्त्तयतीति यथा त्रपुसम् । उक्तञ्च— 'मुखप्रियं च रूक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।' इति ।

अतिशय मूत्रल ।

Excessively diuretic.

अतिमृदुः (च. सू. १४.६)

अतिशयेन मृदुः मार्दवापन्नः ।

अतिशय मृदु ।

Too mild or soft.

अतिरूक्षः (च. सू. ६.५)

अतिशयेन रूक्षः रौक्ष्यापन्नः ।

अतिशय रूक्ष ।

Too rough.

अतिरोचनम् (च. चि. २४.१७९)

अन्ने रुचिमतिशयेन जनयतीति, यथा— 'गोधूमान्नयवान्नानां मांसानां चाति रोचनम्' इति मदात्यये अष्टाङ्गलवणप्रसङ्गे ।

अतिशय रुचि उत्पन्न करने वाला ।

Excessively relishing.

अतीसारनिबर्हणाः (च. चि. ८.१२४)

अतीसारनाशनः ।

अतीसार का निवारक ।

Checking diarrhoea.

अतृप्तिकरम् (च. वि. २.७)

न तृप्तिकरमिति । हीनमात्र आहारराशिः अतृप्तिकरो भवति ।

तृप्ति को न करने वाला ।

Not causing contentment.

अत्यग्निनाशनम् (च. सू. २७.१३४)

अत्यग्निः अग्नेस्तैक्ष्ण्यातिशयो भस्मकहेतुः, तं नाशयतीति अत्यग्निशमन इत्यर्थः यथा पारावतफलम् । आविकञ्च मांसमत्यग्निनाशनम् (च. चि. १५.२२२); पुनश्च 'नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरीं त्वचम् । ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥' इति

(च. चि. १५.२३०)

अत्यग्नि को शान्त करने वाला ।

Pacifying excessively intense digestive fire.

अत्यभिष्यन्दि (सु. सू. ४५.७२)

अतिशयेनाभिष्यन्दकरम्, महाभिष्यन्दीत्यर्थः ।

(द्र०-महाभिष्यन्दि)

महाभिष्यन्दि ।

अतिशय अभिष्यन्दी ।

अत्यम्लम् (सु. सू. ४५. ६५)

अतिशयेनाम्लम्, यथा 'दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति' रसभेदेन त्रिविधं दधि ।

अतिशय अम्ल ।

Too sour.

अत्युष्णः (च. सू. १४.६)
अतिशयेनोष्णः ।
अत्यन्त उष्ण ।
Too hot.

अदाहिनः (सु. सू. ४६.३९३)
ईषद्दाहिनः । (ड०)
थोड़ी जलन उत्पन्न करने वाला ।
Causing seight burning sensation.

अधःकफानुलोमनम् (अ. हृ. सू. ६.१४६)
अधोमार्गेण कफमनुलोमयतीति, यथा 'ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं बिडम्' इति । हेमाद्रिरत्र स्पष्टीकरोति— 'ऊर्ध्वाधःशब्दौ कफवाताभ्यां प्रत्येकं संबध्येते न तु यथासंख्येन' इति, विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।
कफ को निम्नमार्ग से प्रेरित करने वाला ।
Expelling kapha by downward passage.

अधः शोधनम् (सु. चि. २.८६)
विरेचनास्थापने । (ड०)
अधः गुदमार्गेण शोधयतीति, विरेचनास्थापने । (ड०)
निम्न मार्ग से मलो का निर्हरण करने वाला ।
Purifying (evacuating) by downward passage such as purgation and enema.

अधःसंशोधनम् (च०चि० ३.२२७)
विरेचनम् । अधोमार्गेण मलं निर्हृत्य शरीरं संशोधयतीति ।
निम्न मार्ग से मल को निकाल कर शरीर को शुद्ध करने वाला ।
Purifying from downward passage (Purgative).

अधःस्रंसी (च. सू. २६.४३ (३)
विष्यन्दनशीलः इति चक्रः। अधोगमनशीलः विरेचनोपगत्वेनोपयोगी । (द्र०-अवस्रंसि)
आर्द्रता का शोषण कर नीचे की ओर जाने वाला ।
Moving down on absorbing moisture.

अधोगामि (अ. हृ. सू. ९.११)
अधो गन्तु शीलं यस्य तत्, त्रिवृदादि विरेचनद्रव्यम्, यथोक्तं — 'अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम्' इति ।
नीचे जाने वाला ।
Moving downwards.

अधोभागम् (च. क. १.४)
अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजते इति अधोभागम् । (चक्र०)
अधोभागहरं विरेचनमित्यर्थः (ड., सु. सू. ४०.५) । अधोभागैरिति विरेचनद्रव्यैः (चक्र., च. चि. १७.१३५), त्रिवृदादीनि विरेचनद्रव्याणि (चक्र., च. चि. २५.१००) ।
निम्न मार्ग (गुदा) से दोषों को निकालने वाला (विरेचन) ।
Evacuating from downward passage (purgative).

अधोभागदोषहरम् (सु. सू. ४५.११४)
अधोभागेन विरेचनेन दोषान् पुरीषपित्तादीन् हरतीति । एरण्डतैलस्य कर्म ।
निम्नमार्ग से दोषों को निकालने वाला (विरेचन) ।
Eliminating impurities from downward passage (purgative).

अधोभागहराणि (सु. सू. ३९.४)
विरेचनानि (ड०), अधोमार्गेण मलान् निर्हरन्तीति ।
निम्नमार्ग (गुदा) से मलों को बाहर निकालने वाला (विरेचन) ।
Eliminating impurities from downward passage (purgative).

अधोमार्गप्रवर्तनम् (च. सू. २७.१०९)
अधोभागहरम्, उक्तञ्च—
'तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ।
वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ॥' इति ।
मलों को निम्नमार्ग में प्रवृत्त करने वाला (विरेचन) ।
Purgative.

अधोवातानुलोमनम् (अ.हृ. सू. ६.१४६;७.४५)
वातमधोऽनुलोमयतीति, यथा— 'ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं बिडम्' इति ।
अपान वायु को नीचे की ओर ले जाने वाला ।
Expelling flatus (Carminative).

अधोवातानुलोम्यकरम्
अपानवायोरनुलोमनम्, यथा बिडलवणम् । (च. सू. २७.३०२)
अपान वायु का अनुलोमन ।
Carminative.

अधोहराः (च. चि. ५.१७६)
अधोहरा अधोभागहरा विरेचना इत्यर्थः ।
विरेचन ।
Purgative.

अनतिगुरु (च. वि. १.१८)
अल्पगुरु ।
Slightly heavy.

अनतिस्निग्धम् (च. वि. १.१८)
अल्पस्निग्धम् ।
Slightly unctuous.

अनभिष्यन्दि (सु. सू. ४५.९६)
१. अत्रेषदर्थे नञ्, तेन अल्पाभिष्यन्दीत्यर्थः, एतेन दोषधातुमलस्रोतसां मन्दक्लेदप्राप्तिजननम् । (ड०)
अल्प अभिष्यन्दी ।
२. अस्निग्धम् । (चक्र., च. सू. २१.५०)
अल्प स्निग्ध

अनलदार्ढ्यम् (चं. चि. १४.८३)
अनलस्य अग्नेः दार्ढ्यं स्थैर्यम् ।
अग्नि की दृढता ।
Stability of digestive fire.

अनलदीपनः (च. चि. १५.९७)
अग्निदीपनः । (द्र०-दीपनः)
अग्निदीपन ।

अनलोत्तेजनम् (अ. हृ. चि. ७.७३)
अनलस्याग्नेः उत्तेजनमुद्दीपनम्, यथोक्तं मद्यगुणे — 'अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम् ।
न चातः परमस्त्यन्यदारोग्लबलपुष्टिकृत् ॥' इति ।
अग्नि का उत्तेजक ।
Stimulant of digestive fire.

अनामयत्वम् (च. सि. १.१७)
आरोग्यम् ।
आरोग्य (रोगराहित्य अर्थात् स्वास्थ्य)
Disease-free state (Health).

अनामयत्वकरम् (च. चि. १.४.६)
आरोग्यकरम् ।
आरोग्यप्रद ।
Providing freedom from diseases (Health).

अनायुष्यम् (च. सू. २५.४०)
आयुष्यविपरीतं अनायुष्यम्, विपर्यये नञ्, आयुःक्षपणमित्यर्थः । हीनमात्रमाहारराशिमप्यनायुष्यमाचक्षते । (च. वि. २.७)
आयु को घटाने वाला ।
Decreasing life-span.

अनारोग्यकरम् (च. सू. २५.४०)
अनारोग्यं आरोग्याभावः, तं जनयतीति । एतेन शरीरं रोगैर्बहुभिराक्रान्तं भवति ।
आरोग्य (व्याधिक्षमत्व) का नाशक । (देखें मेरा लेख 'आरोग्य का रहस्य', सचित्र आयुर्वेद, जनवरी'९६)
Destroying immunity.

अनिलकर्षी (च. सि. १.२८)
अनिलं वायुमाकृष्य स्वमार्गे प्रवर्त्तयति । इदं निरूहवस्तेः कर्म ।
वायु को खींच कर अपने मार्ग में प्रवृत्त करना ।
Drawing vāyu to its own course.

अनिलकोपनी (च. क. ७.५)
अनिलं वातं कोपयतीति ।
वातकोपक ।
Aggravating vāta.

अनिलप्रकोपणी (सु. सू. ४५.१२६)
अनिलं वातं प्रकोपयतीति ।
वातप्रकोपक ।
Aggravating vāta.

अनिलरोगजित् (च. चि. २६.३०)

अनिलजान् वातजन्यान् रोगान् जयति शमयतीति ।

वातरोगशामक ।

Pacifying vātika disorders.

अनिलसूदनम् (च. चि. ३०.१०५)

वातहरम् ।

वातनाशन ।

Eliminating vāta.

अनिलापहम् (च. चि. २०.४६)

वातहरम् ।

वातनाशन ।

Eliminating vāta.

अनिलार्त्तिनुत् (च. चि. २८.१६५)

वातरुजापहम्, यथोक्तं — 'रास्नासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् । गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्त्तिनुत् ॥' इति ।

वातरोगनाशक ।

Eliminating vātika disorders.

अनुरसः (च. सू. २६.२८)

रसमनुगतोऽनुरसः, अव्यक्तो रसोऽप्रधानीभूत इत्यर्थः । यथोक्तं चरकेण—'व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते । विपर्ययेणानुरसः' इति ।

अव्यक्त रस ।

Unmanifest taste.

अनुलोमनम् (च. चि. १७.८७)

अनु प्रकृतमार्गानुसारं दोषं मलं वा लोमयति गमयतीति, उक्तं हि — 'उदावर्ते तथाध्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः । हिङ्गुपीलुबिडैश्चात्रं युक्तं स्यादनुलोमनम् ।' इति ।

दोष या मल को प्रकृत मार्ग में प्रेरित करना ।

Pushing the impurities to its natural course.

अनुलोमौषधम् (च. चि. २६.१६)

विरेचनौषधम् ।

विरेचन । **Purgative.**

अनुवासनम् (च. सू. १.९०, २.१४)

स्नेहवस्तिः । 'अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासनः ।' (सु. चि. ३५.१८)

स्नेहवस्ति । **unctuous enema.**

अनुवासनोपगः (च. सू. ४.८)

अनुवासने उपगः सहायत्वेन गच्छतीति, अनेन अनुवासनस्य शक्तिः प्रकर्षं याति, यथोक्तं— 'रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्रा- ग्निमन्थश्योनाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति' इति ।

अनुवासन में सहायक ।

Supporting unctuous enema.

अनुष्णम् (सु. सू. ४४.७०)

१. ईषदुष्णम् यथा बिभीतकम्, 'बिभीतकमनुष्णं तु' इति ।

अल्प उष्ण । **Slightly hot.**

२. उष्ण नहीं । **Not hot.**

अनेकता (च. सू. २६.३३)

सजातीयानां परस्परं पृथक्त्वम्, यथा माषाणां सजतीयत्वेऽप्यनेकत्वरूपं पृथक्त्वम्, यथा— 'पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता' इति ।

Variation.

अनेकविधकल्पना (च. सू. ९.७)

नानाप्रकारस्वरसाद्युपयुक्तकल्पनायोग्यत्वम् ।

अनेकविधकल्पना हि व्याधिस्वभावानुसारं व्याधितप्रकृत्यनुसारञ्च प्रयुज्यमाना हितकरी भवति ।

भेषजगुणः ।

Various Pharmaceutical forms.

अनोजस्यम् (च. वि. २.७)

ओजस्यविपरीतम्, ओजःक्षपणमित्यर्थः ।

हीनमात्राहारस्य दोषः ।

Depleting ojas.

अन्तरग्निसंधुक्षणम् (च. चि १.२.३)

अन्तरग्नेः जाठर-भौतिक-धात्वग्नित्रयस्य संधुक्षणं संदीपनम् । रसायनकर्म ।

आभ्यन्तर अग्नि का दीपन ।

Fanning of internal fire.

अन्तर्व्रणशोधनम् (सु. सू. ४४.६३)

अन्तर्व्रणं शोधयतीति ।

हरीतकीकर्म ।

आभ्यन्तर व्रण का शोधक ।

Purifier of internal wound.

अन्नद्रव्यरुचिकरम् (च. सू. २५.४०)

अन्नेन संयुक्तं सदन्ने रुचिं करोतीत्यर्थः (चक्रः) । लवणं अन्नद्रव्यरुचिकरं प्रोक्तम् । (च. वि. १.१८)

आहार में रुचि उत्पन्न करने वाला ।

Promoting relish.

अन्नद्वेषः (सु. क. २.८)

भक्तद्वेषोऽरुचिविशेषः, यथोद्धृतं वृद्धभोजवचनं मधुकोषे—'चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥' इति ।

अरुचिविशेष ।

Aversion to food.

अन्नपानप्रकांक्षाकरम् (च. चि. ३.१५८)

अन्नपानयोः आहरणेच्छां रुचिं च जनयतीति, यथा—'तदस्य मुखवैशद्यं प्रकांक्षां चान्नपानयोः । धत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ॥' इति ।

ज्वरे दन्तधावनस्य कर्म ।

अन्न-पान की इच्छा उत्पन्न करने वाला ।

Causing desire for food and drinks.

अन्नसंघातभेदनम् (च. सू. २७.३२५)

अन्नसंघातं भक्तपिण्डं भिनत्ति विश्लेषयतीति ।

अनुपानस्य कर्म । आहारपिण्ड को तोड़ना ।

Disintegrating the mass of food.

अपकर्षणः (सु. चि. ५.४१)

१. लेखनः, पुराणगुग्गुलोः कर्म, यथोक्तं—'स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वपकर्षण' इति ।

कृश करने वाला । **Reducing body weight.**

२. अपकर्षणम् (च. वि. ७.१४) — हस्तादिभिः संशोधनैश्च दूरीकरणं निर्हरणमिति, यथा— 'अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं मतम्' इति ।

बाहर निकालना । **Extraction**

अपतर्पणम् (च. सू. २३.२६)

अप अपाक्रियते देहतर्पणमनेनेति, सन्तर्पणविपरीतम्, यथोक्तं— 'उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम्' इति ।

देहतर्पण को दूर करना । सन्तर्पण के विपरीत ।

Desaturation.

अपत्यम् (च. सू. १६.१८)

न पतन्ति पितरोऽनेनेति (रामाश्रमी), सन्तानम् ।

सन्तान । **Progeny**

अपत्यजननम् (च. चि. २८.१४३)

सन्तानोत्पादने सहायम् ।

सन्तानोत्पत्ति में सहायक ।

Providing fertility.

अपत्यप्रदः (सु. चि. २६.३९)

अपत्यं सन्ततिः (ड०), तत् प्रददातीति, वाजीकरणमपत्यप्रदम्, यथोक्तं—'एते वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलप्रदाः । सेव्या विशुद्धोपचितदेहैः कालाद्यपेक्षया ॥' इति

अपत्यजननम् ।

अपत्यसंतानकरम् (च. चि. १.१.९)

अपत्यसंतानः अपत्यपरम्परा, तेन पुत्रपौत्रकरमित्यर्थः । वाजीकरणजनिताच्छुक्राज्जातः पुत्रः पुत्रजननसमर्थो भवतीत्यर्थः (चक्रः) ।

वाजीकरणगुणः ।

सन्तान-परम्परा को बढ़ाने वाला ।

Promoting generation of progeny.

अपथ्यम् (च. सू. २५.४५)

पथ्यविपरीतम्, मनःशरीराहितमित्यर्थः । तत्र नियतमपि तु मात्रादिगुणान्तरानुसारं लक्षणीयम् ।

शरीर और मन के लिए अहितकर ।

Unwholesome to body and mind.

अपरत्वम् (च. सू. २६.२९)

अवरत्वम्, यथा मरुरारोग्यदेशानां परः, अनूपश्चापरः अवरः इत्यर्थः । (द्र०-परत्वम्)

अपेक्षाकृत निम्न श्रेणी का ।

Relatively inferior.

अपराप्रपातनम् (च. १४.८.४१)

अपरां प्रपातयति गर्भाशयात् पूर्णतो बहिष्करोतीति ।

अपरा को गिराने वाला ।

Expelling placenta.

अपस्मारनाशनम् (च. चि. ९.६६)
अपस्मारहरम् ।
अपस्मारनाशक । Anti-epilepsy.

अपस्मारनुत् (च. चि. १०.२५)
अपस्मारनाशनम् ।

अपस्मारविमोक्षः (च चि. १०.१६)
अपस्मारनाशनम् ।

अपस्मारहरम् (अ. हृ. उ. ७.२९)
अपस्मारं हरति नाशयतीति ।
अपस्मारनाशनम् ।

अपस्मारहृत् (च. चि. १०.२६)
अपस्मारनाशनम् ।

अपस्मारापहः (च. चि. ९.७२)
अपस्मारनाशनः ।

अपिच्छिलम् (च. सू. २२.१४)
पैच्छिल्यरहितम्, पिच्छिलविपरीतमित्यर्थः ।
पिच्छिल का विपरीत । Non-slimy.

अप्रतीघातः (च. शा. १.२९)
अप्रतिहननमस्पर्शत्वमिति यावत् । (चक्रः)
आकाशस्य लिङ्गम् ।
प्रतीघात का अभाव । Non-resistance.

अबद्धमांसहरम् (च. चि. १.२.३)
मांसपेशीनां शैथिल्यं दूरीकरोतीति, रसायनगुणे चरकः ।
मांसपेशियों की शिथिलता को दूर करने वाला ।
Eliminating slackness of muscles.

अबलम् (च. सू. २१.३६)
बलाभावो दौर्बल्यं वा, यथोक्तं—'निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् । वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥' इति ।
दौर्बल्य । Debility

अब्दोषहरम् (च. चि. १३.९३)
शरीरस्थस्य अब्धातोः दोषं विकृतिं हरति नाशयतीति, यथोक्तं—'अपां दोषहराण्यादौ प्रदद्यादुदकोदरे ।' इति ।
शरीरस्थ अब् धातु के विकार को दूर करना ।
Eliminating morbidity of body-fluid.

अभिनवम् (च. सू. २७.३०९)
प्रत्यग्रम्, यथा हि धान्यप्रसङ्गे चरकः—'पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु' इति ।
ताजा । Fresh

अभिष्यन्दकरम् (च. सू. २५.४०)
अभिष्यन्दि यथा—'मन्दकं दधि अभिष्यन्दकराणाम् (अग्र्यम्)' इति चरकः । (द्र०-अभिष्यन्दि)
अभिष्यन्द करने वाला ।

अभिष्यन्दजरणः (सु. चि. २४.८७)
अभिष्यन्दं जरतीति । अग्नेः कर्म ।
अभिष्यन्द का पाचन करने वाला ।
Digesting abhiṣyanda.

अभिष्यन्दापहः (च. सू. २६.४२ (४)
अभिष्यन्दमपहन्तीति, कटुरसः तैक्ष्ण्यादुष्णत्वाच्च अभिष्यन्दं हन्ति ।
अभिष्यन्दनाशक । Eliminating abhiṣyanda.

अभिष्यन्दापहरणः (सु. चि. १२.१९)
अभिष्यन्दं मूत्रनिःस्यन्दपहरतीति । अत्र लोहारिष्टगुणेष्वभिष्यन्दशब्देन मूत्रनिःस्यन्दोऽभिधीयते इति डल्हणः ।
मूत्रसंग्रहणीय ।
मूत्रस्राव कम करने वाला
Anti-diuretic.

अभिष्यन्दि (च. सू. २७.८४)
अभितः क्लेदस्यन्दनात् स्रोतोरोधं करोतीति यथा प्रियनिघण्टौ—'विष्यन्दनाच्च पैच्छिल्याद् रुद्ध्वा स्रोतांसि गौरवम् । कुरुते तदभिष्यन्दि मन्दकञ्च यथा दधि ॥' इति । शार्ङ्गधरेऽपि—'पैच्छिल्याद् गौरवाद् द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः सिराः । धत्ते यद् गौरवं तत् स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥' इति
'अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्ति-जननम्' इति डल्हणः (सु. चि. ५.१७) ।
Causing obstruction in channels due to increased mucus secretion.

अभ्यासः (च. सू. २६.३०)
'भावाभ्यसनमभ्यासः'— 'भावस्य षष्टिकादे-र्व्यायामादेश्चाभ्यसनमभ्यासः । यं लोकाः शीलनसततक्रियाभ्यामभिदधति सोऽभ्यासः' (चक्र०) । पौनःपुन्येन करणमिति यावत् ।
निरन्तर सेवन करना ।
Repetition, practice, constant use.

अम्लः (च. सू. १.६५)
१. षड्रसानामन्यतमः जलाग्निभूयिष्ठः । 'अमति रुजति शरीरम्, लुनाति छिनत्ति धातुमिति चाम्लः'— 'अम रोगे' 'लूञ् छेदने' धातो निष्पिन्नः ।
खट्टा । Sour.
२. अम्लरसविशिष्टोऽप्यम्लः यथा अम्लवेतसः ('अम्लोऽम्लवेतसो भीमो रसाम्लो वरवेतसः' इति धन्वन्तरिनिघण्टौ) ।
अम्लवेतस ।

अम्लपित्तजननः (च. सू. २५.४०)
अम्लपित्तं जनयतीति । यथोक्तं— कुलत्थः अम्लपित्तजनननानाम् (अग्र्यम्),
अम्लपित्त उत्पन्न करने वाला ।
Causing amlapitta (acid gastrits or hyper-acidity).

अम्लपित्तनुत् (च. सू. २७.२५)
अम्लपित्तहरः, यथा 'राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत्' इति ।
अम्लपित्तनाशन ।
Eliminating hyper-acidity.

अम्लविदाहि (च. चि. २४.११२)
अम्लं च तद् विदाहि विदाहजनकं चेति यथा शुक्त-मद्यादिकम् ।
खट्टा और जलन उत्पन्न करने वाला ।
Sour causing burning in gastric region.

अम्लीभूतम् (सु. सू. ४५.४२)
न अम्लमनम्लं, अनम्लमम्लं भूतमिति अम्लीभूतम्, यथा—'न च पर्युषितं देयं कदाचित् वारि जानता । अम्लीभूतं कफोत्क्लेदि न हितं तत् पिपासवे ॥' इति ।
जो खट्टा हो गया ।
Which turned to sour.

अरुचिघ्नम् (च. चि. १४.१४४)
अरुचिं हन्तीति, अरुचिनाशनमित्यर्थः ।
अरुचिनाशनम् ।
अरुचिनाशक ।

अरुचिनाशनम् (च. सू. २७.१३४)
अरुचिं नाशयतीति, यथा पारावतफलं नवनीतञ्च, आसवाश्चाप्यरुचिनाशनाः (च. सू. २५.५०) ।
अरुचिनाशक ।
Alleviating anorexia.

अरुचिप्रशमनाः (च. चि. ३.२००)
अरुचिं प्रकर्षेण शमयन्तीति ।
अरुचिशामक ।
Pacifying anorexia.

अरुचिप्रतिबाधकः (च. चि. ८.१२४)
अरुचिं प्रतिबाधन्ते इति, अरुचिशमना इत्यर्थः ।
अरुचिशामकः ।

अरूक्षाः (च. सू. ६.७)
रूक्षविपरीताः, स्निग्धा इत्यर्थः ।
रूक्षविपरीत (स्निग्ध) ।
Non-rough (unctuous).

अरोचकनाशनम् (च. चि. २६.२१३)
अरुचिनाशनम् । अरोचकस्य लक्षणं मधुकोषोद्धृते वृद्धभोजवचने यथा—'प्रक्षिप्तं तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयः' इति ।
अरुचिनाशनम् ।

अर्तिघ्नः (च. चि. २६.८१, २९.१२२, १३२)
अर्तिं पीडां हन्तीति, वेदनाशमन इत्यर्थः ।
पीड़ा को शान्त करने वाला ।
Analgesic.

अर्तिविस्मरणम् (च. ८.३१)
अर्तिं विस्मारयन्ति रुजानुभूतिं श्लथयति अपगमयति वा यथा मद्यम् ।
पीड़ा को भुला देने वाला ।
Blocking the feeling of pain.

अर्तिशमनाः (च. चि. १४.५८)
अर्तिं पीडां शमयन्तीति, रुजापहा इत्यर्थः ।
पीडाशामक ।
Relieving pain.

अर्दितनाशनम् (च. सू. २६.२३०)
अर्दितं नाशयतीति ।
अर्दित को नष्ट करने वाला ।
Alleviating facial paralysis.

अर्दितापहम् (च. चि. २६.१६४)
अर्दिताख्यं वातव्याधिमपहन्ति नाशयतीति ।
अर्दितनाशनम् ।

अर्शोघ्नः (च. सू. ४.८)
अर्शांसि हन्ति नाशयतीति । यथा— 'कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारु- हरिद्रावचाचव्यानीति दशेमान्यर्शोघ्नानि भवन्ति' इति ।
अर्श को नष्ट करने वाला ।
Anti-haemorrhoid.

अर्शोनुत् (च. चि. १६.१०५)
अर्शोघ्नः ।

अर्शोहरम् (च. चि. १४.७६)
अर्शांसि हरतीति, अर्शोघ्नमित्यर्थः ।
अर्शोघ्नम् ।

अर्शः प्रशमनः (च. सू. २५.४०)
अर्शोविकारं प्रशमयतीति । यथोक्तं—'तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोथार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानाम् (अग्र्यम्)' इति ।
अर्श को शान्त करने वाला ।
Pacifying piles.

अर्शः शमनम् (सु. चि. ६.१३)
अर्शः शमयतीति ।
अर्शः प्रशमनम् ।

अर्शः शातनम् (सु. चि. १.१२)
अर्शांसि शीर्यन्ते विशीर्यन्ते अनेनेति ।
अर्श को गला देने वाला ।
Destroying haemorrhoids as if by cutting.

अलक्ष्मीघ्नम् (च. सू. ५.९५, चि. १७.२४)
अलक्ष्मीः शरीरकान्तिक्षयः, तां हन्तीति । कान्तिं जनयतीत्यर्थः ।
Removing ugliness.

अलक्ष्म्यावहम् (च. वि. २.७)
अलक्ष्मीं शरीरकान्तिक्षयं करोतीति ।
हीनमात्राहारस्य कर्म ।
Causing ugliness.

अल्पमारुताः (च. सू. २७.१०)
कोष्ठे वातमल्पं जनयन्तीति ।
शालिगुणः ।
Producing little wind.

अल्पवर्चसः (सु. सू. ४६.५)
अल्पं वर्चः पुरीषं येभ्य इत्यल्पवर्चसः, यथोक्तं शालिगुणे—'मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥' इति ।
Producing little stool.

अल्पवीर्याः (सु. सू. ६.११)
अल्पशक्तयः (ड०) । ओषधिविशेषणम् ।
Having little potency.

अवकाशकरः (च. सू. २६.४३ (३)
स्रोतःशोधनः ।
Making space by clearing channels.

अवधमनम् (च. सू. २७.४)
विलेखनम् । अवधमयति विलिखतीत्यर्थः । यथोक्तं चक्रेण— अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद् धातूनां, वचनं हि 'लेखनः शीतरसिकः' इति, तथा हारीतेऽप्युक्तं—'शीधुरवधमयति वाम्वग्निप्रबोधनात्' इति ।
शरीर को कृश करना ।
Slimming.

अवबोधनम् (च. सू. २४.४७)
संज्ञाप्रबोधनम्, संज्ञास्थापनमिति यावत् ।
पुनः चेतनावस्था में लाना ।
Resuscitation.

अवष्टम्भनम् (च. सू. ५.१०२)
संधारकम्, बलप्रदमिति चक्रः । यथोक्तं— 'अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम्' इति ।
Supporting, Strengthening.

अवसादनम् (सु. चि. १.८३)
उन्नतव्रणस्य निम्नत्वकरणम् ।
अव अधः सादयति गमयतीति ।
उठे हुए व्रण को नीचा करना ।
Depressing (elevated wound).

अवस्रंसि (च. सू. २७.१९२)
अधोगमनशीलम्, यथोक्तं—'विबन्धघ्नमवस्रंसि दीपनं चाम्लकाञ्जिकम्' इति । स्रंसनमित्यर्थः ।
नीचे जाने वाला ।
Down moving.

अविकारि (च. सि. ६.१६)
यद् विकारं न करोति ।
हानिरहित ।
Safe, harmless, non-toxic.

अविदाहि (च. सू. २७.३००)
न विदाहि अविदाहि यद् विदाहं न जनयतीत्यर्थः ।
विदाह न करने वाला ।
That which does not cause burning.

अविषादकरम् (च. वि. ८.९४)
१. शरीरमनसोरग्लानिकरम् । (चक्रः)
२. विषादकरं विषम् (विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते), तद्विपरीतं विषाक्तता-रहितमित्यर्थः ।
विषाक्तारहित ।
Non-toxic.

अविष्यन्दी (सु. सू. ११.१६)
न विष्यन्दी अविष्यन्दी, योऽवचारितो न प्रसर्पति (ड०) । अन्यतमः क्षारगुणः ।
नहीं फैलने वाला ।
Non-spreading.

अवृष्यम् (च. सू. २५.४०)
वृष्यविपरीतमवृष्यम्, शुक्रक्षपणमित्यर्थः, यथोक्तं— 'नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम्' इति ।
वृष्य के विपरीत (शुक्रक्षयकर) ।
Non-aphrodisiac.

अव्यक्तरसम् (सु. सू. ४५.२०)
न व्यक्तो स्पष्टतया गृह्यमाणो रसो यस्य तत्, गुणवत्तोयस्यान्यतमलक्षणं, यथोक्तं सुश्रुतेन— 'निर्गन्धमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम्' इत्यादि । अनुरसेऽपि 'रसस्याव्यक्तीभावः यथा चरके'—'अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवत्यनुरसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये' इति । (च. सू. २६.९)
जिसका रस व्यक्त न हो ।
Having unmanifest rasa.

अश्मनाशनः (सु. सू. ३८.२१)
अश्मरीनाशनः ।
अश्मरी को नष्ट करने वाला ।
Destroying calculus.

अश्मभित् (च. चि. २६.६६)
अश्मानं भिनत्तीति, अश्मरीभेदीति चक्रः ।
पथरी को तोड़ने वाला ।
Disintegrating calculus.

अश्मभेदनम् (अ. हृ. चि. ११.२१)
अश्मरीभेदनम् । (अ. द.)
अश्मरी को तोड़ने वाला ।

अश्मरीपातनम् (च. चि. २६.५९)
अश्मरीं पातयति भित्त्वा मूत्रमार्गाद् बहिः निःसारयतीति ।
अश्मरी को तोड़कर बाहर निकालने वाला ।
Expelling calculus after breaking it.

अश्मरीभेदनम् (च. चि. २६.५९)
अश्मरीं भिनत्ति विदीर्य खण्डशः करोतीति ।
अश्मरी को तोड़ने वाला ।
Breaking calculus.

अश्रुनिवारणः (च. चि. २६.२३१)
नेत्रे प्रवृद्धं अश्रुस्रावं शमयतीति ।
अतिशय अश्रुस्राव को रोकने वाला ।
Checking excessive lachrymal secretion.

अष्ठीलनुत् (सु. सू. ४६.२२०)

अष्ठीला मूत्राष्ठीला, न पुनरनिलाष्ठीला (ड०), तामपनयतीति ।

अष्ठीलानाशक ।

Removing enlarged prostate.

असंयोगः (च. सू. २६.३३)

सर्वथाऽसंयुज्यमानयोः मेरुहिमाचलयोरिव पृथक्त्वम्, उक्तञ्च—'पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता' इति ।

जो परस्पर मिलें नहीं ।

Non-conjunction (spatial separation).

असरम् (च. सू. २२.३२)

सरति गच्छतीति सरम्, न सरमसरम्, स्थिरमित्यर्थः (चक्रः) । स्तम्भनस्यान्यतमलक्षणम्, यथोक्तं — 'द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम्' इत्यादि ।

जो गतिशील न हो ।

Non-moving.

असुखम् (च. सू. ११.३०)

सुखविपरीतम् दुःखमित्यर्थः, आयुषो विशेषणम् यथोक्तं—'हिताहितं सुखं दुखमायुः' पुनश्च 'सुखमायुरुच्यते, असुखमतो विपर्ययेण' इति ।

सुख के विपरीत (दुःख) ।

Unhappy.

असृक्दोषघ्नम् (च. सू. २७.१४८)

असृजः रक्तस्य दोषं हन्तीति, यथोक्तं—'रसासृङ्मांसमेदोजान् दोषान् हन्ति बिभीतकम्' इति ।

रक्तविकारनाशक ।

Eliminating blood disorders.

असृग्दोषनाशनम् (च. चि. २९.१२०)

रक्तदोषापहम् ।

रक्तविकारनाशक ।

असृग्दोषापहा (च. चि. २६.२०२)

असृजः रक्तस्य दोषमपहन्तीति, रक्तविकार-नाशिनीत्यर्थः, यथोक्तम्—

'स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया । सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥' इति ।

रक्तविकारनाशक ।

असृक्प्रसादनः (सु. सू. ४५.१६१)

असृजं रक्तं प्रसादयति स्वच्छीकरोतीति रक्तशोधन इत्यर्थः, यथोक्तं— 'पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो (गुडः) वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः' इति ।

रक्तशोधक ।

Blood-purifier.

अस्थिबलकृत् (च. सू. १३.१७)

अस्थ्नां बलं करोति वर्धयतीति, यथोक्तं—'मज्जा विशेषतोऽस्थ्नां च बलकृत् स्नेहने हितः' इति ।

अस्थि के बल को बढ़ाने वाला ।

Strengthening bones.

अस्थ्यभिवर्धनः (च. सू. २६.४३ (१))

अस्थिधातुमभिवर्धयतीति ।

मधुररसकर्म ।

अस्थि को बढ़ाने वाला ।

Promoting growth of bones.

अस्रकृत् (सु. चि. २४.८६)

अस्रं रक्तस्रावं करोतीति, यथोक्तं—'आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत्' इति ।

रक्तस्राव कराने वाला ।

Causing haemorrhage.

अस्रघ्नः (अ. हृ. सू. ६.८३)

अस्रं रक्तस्रावं हन्ति रुणद्धीति, तण्डुलीयकर्म ।

रक्तस्राव को रोकने वाला ।

Haemostatic.

अस्रपित्तजित् (च. चि. ३०.९८)

रक्तपित्तशमनः ।

रक्तपित्तशामक ।

Pacifying raktapitta.

अस्वप्ननाशनः (च. सू. २५.५०)

अनिद्राहरः । प्रवरासवगुणः ।

अनिद्रा को दूर करने वाला ।

Eliminating loss of sleep (Hypnotic)

अहितम् (च. सू. २५.३३)

१. हितविपरीतम्, असुखकरमित्यर्थः । यथोक्तं— 'यदाहारजातमग्निवेश । समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि, विपरीतं त्वहितमिति ।'

२. आयुषो विशेषणम् यथा 'हितमायुरुच्यते, अहितमतो विपर्ययेण' इति (च. सू. ३०.२४) ।

अहितकर । Unwholesome.

अहृद्यम् (सु. सू. ४५.१९९)

१. अप्रियम् (ड०) । मद्यदोषः ।

अप्रिय । unpleasant.

२. हृदे हितं हृद्यं, तद्विपरीतमहृद्यम् ।

जो हृदय के लिए हितकर न हो ।

Non-cordial.

आ

आखुनुत् (च. चि. २३.१००)

मूषिकापहः ।

चूहों को नष्ट करने वाला ।

Rat-killer or rat-repellant.

आग्नेयम् (च. सू. ६.५)

१. अग्निगुणप्रधानम् (चक्रः) । आदानविशेषणम् ।

२. अग्निभूतघटितम्—यथा 'सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयम्,' इति (सु. शा. ३.३) ।

अग्निप्रधान ।

Having predominance of agni.

आत्मगुणाः (चक्र. च. सू. १.४९)

(सार्थ गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः इति) अनेन त्रिविधा अपि वैशेषिकाः सामान्या आत्मगुणाश्चोद्दिष्टाः ।' 'बुद्धिः प्रयत्नान्ताः'—बुद्धिर्ज्ञानम्, अनेन च स्मृतिचेतना-धृत्यहङ्काकारादीनां ग्रहणम्, प्रयत्नोऽन्ते येषां निर्देशे ते प्रयत्नान्ताः, एतेन चेच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम् ।'

आत्मा के गुण ।

Qualities of soul.

आध्मानकरम् (अ. हृ. सू. ६. ८२)

आध्मानं वायुना सवेदनमुदरपूर्णत्वम्, तत् करोतीति, यथा—'करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम्' इति ।

आध्मान करने वाला ।

Causing flatulence.

आध्मानकारकाः (सु. सू. ४६.३३)

आध्मानं कुर्वन्ति कोष्ठवातवृद्ध्या उदर-माध्मापयन्तीति, यथा— 'ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः' इति ।

आध्मानकर ।

आननसुत्वक्त्वकरः (सु. चि. २४.२६)

शिरोऽभ्यङ्गस्य कर्म, यथा — 'करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्कमपि चाननम्' इति ।

मुख की त्वचा को सुन्दर बनाने वाला ।

Making the face skin beautiful.

आनाहघ्नम् (च. चि. २६.२५)

आनाहं हन्तीति । आनाहः मलसञ्चयात् काठिन्यम्, तल्लक्षणं यथा—'आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन । प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति' इति । (मा. नि.)

आनाह को नष्ट करने वाला ।

Alleviating hardness of bowels.

आनाहनाशनम् (च. चि. ८.१४४)

आनाहं नाशयतीति ।

आनाहनाशनी (सु. सू. ४५.१७८)

आनाहं नाशयतीति, यथा— 'प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशनी' इति ।

आनाहनाशक ।

आनाहप्रशमनम् (च. सू. २५.४०)

आनाहं प्रशमयतीति, यथा— 'पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानाम्' इति ।

आनाह को शान्त करने वाला ।

Pacifying the hardness of bowels.

आनाहभेदनम् (च. चि. १३.१४५)

आनाहं भिनत्तीति, यथोक्तं—'पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम्' इति ।

आनाह को विदीर्ण करने वाला ।

Disintegrating the mass causing hardness of bowels.

आनाहभेदी (सु. सू. ३८.३०)

आनाहं भेत्तुं शीलं यस्येति यथा—

'उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः ।

आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्तनाशनः।' इति।
आनाहभेदनः।

अनाहविमोक्षणम् (च. चि. ५.७२)
आनाहं दूरीकरोतीति।
आनाह को दूर करने वाला।
Removing hardness of bowels.

आनाहहरम् (च. चि. ५.७०)
आनाहं हरतीति।
आनाहनाशक।

आनुलोमिकः (च. चि. ३.२०९)
अधोभागहरः, विरेचन इत्यर्थः।
विरेचन। Purgative.

आनुलोमिकम् (च. क. १२.७०)
विरेचनमौषधम् (चक्रः)।
विरेचन।

आपातभद्रम् (च. वि. १.१८)
आपाते प्रयोगारम्भे भद्रं कल्याणकरम् (परिणामे सततप्रयोगे च दुःखावहम्) यथा लवणम्। पिप्पल्यश्चापि आपातभद्राः, यथोक्तं—'ताः (पिप्पल्यः) सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति, आपातभद्राः, प्रयोगसमसाद्‌गुण्यात्, दोषसञ्चयानुबन्धाः' इति।
प्रारंभ में हितकर किन्तु परिणाम में दुःखद।
Initially useful but harmful consequently and on constant use.

आपूर्णरसप्रमाणवीर्यम् (च. चि. १.२.४)
आ समन्तात् पूर्णो रसः प्रमाणं वीर्यञ्च यस्मिन्निति। रसायनप्रकरणे आमलकविशेषणम्।
पूर्ण परिपक्व। Fully mature.

आपूर्णरसवीर्याणि (च. चि. १.१.३९)
आ समन्तात् पूर्णो रसः वीर्यञ्च येष्विति, तादृशानि आमलकादिफलानि प्रयोगार्थं ग्राह्याणि।
पूर्ण परिपक्व।
Fully mature with taste and potency.

आप्यायनः (सु. सू. ४६.३६१)
स्मृतिस्वरहीनज्वरक्षीणकृशाल्परेतसां स्वास्थ्यकरः। (ड०)
क्षीण धातुओं को पुनः प्राकृत स्थिति में लाने वाला।
Replenishing deficient dhātus.

आमम् (च. सू. २७.३१७)
१. आममिति अपक्वं, फलदोषः, एतच्च बिल्वादीन् विहाय बोद्धव्यम् (चक्रः)। कच्चा। unripe.
२. आमः अपक्वरसः यथोक्तं—'ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्। दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते॥ अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्छनात्। कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य संभवम्॥' इति।
आमदोष। Āmadoṣa (immature rasa)
३. आमविषम्—विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते भिषजः। (च. वि. २.१२)
विषसदृश आमदोष।
Āmadoṣa as poison like food-poisoning.

आमजरणः (सु. चि. २४. ८७)
आमं जरयतीति। अग्निकर्म।
आम का पाचन करने वाला।
Digesting āma.

आमपाचनः (च. चि. १५.९८)
आमं पाचयतीति, यथा—'नागरातिविषामुस्तक्वाथः स्यादामपाचनः' इति।
आम का पाचन।
Digesting āma.

आमप्रदोषहेतुः (च. सू. २५.४०)
आमप्रदोषं करोतीति, यथोक्तं—'अतिमात्राशनमामप्रदोषहेतूनाम्' इति।
आमप्रदोष का कारण।
Cause of excessive morbidity of āma.

आमप्रशमनः
आमं पाचनेन प्रशमयतीति। अग्निः आमप्रशमनानाम् (अग्र्यः)। (च. सू. २५.४०)
आम को शान्त करने वाला।
Pacifying āma.

आमयघ्नः (च. सि. १.५३)
आमयान् रोगान् हन्तीति।
रोगनाशक।
Alleviating diseases.

आमविपाचनः (च. सि. १५.९७)
आमं विशेषेण पाचयतीति।
आम का विशिष्ट पाचन।
Specific digestive of āma.

आमविषोदीरणम् (च. सू. २६.८४)
आमविषमुदीरयति प्रेरयतीति, यथोक्तं वैरोधिकान्नप्रकरणे—'सर्वांनेव मत्स्यान्न पयसा सहाभ्यवहरेद् विशेषतस्तु चिलचिमं, स हि महाभिष्यन्दित्वात् स्थूललक्षणतरानेतान् व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च' इति।
आमविष को प्रेरित करने वाला।
Aggravating āma poison.

आमशोषणम् (च. चि. २७.२५)
आमे द्रवांशस्य विशोषणम्, यथोक्तं—'तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा। युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात् कफामयोः॥' इति। क्षपणं सर्वथोच्छेदनं, शोषणं द्रवभागविशोषणम्' इति चक्रः।
आम में द्रवांश का शोषण।
Absorption of liquid in āma.

आमहरः (अ. हृ. चि. १०.८)
आमघ्नः, आमपाचनः इत्यर्थः।
आम को नष्ट करने वाला।
Alleviating āma.

आमातिसारघ्नः (च. चि. १९.१०३)
आमातिसारं हन्तीति। अग्निमुद्दीप्य आमं पाचयित्वा अतिसारं निवर्तयतीति यावत्, यथा शालपर्ण्यादिगणः, उक्तञ्च—'वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः। ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम्' इति।
(च. चि. १९.२६-२९)
आमातिसार का नाशक।
Checking diarrhoea caused by āma.

आमाशयशोधनम् (च. चि. २०.३४)
कफवृद्धौ वमनेनामाशयशोधनम्।
अन्यत्र (च. चि. २६.१०३) आमाशयशोधनं विरेचनमिति चक्रः।
आमाशय का शोधन।
Cleansing stomach.

आयुःप्रकर्षकृत् (च. चि. १.३.२३)
आयुः प्रकर्षं दीर्घायुष्यं करोतीति। रसायनकर्म।
दीर्घायु करने वाला।
Providing longevity.

आयुःप्रदम् (च. चि. ९.४१)
आयुष्यम्।
दीर्घायु करने वाला।
Providing longevity.

आयुष्करः (च. सू. २७.३१४, चि. ११.९२)
आयुष्यः।
आयुःप्रद।

आयुर्वृद्धिकृत् (च. सि. १.५३)
दीर्घायुःप्रदः, पञ्चकर्मप्रयोगगुणः, यथोक्तं—'इत्यातुरस्वस्थसुखः प्रयोगो बलायुषोर्वृद्धिकृदामयघ्नः' इति।
आयु को बढ़ाने वाला।
Promoting life-span.

आयुर्हिततमः (च. सू. २७.६४)
आयुष्यतमः।
आयु के लिए उत्तम हितकर।
Most benefecial for life-span.

आयुर्ह्रासकरम् (च. सू. २५.४०)
आयुःक्षपणम्, यथोक्तं— 'अनशनमायुषो ह्रासकराणाम्' इति।
आयु को घटाने वाला।
Causing decrease in life-span.

आयुष्करी (सु. सू. ६.१५)
आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्ममनसां संयोगः (ड०), तत्करी दीर्घायुःप्रदेत्यर्थः।
दीर्घायु करने वाली।
Providing longevity.

आयुष्यः (च. सू. २६.४३ (१))
आयुषे हितः। आयुष्यस्तु आयुःप्रकर्षकारित्वेन। (चक्रः) मधुररसस्य कर्म।
आयु के लिए हितकर (दीर्घायु करने वाला)।
Benefecial for life-span (providing longevity)

आरोग्यम् (च. इ. ६.२३-२४)

१. आरोग्यहेतुः व्याधिक्षमत्वम् आरोग्यं हीयत इति अत्रोक्तरोगव्यतिरिक्तरोगवृद्ध्या आरोग्यहानि- र्बोध्या। (चक्र.)

रोगक्षमता। Immunity

२. रोगाभावः रोगविनाश इति यावत् (च. चि. १९.७७)।

रोग का अभाव (स्वास्थ्य)।

Absence of disease (Health).

आरोग्यकरः (च. चि. ११.९२)

व्याधिक्षमत्ववृद्धिपूर्वकं रोगाभावं स्वास्थ्यं करोतीति। रसायनगुणः।

रोगक्षमता को बढ़ाते हुए रोगरहित (स्वस्थ) बनाने वाला।

That which provides disease-free condition (health) by promoting immunity.

आरोग्यदम् (च. चि. २९.१०२)

आरोग्यं रोगाभावं ददातीति, रोगं विनाशयतीत्यर्थः।

आरोग्य प्रदान करने वाला।

Health-providing.

आर्त्तवशुद्धिकरणम् (सु. शा. २.१६)

आर्तवस्य शुद्धिः दोषानपाकृत्य तत्राकृतत्वं क्रियतेऽनेनेति।

आर्तव को शुद्ध करने वाला।

Making menses normal.

आर्द्रा (च. सू. २७.२९७)

रसपूर्णा, प्रत्यग्रा। पिप्पल्या विशेषणम्।

ताजी। Fresh.

आलस्यापहरम् (च. चि. १.२.३)

आलस्यं दूरीकृत्य स्फूर्तिं जनयति। रसायनकर्म।

आलस्य को दूर कर स्फूर्ति देने वाला।

Providing energy by removing idleness.

आशयलाघवम् (च. सि. १.४१)

पुरीषमूत्राशयादीनां लाघवम्।

आशयों (कोष्ठ) का लाघव।

Lightness in viscera.

आशुकारी (सु. सू. ४६.५२४)

आशु शीघ्रं प्रसृत्य कर्म कर्तुं शीलं यस्य सः, यथोक्तं 'आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्' इति।

शीघ्र कर्म करने वाला।

Immediately acting.

आशुदोषहरणम् (च. क. ७.९)

शीघ्रं दोषं निर्हरतीति।

दोष को शीघ्र निकालने वाला।

Eliminating impurity immediately.

आशुबलाभिवर्धनम् (च. चि. ११.३६)

शीघ्रं बलमभिवर्धयतीति।

शीघ्र बल को बढ़ाने वाला।

Promoting strength instantaneously.

आशुरोहणम् (सु. चि. १.८६)

व्रणानां शीघ्रं रोहणम्, यथोक्तं— 'मृदुत्वमाशुरोहं च गाढो बन्धः करोति हि।' इति।

व्रण को शीघ्र भरने वाला।

Immediately wound-healing.

आशुव्यवायिताकरम् (च. सू. २७.३२५)

आहृतद्रव्यं शीघ्रं शरीरे व्यापयति प्रसारयतीत्यर्थः। अनुपानकर्म।

द्रव्य को शीघ्र शोषण एवं संवहन कराने वाला।

Helping absorption and circulation of drug.

आश्वङ्गाभिवर्धनम् (च. सि. ११.३६)

शीघ्रमङ्गानि अभिवर्धयतीति, यथोक्तं—'न चान्यदाश्वङ्गबलाधिवर्धनं निरुहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम्' इति। अंगों की शीघ्र वृद्धि करने वाला।

Promoting growth of organs immediately.

आश्वासकरम् (च. सू. २५.४०)

आश्वासयतीति, यथोक्तं— 'उदकमाश्वासकराणाम्' इति।

चित्त को आश्वस्त करने वाला।

Assuring.

आस्थापनम् (च. सू. १.८४)

निरूहो वस्तिः। 'स दोषनिर्हरणाच्छरीरनीरोहणाद्वा निरूहः, वयः स्थापनादायुः स्थापनाद् वा आस्थापनम्'। (सु. चि. ३५.१८)

निरूहवस्ति।

Non-unctions enema.

आस्थापनोपगः (च. सू. ४.८)

आस्थापनमुप सहायत्वेन गच्छतीति। आस्थापनोपगो महाकषायो यथा चरके— 'त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफल- शतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्थापनो- पगानि भवन्ति।' इति।

निरूहवस्ति में सहायक।

Supporting non-unctuous enema.

आस्यदौर्गन्ध्यनाशनम् (च. चि. २६.२१३)

आस्यस्य मुखस्य दौर्गन्ध्यं नाशयतीति।

मुखदुर्गन्धनाशक।

Removing foul smell of mouth.

आस्यरोगनुत् (च. चि. २६.१९६)

मुखरोगापहः।

मुखरोगनाशक।

Alleviating diseases of mouth.

आस्यविशोधनम् (सु. सू. ४६.५७)

आस्यं मुखं विशोधयतीति। भव्यकर्म।

मुखशोधनम्।

Mouth-cleansing.

आस्यास्रावणः (च. सू. २६.४२ (२), (३)

मुखे लालास्रावं प्रेरयति स्रावाधिक्यं करोतीत्यर्थः यथा अम्ललवणारसौ।

लालास्राव बढ़ाने वाला।

Stimulating salivary secretion.

इ

इच्छा (च. शा. १.७२)

अनुकूलात्मिका प्रवृत्तिः, आत्मगुणः।

इच्छा। Desire

इन्द्रियदृढीकरणः (च. सू. २६.४३ (२)

इन्द्रियेषु दार्ढ्यं स्थैर्यं जनयतीति। अम्लरसकर्म।

इन्द्रियों में दृढता करने वाला।

Producing stability in organs.

इन्द्रियदौर्बल्यम् (सु. सू. २०.१९)

इन्द्रियाधिष्ठानदौर्बल्यमिन्द्रियशक्तिदौर्बल्यं वा। (ड०)

इन्द्रियों में दुर्बलता।

Weakness in sense-organs.

इन्द्रियप्रसादः (च. सू. १६.१८)

इन्द्रियाणां स्वेष्वर्थेषु स्वाभाविकी प्रवृत्तिरक्षोभश्चेति। इन्द्रियप्रसादः स्वस्थलक्षणं, यथोक्तं सुश्रुते— 'प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते।' इति।

इन्द्रियों की प्राकृत स्थिति।

Normal functioning of sense organs.

इन्द्रियप्रसादकरः (च. सू. २७.३)

इन्द्रियाणां प्रसादं करोतीति, यथोक्तं— 'तत् (अन्नपानं) शरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानम्' इति।

इन्द्रियों का प्रसादजनक।

Promoting normal functioning of sensory and motor organs.

इन्द्रियबलकरः (च. सू. २७.३१४)

इन्द्रियेषु बलमाधत्ते इति, उक्तं हि—'सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम्। विद्यात् स्वर्यं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम्।' इति। मांसरसकर्म।

इन्द्रियों के लिए बलप्रद।

Strengthening organs sensory as well as motor.

इन्द्रियबलप्रदा (च. चि. १.१.३०)

इन्द्रियबलकरी। हरीतकीकर्म।

इन्द्रियों के लिए बलप्रद।

इन्द्रियबोधनम् (सु. सू. ४५. १७९)

इन्द्रियपाटवकरम्। (ड०)

मद्यकर्म।

इन्द्रियों को जाग्रत करना।

Stimulating sense organs.

इन्द्रियसंतर्पणः (सु. चि. २४.२६)

इन्द्रियाणि सम्यक् तर्पयतीति।

इन्द्रियों का संतर्पण करने वाला।

Saturating sense organs.

इन्द्रियसंप्रसादः (च. सि. १.१७)

इन्द्रियाणां सम्यक् प्रसादः नैर्मल्यम्, प्राकृतस्थितिरिति यावत्।

इन्द्रियों की प्रसन्नता (स्वास्थ्य)।

Normal state of sense organs.

इन्द्रियस्फुटीकरणम् (च. सू. २६.४३ (४)

इन्द्रियाणां स्फुटत्वं प्रव्यक्तत्वं प्रवृत्तिवैशद्यं करोतीति । कटुरसकर्म ।

इन्द्रियों में स्पष्टता लाने वाला ।

Producing clarity in sense organs.

इन्द्रियाच्छ्यम् (च. सि १.५१)

इन्द्रियप्रसादः ।

इन्द्रियों की स्वच्छता ।

Clarity of sense organs.

इन्द्रियोपघातकरम् (च. वि. २.७)

इन्द्रियाणामुपघातं नाशं करोतीति । हीनमात्राहारस्य कर्म ।

इन्द्रियों को नष्ट करने वाला ।

Causing loss of function of sense organs.

इन्द्रियोपरोधनः (च. सू. २६.४३ (३)

इन्द्रियाणि उपरुणद्धि तेषां स्वार्थप्रवृत्तिं बाधते इति । लवणरसकर्म ।

इन्द्रियों के कार्य में बाधा डालना ।

Causing obstruction in function of sense organs.

उ

उत्क्लेदि (च. सू. २७.३०३)

प्रकृष्टतया क्लेदजननम् । 'आर्द्रीभावकारि, अन्ये प्रकोपयति श्लेष्मपित्तादीन् इत्याहुः' इति डल्हणः । औद्भिदलवणकर्म ।

अधिक क्लेद उत्पन्न करने वाला या कफ-पित्त आदि को प्रकुपित करने वाला ।

Causing excessive humidity or aggravating kapha, pitta etc.

उत्क्लेशजननम् (सु. सू. ४६.१२८)

उत् ऊर्ध्वगत्या क्लेशः हृदयादीनामुपतापोऽरतिरित्युत्क्लेशः हृल्लासः, उत्क्लेशः थूत्करणमिति डल्हणः, तं जनयतीति ।

हृल्लास उत्पन्न करने वाला ।

Causing nausea.

उत्क्लेशनः (सु. चि. ३८.९३)

उत्कर्षेण क्लेशयति श्लेष्मादीन् संवर्ध्य प्रेरयतीति । हृल्लासजनक इत्यर्थः ।

हृल्लासजनक ।

उत्तमाङ्गशोधनम् (अ. हृ. सू. १५.४)

मूर्धविरेचनम् । (अ.द.)

शिरोविरेचन ।

Head-evacuation.

उत्तरवातिकानि (च. सू. १४.४४)

उत्तरवाते प्रधानवाते वातश्लेष्मणि हितानि (चक्र०), यथा—'करमर्दं सबदरं कुलत्थाः शुष्कमूलकम् । श्वदंष्ट्रा वेणुपर्णी च साश्वगन्धा शतावरी । ऋष्यप्रोक्ता गुडूची च मधुकं शिग्रुरेव च । यवान्यारग्वधश्चैव यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥ सर्वमेतद् विजानीयाद् भिषगुत्तरवातिकम् ।' इति । तन्त्रान्तराच्चक्रः (च. चि. ८.७३)

वात की प्रधानता में हितकर ।

Useful in prodominace of vāta.

उत्थापनम् (च. चि. २८.९६)

पुष्टिजननम् । (चक्रः)

शरीर को उठाना अर्थात् पुष्ट करना ।

Elevating (developing) the body.

उत्सवामोदकारकम् (च. चि. २४.६५)

उत्सवः औत्सुक्यं विषयाभिलाष इति यावत्, आमोदो हर्षः (चक्रः), तौ करोतीति । मद्यगुणः ।

उत्तेजक एवं हर्षदायक ।

Stimulating and exhilarating.

उत्सादनम् (सु. चि. १.८२)

निम्नव्रणस्योन्नतिकारणम् (ड०), निम्नव्रणोत्थापनमिति चक्रः (च. चि. २५.४२) ।

निम्न व्रण को ऊपर उठाना ।

Elevating depressed wound.

उत्साहजननम् (च. सू. २७.८१)

उत्साहं जनयतीति ।

स्फूर्तिप्रदम् ।

उत्साहप्रद ।

Energy-providing.

उदरनुत् (च. चि. १३.१३८)

उदररोगापहः ।

उदररोगनाशक ।

Alleviating abdominal enlargements.

उदरभेदी (सु. सू. ३८.३०)

उदररोगं भिनत्ति मलसञ्चयापहरणेन निवारयतीति ।

उदररोग (के कारणभूत मलसंचय) को विदीर्ण करना ।

Eliminating abdonimal enlargements by breaking accumulated faecal mass.

उदराध्मानकरः (च. सू. २६.४३)

कोष्ठे वातं विवध्योदरमाध्मापयतीति । कषायरसकर्म ।

उदर में आध्मान करने वाला ।

Causing tympanitis.

उदर्दप्रशमनः (च. सू. ४.८)

उदर्दो वरटीदष्टाकारः शोथः, तत्प्रशमन उदर्दप्रशमनः, न पुनरिह महारोगाध्याये पठितो वातविकारो गृह्यते, तिन्दुकादीनामुदर्दप्रशमनानां वातं प्रत्यननुकूलत्वात् । (चक्रः) । उदर्दप्रशमनो महाकषायो यथा— 'तिन्दुकप्रियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दशेमान्युदर्दप्रशमनानि भवन्ति' इति ।

उदर्दशामक ।

Pacifying allergic rashes.

उदर्दापहः (च. सू. २६.४३ (४)

उदर्दप्रशमनः । कटुरसकर्म ।

उदर्दशामक ।

उदर्याग्न्युदीरणम् (च. वि. ३.४०)

जाठराग्निसंधुक्षणम् । उष्णोदकस्य कर्म ।

जठराग्निदीपन ।

Stimulating digestive fire.

उदावर्तकरम् (च. वि. २.७)

उद्र्ध्वं वातस्यावर्तः गतिः उदावर्तः, तं करोतीति । हीनमात्राहारस्य दोषः ।

उदावर्त करने वाला ।

Causing udāvarta (upward movement of vāyu).

उदावर्तजननाः (अ. हि. चि. १.९६)

उदावर्तकराः ।

उदावर्तजनक ।

उदावर्तनुत् (च. चि. २८.९०)

उदावर्तहरम् ।

उदावर्तनाशक ।

Alleviating udāvarta.

उदावर्तहरम् (च. सू. २३.३७)

उदावर्तमपनयतीति । यथोक्तं—'फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् । तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं पिबेत् ॥' इति । 'समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणाम्' इति च (च.सू. २५.४०) ।

उदावर्तनाशक ।

उद्गारशोधि (च. सू. २७.३०१)

उद्गारं शोधयति निर्हरति आमाशयगतवातस्यानुलोमनेनेति, यथा सौवर्चलम्, उक्तं हि— 'सौवर्चलं विबन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च इति । कृष्णजीरश्चाप्युद्गारशोधनः प्रोक्तः, यथा भावप्रकाशनिघण्टौ— 'कृष्णजीरः सुगन्धिश्च तथैवोद्गारशोधनः' इति ।

उद्गारशोधक ।

Normalises eructations by carmination.

उद्वेपनप्रशमनः (च. सू. २५.४०)

उद्वेपनं कम्पनं शीताधिक्यात् तत् प्रशमयतीति, यथाऽग्निः ।

कम्पशामक ।

Checking rigour.

उद्वेष्टनम् (सु. क. २.७)

अंगमोटनम् (ड०) ।

अंगों में ऐंठन ।

Cramps in body parts.

उन्मादनाशनः (च. चि. ९.३४)

उद्गता दोषा उन्मार्गमागता मदयन्ति मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमं जनयन्तीत्युन्मादः, तं नाशयतीति ।

उन्मादनाशक ।

Alleviating insanity.

उन्मादनुत् (च. चि. १०.२५)

उन्मादहरम्, यथोक्तं— 'ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च । पुराणं घृतमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपापनुत् ॥' इति ।

उन्मादनाशक।

उन्मादापहः (च. चि. ९.७२)

उन्मादनाशनः।

उन्मादनाशक।

उपक्लेदनम् (च. वि. १.१८)

आर्द्रीकरणं, यथा लवणम्।

आर्द्र करने वाला।

Moistening.

उपक्लेदकराणि (च. सू. २६.११)

उपक्लेदमार्द्रतां कुर्वन्तीति, आप्यद्रव्याणि।

आर्द्र करने वाले।

उपक्लेदि (च. वि. १.१८)

उपक्लेदयितुमार्द्रीकर्तुं शीलं यस्य तत्, लवणविशेषणम्।

क्लेदन।

उपचयः (च. सू. २१.३३)

बृहत्त्वम्, यथोक्तं— 'हत्वातिकार्श्यमाधत्ते नृणामुपचयं परम्' इति।

शरीर की पुष्टि।

Development, increase in body weight.

उपचयकरम् (सु. सू. ४१.४ (१))

उपचयो बृंहणम् (ड०), तत्करम्।

पार्थिवद्रव्यकर्म।

उपचय करने वाला (बृंहण)।

Increasing body weight.

उपचयक्षयकरः (च. वि. २.७)

उपचयः शरीरवृद्धिः, तस्य क्षपणः ह्रासकः।

हीनमात्राहारस्य विशेषणम्।

शरीर वृद्धि का ह्रास करने वाला।

Diminishing body development.

उपचयवर्धनाः (च. सू. १.८७)

शरीरवृद्धेः प्रेरकाः, यथा 'स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्धनाः। स्नेहाः' इति।

उपचय को बढ़ाने वाला।

Promoting body development.

उपचयापहः (च. सू. २६.४२ (४))

उपचयं देहवृद्धिमपहन्तीति, शरीरवृद्धेर्बाधक इत्यर्थः।

देहवृद्धि का निरोधक।

Checking body development.

उपरोपणः (सु. चि. १.६८)

उप सहायत्वेन (व्रणं) रोपयतीति, रोपणोपग इत्यर्थः।

व्रणरोपण में सहायक।

Supporting wound-healing.

उपलेपनुत् (च. चि. २६.२१३)

उपलेपः श्लेष्मणा, तं हरतीति।

उपलेपनाशक।

Removing stickiness.

उपशमनीयः (च. सू. २६.८)

बृंहणशमनः, इति चक्रः।

शामक।

Pacifying.

उपशोषणः (च. सू. २६.४३ (५)

उपशोषयत्यार्द्रधातुमलानिति, यथोक्तं तिक्तरस-विवरणे— 'क्लेदमेदोवसामज्जलसीकापूयस्वेद-मूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणः' इति। 'कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोपशोषणानाम्' इति च।

(च. सू. २५.४०)

आर्द्रताशोषक।

Moisture-absorbing, absorbent.

उपस्तम्भः (च. सू. ११.३५)

धारयति शरीरमिति, यथोक्तं—'त्रयः उपस्तम्भा इति आहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्यम्' इति।

शरीरधारक।

Supporting body.

उपस्तम्भनम् (च. सि. २०.४६)

१. उपस्तभ्नाति रुणद्धि छर्दिवेगानिति। उपस्तम्भनं छर्दीनां पवनस्य वा। (चक्र.)
   रोधक।

Checking (vomiting or flatus).

२. धारयति शरीरबलमित्ति यथा 'त्रय उपस्तम्भाः शरीरस्य' इति। धारक।

उभयतोभागम् (सु. सू. ४१.६)

उभयतोभागहरम्।

वमन-विरेचन।

Eliminating impurities both upwards and downwards. (emetic-purgative).

उभयतोभागदोषहरम् (सु. सू. ४५.१२२)

उभयतोभागदोषहरे वमनेन विरेचनेन चेत्यर्थः। (ड०)

उभयतोभागहरम्।

उभयतोभागहराणि (सु. सू. ३९.५)

वमनानि विरेचनानि चेत्यर्थः। (ड०)

उभयतोभागहर।

उभयभाक् (च. सू. १५.७)

उभयतोभागहरम्, वमनं विरेचनञ्चेति।

उभयतोभागहर।

उभयभागम् (सु. सू. ४०.५)

उभयतोभागहरम्, वमनं विरेचनञ्चेत्यर्थः।

उभयतोभागहर।

उभयशोधनम् (अ. हृ. उ. ९.३१)

ऊर्ध्वधःशोधनम् (अ.द.), यथोक्तं— 'सप्तलारससिद्धाज्यं भोज्यं चोभयशोधनम्, इति।

उभयतोभागहर।

उरगनुत् (च. चि. २३.१००)

सर्पनाशकः।

सर्पनाशक। Destroying snakes.

उरोलाघवम् (च. सि. १.५१)

उरसो वक्षसो लाघवं सञ्चितश्लेष्मनिर्हरणात्। सम्यक्शिरोविरेचनलक्षणम्।

छाती में हल्कापन।

Lightness in chest.

उरोविशुद्धिः (च. चि. १८.१६७)

दोषावरुद्धवक्षसो दोषनिर्हरणाद् विशुद्धिः। कासहरभेषजस्य कर्म।

वक्ष का विशोधन।

Purification of chest.

उरःपरिदहनः (च. सू. २६.४३ (२)

आहते सति वक्षःप्रदेशे परितो दाहमुत्पादयतीति, यथाऽम्लो रसः।

छाती में जलन।

Burning in chest.

उल्लेखनम् (च. चि. २१.४४)

१. उल्लेखनं वमनम्। (चक्रः)
   वमन। Vomiting.

२. लङ्घनम्। (च. चि. ६.२५)
   शरीर को हल्का करना। Lightening.

उष्णः (च. शा. ६.१०)

१. उष्णत्वापादको धातुगुणः अग्निसमवायी।
   उष्ण गुण। Hot property.

२. उष्णम्—स्पर्शे वीर्ये वा (च) उष्ण द्रव्यम्।
   स्पर्श या (और) वीर्य में उष्ण द्रव्य।

Substance hot in touch or (and) uṣṇa in potency.

उष्णवीर्यम् (च. सू. १४.३७)

प्रयोगे उष्णत्वापादकं, पित्तवृद्धिकरं वातश्लेष्म-प्रशमनञ्च, यथा चित्रकः।

उष्णवीर्य। Uṣṇa vīrya.

उष्णसंस्पर्शम् (अ. हृ. चि. १.१३५)

स्पर्शत उष्णम्, यथा पिण्डस्वेदः, तगरादि द्रव्यं स्पर्शतो वीर्यतश्चोभयथोष्णम्।

स्पर्श में उष्ण।

Hot in touch.

उष्णसुगन्धि (चक्र., च. सू. १४.५२)

उष्णवीर्यं सुगन्धि च यथा कुष्ठादि।

उष्ण एवं सुगन्धित।

Hot as well as aromatic.

ऊ

ऊरुग्रहापहः (च. चि. २७.३३)

ऊरुग्रहं ऊरुस्तम्भमपहन्तीति, ऊरुस्तम्भनाशन इत्यर्थः।

ऊरुस्तम्भनाशक।

Alleviating ūrustambha.

ऊरुस्तम्भनिवारणः (च. चि. २७.५७)

ऊरुस्तम्भापनयनः ।

ऊरुस्तम्भनाशक ।

ऊरुस्तम्भविनाशनाः (च चि. २७.२८)

ऊरुस्तम्भहराः ।

ऊरुस्तम्भनाशक ।

ऊर्जस्करम् (च. चि. १.१.४)

ऊर्जः प्रशस्तशक्तिकत्वं करोतीति ।

ऊर्ध्वकफानुलोमनम् (अ. हृ. सू. ६.१४६)

ऊर्ध्वमार्गेण कफस्यानुलोमनं निर्हरणार्थं प्रेरणम् ।

ऊर्ध्वमार्ग से कफ को प्रेरित करना ।

Pushing kapha by upward passage.

ऊर्ध्वगदापहम् (च. चि. २६.१७५)

ऊर्ध्वजत्रुगतरोगहरम् ।

ऊर्ध्वजत्रुगतरोगों का नाशक ।

Alleviating supraclavicular diseases.

ऊर्ध्वगमम् (अ. हृ. सू. ९.११)

ऊर्ध्वं गच्छतीति (अ.द.), वमनम्, यथोक्तं—'द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम्' इति ।

वमन । Emetic.

ऊर्ध्वजत्रुगदापहम् (च. चि. २६.१६५)

ऊर्ध्वजत्रुगतरोगहरम् ।

ऊर्ध्वजत्रुगत रोगों का नाशक ।

ऊर्ध्वभागम् (च. चि. २५.३८)

ऊर्ध्वभागहरं विशोधनम्, वमनमित्यर्थः । 'ऊर्ध्वं मुखेन दोषनिर्हरणं भजत इत्यूर्ध्वभागम्' इति चक्रः (च. क. १.४)

वमन । Emetic.

ऊर्ध्वभागहराणि (सु. सू. ३९.३)

वमनकराणि । (ड०)

वमन । Emetic.

ऊर्ध्ववातघ्नम् (च. चि. २२.४०)

ऊर्ध्ववातः रोगविशेषो यस्मिन् आमाशयगत-वाताधिक्यादुद्गाराधिक्यं भवति, तद्धन्तीति । चक्रस्तु ऊर्ध्ववातः श्वासं इति । उक्तं माधवेन— 'अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वा । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥' इति ।

ऊर्ध्ववात का नाशक ।

Alleviating ūrdhvavāta (excessive belching).

ऊर्ध्ववातानुलोमनम् (अ. हृ. सू. ६.१४६)

ऊर्ध्वमामाशयगतवातस्यानुलोमनमुद्गारैः बहिः प्रेरणम्, यथोक्तं—'ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं बिडम्' इति ।

आमाशयगत वात को ऊपर की ओर प्रेरित करना ।

Carminative.

ऊर्ध्ववातानुलोम्यकरम् (च. सू. २७.३०२)

ऊर्ध्वं वातानुलोमनमुद्गारविशोधनेन ।

ऊर्ध्ववातानुलोमन ।

ऊर्ध्वं शोधनम् (सु. चि. २.८६)

वमनशिरोविरेचने । (ड०)

ऊर्ध्वमार्गों से शोधन (वमन और शिरोविरेचन) ।

Purification by upward passages e.g. emesis and head-evacuation.

ऊर्ध्वसंशोधनम् (च. चि. ३.२२७)

वमनम् ।

वमन । Purification by upward passage.

ऊर्ध्वसमीरणघ्नम् (च. चि. २६.२०)

ऊर्ध्ववातहरम् । (द्र०-ऊर्ध्ववातघ्नम्)

ऊर्ध्ववातहर ।

ऊर्ध्वहरम् (च. सू. १५.७)

वमनम् ।

वमन ।

ऊर्ध्वानुलोमनम् (अ. हृ. सू. ६.१४६)

ऊर्ध्वमार्गेण कफस्य वातस्य च निर्गमनार्थं प्रेरणम् ।

ऊर्ध्वमार्ग से दोषों का अनुलोमन ।

Pushing doṣas (kapha and vāta) through upward passage.

ऊर्ध्वानुलोमिकम् (च. सू. २६.६९)

युगपदुभयभागहरं, किं वा ऊर्ध्वहरं तथाऽनुलोमहरं च । (चक्रः)

वमन - विरेचन ।

Emetic-purgative.

ऊर्ध्वौषधम् (च. चि. २५.१६)

वमनद्रव्यम् ।

वमन । Emetic.

ऊषणः (अ. हृ. सू. १.१४)

कटुकः, यथा मरिचादिः (अ. द.) ।

कटु । Pungent.

ओ

ओकसात्म्यम् (च. सू. ६.४९)

'उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं, तदुच्यते' इति । औचित्यात् अभ्यासात् (चक्र.), यथा हि चरकः—'सात्म्यं नाम तद् यत् सातत्येनोपसेव्यमान-मुपशेते' इति । अत्र 'सात्म्यशब्देन ओकसात्म्यमुच्यते (चक्र०) ।

अभ्यास से हितकर ।

Suitable by practice.

ओजस्करम् (च. चि. १.३.२८)

ओजस्करी (सु. सू. ६.१५)

१. ओजोवर्धनम् । ओजः हृदयाश्रितं सप्तधातुस्नेहः (ड०), तत्करीति ।

ओजवर्धक । Promoting ojas.

२. उत्साहकरम् (च. सू. ५.९४)

शक्तिवर्धक । Engery-providing.

ओजस्यम् (च. सू. ३०.१४)

१. ओजसे हितं, ओजोरक्षकं वर्धकञ्चेति ।

ओज के लिए हितकर (रक्षक और वर्धक) ।

Wholesome for ojas (by preserving and promoting)

२. दीप्तिकरम् (च. सू. ५.९७)

'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमरः ।

कान्तिवर्धक । Promoting lustre.

ओजोऽभिवर्धनः (च. सू. २६.४३ (१)

ओजः अभितो वर्धयतीति । मधुररसस्य कर्मपरको विशेषणः ।

ओज का वर्धक ।

Promoting ojas.

ओजोवर्धनम् (सु. चि. २४.६३)

शक्तिवर्धनम् । अनुलेपनकर्म ।

शक्तिवर्धक । Energy-providing.

ओजोविवर्धनम् (च. सू. २७.२३१)

ओजो विशेषेण वर्धयतीति, घृतविशेषणम् ।

ओज का विशेष रूप से वर्धक ।

Specifically promoting ojas.

औ

औष्ण्यम् (च. सू. २७.३०२)

उष्णस्य भाव औष्ण्यम् । यथोक्तं बिडगुणे—'तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद् व्यवायित्वाद् दीपनं शूलनाशनम्' इत्यादि ।

उष्णता । Hotness.

क

कचान्तकृत् (सु. चि. १.१०८)

केशविनाशकारी । (ड०) यथोक्तं— 'आगार-गोधिकापुच्छं रम्भाऽऽलं बीजमैङ्गुदम् । दग्ध्वा तद्भस्म तैलाम्बुसूर्यपक्वं कचान्तकृत् ॥' इति ।

केशनाशक । Depilatory.

कटुकः (च. सू. १.६५)

कटत्यावृणोति तैक्ष्ण्यान् मुखमिति कटुः, षड्रसानामन्यतमः, वाय्वग्निनिष्पन्नः ।

कडुवा । Pungent.

कटुविपाकम् (सु. सू. ४५.१७)

विपाके कटु यथा पुराणं घृतम् ।

कटुविपाक । Pungent in vipāka.

कठिनः (च. शा. ६.१०)

मृदुविपरीतो गुणः ।

कड़ा । Hard.

कण्ठघ्नम् (च. सू. २७.१३६)

कण्ठं स्वरं हिनस्तीति, स्वरभेदं जनयतीत्यर्थः, यथा आमं कपित्थम्, यथोक्तं—'कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम्' इति ।

स्वरभेदजनक ।

Affecting throat (causing hoarseness of voice.)

कण्ठपरिदहनः (च. सू. २६.४३(४))

कण्ठे परितो दाहं जनयतीति, कटुरसस्याम्लरसस्य च कर्म।

गले में जलन करने वाला।

Causing burning in throat.

कण्ठं बध्नातीव (च. सू. २६.७९)

कण्ठदेशमवरुणद्धीव, कषायरसस्य लक्षणम्।

गले में अवरोध करने वाला।

Causing obstruction in throat as if constricted.

कण्ठरोगविनाशनाः (च. चि. २६.२०१)

कण्ठरोगान् विशेषेण नाशयन्तीति, यथा— 'कटुकातिविषापाठादार्वीमुस्तकलिङ्गकाः। गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः॥' इति।

गले के रोगों का नाशक।

Alleviating disorders of throat.

कण्ठ्यः (च. सू. ४.८)

१. कण्ठाय हितः स्वरभेदकासादिदोषपरिहरणेनेति, कण्ठ्यमहाकषाये यथोक्तं चरकेण— 'सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति' इति।

गले के लिए हितकर। Benefecial for throat.

२. कण्ठे भवः। (सु. चि. २२.५९)

गले में होने वाला। located in throat.

कण्डूघ्नः (च. सू. ४.८)

कण्डूं हन्तीति, यथा कण्डूघ्नो महाकषायश्चरके— 'चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति' इति।

कण्डूनाशक। Anti-pruritic.

कण्डूशमनाः (च. चि. १४.५८)

कण्डूं शमयन्तीति।

कण्डूशामक।

Pacifying itching.

कण्डूहरम् (च. चि. ३०.१०४)

कण्डूघ्नम्।

कण्डूनाशक।

कफकासघ्नः (च. चि. १८.११७)

कफजकासं हन्तीति, यथोक्तं— 'कासमर्दाश्वविद्भृङ्गराजवार्ताकजो रसः। सक्षौद्रः कफकासघ्नः सुरसस्यासितस्य च॥' इति।

कफज कास का नाशक।

Alleviating cough caused by kapha.

कफकासहरः (च. चि. १८.१२१)

कफजकासं हरतीति।

कफज कास को दूर करने वाला।

कफक्षपणम् (च. चि. २७.२५)

कफक्षयकारि। 'क्षपणं सर्वथोच्छेदेन' इति चक्रः। चरके यथोरुस्तम्भचिकित्सायाम्—' तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा। युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात् कफामयोः॥' इति।

कफनाशक।

Eradicating kapha.

कफपित्तनिबर्हणम् (च. सि. ११.७)

कफपित्तहरम्। कफपित्तनाशक।

Alleviating kapha and pitta.

कफपित्तप्रशमनी (च. क. ७.५)

कफं पित्तञ्च प्रशमयतीति।

कफपित्तशामक।

Pacifying kapha and pitta.

कफपित्तहारि (च. सि. ११.८)

कफं पित्तञ्च हर्तुं शीलं यस्य।

कफ और पित्त को निकालने वाला।

Eliminating kapha and pitta.

कफपित्ताविरोधि (च. सू. २७.१५०)

कफपित्तयोः विरोधं प्रकोपं न करोतीति। यथाह चक्रः— 'दाडिमगुणे कफपित्ताविरोधीति अम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरं तु कफाविरोधि, एवञ्च त्रिदोषहरत्वमस्योपपन्नम्' इति।

कफ और पित्त का विरोधी नहीं।

Non-antagonist to kapha and pitta.

कफमेदोनिवारणः (सु. सू. ३८.११)

कफं मेदश्च निवारयतीति, यथा—'वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः' इति।

कफ और मेद को दूर करने वाला।

Eliminating kapha and medas.

कफमेदोविशोषणः (सु. सू. २०.२७)

कफं मेदश्च विशोषयतीति, यथा— 'पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः' इति।

कफ और मेद को सुखाने वाला।

Drying kapha and medas (fat).

कफलः (च. सू. २६.६१)

कफं लाति जनयतीति। मधुरविपाकस्य कर्म।

कफवर्धक।

Increasing kapha.

कफविच्छेदि (सु. उ. ३९.१०६)

कफं विशेषेण छेत्तुं पृथक्कर्त्तुं शीलं यस्येति, स्त्यानश्लेष्मणो विच्छेदकम् (ड०), यथा— 'दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम्। कफवातज्वरार्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु तृट्छिदम्॥' इति।

गाढ़े कफ को निकालने वाला

Eliminiating thick sputum.

कफविलापनम् (सु. चि. २४.५१)

विलापनं द्रवीकरणम्। (ड०)

(गाढ़े) कफ को द्रव करने वाला।

Liquifying (thick) sputum.

कफविवर्धनम् (च. सू. २७.२३१)

कफं विशेषेण वर्धयतीति। घृतकर्म। अत्र चक्रः—'यत्तु सुश्रुतटीकाकृतः सुश्रुतोक्तघृतगुणेषु 'त्रिदोषापकर्षणं' इति पठन्ति, तत् संस्कारेण कफहरणादिति ज्ञेयम्।' इति।

कफ का विशेष रूप से वर्धक।

Specifically increasing kapha.

कफविशोषी (सु. सू. ४६.३७०)

कफं विशेषेण शोषयितुं शीलस्येति, यथा— 'पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ' इति।

कफशोषक।

Drying kapha.

कफविष्यन्दनः (च. सू. २६.४३(३))

कफं विष्यन्दयति द्रवीकरोतीति। लवणरसस्य कर्म।

कफ को द्रव बनाने वाला।

Liquifying kapha.

कफव्याधिनिसूदनम् (च. चि. १८.१२८)

कफजन्यरोगाणां नाशनम्, यथोक्तं—'कण्टकारीघृतं ह्येतत् कफव्याधिनिसूदनम्' इति।

कफरोगनाशक।

Alleviating kaphaja disorders.

कफहरी (च. चि. १८.१३२)

कफनाशिनी।

कफनाशक।

Eliminating kapha.

कफानुलोमनम् (च. सू. २३.३६)

कफमनुलोमयति स्वमार्गे गमयतीति, यथोक्तं— 'सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम्। पिबेन् मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम्॥' इति।

कफ का अनुलोमन (स्वमार्ग में प्रेरण)।

Carrying kapha in its natural course.

कफामाशयशोधनम् (च. चि. २०.३४)

कफस्यामाशयस्य च शोधनम् (छर्द्याम्) किं वा, कफाशयस्यामाशयस्य च शोधनमिति।

कफ (या कफाशय) और अमाशय का शोधन

Elimination of kapha and cleansing of stomach.

कफावृद्धिकरः (च. सि. १.९)

यः कफं न वर्धयतीति। विरेच्यातुरे प्रयोज्यः।

कफ को न बढ़ाने वाला।

non-aggravating for kapha.

कफोत्क्लेदविनाशनम् (च. सू. २७.१४९)

कफस्योत्क्लेदं प्रभूतद्रवतां विनाशयतीति। बिभीतककर्म।

कफ की द्रवत्व-वृद्धि का नाशक।

Alleviating excessive liquidity of kapha.

कफोत्क्लेदि (अ. हृ. सू. ५.७६)

कफमुत्कर्षेण क्लेदयति अतिद्रवीकरोतीति। (हेमाद्रिः)

कफ के द्रवत्व को बढ़ाने वाला।

Intensively liquifying for kapha.

करणम् (च. वि. १.२२.२)

१. करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः।

संस्कार। Processing.

२. साधनम्, यथोक्तं— 'करणं पुनस्तद् यदुपकरणायोपकल्पते कर्तुः कार्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य' इति (च०वि०८.७०)

उपकरण। Instrument, means.

करणलघूनि (चक्र. च. सू. ५.५)

करणात् संस्कारात् भर्जनादेः लघुत्वं प्राप्तानि यथा लाजादीनि।

संस्कार द्वारा लघुताप्राप्त।

That which acquired lightness due to procesing.

कर्कशः (सु. सू. ४६.५२१)

१. 'कर्कशो विशदो' यथा— 'कर्कशो गुणः, विशदो यथेति अजीवनोऽश्लेषी च, तथाऽसन्धानकार्श्यकृच्च' (ड०)। अयं श्लक्ष्णविपरीतवेन पठितः, इत्थं खरकर्कशौ समानार्थकौ।

रुखड़ा। Rough.

२. स्वल्पकर्कोटकः। (चक्र., च. सू. २७.८७)

शाकविशेषः। A vegetable.

कर्णशूलघ्नम् (सु. चि. २४.२९)

कर्णशूलं हन्तीति, यथोक्तं— 'हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्' इति।

कर्णशूल का नाशक।

Alleviating earache.

कर्णशूलनिवारणम् (च. चि. २६.२२३)

कर्णशूलं निवारयतीति। यथोक्तं— 'हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिस्तैलं तु सार्षपं पचेत्। एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम्।' इति।

कर्णशूलनाशक।

कर्णशूलप्रशमनम् (सु. सू. ४५.११२)

कर्णशूलं प्रशमयतीति।

कर्णशूलशामक।

Pacifying earache.

कर्णशूलनुत् (च. चि. २६.२२५)

कर्णशूलहरम्।

कर्णशूलनाशक।

कर्णिकापातनम् (च. चि. २३.२०३)

कीटलूतादंशयोर्या कर्णिका तस्याः पातनम् (निर्हरणम्)। (चक्र.)

दंशकर्णिका को बाहर निकालने वाला।

Expelling the stings.

कर्शनः (च. सू. २६.४३(४))

कृशं करोतीति। कटुरसस्य कर्म।

कृश करने वाला।

Emaciating.

कर्शनीयम् (च. सू. २५.४०)

कर्शने योग्यमिति। उक्तं चरके—'गवेधुकान्नं कर्शनीयानाम्' इति, 'गवेधुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका (यवागूः)' इति च।

कर्शन में प्रयोज्य।

Useful for emaciating.

कषायः (च. सू. १.६५)

१. 'कष हिंसायाम्'— कषति हिनस्ति कण्ठं धातूंश्चेति कषायः रसविशेषः। क्षितिवाय्वात्मकः।

कषाय रस। Astringent taste.

२. भेषजकल्पनाविशेषः— द्रव्याणां सत्त्वात्मकं रूपान्तरणम्।

कषायकल्पना। A pharmaceutical processing.

कष्टविभ्रमा (च. क.१०.३)

दुःखसाध्यविभ्रमजनिका। (चक्रः)

कठिन उपद्रव से युक्त

Having difficult complications.

काचयापनम् (अ. हृ. उ. १३.८२)

काचं 'मोतियाबिन्द' इत्याख्यं नेत्ररोगं यापयति निरुपद्रवं गमयतीति, यथोक्तं— 'गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद् रजः। रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम्॥' इति।

काचरोग का यापन

Maintaining the case of cataract.

काठिन्यकरम् (च. चि. २५.४२)

मृदौ (व्रणे) काठिन्यं करोतीति।

कठिनता उत्पन्न करने वाला।

Producing hardness.

कामलानाशनः (च. चि. १४.१४३)

कामलां नाशयतीति, यथा—'सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः' इति।

कामलानाशक।

Alleviating jaundice.

कामलापहः (च. चि. १६.९९)

कामलामपहन्तीति, कामलाहर इत्यर्थः।

कामलानाशन।

कामलाहरम् (च. चि. १६.५३)

कामलां हरतीति, यथा— 'हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम्। सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम्॥' इति।

कामलानाशन।

कायविरेचनम् (च. चि. २६.२०४)

विरेचनम्, यथा 'मुखपाके सिराकर्म शिरःकायविरेचनम्' इति।

विरेचन। Purgative.

कायविशोधनम् (च. चि. १२.१००)

कायस्य विशोधनं विरेचनमिति यावत्।

विरेचन।

कायशिथिलीकरणः (च. सू. २६.४३(२))

कायं शरीरं शिथिलं करोतीति।

अम्लरसस्य कर्म।

शरीरशैथिल्यजनक।

Causing slackness in body.

कायाग्निवर्धनम् (च. सू. १६.१७)

कायाग्निः जठराग्निः, तं वर्धयतीति। संशोधनफलम्।

जठराग्निदीपन।

Stimulating digestive fire.

कार्श्यम् (च. सू. २१.३६)

कृशत्वम् (भारायामयोरल्पत्वम्)।

कृशता। Emaciation.

कार्श्यकृत् (सु. चि. १२.१८)

कृशीकरणः।

कृशताजनक।

Causing emaciation.

कासनिबर्हिणी (च. चि. १८.३१)

कासहरी।

कासनाशक। Anti-tussive.

कासविनाशनः (च. नि. १८.७५)

कासं विशेषेण नाशयतीति।

कासनाशक।

कासश्वासनिबर्हणम् (च. चि. ८.९२)

कासं श्वासञ्च हरतीति, यथा— 'शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासनिबर्हणम्। प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चौत्तरभक्तिकम्॥' इति।

कास और श्वास को दूर करने वाला।

Alleviating cough and dyspnoea.

कासश्वासापहः (च. चि. ८.१०२)

कासश्वासौ अपहन्तीति।

कास और श्वास का नाशक।

कासहन्ता (सु. सू. ४६.३७)

कासघ्नः।

कासनाशक। Anti-tussive.

कासहरः (च. सू. ४.८)

कासं हरतीति। यथोक्तं चरके— 'द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति' इति।

कासनाशक। Anti-tussive.

कासहा (अ. हृ. सू. ४.१५)
कासहरः ।
कासहर ।

कासाण्हः (च. चि. ८.९५)
कासमपहन्तीति, कासहर इत्यर्थः ।
कासहर ।

किलासघ्नः (च. सू. २७.१०६)
किलासं श्वित्रं हन्तीति । लशुनकर्म ।
श्वित्रनाशक ।
Alleviating vitiligo.

किलासहन्ता (च. चि. ७.१७१)
श्वित्रहरः ।
श्वित्रनाशन ।

कीटनुत् (च. चि. २३.१००)
कीटनाशनः ।
कीटनाशक । Insecticide.

कीटविषापहः (च. चि. २३.१९९)
कीटविषमपहन्तीति ।
कीटविष का नाशक ।
Counteracting insect-poisoning.

कीटव्रणापहाः (च. चि. २३.२०४)
कीटदंशजव्रणमपहन्तीति ।
कीटज व्रण का नाशक ।
Alleviating wound caused by insect-sting.

कुक्षितोदप्रमर्दनी (सु. सू. ४५.१७७)
कुक्षौ उदरे तोदः पीडा, तं प्रमर्दयति प्रशमयतीति ।
उदरशूलशामक ।
Anti-colic.

कुष्ठघ्नः (च. सू. ४.८)
कुष्ठं हन्तीति । यथोक्तं चरके— 'खदिराभयामलक-हरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्गजाती-प्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति' इति, 'यथा कुष्ठानि सर्वाणि हतः खदिरबीजकौ' (सु. चि. ६.१९) इति च ।
कुष्ठनाशक । Anti-leprotic.

कुष्ठनाशिनी (च. सू. २७.९०)
कुष्ठं नाशयतीति, यथोक्तं— 'त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी । नात्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥' इति
कुष्ठघ्न ।

कुष्ठनिबर्हणम् (च. चि. ७.६६)
कुष्ठनाशनम् ।
कुष्ठघ्न ।

कुष्ठनुत् (च. सू. १.१०१)
कुष्ठघ्नम्, यथा—'गव्यं (मूत्रं) समधुरं किञ्चिद् दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत्' इति ।
कुष्ठघ्न ।

कुष्ठप्रगालनः (च. सू. २६.४३(३))
कुष्ठानि प्रगालयति, प्रकर्षेण भक्षणपूर्वकं स्रावयतीति 'गल अदने' 'गल स्रवणे' च धातोः' ।
लवणरसस्य कर्म ।
कुष्ठ को गलाना ।
Causing necrosis in leprotic part.

कुष्ठप्रबाधनम् (च. चि. ७.६१)
कुष्ठं प्रबाधते प्रकर्षेण तद्गतिमवरुणद्धीति, यथा—'दार्वी रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम्' इति ।
कुष्ठ को रोकना ।
Checking advance of leprosy.

कुष्ठरोगकरः (सु. सू. ४६.११६)
कुष्ठरोगं करोति जनयतीति ।
कुष्ठजनक ।
Causing leprosy.

कुष्ठरोगविनिहन्ता (च. चि. ७.८१)
कुष्ठरोगस्य विशेषेण नाशकः ।
कुष्ठरोगनाशक ।

कुष्ठविकारनुत् (च. चि. ७.१५६)
कुष्ठरोगहरः ।
कुष्ठघ्न ।

कुष्ठशमनम् (च. चि. ७.६०)
कुष्ठं शमयतीति, नापहन्ति, परं कष्टदलक्षणानि निवारयतीत्यर्थः ।
कुष्ठशामक ।
Pacifying (aggravated) leprosy.

कुष्ठसूदनः (च. चि. ७.९३)
कुष्ठघ्नः ।
कुष्ठनाशक ।

कुष्ठहा (च. चि. ७.१५९)
कुष्ठघ्नः, यथोक्तं—'कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः' इति ।
कुष्ठघ्न

कुष्ठापहः (सु. चि. १३.३४)
कुष्ठमपहन्तीति, कुष्ठघ्नः ।
कुष्ठघ्न ।

कुष्ठोद्दालनम् (च. चि. ७.६१)
कुष्ठस्योद्दालनं प्रशमनमिति चक्रः ।
कुष्ठनाशक ।
Eradicating leprosy.

कृच्छ्ररुजापहम् (सु. उ. ५९.२५)
मूत्रकच्छ्रजनितां रुजां पीडामपहन्तीति ।
मूत्रकृच्छ्र की पीडा का शामक ।
Alleviating pain of dysuria.

कृमिघ्नः (च. सू. ४.८)
कृमीन् हन्तीति, यथा—'अक्षीवमरिचगण्डीर-केवुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखु-पर्णिका इति दशेमानि कृमिघ्नानि भवन्ति' इति ।
क्रिमिनाशक । Anthelmintic.

कृमिघ्नी (च. सू. २.२३)
कृमिनाशिनी, यथा— 'विडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभि-र्मरिचेन च । तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् कृमिघ्नी ससुवर्चिका ।' इति ॥
कृमिनाशन ।

कृमिनाशनम् (च. चि. ७.१५९)
कृमीन् नाशयतीति, यथोक्तं— कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः' इति ।
कृमिघ्न ।

कृमिनुत् (च. सू. १.१०१)
कृमिहरः, यथा—'गव्यं (मूत्रं) समधुरं किञ्चिद् दोषघ्नं कृमिकुष्ठनुत्' इति ।
कृमिनाशन ।

कृमिसूदनः (सु. सू. ३८.१९)
कृमिघ्न इत्यर्थः (ड०), यथा—'सुरसादिर्गणो ह्येष कफकृत् कृमिसूदनः इति ।
कृमिघ्न ।

कृष्णकर्म (सु. चि. १.९०)
कृष्णीकरणम् ।
काला करना । Balckening measure.

कृष्णीकरणः (च. चि. २५.११५)
(शुक्लान् व्रणान्) कृष्णीकरोतीति ।
काला करने वाला ।
Blackening agent.

केशघ्नम् (च. सू. २७.१६०)
केशान् हन्ति पातयतीति, यथोक्तं, 'गुरूष्णं मधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलम्' इति ।
केशनाशन । Depilatory.

केशकृष्णताकरः (सु. चि. २४.२५)
केशानां कृष्णतां करोतीति । शिरोऽभ्यङ्गगुणः ।
बालों को काला करने वाला ।
Blackening hairs.

केशदैर्घ्यकरः (सु. चि. २४.२५)
केशानां दैर्घ्यं करोतीति ।शिरोऽभ्यङ्गगुणः ।
बालों को लंबा करने वाला ।
Lengthening hairs.

केशबहुत्वकरः (सु. चि. २४.२५)
केशानां बहुत्वं करोतीति । शिरोऽभ्यङ्गगुणः ।
बालों को बढ़ाने वाला ।
Making hair profuse.

केशबृंहणम् (च. चि. २६.२८०)
केशान् वर्धयतीति, यथोक्तं—'तिलाः सामलकाश्चैव किञ्जल्को मधुकं मधु। बृंहयेद् रञ्जयेच्चैतत् केशान् मूर्धप्रलेपनात्॥' इति। बृंहणे बहुत्वदैर्घ्ययोरुभयोः समावेशः।
केशवर्धक।
Promoting growth of hairs.

केशमार्दवकरः (सु. चि. २४.२५)
केशानां (पारुष्यमपाकृत्य) मर्दिवं करोतीति। शिरोऽभ्यङ्गगुणः।
केशों को मुलायम करने वाला।
Smoothening hairs.

केशरञ्जनम् (च. चि. २६.२८०)
केशान् रञ्जयति पलितमपाकृत्य प्राकृतकार्ष्ण्यमुत्पादयतीति।
बालों को काला करने वाला।
Dyeing (blackening) hairs.

केशस्निग्धताकरः (सु. चि. २४.२५)
केशानां स्निग्धतां करोतीति।शिरोऽभ्यङ्गगुणः।
बालों को चिकना करने वाला।
Making hairs unctuous.

केशोपघातकरः (च. वि. १.१७)
केशानुपहन्ति पातयतीति। क्षारातिप्रयोगस्य दोषः।
केशनाशक।
Causing falling of hairs.

केश्यः (च. सू. २६.४३(१))
केशेभ्यो हितः, वर्धनरञ्जनादिना तानुपकरोतीति। मधुररसस्य कर्म। मधुकं केश्यद्रव्येष्वग्र्यं प्रोक्तम्। (च. सू. २५.४०)
बालों के लिए हितकर।
Benefecial for hairs.

कोठविनाशनम् (च. सू. २७.२९०)
कोठं विनाशयतीति, यथा—'कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम्। कफशुक्रानिलहरं कण्डूकोठविनाशनम्॥' इति। कोठलक्षणं तु — 'असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः। मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च। उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते॥' इति।
Alleviating urticaria.

कोठापहम् (सु. चि. २४.५४)
कोठमपहन्तीति, यथा—'उद्वर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम्' इति।
कोठनाशक।

कोपनम् (अ. हृ. सू. १.१६)
यद् वातादीन् दोषान् रसादीन् धातून् मूत्रादीन् मलांश्च कोपयति (वर्धयति दूषयति च) तत् कोपनम्। (अ. द.)
कुपित करने वाला।
Agrravating factor.

कोष्ठवातप्रकोपिनी (च. सू. २७.३२)
कोष्ठे वातं वर्धयतीति, यथा—' शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपिणी' इति।
कोष्ठवात (गैस) को बढ़ाने वाली।
wind-forming.

कोष्ठवातहरः (च. चि. १५.१०७)
कोष्ठगतवातं हरतीति।
कोष्ठवातशामक (गैस को रोकने वाला)।
Checking wind-formation.

कोष्ठविदाही (सु. सू. ४८.१०(२))
कोष्ठे विदाहं जनयतीति।अम्लरसस्य कर्म।
आमाशय आदि में जलन उत्पन्न करने वाला।
Causing burning in ahdomen.

कोष्ठविशुद्धिः (च. चि. १८.१६७)
कोष्ठस्योदरस्य विशुद्धिः मलशोधनं, विरेचनमित्यर्थः। उदरशोधन (विरेचन)।
Evacuation (Purgative).

कोष्ठविशोधनः (सु. उ. ४२.१४१)
विरेचनः।
विरेचन।

कोष्णः (सु. सू. ३७.८)
ईषदुष्णः।
अल्प उष्ण। Warm.

क्रियासमर्थतमम् (च. क. १.७)
क्रियायामधिकतमं समर्थः।
क्रिया में अधिकतम समर्थ।
Most effective.

क्रियासामर्थ्यम् (च. क. १२.४५)
क्रियायां कर्मणि सामर्थ्यम्।
कर्मसामर्थ्य।
Effectivity.

क्लमहरम् (सु. सू. ४५.८१)
क्लमो ग्लानिः, तं हरतीति।
ग्लानि को दूर करने वाला।
Removing malaise.

क्लमापहरम् (च. चि. १.२.३)
क्लमपहरतीति।क्लमो ग्लानिः।
ग्लानिनाशक।

क्लिन्नम् (च. सू. २७.३१७)
आर्द्रीभूतम्, 'क्लिदू आर्द्रीभावे' इति धातोः।
आर्द्र। Moist.

क्लीबता (च. सू. २१.३६)
क्लैब्यं, पुंस्त्वोपघातः।
नपुंसकता। Impotence.

क्लेदनः (च. सू. २६.४३(३))
आर्द्रीकरणः। लवणरसस्य कर्म।
आर्द्र करने वाला।
Moistening

क्लेदहरम् (च. चि. ३०.१०४)
क्लेदमार्द्रतां हरतीति।
आर्द्रतानाशक।
Removing moisture.

क्लेदाचूषणः (सु. सू. ४६. ५१७)
आर्द्रीभावविनाशकरः। (ड०)
आर्द्रताशोषक।
Absorbing moisture.

क्लेदापहः (च. सू. २६.४३(४))
क्लेदमार्द्रतामपहन्तीति। कटुरसस्य कर्म।
आर्द्रतानाशक।

क्लेदी (च. सू. २७.३०६)
क्लेदयितुमार्द्रीकर्त्तुं शीलं यस्येति। क्षारस्य कर्म।
आर्द्रताजनक।
Moistening.

क्षणनम् (सु. सू. ११.४)
क्षणनात् त्वङ्मांसादिहिंसनात् (ड०)। क्षारकर्म।
क्षत करने वाला।
Injuring.

क्षतादिपाचनः (च. सू. २६.४३(२))
क्षतादीनि पाचयति तत्र पाकं करोतीति। अत्युपयुज्यमानस्याम्लरस्य दोषः।
क्षत आदि को पकाने वाला।
Suppurating wounds etc.

क्षतोष्मनिगृहः (सु. चि. १.१३०)
क्षतोष्मणो निग्रहः संरक्षणम्, यथोक्तं—'क्षतोष्मणो निग्रहार्थं सन्धानार्थं तथैव च। सद्योव्रणेष्वायतेषु क्षौद्रसर्पिर्विधीयते॥' इति।
क्षत की ऊष्मा का संरक्षण।
Preservation of wound-heat.

क्षपणम् (च. चि. ३.२८६)
क्षयापादनम्, यथा 'वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा, इति।
घटाना। Decreasing.

क्षयनाशनः (सु. सू. ४६.६६)
क्षयं नाशयतीति।
क्षयनाशक।
Alleviating cousumption.

क्षरणम् (सु. सू. ११.४)
दुष्टत्वङ्मांसादिचालनात् शातनादित्यर्थः, अन्ये तु क्षरणाद् दोषाणां चालनात् (ड०)। क्षारकर्म।
धातुओं का नाश या दोषप्रकोप।
Neccrosis of tissues or aggravation of doṣas.

क्षीणक्षतसन्धानकरः (च. सू. २६.४३(१))
क्षीणस्य सन्धानकरो धातुपोषकत्वेन, किं वा क्षीणश्वासौ क्षतश्चेति, तेन क्षीणक्षतस्योःक्षतं संदधाति (चक्रः)। सन्धानं घातविशेषाद्

द्विधाभूतस्यावयवस्यैकीभावः। (ड० सु. चि. १.१३०)

क्षीण और क्षत का सन्धानकर।

Healing, unifying.

क्षीरजननानि (च. शा. ८.५७)

स्तन्यजननानि।

स्तन्यजनन। Galactogogue.

क्षीरविशोधनानि (च. शा. ८.५६)

स्तन्यशोधनानि।

स्तन्यशोधन।

Galacto-depurant.

क्षीरदौर्गन्ध्यनाशिनी (च. चि. ३०.२७३)

स्तन्यस्य दौर्गन्ध्यं नाशयतीति, यथा— 'विषाणिकाजशृङ्ग्यौ च त्रिफलां रजनीं वचाम्। पिबेच्छीताम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशिनीम्।' इति।

स्तन्य की दुर्गन्ध को नष्ट करने वाली।

Removing foul smell of breast-milk.

क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् (च. चि. ३०.२७१)

स्तन्यस्य वैवर्ण्यदोषं नाशयतीति, यथा— 'यष्टीमधुकमृद्वीकापयस्यासिन्धुवारिकाः। शीताम्बुना पिबेत् कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम्॥' इति।

स्तन्य की विवर्णता को दूर करने वाला।

Removing discoloration of breast-milk.

क्षीरशोधनम् (च. चि. ३०.२६७)

स्तन्यशोधनम्।

स्तन्यशोधन।

क्षीरसंजननः (च. चि. २.३.६)

स्तन्यजननः (महाकषायः)।

स्तन्यजनन।

ख

खमार्दवकरम् (च. चि. १७.७२)

खानां स्रोतसां मार्दवं कुर्वन्तीति, यथोक्तं—'तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वभिविलीयते। खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता॥' इति।

स्रोतों में मृदुता लाने वाला।

Smoothenig channels.

खरः (च. शा. ६.१०)

१. श्लक्ष्णविपरीतः गुणः। (द्र० कर्कशः)

रुखड़ा। Rough.

२. गर्दभः (च. सू. १.१०४)

गदहा। Ass.

खरत्वम् (च. सू. २२.१०)

खरस्य भावः खरत्वम्, खरत्वापादनं रूक्षणस्य कर्म, यथा— 'रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात् तद्धि रूक्षणम्' इति।

रुखड़ापन। Roughness.

खालित्यापहम् (च. चि. २६.२६४)

खालित्यमपहन्तीति, खालित्यं केशनाशः, तल्लक्षणं यथा—'रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः॥ रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभाव्यते॥' इति।

खालित्यनाशक।

Alleviating baldness.

खालित्यापादनः (च. सू. २६.४३(३))

खालित्यमापादयतीति। अत्युपयुक्तलवणरसस्य कर्म।

खालित्यजनक।

Causing baldness.

ग

गण्डनुत् (च. चि. ७.१४३)

गण्डान् नुदति निराकरोतीति।

गण्डनाशक।

Alleviating enlarged glands.

गण्डविलापनः (अ. हृ. उ. ३०.१६)

गण्डान् विलापयति विलीनम् करोति नाशयतीत्यर्थः। यथोक्तं—'शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः। लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रन्थिगण्ड-विलापनः॥' इति।

गण्डनाशक।

गन्धः (च. सू. ८.११)

घ्राणेन्द्रियस्यार्थः, पृथिवीभूतस्य नैसर्गिको गुणः यथोक्तं—'महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा। शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः॥' इति (च. शा. १.२७), 'शब्दादयो यथासंख्यं खादीनां नैसर्गिकाः गुणाः ज्ञेयाः'। (चक्र.)

गन्ध। Smell.

गन्धाढ्यान् (च. चि. २.१.४५)

प्रभूतगन्धद्रव्ययुक्तान्।

सुगन्धित। Aromatic.

गरजित् (च. सू. २७.९१)

गरः कृत्रिमविषः, तं जयतीति, यथा—'कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित्।' इति।

गर (कृत्रिम विष) का नाशक।

Counteracting artificial poison.

गरहरः (उ. सू. ३८.६३)

गरनाशनः, यथा 'गणस्त्रप्वादिरित्येष गरक्रिमिहरः परः।' इति।

गरजित्, गरनाशक।

गरहारि (च. सू. २७.१४६)

गरं कृत्रिमं विषं हर्तुं शीलं यस्येति, यथा— 'प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च' इति।

गरजित् (गरनाशक)।

गर्भकोष्ठशोधनम् (च. शा. ८.३१)

गर्भाशयशोधनम्, यथा—'व्यपगतगर्भशल्यां तु स्त्रियमामगर्भां सुरासीध्वरिष्टमधुमदिरासवाना-मन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेद् गर्भकोष्ठ-शुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणार्थं प्रहर्षणार्थञ्च' इति।

गर्भाशयशोधन।

Cleansing uterus.

गर्भदम् (च. चि. ३०.७०)

गर्भं ददाति योनिदोषमपाकृत्य गर्भं स्थापयतीति, यथोक्तं—'एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम्। गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद् भिषग्जितम्॥' इति।

गर्भदायक।

Promoting conception.

गर्भधारणम् (च. सू. २५.४०)

गर्भं धारयति स्थापयतीति, यथा—'सौमनस्यं गर्भधारणानाम् (अग्र्यम्)' इति।

गर्भस्थापक।

Stabilising foetus.

गर्भपातनम् (सु. चि. १५.११)

१. गर्भस्य पातनम्, यथा—'अविषह्ये विकारे तु श्रेयो गर्भस्य पातनम्।' इति।

गर्भपातन। Abortion.

२. गर्भं पातयति स्वाशयाद् बहिः निष्कासयतीति (यो. र., पृ. ४१७)।

गर्भपात कराने वाला।

Abortifacient.

गर्भरोधकः (भा. प्र. चि. ७०.३३-३४)

'शुक्रशोणितजीवानां संयोगः कुक्षिसंस्थितः। गर्भः तद्बाधको योगो गर्भरोधक उच्यते'। इत्यस्मत्कृतलक्षणम्। भावमिश्रादिभिरनेके गर्भरोधका योगाः प्रोक्ताः।

गर्भनिरोधक, गर्भनिवारक।

Contreceptive.

गर्भस्थानमार्गस्नेहनम् (च. शा. ८.३२)

गर्भस्थानस्य गर्भाशयस्य तन्मार्गस्य च स्नेहनम्।

गर्भाशय तथा योनिमार्ग का स्नेहन

Lubricating uterus and vaginal passage.

गर्भशातनम् (सु. नि. ८.३)

भेषजेन गर्भपातनम्। (ड०)

गर्भपातन।

Abortion.

गर्भस्थापनानि (च. शा. ८.२०)

प्रजास्थापनमहाकषायोक्तानि द्रव्याणि।

प्रजास्थापन।

Foetus-stabilising.

गर्भाशयविशुद्धिः (सु. चि. ३७.११६)

गर्भाशयशोधनम्।

गर्भाशयशोधन।

Cleansing of uterus.

गर्भाशयशोधनम् (सु. सू. ४५.११२)
गर्भाशयं शोधयतीति । तैलकर्म ।
गर्भाशयशोधन ।

गर्भोपघातकराः (च. शा. ८.२१)
गर्भोपघातं कुर्वन्तीति ।
गर्भ को विकृत करने वाले ।
Causing teratological disorders.

गलरोगनुत् (च. चि. २६.१९६)
गलरोगान् नाशयतीति ।
गलरोगनाशक ।
Alleviating throat disorders.

गलशोषनुत् (च. चि. २६.२१३)
गलस्य शोषं नुदति निवारयतीति ।
गलशोष को दूर करना ।
Eliminating dryness of throat.

गलामयघ्नी (अ. हृ. उ. २२.१०१)
गलस्यामयान् हन्तीति, यथा— 'द्विक्षारधूमकवरा-पञ्चपटुव्योषवेल्लगिरिताक्ष्यैः । गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रिया एषा ॥' इति ।
गलरोगनाशक ।

गलामयविनाशनम् (सु. चि. २४.२३)
गलस्यामयान् रोगान् विनाशयतीति । ताम्बूलगुणः ।
गलरोगनाशक ।

गुदकण्डूनाशनम् (च. चि. १४.७५)
गुदकण्डूं नाशयतीति । तक्रारिष्टगुणः ।
गुदकण्डूनाशक ।
Alleviating anal itching (Pruritis ani).

गुदकीलहा (सु. सू. ४६.३०७)
गुदकीलमर्शः, तद्धन्तीति, यथा 'सूरणो गुदकीलहा' इति ।
अर्शोघ्न ।

गुदप्रगुणीकरणम् (च. चि. २६.१७)
गुदं प्रगुणं प्रकृष्टगुणं करोतीति । निरूहकर्म ।
गुद को दृढ करने वाला ।
Making rectum firm.

गुदभ्रंशापहम् (च. चि. १९.४३)
गुदभ्रंशमपहन्तीति, यथोक्तं— 'चाङ्गेरीकोलदध्यम्ल-नागरक्षारसंयुतम् । घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥' इति ।
गुदभ्रंशनाशक ।
Removing rectal prolapse.

गुदरुजापहम् (च. चि. १९.४३)
गुदे रुजा शूलं, तामपहन्तीति ।
गुदशूलनाशक ।
Alleviating pain in anus.

गुदश्वयथुनाशनम् (च. चि. १४.७५)
गुदशोथं नाशयतीति । तक्रारिष्टगुणः ।
गुदशोथहर ।
Alleviating swelling in anus.

गुदार्तिनाशनम् (च. चि. १४.७५)
गुदशूलहरम् ।
गुदशूलहर ।

गुरुः (च. शा. ६.१०)
१. लघुविपरीतः गुणः, बृंहणद्रव्यस्य मुख्यगुणः (च. सू. २२.१३), गुर्वादिगुणानामाद्यः (अ. हृ. सू. १.१८) ।
भारी । Heavy.
२. अष्टविधे षड्विधे च वीर्ये गुरु वीर्यं गुरुत्वापादकम्, यथाह हेमाद्रिः—'यस्य बृंहणे कर्मणि शक्तिः स गुरुः' इति ।
गुरुवीर्य ।
३. गुरुपाकी— प्रकृतिगुरवो यथा माषाः, करणगुरवो यथा घृतपक्वान्नम्, मात्रागुरवो यथाऽतिमात्रं भक्षिता मुद्गाः ।
पचने में भारी ।
Heavy in digestion.

गुरुता (च. सू. ७.४३)
गुरोर्भावः गुरुता, गौरवमित्यर्थः, यथा—'मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान् मलसंक्षयम्' इति ।
भारीपन । Heaviness.

गुरुपाकम् (सु. सू. ४५.९९)
गुरुः पाको यस्य तत्, यथा माहिषं घृतम् । अत्र पाकशब्दः पाकं विपाकञ्चोभयं ग्राहयति ।

पचने में भारी, विपाक में गुरु ।
Heavy in digestion.

गुरुलाघवम् (च. सू. ५.६)
गौरवं लाघवञ्च ।
गुरुता—लघुता
Heaviness-lightness.

गुर्वादयः (च. सू. १.४९)
गुणाः । 'गुर्वादयस्तु गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्ष-मन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्ण-खरस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा विंशतिः ।
गुर्वादि गुण ।
Gurvadi guṇas.

गुल्मघ्नम् (च. चि. १००)
गुल्मं हन्तीति, यथोक्तं—'बस्तिकर्म परं विद्याद् गुल्मघ्नम्' इति ।
गुल्मनाशक ।
Destroying abdominal lump.

गुल्मनाशनः (च. सू. २७.१७६)
गुल्मं नाशयतीति । लशुनकर्म ।
गुल्मनाशक ।

गुल्मनिबर्हणः (च. चि. ५.६५)
गुल्मनाशनः ।
गुल्मनाशक ।

गुल्मनुत् (च. चि. १५.१३३)
गुल्महरम् ।
गुल्मनाशक ।

गुल्मप्रभेदनम् (च. चि. ५.१७८)
गुल्मं प्रकर्षेण भिनत्ति विदारयतीति, यथा— 'अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद् गुलमप्रभेदनम्' इति ।
गुल्म को तोड़ने वाला ।
Breaking the abdominal lump.

गुल्मभेदनः (च. चि. २१.१३१)
गुल्मं भिनत्ति विदारयतीति ।
गुल्म को तोड़ने वाला ।
Lump-breaking.

गुल्मशैथिल्यजननी (च. चि. ५.१७३)
गुल्मस्य काठिन्यमपहत्य शैथिल्यं जनयतीति, यथोक्तं— 'पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः । गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥' इति ।
गुल्म को शिथिल करने वाली ।
Making the lump slack.

गुल्मापहम् (च. चि. १३.८१)
गुल्ममपहन्तीति, यथा—'विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सघृतां सैन्धवं वचाम् । दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ॥' इति ।
गुल्मनाशक ।

गृध्रसीरोगापहः (च. चि. २७.४७)
गृध्रसीरोगनाशनः, यथा— 'पलाभ्यां पिप्पलीमूल-नागरादष्टकट्वरः । तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥' इति ।
गृध्रसीनाशक ।
Alleviating sciatica.

गौरवम् (च. सू. ५.९३)
१. गुरुत्वानुभूतिः । कफविकारः ।
भारीपन का अनुभव । Feeling of heaviness.
२. गुरुपाकित्वम् ।
पचने में भारीपन । Heaviness in digestion.
३. बृहत्त्वम् । बृंहणकर्म ।
Heaviness in body by increase of weight.

गौरवकराणि (च. सू. २६.११)
गौरवं कुर्वन्तीति । पार्थिवद्रव्यकर्म ।
गौरवजनक ।
Causing heaviness.

ग्रन्थिविलापनः (अ. हृ. उ. ३०.१६)
ग्रन्थिं विलापयतीति । (द्र. -गण्डविलापनः)
ग्रन्थि को विलीन करने वाला ।
Removing cyst.

ग्रहरोगघ्नम् (च. चि. १०.२४)
ग्रहजनितान् रोगान् हन्तीति ।
ग्रहरोगनाशक ।
Alleviating disorders caused by grahas (seizures).

ग्रहणीदीपनम् (अ. कृ. उ. २.३९०)

ग्रहणीं दीपयति तद्बलं वर्धयतीति, यथा— 'रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयम्। पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठम्' इति।

ग्रहणी को दीप्त करने वाला।

Stimulating (functions of) grahaṇī.

ग्रहणीदूषणम् (च. सू. २५.४०)

ग्रहणीमग्न्यधिष्ठानं दूषयतीति, यथा— 'अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानाम्' इति।

ग्रहणी को विकृत करने वाला।

Affecting grahaṇī.

ग्रहणीदोषनुत् (च. चि. १५.१३३)

ग्रहणीदोषहरम्।

ग्रहणीदोषनाशक।

Removing the disorders of grahaṇī.

ग्रहणीदोषप्रशमनम् (च. सू. २५.४०)

ग्रहण्याः दोषं विकारं प्रशमयतीति, यथा— 'तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्-प्रशमनानाम्' इति।

ग्रहणीदोषशामक।

Pacifying the disorders of grahaṇī.

ग्रहणीनुत् (च. चि. १६.१०५)

ग्रहणीदोषहरः।

ग्रहणीविकारनाशक।

ग्रहणीबलवर्धनः (च. चि. १५.१८०)

ग्रहण्याः बलमग्निं वर्धयतीति।

ग्रहणी के बल को बढ़ाने वाला।

Potentiating the functions of grahaṇī.

ग्रहणीरोगघ्नम् (च. क. ७.७१)

ग्रहणीरोगं हन्तीति।

ग्रहणीविकारनाशक।

ग्रहनाशनम् (च. चि. ९.५९)

ग्रहान् मानसरोगजनकान् नाशयतीति, यथा— 'विशेषतः पुराणञ्च घृतं च पाययेद् भिषक्। त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद् विशेषाद् ग्रहनाशनम् ॥' इति।

ग्रहों का नाशक।

Destroyer of grahas (seizures)

ग्रहामयनाशनम् (च. चि. १०.२६)

ग्रहजन्यान् रोगान्नाशयतीति, यथा— 'घृतं सैन्धवहिङ्गुभ्द्यां वार्षे बास्ते चतुर्गुणे। मूत्रे सिद्धमपस्मारहृद् ग्रहामयनाशनम् ॥' इति

ग्रहजन्य रोगों का नाशक।

Alleviating disorders caused by grahas.

ग्लपनम् (अ. हृ. सू. ६.३४)

ग्लानिकरम् (हे०), यथा— 'शाण्डाकीवटकं दुग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु' इति।

ग्लानिकर।

Causing malaise.

ग्लपनकरम् (सु. सू. ४१.४(४))

ग्लपनमवृष्यत्वम् (ड०) तत् करोतीति।

कटुरसकर्म।

वाजीकरण के विपरीत।

Non-aphrodisiac.

ग्लानिकरः (च. सू. २६.४३(४))

ग्लानिं करोतीति। कटुरसकर्म।

ग्लानिकर।

Causing malaise.

ग्लान्यभिनिर्वृत्तिकरम् (च. वि. १.१८)

ग्लानिकरम्। अत्युपयुज्यमानलवणकर्म।

ग्लानिकर।

घ

घनः (च. सू. १२.७)

१. शुषिरविपरीतो घनः। 'घनं निरन्तरं सान्द्रमित्यमरः।

घना, ठोस। Compact, solid.

२. मुस्तकः।

ओषधिविशेषः।

घृतव्यापत्प्रशमनम् (च. सू. २५.४०)

घृताभ्यासे जायमाना व्यापदः प्रकर्षेण शमयतीति, यथा 'तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्-प्रशमनानाम्' इति।

घृतसेवनजन्य उपद्रवों का शामक।

Pacifying adverse effects of ghee.

घृतव्यापत्तिनाशिनी (च. सू. २.३०)

घृतसेवनजन्यां व्यापत्तिं नाशयतीति, यथा— 'तक्रसिद्धा यवागूः स्याद् घृतव्यापत्तिनाशिनी' इति।

घृतव्यापत्प्रशमन।

घ्राणास्रावणः (च. सू. २६.४३(४))

घ्राणमास्रावतीति। कटुरसकर्म।

नासास्राव को बढ़ाने वाला।

Increasing nasal secretion.

घ्राणादिप्रह्लादनः (च. सू. २६.४३(१))

घ्राणादीन् प्रकर्षेण ह्लादयतीति। मधुररसकर्म।

घ्राण आदि इन्द्रियों का आह्लादक।

Exhilarating to sense organs.

च

चक्षुःप्रसादनम् (सु. चि. २४.७०)

दृष्टिप्रसादनम्, दृष्टिसंयुक्तपादनिबन्धननाडी-प्रसादनत्वात्, प्रभावादित्यपरे (ड०), यथा— 'पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम्। चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ॥' इति।

चक्षु का प्रसादजनक।

Pleasing to eyes.

चक्षुर्विरेचनः (च. सू. २६.४३(४))

चक्षुर्विरेचयति नेत्रस्रावं वर्धयतीति। कटुरसस्य कर्म।

अश्रुस्राव को बढ़ाने वाला।

Stimulating lachrymal secretion.

चक्षुष्यम् (च. सू. २५.४०)

चक्षुषे हितं चक्षुष्यम्। मधुकं चक्षुष्यद्रव्येषु श्रेष्ठम्। पादत्रधारणं चक्षुष्यमित्यत्र चक्रो वक्ति—'अत्र च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभावात्, यदि वा पादसंबद्धनेत्रपोषिकानाडीप्रत्यवायहरणाच्चक्षुष्यम्' इति।

नेत्र के लिए हितकर।

Benefecial for eyes.

चलः (च. सू. १.५९)

गतिशीलः, वायोः गुणः।

गतिशील।

Moving.

चातुर्थकविनाशनम् (च. चि. १०.२४)

चातुर्थकज्वरं विनाशयतीति।

महापञ्चगव्यघृतस्य कर्म।

चातुर्थकज्वर को नष्ट करने वाला।

Alleviating quartan fever.

चातुर्थिकनिवारणम् (भा. नि. ८.४७)

चातुर्थिकं ज्वरं निवारयति दूरीकरोतीति, यथोक्तं— 'अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्थिकनिवारणम्' इति।

चातुर्थिकज्वर को दूर करने वाला।

Removing quartan fever.

चातुर्थिकहरः (भा. नि. ४.६०)

चातुर्थिकज्वरं हरतीति, यथोक्तं— 'अगस्त्यः पित्तकफजिच्चातुर्थिकहरो हिमः' इति।

चातुर्थिकज्वरनाशक।

चेतना (च. शा. १.७२)

आत्मलिङ्गम्। 'चेतना गुणत्वेन अचेतनखादि-भूतातिरिक्तधर्मेणात्मानं गमयति' (चक्र०)

चेतना। Consciousness.

चेतोविकारकरम् (च. चि. २४.२९)

चेतसि मनसि विकारं करोतीति, यथा—'मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान्। दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥' इति।

मन में विकार उत्पन्न करने वाला।

Causing mental disorders.

चेतोविकारनुत् (सु. सू. ४५.२२५)

चेतोविकारा उन्मादादयः (ड०) तन्निवारयतीति।

मनोविकारनाशक।

Alleviating mental disorders, psychiatric measures.

चेतोविकारघ्नम् (सु. सू. ४५.२२७)

चेतोविकारा मानसरोगाः, तान् हन्तीति, यथा— 'गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत्। दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥' इति।

मनोविकारनाशक।

च्यावनः (च. सू. २६.४३(३)

च्यावयति धातुक्षयं करोतीति ।

लवणरसस्य कर्म ।

धातुक्षयकारक ।

Decreasing dhātus.

छ

छर्दनम् (च. चि. १७.१२१)

१. वमनम्, यथा— 'कासिने छर्दनं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् । वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥' इति 'शणपुष्पी च बिम्बी च छर्दने हैमवत्यपि' (च. सू. १.७९) इति च ।

वमन । Emesis.

२. वमनद्रव्यम्, यथा मदनमधुक... छर्दनानि' इति (अ. हृ. सू. १५.१) ।

वामक द्रव्य । Emetic.

छर्दिघ्नी (च. चि. ३०.३२५)

छर्दिं हन्तीति ।

छर्दिनाशक ।

छर्दिनिग्रहणः (च. सू. ४.८)

छर्दिं निगृह्णाति रुणद्धीति, यथा—

'जम्ब्वाम्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लबदरदाडिमयवयष्टि-कोशीरमृल्लाजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि भवन्ति' इति ।

छर्दिनाशक । Anti-emetic.

छर्द्यतियोगप्रशमनम् (च. सू. २५.४०)

अतिप्रसक्तछर्दिं प्रशमयतीति, यथा—

'मृद्भृष्टलोष्टनिर्वापितमुदकं तृष्णाच्छर्द्यतियोग-प्रशमनानाम्' इति ।

अतिशय छर्दि का शामक ।

Checking frequent vomiting.

छेत्ता (च. सू. २७.३०६)

छिनत्ति विश्लेषयति श्लेष्मादिकानिति । क्षारस्य कर्म ।

काटने वाला ।

Cutting, separating.

छेदनम् (च. सू. २७.२४५)

१. छिनत्ति विश्लेषयति श्लेष्मादिकानिति, यथोक्तं शार्ङ्गधरेण— श्लिष्टान् कफादिकान् दोषानुन्मूलयति यद् बलात् । छेदनं तद् यवक्षारो मरिचानि शिलाजतु ॥' इति (शा. सं. १.४.९)

श्लेष्मा आदि को काट कर निकालना ।

Expectorant etc.

२. पृथक्करणात्मकं शस्त्रकर्म । (सु. सू. ८.४)

काटना । Excision.

छेदनीयः (च .सू. २६.८)

१. अपतर्पणकारकः । (चक्र०)

अपतर्पणकारक: Desaturating.

२. छेदनीयम् (मलच्छेदनात्) (सु. सू. १५.३२), स्रोतोविशोधनीयम् (ड०) 'हिङ्गुनिर्यास-च्छेदनीयानाम्' (च. सू. २५.४०)

स्रोतःशोधन ।

Channel-cleansing.

ज

जठरघ्नानि (च. चि. .१३.११२)

उदररोगहराणि ।

उदररोगनाशक ।

Alleviating udararogas (abdominal enlargements).

जठराग्निवृद्धिः (च. चि. १९.१८)

जठराग्नेः वृद्धिः । हरीतक्याः कर्म ।

अग्निदीपन ।

Stimulation of digestive fire.

जठरापहम् (च. चि. १३.११४)

उदररोगहरम् ।

उदरोगनाशक ।

जडताकरम् (अ. हृ. सू. ५.२८)

अङ्गजाड्यकरणहेतुः (अ. द.) ।

वडवादीनां क्षीरस्य कर्म ।

अंगों में जडता उत्पन्न करने वाला ।

Causing stiffness in limbs.

जरणः (सु. सू. ४५.१८५)

जरणोऽन्नादिपरिणामकारी (ड०) अम्लरसकर्म ।

पाचन । Digestant.

जरणीयः (च. सू. २७.१८३)

जरणे पाचने शस्त इति ।

पाचन ।

जराकृत् (सु. चि. २४.७९)

जरां वार्धक्यं करोति शीघ्रमानयतीति; यथा— 'अत्यध्वा विपरीतोऽस्माज्जरादौर्बल्यकृच्च सः' इति ।

शीघ्र वार्धक्य लाने वाला ।

Causing premature senility.

जराव्याधिप्रशमनम् (च. चि. १.३.६)

जरा च व्याधिश्च तयोः प्रशमनम्, अथवा जरा एव व्याधिस्तस्य प्रशमनम् । रसायनस्य विशेषणम् । उक्तञ्च शार्ङ्गधरेण—'रसायनं च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम्' इति ।

जरा और रोगों का नाशक ।

Alleviating senility and diseases.

जर्जरीकरणम् (च. सू. २७.४)

जर्जरीकरोतीति श्ल्यथमांसाद्युपचयं करोति, यदुक्तं हारीते— 'सुरा जर्जरीकरोत्यसृङ्मेदोबाहुल्यात्' इति, तथा ह्यत्रैवोक्तं —'सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थम्' इति (चक्र.) । अस्मन्मते तु शरीरं विध्वस्तं करोतीति ।

शरीर को जर्जर करने वाला ।

Making the body shattered.

जाड्यकरः (च. सू. २६.७९)

जाड्यं निश्चेष्टतां करोतीति, कषायरसौ यथा जिह्वां जडीकरोति, उक्तं हि—'वैशद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद् रसः । बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥' इति ।

जाड्यकारक ।

Causing stiffness.

जिह्वाविशोधनम् (च. चि. ८.१४३)

जिह्वां विशोधयति तन्मलमपहरतीति ।

जिह्वाशोधक ।

Tongue-cleaning.

जिह्वेन्द्रियविशोधनम् (सु. चि. २४.२२)

जिह्वेन्द्रियं रसनां विशोधयतीति । ताम्बूलकर्म ।

जिह्वाशोधक ।

जीर्णज्वरहरः (च .चि. ३.२८१)

जीर्णज्वरं हरतीति ।

जीर्णज्वरनाशक ।

Alleviating chronic fever.

जीर्णज्वरापहम् (च.चि. ३.२२३)

जीर्णज्वरमपहन्तीति ।

जीर्णज्वरनाशक ।

जीवनः (च. सू. २६.४३(१)

अभिघातादिमूर्च्छितस्य जीवनः इति चक्रः, अस्मन्मते तु जीवनः प्राणशक्तिवर्धनः । डल्हणोऽपि प्राणधारण इति (सु. सू. ३८.३६) ।

प्राणशक्तिवर्धक ।

Vitaliser.

जीवनीयः (च. सू. ४.८)

प्राणशक्तिवर्धनीयः । (द्र. -जीवनः) । जीवने हितो जीवनीयः । जीवनीयशब्देनेहायुष्यत्वमभिप्रेतम् । उक्तं हि चरके— 'जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपणीमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति इति । क्षीरञ्च जीवनीयमुक्तम् (च. सू. १.१०८) ।

प्राणशक्तिवर्धक ।

Vitaliser.

ज्वरकासघ्नम् (च. चि. ८.११५)

ज्वरं कासञ्च हन्तीति ।

ज्वर और कास का नाशक ।

Alleviating fever and cough.

ज्वरघ्नः (च. सू. २६.४६(५)

ज्वरं हन्तीति । तिक्तरसो ज्वरघ्नः प्रोक्तः ।

ज्वरनाशक ।

Antipyretic.

ज्वरनाशनम् (च. चि. ३.२३७)

ज्वरं नाशयतीति ।

ज्वरघ्न ।

ज्वरनुत् (च. चि. २८.१२२)
ज्वरापहः ।

ज्वरप्रशमनम् (च. चि. ३.२४९)
ज्वरं प्रशमयतीति ।
ज्वरशामक ।
Pacifying fever.

ज्वरवर्धनाः (अ. हृ. चि. १.९७)
ज्वरं वर्धयन्तीति ।
ज्वर को बढ़ाने वाले ।
Aggravating fever.

ज्वरहरः (च. सू. ४.८)
ज्वरं हरतीति, उक्तं यथा– 'सारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरुषकाभयामलकबिभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति । इति ।
ज्वरघ्नः ।

ज्वरापहः (च. चि. ९.७२)
ज्वरमपहन्तीति, यथोक्तं– 'रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह । यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥' इति (च. चि. ३.१७८)
ज्वरघ्न ।

त

तत्र योग्यत्वम् (च. सू. ९.७)
तत्र प्रतिकर्तव्ये व्याधौ योग्यत्वम् (चक्रः), कार्मुकत्वमित्यर्थः ।
योग्यता ।
Effectivity.

तनु (च. सू. २२.३२)
१. अबहलम् (चक्रः), असान्द्रमिति ।
पतला । Thin.
२. कृशम् ।
पतला । Lean.

तनुताम् (च. पू. ५.५३)
१. अबहलत्वम् ।
पतलापन । Thinness.
२. अल्पत्वम्, कार्श्यमिति ।
कृशता । Leanness.

तन्द्राकरः (च. सू. २५.४०)
तन्द्रां करोतीति, यथोक्तं 'अतिस्वप्नस्तन्द्राकराणाम्' इति ।
तन्द्राजनक ।
Causing drowsiness.

तन्द्रापहरम् (च. चि. १.२.३)
तन्द्रामपहरतीति । रसायनगुणः ।
तन्द्रानाशक ।
Removing drowsiness.

तन्द्रोपशमनम् (सु. चि. २४.५८)
तन्द्रामुपशमयतीति ।
तन्द्राशामक ।
Pacifying drowsiness.

तमकशमनाः (च. चि. ४.७४)
१. तमकः दौर्बल्यात्तमः प्रवेश इव, तं शमयन्तीति ।
तमक (अंधेरा छा जाना) का शामक ।
Pacifying feeling of darkness
२. तमकः तमकश्वासः, तं शमयन्तीति ।
तमकश्वास का शामक ।
Relieving bronchial asthma.

तरुणप्रायम् (च. नि. ४.५)
प्रायेणाभिनवम् ।
प्रायः ताजा ।
Almost fresh.

तरुण्यः (सु. सू. ६.११)
अभिनवाः । (ड०)
नई । Young.

तर्पणः (च. सू. २६.४३ (१))
तर्पयतीति तर्पणः यथा मधुरो रसः ।
तृप्त करने वाला ।
Satiating.

तर्पणम् (च. सू. ७.२१)
तर्पयतीति तर्पणम् (चक्रः), पारिभाषिकं तर्पणं यथा पारिभाषाप्रदीपे — 'द्रवेणातो भृतास्ते स्युस्तर्पणं लाजसक्तवः' इति ।
तर्पण ।
A specific dietary preparation.

तर्पणीयः (च. सू. २५.४०)
तर्पणे हितस्तर्पणीयः, यथा- 'रसस्तर्पणीयानाम् (अग्र्यः)' इति ।
तर्पण के लिए हितकर ।
Useful for satiation.

तर्षणः (च. सू. २६.४३ (३))
तर्षयति तृषां जनयतीति । अत्युपयुज्यमानाम्ललवणरसयोः कर्म ।
तृष्णाजनक ।
Causing thirst.

तापनः (च. सू. २६.४३ (३))
तापयतीति । अत्युपयुज्यमानलवणरसस्य कर्म ।
तापजनक ।
Producing heat.

तापनकरम् (उ. सू. ४१.४ (३)
तापनं शरीरादिसंतापनम् । (ड०), तत्करम् । लवणरसकर्म ।
तापजनक ।

तामकः (च. सू. २६.४३ (४)
तमयतीति, तमः प्रवेशं जनयतीति । कटुरसकर्म ।
तमः प्रवेशकारक ।
Causing feeling of darkness.

तालुशोषघ्नाः (च. चि. २२.३४)
तालुशोषं घ्नन्तीति ।
तालुशोष के नाशक ।
Removing dryness of palate.

तिक्तः (च. सू. १.६५)
१. तेजयति वर्धयति रुचिं वह्निश्चेति तिक्तः — 'तिज निशाने' । वाय्वाकाशीयो रसविशेषः ।
तीता (रसविशेष) ।
Bitter.
२. तिक्तरसवान् पादपः निम्बः ।
तीता पेड़ — नीम ।
Bitter plant (Nimba).

तिमिरघ्नम् (च. चि. २६.२५८)
तिमिरं दृष्टिमान्द्यं हन्तीति, यथा 'एतन्नेत्राञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम्' इति ।
तिमिररोगनाशक ।
Alleviating defects of vision.

तीक्ष्णः (च. शा. ६.१०)
१. मन्दविपरीतो गुणः यथा राजिकादौ । 'तीक्ष्णं मुखे दुःखोत्पादकमिति डल्हणः (सु. सू. ४५.१८८) ।
तेज, तीखा ।
Irritant, sharp.
२. कुशः (रा. नि. ८.२०७)

तीक्ष्णविरेचनम् (च. सू. २५.४०)
तीक्ष्णं विरेचयतीति, यथा — 'स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम् (अग्र्यम्)' इति ।
तीव्र विरेचन ।
Drastic purgative.

तीव्ररूक्षाः (च. सू. ६.६)
तीव्राश्च रूक्षाश्च तीव्ररूक्षाः, यदि वा तीव्रं रौक्ष्यं येषां ते तीव्ररूक्षाः । (चक्रः)
तेज और रूखी ।
Fast and rough.

तुल्यगुणः (च. सू. १०-११)
समानगुणः । यथोक्तं - 'न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्' इत्यादि ।
समान गुण वाला ।
Having similar property.

तुवरः (सु. सू. ४३. १८७)
१. कषायः । (ड०)
कषाय । Astingent.
२. तुवरकः (सु. चि. ८.५८)
वृक्षविशेष । A Tree.

तुष्टिदम् (सु. चि. २४.५८)
तुष्टिं ददातीति ।
तुष्टिदायक ।
Providing contentment, satisfying.

तुष्टिप्रदम् (च. सू. २७.१९४)
तुष्टिं प्रकर्षेण ददातीति, यथा — 'हर्षणं प्रीणनं मद्यं भयशोकश्रमापहम् । प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिबलप्रदम् ॥' इति मद्यगुणे ।
तुष्टिदायक ।

तृप्तिकरः (सु. सू. ४६.३९८)

तृप्तिं करोतीति; यथा — 'वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्द उच्यते' इति विष्यन्दगुणे। (द्र. -विष्यन्दः)

तृप्ति करने वाला।

Satiating .

तृप्तिघ्नः (च. सू. ४.८)

तृप्तिः श्लेष्मविकारो येन तृप्तमिवात्मानं मन्यते, तद्घ्नं तृप्तिघ्नम् (चक्रः), यथोक्तं — 'नागरचव्य-चित्रकविडङ्गमूर्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोला-नीति दशेमानि तृप्तिघ्नानि भवन्ति' इति तृप्तिघ्नो महाकषायः।

तृप्ति को नष्ट करने वाला।

Alleviating feeling of satiety.

तृषापहम् (सु. चि. २४.५७)

तृषामपहन्तीति।

तृष्णानाशक।

Allaying thirst.

तृष्णाजननः (च. सू. २६.४३(४)

तृष्णां जनयतीति। कटुरसस्यात्युपयुज्यमानस्य कर्म।

तृष्णाजनक।

Causing thirst.

तृष्णाकृत् (सु. चि. २४.८६)

तृष्णां करोतीति।

तृष्णाजनक।

तृष्णाघ्नाः (च. चि. २२.३५)

तृष्णां विकारभूतां घ्नन्तीति, यथा— 'जम्ब्वाम्रातक-बदरीवेतसपञ्चवल्कपञ्चाम्लैः। हन्मुखशिरःप्रदेहाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः स्युः ॥' इति।

तृष्णानाशक।

तृष्णाघ्नम् (च. चि. २०.३२)

तृष्णां हन्तीति, यथा— 'सेव्यं पिबेत् काञ्चनगैरिकं वा सबालकं तण्डुलधावनेन। धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि ॥' इति। क्षीरगुणेऽपि (च. सू. १.१०९)

तृष्णानाशक।

तृष्णातियोगप्रशमनम् (च. सू. २५.४०)

तृष्णाया अतियोगं प्रशमयतीति, यथा— 'मृद्भृष्टलोष्टनिर्वापितमुदकं तृष्णाच्छर्दतियोग-प्रशमनानाम्' (अग्र्यम्), इति।

अतितृष्णाशामक।

Pacifying excessive thirst.

तृष्णानिग्रहणः (च. सू. ४.८)

तृष्णां निगृह्णाति शमयतीति, यथा— 'नागरधन्वयवासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिरात-तिक्तकगुडूचीह्रीबेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति' इति तृष्णानिग्रहणो महाकषायः।

तृष्णानाशक।

Pacifying thirst.

तृष्णाप्रशमनः (च. सू. २६.४३(१)

तृष्णां प्रकर्षेण शमयतीति। मधुररसः वातपित्तशामकत्वात्तृष्णाप्रशमनः।

तृष्णाशामक।

तृष्णाप्रशमनम् (च. वि. ३.४०)

तृष्णां प्रशमयतीति, यथा— ज्वरे उष्णोदकं स्वल्पमपि पीतं तृष्णाप्रशमनायोपकल्पते।

तृष्णाशामक।

तृष्णाप्रशान्तिः (च. चि. २४.१६३)

तृष्णाप्रशमनम्, यथा— 'शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णा- प्रशान्तये' इति।

तृष्णाशमन।

Pacification of thirst.

तृष्णाहरम् (सु. सू. ४५.८१)

तृष्णां हरतीति, यथा मस्तुगुणे— 'तृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम्' इति।

तृष्णाशामक।

तेजोरूपावहम् (सु. चि. २४.२९)

तेजोरूपकरम्।

तेज और रूप देने वाला।

Providing glow and complexion.

तैक्ष्ण्यम् (च. सू. २७.३०२)

तीक्ष्णस्य भावः, तीक्ष्णत्वमिति। यथाह चरकः— 'तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद् व्यवायित्वाद् दीपनं शूलनाशनम्। ऊर्ध्वं चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं बिडम् ॥' इति।

तीक्ष्णता। Sharpness.

तैमिर्यापहम् (च. चि. २६.२४९)

तैमिर्यं तिमिरदोषमपहन्तीति, यथा—'बस्तमूत्रे त्र्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम्। चूर्णाञ्जनं हि तैमिर्यक्रिमिपिल्लमलापहम् ॥' इति।

तिमिरनाशक।

Removing defects of vision.

त्रिदोषशमनी (च. सू. २७.८९)

त्रिदोषं शमयतीति, यथोक्तं—'त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी' इति।

त्रिदोषशामक।

Pacifying three doṣas.

त्वक्प्रदूषणाः (सु. सू. ४६.४०६)

त्वचं प्रदूषयन्तीति, त्वग्रोगकरा इत्यर्थः, यथोक्तं— 'विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः। उष्णाः मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥' इति।

त्वचा को दूषित करने वाले।

Affecting skin and causing diseases therein.

त्वक्प्रसादकरम् (सु. चि. २४.५२)

त्वचः प्रसादं नैर्मल्यं करोतीति, यथा— 'उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम्। स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥' इति।

त्वचा को प्रसन्न करने वाला।

Making skin pleasant.

त्वक्स्थिरीकरणः (च. सू. २६.४३(५))

त्वचं स्थिरां करोतीति। तिक्तरसकर्म।

त्वचा को स्थिर करने वाला।

Providing firmness to skin.

त्वगग्नितेजनम् (सु. चि. २४.५२)

त्वक्स्थं भ्राजकमग्निं तेजयतीति।

त्वचागत अग्नि को तीव्र करने वाला।

Stimulating heat of the skin.

त्वग्ग्रहणम् (च. चि. २५.११३)

त्वग्जननम्, सत्वचो भवन्तीति चक्रः।

त्वचा धारण करना।

Attaining (covering of) skin.

त्वग्दोषप्रबाधनः (च. चि. ७.९२)

त्वचो दोषं विकारं प्रबाधते रुणद्धीति, त्वग्विकारनाशन इत्यर्थः।

चर्म रोगों को रोकने वाला।

Checking skin diseases.

त्वग्दोषापनयनम् (च. सू. २५.४०)

त्वग्दोषं चर्मविकारमपनयतीति, यथा— 'लामज्जकोशीरं दाहत्वग्दोषस्वेदापनयन-प्रलेपनानाम्' इति।

चर्मरोगनाशक।

Alleviating skin diseases.

त्वग्विशुद्धिकरः (च. चि. २५.११४)

त्वचो विशुद्धिं दोषापनयनरूपां करोतीति, यथा— 'मनःशिलैला मञ्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम्। प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥' इति।

त्वचा का विशोधन करने वाला।

Purifying skin.

त्वच्यः (च. सू. २६.४३(१))

त्वचे हितः। मधुररसकर्म। तैलकर्मापि यथा— 'मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम्। त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥' इति।

त्वचा के लिए हितकर।

Beneficial for skin.

द

दन्तक्रिमिनुत् (च. चि. २६.२१२)

दन्तक्रिमीनपनयतीति।

दन्तक्रिमिनाशक।

Removing dental caries.

दन्तचलननुत् (च. चि. २६.२१२)

दन्तानां चलनमपाकरोतीति।

दाँतों के हिलने को दूर करना।

Removing looseness of teeth.

दन्तच्यावनः (च. सू. २६.४३(३))

दन्तांश्च्यावयति दुर्बलीकृत्य पातयतीति। लवणातिसेवनस्य कर्म।

दांतों को (कमजोर कर) गिराने वाला।

Making the teeth weak and fall.

दन्तदार्ढ्यकरम् (सु. चि. २४.१४)

दन्तेषु दार्ढ्यं स्थैर्यं करोतीति, दन्तस्थिरीकरणमित्यर्थः, यथोक्तं— 'मुखवैरस्य-दौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं सुखम्। दन्तदार्ढ्यकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम्॥' इति।

दांतों को मजबूत करने वाला।

Providing firmness to teeth.

दन्तबलकरः (च. सू. २५.४०)

दन्तेषु बलमादधातीति, यथोक्तं— 'तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणाम्' इति।

दांतों को सबल बनाने वाला।

Making teeth strong.

दन्तरोगनुत् (च. चि. २६.१९६)

दन्तानां रोगानपनयतीति, यथा— 'कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत्।' इति।

दन्तरोगनाशक।

Alleviating diseases of teeth.

दन्तविशोधनम् (च. सू. ५.७३)

दन्तान् विशोधयतीति, यथा— औद्भिदं कृत्रिमं वा दन्तपवनं, दशनसंस्कारचूर्णं वा।

दांतों को साफ करने वाला।

Cleaning of teeth, tooth brush.

दन्तविषापहः (च. चि. २३.२२०)

प्राणिदन्तैर्जातं विषमपहन्तीति। यथोक्तं— 'सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि। रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः॥' इति।

दन्तज विष का नाशक।

Destroying teeth-poison.

दन्तशोधनम् (सु. चि. २४.९)

दन्तान् शोधयति मलानपाकृत्य स्वच्छयतीति, यथा— 'दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन्। तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति॥' इति।

दांतों को साफ करने वाला।

Teeth-cleaning, tooth powder.

दन्तशौषिर्यनुत् (च. चि. २६.२१८)

दन्तस्य शौषिर्यं सरन्ध्रतां कोटरं वाऽपनयतीति।

दांत की शुषिरता को दूर करने वाला।

Removing cavity in teeth.

दन्तहर्षः (च. सू. २६.७५)

दन्तेषु हर्षवत् प्रतीतिः। अम्लरसस्य लिङ्गम्, यथोक्तं— 'दन्तहर्षान् मुखास्रावात् स्वेदनान् मुखबोधनात्। विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राश्यैवाम्लं रसं वदेत्॥' इति।

दांत कोठा होना।

Excessive sensitiveness in teeth.

दन्तहर्षणः (च. सू. २६.४३(२))

दन्तान् हर्षयतीति। अतिप्रयुक्ताम्लरसस्य कर्म।

दन्तहर्ष उत्पन्न करने वाला।

Causing excessive sensitivencess in teeth.

दन्तहर्षप्रमर्दनाः (सु. चि. २२.३४)

दन्तहर्षं प्रमर्दयति शमयतीति, यथा— 'स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य वा। निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः॥' इति।

दन्तहर्ष का शामक।

Relieving excessive sensitiveness of teeth.

दन्तभ्रंशनुत् (च. चि. २६.२१२)

दन्तानां भ्रंशं पतनं रुणद्धीति।

दांत गिरने को रोकने वाला।

Checking fall of teeth.

दर्शनहिततमः (च. सू. २७.६४)

दर्शनाय चक्षुरिन्द्रियाय हिततमः। मयूरमांसगुणः।

चक्षु के लिए हिततम।

Most benefecial for eyes (vision).

दहनम् (च. वि. १.१७)

दग्धीकरणं, भस्मीकरणं वा, 'दह भस्मीकरणे' धातोः।

जलाना।

Burning.

दहनकरम् (सु. सू. ४१.४(३)

दहनं भस्मसात्करणम् (ड०), तत्करम्। तैजसद्रव्यकर्म।

जलाना। Burning.

दारणः (च. सू. २६.४३(३)

दारयति धातून् व्रणादीन् वा भिनत्तीति। अत्युपयुक्तलवणरसस्य कर्म।

विदीर्ण करने वाला।

Tearing, breaking.

दारणम् (सु. सू. २७.४)

विदारणं भेदनमित्यर्थः, यथोक्तं डल्हणेन — 'दारणमिति चिरबिल्वादिभिर्मिश्रकोक्तैरौषधैर्विदारणम्' इति। पुनः 'द्विविधं हि पक्वशोथदारणं सुकुमारं कृच्छ्रं चेति, तत्र कपोतपुरीषादि सुकुमारं, क्षारः कृच्छ्रमिति' (सु. सू. ३७.१०)।

विदीर्ण करना, फाड़ना।

Tearing, opening.

दारुणः (च. सू. १२.७)

मृदुविपरीतः, कठिन इत्यर्थः। वातगुणेषु पठितः।

कठिन (कड़ा)। Hard.

दारुणीकरणम् (सु. चि. १.८६)

कठिनकरणम् (ड०), यथा—'व्रणेषु मृदुमांसेषु दारुणीकरणं हितम्। धवप्रियङ्ग्वशोकानां रोहिण्याश्च त्वचस्तथा॥' इति।

कठिन बनाना। Hardening.

दार्ढ्यकृत् (अ. हृ. सू. ६.६६)

दार्ढ्यं स्थैर्यं करोतीति।

दृढ़ता उत्पन्न करने वाला।

Providing firmness.

दार्ढ्यजननम् (च. सू. २७.८१)

दार्ढ्यं शरीराङ्गानां स्थैर्यं जनयतीति।

दार्ढ्यकृत्।

दृढ़ता उत्पन्न करने वाला।

दार्ढ्यावहः (च. सि. १.२८)

दार्ढ्यकृत्।

दाहकराणि (च. सू. २६.११)

दाहं कुर्वन्तीति। आग्नेयद्रव्यकर्म।

दाहजनक।

Heat-producing.

दाहकारी (सु. चि. २४.८६)

दाहं कर्तुं शीलं यस्येति, यथा— 'आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत्। दाहवैवर्ण्यकारी च' इति।

दाहकर।

दाहघ्नः (सु. सू. ३८.४९)

दाहं हन्तीति। न्यग्रोधादिगणकर्म

दाहशामक।

Pacifying burning sensation.

दाहज्वरप्रशमनम् (च. चि. ३.२५७)

दाहयुक्तः ज्वरः दाहज्वरः, तं प्रशमयतीति, यथोक्तं— 'सहस्रधौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम्। दाहज्वरप्रशमनं दद्यादभ्यञ्जनं भिषक्॥' इति।

दाहयुक्त ज्वर का शामक।

Pacifying fever with burning sensation.

दाहज्वरापहाः (च. चि. ३.२६६)

दाहज्वरमपघ्नन्तीति, यथा— 'शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च। वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता दाहज्वरापहाः॥' इति।

दाहज्वरशामक।

दाहनः (च. सू. २७.३०६)

दाहयति दाहं जनयतीति। क्षारकर्म।

दाहजनक।

Causing burning.

दाहनिवारणाः (च. चि. २९.१३५)

दाहं निवारयतीति, दाहप्रशमन इत्यर्थः।

दाहशामक।

दाहनिर्वापणम् (च. सू. २५.४०)

दाहं निर्वापयति प्रशमयतीति, यथा— 'चन्दनं दुर्गन्धहरदाहनिर्वापणलेपनानाम् (अग्र्यम्)' इति॥

दाहशामक।

दाहनुत् (च. चि. २९.१२२)

दाहमपनयतीति, यथा– 'तिलाः प्रियालो मधुकं बिसं मूलं च वेतसात्। आजेन पयसा पिष्टः प्रलेपो दाहरागनुत्॥' इति।

दाहशामक।

दाहप्रणाशनाः (सु. सू. ४५.१६८)

दाहं प्रकर्षेण नाशयन्तीति, यथा 'यावत्यः शर्कराः प्रोक्ता सर्वा दाहप्रणाशनाः' इति।

दाहनाशक।

दाहप्रशमनः (च. सू. ४.१७)

दाहं प्रकर्षेण शमयतीति, यथा– दाहप्रशमनो महाकषायः– 'लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधूक-शर्करानीलोत्पलोशीरसारिवागुडूचीह्रीबेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति' इति।

दाहशामक।

Pacifying burning sensation.

दाहप्रशान्तिः (च. चि. २४.१६३)

दाहप्रशमनम्।

दाह का शमन।

Pacification of burning sentation.

दाहशमनाः (च. चि. ४.७४)

दाहं शमयन्तीति।

दाहशामक।

दाहहरम् (सु. चि. २४.५७)

दाहं हरतीति, दाहप्रशमनमित्यर्थः।

दाहशामक।

दाहापनयनम् (च. सू. २५.४०)

दाहमपनयति निवारयतीति, यथा–'लामज्जकोशीरं दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानाम् (अग्र्यम्)' इति।

दाहशामक।

दीपनः (च. चि. १९.१०३)

दीपयत्यग्निमिति, यथा– 'योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः' इति।'दीपनो गणः' इति 'शालपर्णी पृश्निपर्णी इत्यादिना (च. चि. १९.२६-२९) उक्तः (चक्र.)। कट्वम्ललवणा आग्नेया रसाः सामान्याद् दीपनाः।

अग्नि को दीप्त करने वाला।

Stimulating digestive fire.

दीपनम् (प्रि. नि. १३.५४)

दीपनमग्नेरुत्तेजनम्।

तल्लक्षणं यथा– 'दीपयत्यनलं यद्धि दीपनं रामठं यथा' इति।

अग्नि को उत्तेजित करने वाला।

Stimulating digestive fire. Appetiser.

दीपनग्राही (च. चि. १९.२५)

दीपनग्राहिगणौ षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तौ इति चक्रः, तत्तु न रम्यम्। वस्तुतस्तु 'दीपनत्वे सति ग्राहित्वम्' इति दीपनग्राहिलक्षणम्। इदमेव ग्राहिपदेन शार्ङ्गधरेण स्तम्भनात् पृथक् परिभाषितं यथा– दीपनं पाचनं यत् स्यादुष्णत्वाद् द्रवशोषकम्। ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली' ॥ इति

अस्मिन् संदर्भे अधोनिर्दिष्टा अंशा अपि द्रष्टव्याः– च. चि. ८.१३४; १५.११७,१२४;२८.२४३.

जो दीपन होते हुए ग्राही हो।

That which is anti-diarrhoeal also being appetiser.

दीपनपाचनम् (च. चि. ८.१३६)

दीपनञ्च तत् पाचनम्, अग्निं दीपयत्यामञ्च पाचयतीत्यर्थः, यथोक्तं – 'पिबेद्धूमं ततो मृष्टमद्या-द्दीपनपाचनम्'। भेषजं पानमन्नञ्च हितमिष्टो-पकल्पितम्॥' इति ।(द्र. -च. चि. १९.१९,२९)

दीपन और पाचन दोनों।

Both appetiser and digestant.

दीपनीयः (च. सू. ४.८)

दीपने हितो दीपनीयः, यथा– 'पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकशृङ्गबेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्ला-तकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति' इति।

दीपन में प्रयोज्य।

Useful for stimulating digestive fire.

दीर्घम् (च. सू. १.३)

दीर्घकालसंबन्धि (चक्र.), यथोक्तं 'दीर्घं जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत्'; 'तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भवति' इत्यादि।

लम्बा, बड़ा।

बड़ा। Long

दुःखम् (च. शा. १.७२)

१. आत्मगुणः, यथोक्तं चरके–इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्यादि।

दुःख। Pain.

२. आयुषो भेदः, यथा 'हिताहितं सुखं दुःखमायुः' इति। 'दुःखयुक्तवाद् दुःखम्' इति चक्रः।

दुखी। Painful.

दुःखाबोधनम् (च. चि. २४.६४)

दुःखबोधस्य बाधनम्, यथा– 'वधबन्धपरिक्लेश-दुःखानां चाप्यबोधनम्। मद्योत्थानाञ्च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम्॥' इति।

दुःखज्ञान को बाधित करने वाला।

Blocking the feeling of pain (Anaesthetic.)

दुर्गन्धः (सु. सू. ४६.५२२)

गुणविशेषः, तल्लक्षणं सुश्रुते–'सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः। दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्धृल्लासारुचिकारकः॥' इति।

दुखद गन्ध।

Foul smell.

दुर्गन्धहरम् (च. सू. २५.४०)

दुर्गन्धं हरतीति, यथा– 'चन्दनं दुर्गन्धहरदाह-निर्वापणलेपनानाम्' (अग्र्यम्)' इति।

दुर्गन्धनाशक।

Removing foul odour.

दुर्नामहृत् (सु. सू. ४५.१८९)

दुर्नामान्यर्शांसि हरतीति, अर्शोघ्न इत्यर्थः।

अर्शोघ्न।

दुर्विपाककरः (च. सू. २५.४०)

दुःखेन विपाकं परिणामं करोतीति, यथा–'गुरुभोजनं दुर्विपाककराणाम्' इति।

कठिनाई से परिपाक करने वाला।

दुष्टव्रणविशोधनः (सु. सू. ३८.६५)

दुष्टव्रणान् विशोधयतीति, यथा लाक्षादिगणवर्णने– 'कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः। कुष्ठक्रिमि-हरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः॥' इति।

दूषित व्रण को शुद्ध करने वाला।

Cleansing dirty wounds.

दुष्टव्रणशोधनम् (सु. सू. ४४.६३)

दुष्टान् व्रणान् शोधयतीति, यथा हरीतकीप्रसङ्गे – 'रसायनं परं मेध्यं दुष्टान्तर्व्रणशोधनम्' इति।

दूषित व्रण को शुद्ध करने वाला।

दूषीविषापहाः (सु. सू. ४६.८३)

विषमेव दावाग्निवातातपाद्यभिभवेन मन्दतां गतं विषपीतस्य वा विषं दूषीविषम् (ड०), तदपघ्नन्तीति।

दूषीविष का नाशक।

Countreacting latent poison.

दृक्नाशनम् (अ. हृ. सू. ५.७७)

दृशं चक्षुरिन्द्रियं नाशयतीति, दर्शनेन्द्रियोपघातक इत्यर्थः, यथा शुक्तगुणे–'दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्क्रृमिनाशनम्' इति।

दृष्टिनाशक।

Destroying vision.

दृक्प्रसादनी (च. चि. २६.२४५)

दृशं दर्शनेन्द्रियं प्रसादयति निर्मलीकरोतीति, यथा नेत्ररोगोक्तामृताह्ववर्तौ–'चूर्णं क्षिप्त्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी दृक्प्रसादनी' इति।

दृष्टि को स्वच्छ करने वाली।

Clearing vision.

दृग्घ्नम् (अ. हृ. सू. ६.३४)

दृशं दर्शनेन्द्रियं हन्तीति, दृष्टिनाशनमित्यर्थः, यथा– 'शाण्डाकीवटकं दृग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु' इति।

दृष्टिनाशन।

दृढम् (च. सू. ५.८६)

दार्ढ्यसंपन्नं स्थिरमित्यर्थः, यथाह चरकः—'तथा शरीरमभ्यङ्गाद् दृढं सुत्वक् च जायते' इति।

दृढ, स्थिर।

Firm, stable.

दृष्टिकण्डूघ्नम् (सु. चि. २४.१८)

दृष्टेः नेत्रस्य कण्डूं हन्तीति, नेत्रकण्डूहर इत्यर्थः।

नेत्रकण्डू का नाशक।

Alleviating itching of eyes.

दृष्टिक्लेदापहम् (सु. चि. २४.१८)

दृष्टेः नेत्रस्य क्लेदमार्द्रतामपहन्तीति, यथा—'मतं स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम्। दाहकण्डूमलघ्नं च दृष्टिक्लेदरुजापहम्॥' इति।

नेत्रों की आर्द्रता का नाशक।

Removing watering of eyes.

दृष्टिक्षयकरम् (सु. सू. ४६.२१४)

दृष्टेः दर्शनशक्तेः क्षयं ह्रासं करोतीति, यथा—'दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातकृत्' इति।

दृष्टि को क्षीण करने वाला।

Diminishing vision.

दृष्टिघ्नः (च. सू. २७.४)

दृष्टिं दर्शनेन्द्रियं हन्तीति, यथा—'दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः' इति।

दृष्टिनाशक।

Causing loss of vision.

दृष्टिदाहघ्नम् (सु. चि. २४.१८)

दृष्टेः नेत्रस्य दाहं हन्तीति, नेत्रदाहशमन इत्यर्थः।

नेत्रदाहशामक।

Relieving burning sensation in eyes.

दृष्टिदूषणम् (सु. सू. ४६.५१)

दृष्टिं दर्शनेन्द्रियं दूषयतीति, यथा—'विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम्' इति।

दृष्टि को दूषित करने वाला।

Affecting vision.

दृष्टिप्रदूषणाः (सु. सू. ४६.४०४)

दृष्टिं दर्शनेन्द्रियं प्रकर्षेण दूषयन्तीति।

दृष्टिदूषक।

दृष्टिप्रसादनम् (च. सू. ५.१६)

दृष्टिं नेत्रं प्रसादयति निर्मलीकरोतीति, यथा—'चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मणो भयम्। ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम्॥' इति 'नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः' इति च।

दृष्टि को स्वच्छ करने वाला।

Clearing vision.

दृष्टिबलकृत् (अ. कृ. उ. १४.३२)

दृष्टेः दर्शनेन्द्रियस्य बलं करोति जनयतीति, दृष्टिबलप्रद इत्यर्थः, यथा—'पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिण विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः।' इति, अन्यच्च— 'तिलैतलमक्षतैलं भृङ्गस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः। आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम्॥' इति।

दृष्टिशक्तिवर्धक।

Promoting power of vision.

दृष्टिबलविवृद्धिः (सु. उ. १८.८४)

दृष्टेश्चक्षुषो बलस्य शक्तेः विवृद्धिः विशेषेण वृद्धिरिति, यथा— 'दृष्टेर्बलविवृद्ध्यर्थं याप्यरोगक्षयाय च। राजार्हान्यञ्जनाग्र्याणि निबोधेमान्यतः परम्॥' इति। अत्र डल्हणः—'दृष्टिर्मसूरदलमात्रा, तच्छक्तिबलाधानार्थं स्वस्थेन प्रसादाञ्जनं कार्यं, आतुरेण याप्यरोगप्रसादाञ्जनं कार्यम्' इति।

दष्टिशक्तिवर्धक।

दृष्टिमलघ्नम् (सु. चि. २४.१८)

दृष्टेर्मलं दोषं हन्तीति, नेत्रमलापहमित्यर्थः।

नेत्रमल का नाशक।

Removing dirt of eyes.

दृष्टिरुजापहम् (सु. चि. २४.१८)

दृष्टेः नेत्रस्य रुजां पीडामपहन्तीति, नेत्रशूलहरमित्यर्थः।

नेत्रशूल का नाशक।

Alleviating pain in eyes.

दृष्ट्यपहम् (सु. सू. ४५.११८)

दृष्टिं दर्शनशक्तिमपहन्तीति, यथा— 'कृमिघ्नमिङ्गुदीतैलमीषत्तिक्तं तथा लघु। कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहम्॥' इति।

दृष्टिनाशक।

Causing loss of vision.

देहदार्ढ्यकरम् (च. चि. १.३.५३)

देहे दार्ढ्यं स्थैर्यं करोतीति, देहस्थिरीकरणमित्यर्थः। शिलाजतुरसायनकर्म।

शरीर में दृढता उत्पन्न करने वाला।

Producing firmness in body.

देहमृदूकरणः (च. सू. २६.४३(३))

देहस्यावयवान् मृदूकरोतीति। लवणरसस्य कर्म। स्नेहनस्यापि कर्म 'स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदूकरोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम्' इति। (च. सि. १.७)

शरीर को मृदु बनाना।

Softening body parts.

देहलघुता (च. चि. १९.१८)

शरीरावयवेषु लाघवम्, यथाऽतीसारे दोषप्रवाहणगुणे— 'तया प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः। जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते॥' इति।

शरीर में हलकापन।

Lightness in body.

देहवृद्धिकरम् (सु. सू. ४५.१०३)

देहस्य वृद्धिं विकासं करोतीति, यथा—'चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणां तु सर्पिः स्यादमृतोपमम्। वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम्॥' इति।

शरीर को विकसित करना।

Promoting growth of body.

देहसंधुक्षणम् (सु. चि. ३१.५७)

शक्त्युपचयलक्षणबलसंदीपनं पुष्ट्यावहमित्यर्थः (ड०)। स्नेहफलम्।

शरीरविकास को उत्तेजित करना।

Stimulating development of body.

देहसंवेजनम् (च. चि. ९.२९)

देहस्य संवेजनमुद्वेजनं क्षोभणमिति यावत्, यथोन्मादचिकित्सिते—'शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम्। ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम्॥' इति।

शरीर में क्षोभ उत्पन्न करना।

Producing shocks in body parts.

दोषघाति (अ. हृ. सू. ६.१२६)

दोषान् हन्तुं शीलं यस्येति, दोषहरमित्यर्थः, यथोक्तं कपित्थगुणवर्णने—'दोषघाति तु पक्वं हिध्मावमथुजित्' इति।

दोषहर।

Alleviating doṣas.

दोषघ्नम् (च. सू. २७.१४६)

दोषान् हन्तीति, त्रिदोषशमनमित्यर्थः, यथा—'प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च' इति। नारीदध्यपि दोषघ्नम् (सु. सू. ४५.७४)

(त्रि) दोषशामक।

Pacifying (three) doṣas.

दोषनिर्हरणम् (च. चि. २६.१४१)

दोषो मलं, तस्य निर्हरणं बहिष्करणम्।

मलशोधन।

Eliminating excreta.

दोषपाचनः (सु. सू. ३८.२८)

आमसंसृष्टानां दोषाणां पाचनः (ड०), यथोक्तं—'एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ। आमातिसारशमनौ विशेषाद् दोषपाचनौ॥' इति, 'अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्' इति च (सु. उ. ३९.१०३) तिक्तरसो दोषपाचनः, यथाऽर्शश्चिकित्सिते— 'अग्निसंदीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च। दोषाणां पाचनार्थं च परं तिक्तैरुपाचरेत्॥' इति (च. चि. १४.१८२)।

सामदोष का पाचन।

Digestant of doṣas associated with āma.

दोषप्रच्यावनम् (सु. चि. १.१२७)

दोषनिर्हरणम्, दोषप्रच्यावनं त्रिफलाद्राक्षादिकषायादिभिरिति डल्हणः।

दोषों को बाहर निकालना।

Elimination of doṣas.

दोषप्रशमनम् (च. सू. १.६७)

'दोषस्य दोषयोर्दोषाणां वा प्रशमननम्। दोषग्रहणेन दुष्टा रसादयोऽपि गृह्यन्ते। तेन द्रव्यमहिम्ना यद् दोषाणां दुष्टानां रसादीनां धातूनां वा शमकमामलकदुरालभादि तद् गृह्यते' इति चक्रः। प्रभावभेदे द्रव्यभेदः यथा—'किञ्चिद् दोषप्रशमनं किञ्चिद् धातुप्रदूषणम्। स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥' इति।

दोषशामक।

Pacifying doṣas.

दोषलम् (सु. सू. ४५.७२)

दोषलमपथ्यत्वेन विकारकारि। (ड०)

यथोक्तं— 'बिल्वं तु दुर्जरं पक्वं दोषलं पूतिमारुतम्' इति (च. सू. २७.१३८)।

विकारजनक।

Pathogenic.

दोषविपाचनम् (च. चि. २४.१६७)

दोषं सामदोषं विशेषेण पाचयतीति, यथा—'जलं मुस्तैः शृतं वापि दद्याद्दोषविपाचनम्' इति।

दोषपाचन।

दोषविलायनम् (च. क. १२.६)

दोषयोः पित्तश्लेष्मणोः विलीनीकरणमार्द्रीकृत्य निर्हरणम्।

दोषों को विलीन करना।

Expelling doṣas (kapha and pitta) after increasing their liquidity.

दोषविष्यन्दनम् (च. चि. २४.११८)

दोषविलयनम्, यथा— 'दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्यं विशेषतः। व्यवायितीक्ष्णोष्णतया देयमम्लेषु सत्स्वपि ॥' इति।

दोषों का विलीन होना।

Liquifaction of doṣas.

दोषशमनः (सु. चि. ३८.९५)

अनिर्हृत्यैव दोषान् शमयतीति, यथा—'प्रियङ्गुर्मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम्। सक्षीरः शस्यते बस्तिर्दोषाणां शमनः परः ॥' इति

दोषशामक।

दोषशेषहरम् (च. चि. १३.१६९)

दोषस्य शेषोऽवशेषः, तं हरतीति, यथा— 'दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम्।' इत्युदरे।

अवशिष्ट दोष का शोधक।

Eliminating remnant doṣa.

दोषसंघातभेदनम् (सु. सू. ४६.४३६)

दोषसमूहपृथक्करणम् (ड०); चरकेऽपि स्नुहीगुणवर्णने यथा— 'विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता। सङ्घातं हि भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमा ॥' इति।

दोषसमूह का पृथक्करण।

Disintegrating mass of impurities.

दोषसंजननः (सु. सू. १९,१७)

दोषं विकारं संजनयतीति।

अत्र दोषशब्देन व्रणदुष्टिरेवोच्यते इति डल्हणः।

विकारजनक।

Pathogenic.

दोषसंप्रवर्तिनी (अ. हृ. चि०९.५)

दोषं मलं सम्यक् प्रवर्त्तयति प्रवाहयतीति, यथा— 'प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे संप्रवर्तिनी' इति।

मल को बाहर प्रेरित करने वाली।

Pushing exereta out.

दोषसञ्चयानुबन्धाः (च. वि. १.१८)

दोषसञ्चयानुबन्धोऽत्युपयोगे यासां ताः दोषसञ्चयानुबन्धाः (चक्र०), परिणामे दोषसञ्चय एव भवतीत्यर्थः, यथा पिप्पलीप्रसङ्गे— 'सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वाच्छ्लेष्माण-मुत्क्लेशयन्ति, औष्ण्यात् पित्तं, न च वातप्रशमनायोपकल्पन्तेऽल्पस्नेहोष्णभावात्' इति।

परिणाम में दोषसञ्चय होना।

Accumulation of doṣas by prolonged use.

दोषसमीरणम् (च. सि. ११.६)

दोषं मलभूतं सम्यगीरयति निःसारयतीति, वस्तिना दोषहारकमिति चक्रः।'

मल का प्रेरक।

Pushing faeces out.

दोषहरः (सु. चि. ३८.९४)

उत्क्लिष्टं दोषं हरतीति, यथा— 'शताह्वा मधुकं बीजं कौटजं फलमेव च। सकाञ्जिकः सगोमूत्रो बस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥' इति।

दोष को निकालने वाला।

Expelling impurity.

दोषहरणम् (च. क. १.४)

दोषसंशोधनम्।

दोषसंशोधन।

दोषानुबन्धरक्षणम् (च. चि. १३.१९४)

दोषानुबन्धाद्रक्षणम्, अनुबन्धे दोषाः प्रकुपिता न स्युरिति सावधानवृत्तिः, यथोदरचिकित्सायां— 'प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत्। दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ॥' इति।

दोषानुबन्ध से रक्षा।

Protection against association of doṣas.

दोषानुलोमनाः (च. चि. ३.१५२)

दोषाणां विकारकर्तृणां मलानामनुलोमनाः स्वमार्गे प्रवर्त्तकाः, यथा यवागूगुणे—

'ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः। वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः ॥' इति।

दोषानुलोमनी— हरीतकी (च. चि. १.१.२९)

मलों का अनुलोमन करने वाला।

Pushing excreta through their normal passages.

दोषान्ध्यनाशिनी (अ. हृ. उ. १३.८५)

दोषान्ध्यं निशान्ध्यम्, तन्नाशयतीति, नक्तान्ध्यनाशिनीत्यर्थः।

नक्तान्ध्यनाशक।

Removing might-blindness.

दोषोत्क्लेशकरम् (अ. हृ. ६.१०७)

दोषान् वातादीन् उत्क्लेशयति कोपयत् स्थानाच्चालयतीति (अ. द.)।

दोषों को कुपित कर अपने स्थान से चालित करना।

Displacing doṣas after aggravating them.

दौर्गन्ध्यम् (च. सू. ५.७६)

दुर्गन्धस्य भावः दौर्गन्ध्यम्, अनिष्टगन्धमित्यर्थः।

दुर्गन्ध। Foul smell.

दौर्गन्ध्यनाशनम् (च. सू. २७.३०७)

दौर्गन्ध्यं नाशयति हरतीति, यथा— 'कारवी कुञ्चिकाऽजाजी यवानी धान्यतुम्बुरु। रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥' इति।

दुर्गन्धनाशक।

Removing foul smell.

दौर्बल्यकरः (च. सू. २५.४०)

दौर्बल्यं करोतीति, यथा— 'एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणाम् (अग्र्यम्)' इति।

दौर्बल्यजनक।

Debilitating.

दौर्बल्यकृत् (सु. चि. २४.७९)

दौर्बल्यकरः, यथा— 'अत्यध्वा विपरीतोऽस्याज्जरादौर्बल्यकृच्च सः।' इति।

दौर्बल्यकर।

दौर्बल्यापहरम् (च. चि. १.२.३)

दौर्बल्यमपहरतीति। रसायनकर्म।

दौर्बल्यनाशक।

Alleviating debility.

दौर्बल्याभिनिर्वृत्तिकरम् (च. वि. १.१८)

दौर्बल्यजनकम्। अत्युपयुज्यमानलवणस्य कर्म।

दौर्बल्यकर।

द्रवः (च. शा. ६.१०)

सान्द्रविपरीतो गुर्वादिगुणः।

द्रव। Liquid.

द्रव्यगुरु (च. सू. ६.९)

द्रव्यतः द्रव्यप्रकृतितो यद् गुरु यथा माषादि।

प्रकृति से भारी ।

Heavy by nature.

द्वेषः (च. शा. १.७२)

आत्मगुणः, प्रतिकूलविषयान्निवृत्तिः । अनुकूलादपि व्याधिवशान्निवृत्तिर्भवति यथा अन्नद्वेषः, बालद्वेष इत्यादि ।

प्रतिकूलविषय से निवृत्ति (विमुख होना) ।

Aversion.

ध

धातुपुष्टिजननः (सु. चि. २४.३०)

धातूनां पुष्टिमुपचयं जनयतीति, धातुपुष्टिकर इत्यर्थः ।

धातुपुष्टिकर ।

Nourishing dhātus.

धातुप्रदूषणम् (च. सू. १.६७)

वातादीनां समत्वेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनाञ्च दूषणम् यथा यवकमन्दकविषादि (चक्र.) । प्रभावभेदेन द्रव्यभेदः यथा—'किञ्चिद् दोषप्रशमनं किञ्चिद् धातुप्रदूषणम्' इति ।

धातुओं को प्रदूषित करने वाला ।

Vitiating dhātus (and also normal doṣas and malas).

धातुवर्धनम् (सु. सू. ४५.७८)

धातून् वर्धयतीति, यथा—'शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद् दधि तत् स्मृतम् । वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्धनम् ॥' इति ।

धातुओं को बढ़ाने वाला ।

Promoting dhātus.

धृतिः (च. शा. १.७२)

आत्मगुणः । तल्लक्षणं यथा 'धृतिर्हि नियमात्मिका'— धृतिः अनिष्टविषयेभ्यो मनो नियमयति निवर्त्तयतीत्यर्थः । 'धीधृतिस्मृतयः प्रज्ञाभेदाः' (चक्र.)

आत्मनियन्त्रण ।

Self-control on mind and body.

धातुसाम्यकरः (च. सू. २७.२५४)

धातुसाम्यं करोतीति, यथा—'तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः । लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥' इति ।

धातुसाम्य करने वाला ।

Causing homeostasis.

धातुसाम्यकृत् (अ. हृ. सू. ६.२७)

धातुसाम्यकरः ।

धातुसाम्यकर ।

धारणः (च. चि. ३०.१०७)

धारयतीति । वामिन्याः बीजधारणकारक इत्यर्थः (चक्र.) ।

बीजधारण कराने वाला ।

Causing to hold back the seed (semen, embryo).

धीधृतिस्मृतिहरः (च. सू. २५.४०)

धीधृतिस्मृतिरूपां प्रज्ञां हरतीति, यथा—'मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम् (अग्रयम्)' इति ।

प्रज्ञानाशक ।

Causing loss of intellect.

धीप्रदम् (अ. हृ. उ. ७.२९)

बुद्धिप्रदम्, यथा— 'कूष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् । यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ॥' इति ।

बुद्धिवर्धक ।

Intellect-promoting.

न

नखविषापहः (च. चि. २३.२२०)

प्राणिनां नखक्षताज्जातं विषमपहन्तीति, यथा— 'सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि । रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥' इति ।

नखज विष का नाशक ।

Counteracting nail-poison.

नयनामयघ्नः (सु. सू. ४६.३८)

नेत्ररोगनाशकः, यथा—'कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः' इति ।

नेत्ररोगनाशक ।

Alleviating diseases of eye.

नस्तः प्रच्छर्दनम् (च. सू. १.८५)

शिरोविरेचनम् (चक्र०) । नासातः दोषं प्रकर्षेण छर्दयति निःसारयतीति ।

नस्य द्वारा शिरोविरेचन ।

Head-evacuation (by snuffing).

नवम् (च. सू. २१.३०)

अचिरजातम्, अन्नं मद्यमित्यादि ।

नया । Fresh.

नाडीव्रणापहः (सु. चि. ८.४२)

नाडीव्रणमपहन्तीति, यथा—'स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया । सक्षौद्रा मुखरोगासृग्-दोषनाडीव्रणापहा ॥' इति ।

नाडीव्रणनाशक ।

Alleviating sinus.

नातिघनम् (अ. हृ. सू. ३.३०)

ईषत् सान्द्रम् (हे.)

थोड़ा गाढ़ा ।

Slightly thick.

नात्युष्णशीतम् (च. सू. २४.२३)

ईषदुष्णशीतम् । 'अतिशीतमग्निमाद्यं करोति, अत्युष्णं च प्रचलस्यासृजो नितरां प्रचलतां करोति, तस्मान्नात्युष्णशीतम्' (चक्र.) ।

किञ्चित् उष्ण और शीत ।

Slightly hot and cold.

नामनः (च. सू. २६.४३(४))

शरीरं नमयतीति । कटुरसकर्म ।

शरीर को झुकाना ।

Bending the body.

निःसाराः (सु. सू. ६.१)

'निर्गतसाराः, सारोऽत्र गौरवमिति डल्हणः' 'अपगतसौम्यांशाः' इति चक्रः, अस्मन्मते तु सारोऽत्र वीर्यम् ।

सारहीन (वीर्यहीन) ।

Devoid of essence (potency).

निद्रापहरम् (च. चि. १.२.३)

(अति) निद्रामपहरतीति । रसायनकर्म ।

अतिनिद्रानाशक ।

Removing excessive sleep.

निद्रावर्धनः (सु. सू. ४६.९८)

निद्रां वर्धयतीति, अतिनिद्राजनन इत्यर्थः ।

अति निद्राजनन ।

Potently hypnotic.

निद्राहरम् (सु. चि. २४.५७)

निद्रां हरतीति, निद्रानाशन इत्यर्थः ।

निद्रानाशक ।

Anti-hypnotic.

निन्दितव्याधिकरः (च. सू. २५.४०)

निन्दितव्याधिं कुष्ठं करोतीति, कुष्ठजनक इत्यर्थः, यथा—'विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणाम् (अग्रयम्)' इति ।

कुष्ठजनक ।

Causing leprosy.

निरूहणानि (अ. हृ. सू. १५.३)

निरूहे प्रयोज्यानि, निरूहकर्मकराणीति ।

निरूहकर्म करने वाले ।

Exerting actions of non-unctuous enema.

निर्गन्धम् (सु. सू. ४५.२०)

गन्धरहितम्, उपादेयभौमजलगुणः ।

गन्धरहित ।

Devoid of smell.

निर्वपणम् (च. चि. २५.६४)

निर्वापणम् ।

दाहशामक ।

निर्वापणम् (च. सू. १३-१४)

दाहप्रशमनम् (चक्र.), यथा घृतगुणे—'घृतं पित्तानिलहरं सशुक्रौजसां हितम् । निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥' इति ।

दाहशामक ।

नेत्रक्रिमिघ्नम् (च. चि. २६.२४९)

नेत्रक्रिमीन् हन्तीति ।

नेत्रगत क्रिमियों का नाशक ।

Destroying organisms in eyes.

नेत्रदाहनिवारणः (च. चि. २६.२३१)

नेत्रदाहं निवारयतीति, यथा– 'उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे बिडालकः। कार्यो दाहोपदेहाश्रुशोफ-रागनिवारणः॥' इति।

नेत्रगत दाह का शामक।

Alleviating burning sensation in eyes.

नेत्रमलविशोधनम् (च. चि. २६.२४८)

नेत्रमलं विशोधयतीति।

नेत्रमल का शोधक।

Eliminating eye-dirt.

नेत्रमलापहम् (च. चि. २६.२४९)

नेत्रमलमपहन्तीति।

नेत्रमलनाशक।

Removing dirt of eyes.

नेत्ररुजापहः (च. चि. २६.२३३)

नेत्रे रुजां पीडामपहन्तीति, यथा–'तद्वत् कार्यो हरीतक्या घृतभृष्टो बिडालकः।' इति।

नेत्रशूलहर।

Alleviating pain in eyes.

नेत्ररागनिवारणः (च. चि. २६.२३१)

नेत्रे रागं लौहित्यं निवारयतीति।

नेत्रगत लालिमा का नाशक।

Alleviating redness of eyes.

नेत्रशोफनिवारणः (च. चि. २६.२३१)

नेत्रे शोथं निवारयतीति।

नेत्रशोथ का नाशक।

Alleviating swelling in eyes.

नेत्रोपदेहनिवारणः (च. चि. २६.२३१)

नेत्रे उपदेहं मलं निवारयतीति।

नेत्रमलनाशक।

Alleviating dirt of eyes.

प

पक्ता (च. सू. २७.३०६)

पाकं करोतीति, पाचन इत्यर्थः। क्षारगुणः।

पाचन।

Digestant.

पक्तिदम् (अ. हृ. सू. ४.३०)

पक्तिं पाकशक्तिमग्निं ददाति वर्धयतीति, अग्निवर्धनमिति यावत्।

अग्निवर्धक (दीपन)।

पक्तिनाशनम् (सु. सू. ४५.७४)

पक्तिं पाकशक्तिमग्निं नाशयतीति।

अग्निनाशक।

Causing loss of digestive power.

पक्तिनुत् (सु. चि. २४.८४)

पक्तिं पाकशक्तिमग्निं नुदति विक्षिपति नाशयतीत्यर्थः।

अग्निनाशक।

पक्वशोथप्रभेदनः (च. चि. २५.५४)

पक्वशोथं (विद्रधिं) प्रभिनत्ति विदारयतीति, यथा– 'उमाऽथो गुग्गुलः सौधं पयो दक्षकपोतयोः। विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी मुकूलकः॥ इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोथप्रभेदनः।' इति।

पक्व व्रणशोथ को विदीर्ण करने वाला।

Tearing mature inflammation (Abscess).

पक्वातीसारनाशनः (सु. सू. ३८.४७)

पक्वातीसारं नाशयति स्तम्भनादिति। यथा–'गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ' इति।

पक्वातीसारनाशक।

Checking mature diarrhoea.

पक्वाशयविशोधनम् (च. चि. २८.२४४)

पक्वाशयस्य विशोधनं रेचनमिति, यथा– 'अपानेनावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम्। वातानुलोमनं यच्च पक्वाशयविशोधनम्॥' इति।

पक्वाशय का शोधन (रेचन)।

Intistinal evacuation (Purgative.)

पचनम् (च. वि. १.१७)

पाकः। क्षारकर्म।

पाचन।

Digestion.

पचनकरम् (सु. सू. ४२.४(३))

पचनमाहारादिपाकः (ड०) तत्करोतीति। लवणरसकर्म।

पाचन।

पटलापहा (च. चि. २६.२६१)

पटलं तदाख्यं नेत्ररोगमपहन्तीति, यथा– 'धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया। पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा॥' इति।

पटलनामक नेत्ररोग का नाशक।

Alleviating disease of paṭala in eyes.

पटुः (अ. हृ. सू. ९.२१)

लवणः सैन्धवादिः। (अ०द०)

लवण। Salt.

पथ्यम् (च. सू. १.१००)

पथिभ्यः स्रोतोभ्यो हितं पथ्यम्।

स्रोतोमयं शरीरमिति कृत्वा शरीराय हितमित्यर्थः। शरीरमनसोरन्योन्याश्रयत्वात् 'मनःशरीरानुपघाति पथ्यम्' इति लक्षणं चक्रपाणिना कृतम् (च. सू. २५.४५)। (द्र. -अपथ्यम्)।

'हरीतकी पथ्यानाम् अग्र्यम्' इति। (च. सू. २५.४०)

मन और शरीर के लिए हितकर।

Wholesome for mind and body.

परत्वम् (च. सू. २६.२९)

परादिगुणेष्वाद्यम्। परत्वं प्रधानत्वम्, यथोक्तं– 'देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु। परापरत्वे'–यथा देशो मरुः परः, अनूपोऽपरः इत्यादि।

प्रधानता।

Superiority (or excellence).

परादयः (च. सू. २६.३०)

गुणाः, यथाह चरकः–'सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः' इति।

ते च दश यथा–'परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च। विभागश्च पृथुकत्वं च परिमाणमथापि च॥ संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणाः प्रोक्ताः परादयः।' इति।

परादि गुण।

Parādi guṇas (a category of guṇas).

परिणतवीर्याः (सु. सू. ६.११)

सञ्जातशक्तिकाः। (ड०)

वीर्यवान्। mature, potent.

परितर्पणम् (च. चि. ६.१७)

सन्तर्पणम्।

सन्तर्पण।

Saturating regimen.

परिमाणम् (च. सू. २६.२९)

परिमाणं पुनर्मानम्, 'प्रस्थाढकादितुलादिमेयम्' (चक्र.)। परादिगुणविशेषः।

परिमाण।

Quantitative measurement.

परिस्रंसि (च. चि. १३.९०)

अनुलोमनम्। (चक्र.)

अनुलोमन।

Carminative.

परुषः (च. वि. ८.८२)

श्लक्ष्णविपरीतः, खर इत्यर्थः।

खुरदरा। Rough.

पलितघ्नम् (च. चि. २६.२७५)

पलितं केशशौक्ल्यं हन्तीति, यथा–'महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम्' इति। पलितलक्षणं माधवे–'क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते॥' इति।

पलितनाशक।

Alleviating greying of hairs.

पलितापहम् (च. चि. २६.२६४)

पलितमपहन्तीति, यथा–'नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम्' इति।

पलितनाशक।

पलितापादनः (च. सू. २६.४३(३))

पलितमापादयति जनयतीति।

अत्युपयुज्यमानलवणरसस्य कर्म।

पलितकारक।

Causing greying of hairs.

पवनक्षोभि (च. सि. ११.८)

पवनं वातं क्षोभयितुं कोपयितुं शलमस्येति, वातप्रकोपीत्यर्थः।

वातप्रकोपक।

Aggravating vāta.

पवननिग्रहणः (सु. सू. ४२.१०(२))

पवनं वातं निगृह्णातीति, वातशमन इत्यर्थः।

वातशामक।

Pacifying vāta.

पवनानुलोमि (च. सि. ११.१४)

वातानुलोमनः।

वायु का अनुलोमन।

Carminative.

पाकः (च. सू. २६.४५)

१. विपाकः।

विपाक। Final transformation.

२. पचनमाहारादेः। (च. चि. १५.५५)

पचन। Disestion.

३. शोथस्य पाकः। (सु. सू. १७.१४)

पाक।

Suppuration.

पाककराणि (च. सू. २६.११)

पाकं कुर्वन्तीति पाचनानीत्यर्थः। आग्नेयद्रव्यलक्षणम्।

पाक करने चले (पाचन)।

Digestant.

पाकशमः (सु. चि. १.२७)

पाकस्य शान्तिरुपरमः, यथा— 'वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च। अचिरोत्पतिते शोफे कुर्याच्छोणितमोक्षणम्॥' इति।

पाकशामक।

Checking suppuration.

पाकि (च. सू. २७.३०४)

पाचयितुं शीलमस्येति। पांशुजलवणगुणः। भल्लातकफलान्यपि पाकीनि यथोक्तं— 'भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च। भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि॥' इति (च. चि. १.२.१७)

पाचन, व्रणशोधकर।

Suppurating, inflammatory.

पाचनम् (च. सू. २२.१८०

१. अन्नपाचनम्—पचन्तमग्निं प्रतिपक्षक्षपणेन बलदानेन च यत् पाचयति तत् पाचनम्, तच्च वाय्वग्निभूयिष्ठम्। (चक्र.)

२. आमदोषपाचनम्—'पाचनमिति आमदोषपाचनम्' (चक्र., च. चि. ३.१६०)

३. आमपाचनम् —यथा नागरातिविषामुस्तक्वाथः स्यादामपाचनः' इति। (च. चि. १५.९८)

४. विकृतिपाचनम् —यथा प्रतिश्याये 'अपच्यमानस्य हि पाचनार्थं स्वेदो हितोऽम्लैरहिमं च भोज्यम्' इति।

५. ग्रन्थिपाचनम्—'पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत्' (च. चि. २१.१३३); व्रणशोथस्य पाचनम् (सु. सू. ३७.९); अपक्वशल्यस्य पाचनद्रव्यैः पाकविधानम्। (सु. सू.२७.४)

६. पाचनं भस्मादिभिर्व्रणस्य शुष्कीकरणम्, रक्तस्रावनिरोधार्थम्। (सु. सू. १४.३९)

1. Digestive for food 2. Digestive for āmadoṣa 3.Digestive for āma. 4.Maturation of pathos. 5. suppuration.6.Dehydrating wound.

पाचनीयम् (च. सू. २५.४०)

पाचने हितम्, यथा— 'पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानाम् (अग्र्यम्)' इति।

पाचन के लिए हितकर।

Useful for digestion.

पाण्डुकर्म (सु. चि. १.९४)

कृष्णानां (व्रणानां) पाण्डुकर्मणा सवर्णीकरणम् (ड०), यथा—'दुरूढत्वातु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत्।' इति।

त्वचा में पाण्डुता लाना।

Producing paleness in skin (so as to restore normal colour)

पाण्डुरोगघ्नम् (च. चि. १४.१४७)

पाण्डुरोगं हन्तीति, यथा— 'ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम्। दीपनं चारुचिघ्नं च दन्त्यरिष्टमिमं विदुः॥' इति।

पाण्डुरोगनाशक।

Alleviating pāṇḍuroga (anaemia)

पाण्डुरोगप्रशान्तिः (च. चि. १६.६९)

पाण्डुरोगशमन।

Pacifying Pāṇḍuroga.

पाण्डुहरः (च. चि. १६.६६)

पाण्डुरोगं हरतीति, यथा—'तरुजान् ज्वलितान् मूत्रे निर्वाप्यामृद्य चाङ्गरान्। मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुशोथहरं पिबेत्॥' इति।

पाण्डुरोगनाशक।

पाण्ड्वर्तिजित् (च. चि. १६.५१)

पाण्डुरोगहरः।

पाण्डुरोगनाशक।

पाण्ड्वामयनुत् (च. चि. १६.५०)

पाण्डुरोगहरः, यथा— 'पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कवान्। प्रस्थः सिद्धो घृतात् पेयः स पाण्ड्वामयगुल्मनुत्'। इति।

पाण्डुरोगनाशक

पार्श्वशूलघ्नम् (च. चि. ८.१४४)

पार्श्वशूलं हन्तीति, यथोक्तं यवानीषाडवगुणे— 'हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम्' इति।

पार्श्वशूलनाशक।

Alleviating chest-pain.

पार्श्वशूलनुत् (च. चि. १४.११८)

पार्श्वशूलहरः।

पार्श्वशूलनाशक।

पार्श्वशूलापहः (च. चि. ८.१०२)

पार्श्वशूलमपहन्तीति, यथा— 'श्लोकार्धैर्विहितानेतांल्लिह्यान्मधुसर्पिषा। कासश्वासापहान् स्वर्यान् पार्श्वशूलापहांस्तथा॥' इति।

पार्श्वशूलनाशक।

पार्श्वांसशूलघ्नम् (च. चि. .२.९२)

पार्श्वांसयोः शूलं हन्तीति।

पार्श्वांसशूलनाशक।

Alleviating pain in chest and shoulders.

पार्श्वांसशूलनुत् (च. चि. ८.७७)

पार्श्वांसयोः शूलं नुदति हरतीति। **यथा—'शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दने। आलेपनं स्यात् सघृतं शिरःपार्श्वांसशूलनुत्॥' इति।**

पार्श्वांसशूलनाशक।

पार्श्वार्तिनुत् (च. क. ७.६४)

पार्श्वशूलहरम्।

पार्श्वशूलनाशक।

पालीपोषणम् (अ. हृ. उ. १८.४१)

पालीं कर्णपालीं पुष्णातीति, यथा— 'कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम्। आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषणवर्धनम्॥' इति।

कर्णपाली को पुष्ट करने वाला।

Nourishing the ear-pinnae.

पालीवर्धनम् (अ. हृ. उ. १८.४१)

कर्णपालीवृद्धिकृत्।

कर्णपाली का वर्धन।

Promoting development of ear-pinnae.

पिच्छिलः (च. शा. ६.१०)

विशदविपरीतः श्लेष्मलः परादिगुणविशेषः, यथा श्लेष्मातकः।

लुआबदार। Slimy.

पित्तकरः (च. सू. २७.१५)

पित्तवर्धनः, यथा— 'मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः।' इति।

पित्तवर्धन।

Increasing Pitta.

पित्तकर्षी (च. सि. १.२८)

पित्तानुलोमनः। निरूहकर्म।

पित्त को खींच कर नीचे ले जाने वाला।

Pulling Pitta down.

पित्तकासनिर्बहणम् (च. चि. १८.१०७)

पित्तजकासहरम् ।

पित्तज कास को दूर करने वाला ।

Alleviating cough caused by pitta.

पित्तकासहरम् (च. चि. १८.९५)

पित्तजं कासं हरतीति, यथा—'विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलाम् । पिबेद् वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥' इति ।

पित्तज कास को दूर करने वाला ।

पित्तकृत् (च. सू. २६.६२)

पित्तवर्धकः, यथा—'पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः' इति ।

पित्तवर्धक ।

Increasing pitta.

पित्तकोपनः (च. सू. २६.४३(३))

पित्तं कोपयतीति । अत्युपयुज्यमानलवणरसस्य कर्म ।

पित्तकोपक ।

Aggravating pitta.

पित्तघ्नः (च. सू. २६.४३(१))

पित्तं हन्ति शमयतीति । मधुररसकर्म ।

पित्तशामक ।

Pacifying pitta.

पित्तनाशिनी (च. चि. १८.१३२)

पित्तं नाशयतीति, यथा—'वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् । पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥' इति ।

पित्तनाशक ।

Alleviating (vitiated) pitta.

पित्तपाचनाः (सु. उ. ४०.६२)

सामं पित्तं पाचयन्तीति, यथा— 'एतैः श्लोकार्धनिर्दिष्टैः क्वाथाः स्युः पित्तपाचनाः' इति ।

(साम) पित्त का पाचन ।

Digestive for pitta (associated with āma).

पित्तप्रशमनम् (च. सू. ६.४२)

पित्तं प्रशमयतीति, यथा—'तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् । पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकांक्षितैः ॥' इति शरदृतुचर्यायाम् ।

पित्तशामक ।

Pacifying pitta.

पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी (च. चि. २६.२६१)

पित्तरक्ताभ्यां जातानक्षिरोगान् हन्तीति, यथा—'धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया । पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥' इति ।

पित्तरक्तजन्य नेत्ररोग का नाश करने वाली ।

Alleviating disease of eye caused by pitta and rakta.

पित्तरक्ताविरोधि (च. चि. १८.१४३)

पित्तरक्तयोरविरोधि अप्रकोपीति, यथा—'स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् । कुर्याद् वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥' इति ॥

पित्त और रक्त का अविरोधी ।

Non-antagonist to pitta and rakta.

पित्तरोगविनाशनम् (च. सू. २७.१४९)

पित्तजान् रोगान् विनाशयतीति, यथा बिभीतकगुणे—'स्वरभेदकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम्' इति ।

पित्तरोगनाशक ।

Alleviating disorders of pitta.

पित्तलम् (च. सू. २७.४)

पित्तं लाति वर्धयतीति, यथा— 'प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्' इति ।

पित्तवर्धक ।

Increasing pitta.

पित्तश्लेष्मज्वरापहः (च. चि. ३.२०९)

पित्तश्लेष्मजं ज्वरमपहन्तीति, यथा—'पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायो ह्यानुलोमिकः । त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥' इति ।

पित्तश्लेष्मज ज्वर का नाशक ।

Alleviating fever caused by pitta and kapha.

पित्तश्लेष्मनिबर्हणम् (च. क. ५.९)

पित्तं श्लेष्माणञ्च निवारयतीति, यथा—'पिबेत्तद् वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिबर्हणम्' इति ।

पित्त और कफ को दूर करने वाला ।

Eliminating pitta and kapha (as by emesis).

पित्तातिसारघ्नम् (च. चि. १९.५१)

पित्तजमतिसारं हन्तीति, यथा—'सक्षौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् । पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥' इति ।

पित्तज अतिसार का नाशक ।

Alleviating diarrhoea caused by pitta.

पित्तानुलोमनम् (च. सू. २३.३६)

पित्तमनुलोमयति स्वमार्गे प्रवर्तयतीति, यथा—'सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् । पिबेन् मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥' इति ।

पित्त का अनुलोमन ।

Pushing pitta in its passage.

पित्ताभिवर्धनः (च. सू. २६.४३(२))

पित्तमभिवर्धयतीति । अत्युपयुज्यमानाम्लरसस्य कर्म ।

पित्तवर्धन ।

Increasing pitta.

पित्ताविरोधिनी (सु. सू. ४६.२२३)

पित्तस्याविरोधिनी अप्रकोपणीति ।

डल्हणस्तु ईषत् पित्तविरोधिनी, ईषत् पित्तशमनीत्यर्थः इति वक्ति ।

पित्त की अविरोधी ।

Non-antagonist to pitta.

पिपासाघ्नी (च. सू. २.२४)

पिपासां हन्तीति, तृषाशामक इत्यर्थः । यवागूवर्णने यथा— 'मृद्वीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरैः । पिपासाघ्नी' इति ।

तृष्णाशामक ।

Allaying thirst.

पिपासाच्छेदनम् (सु. सू. ४६.४३७)

पिपासाविनाशकम् (ड०) । अनुपानकर्म ।

तृष्णानाशक ।

Alleviating thirst.

पिपासानाशनम् (च. चि. ३.२३७)

पिपासां तृष्णां नाशयतीति मूलोच्छेदेन, यथा—'सनागरं समृद्वीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् । शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥' इति ।

तृष्णानाशक ।

पिपासाशमनाः (च. चि. ४.७४)

पिपासां शमयन्तीति ।

तृष्णाशामक ।

पिपासाशान्तिः (च. चि. ३.१४५)

पिपासाशमनम्, यथा—'मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्य- नागरैः । शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥' इति ।

तृष्णाशमन ।

पिल्लापहम् (च. चि. २६.२४९)

पिल्लं तदाख्यं नेत्ररोगमपहन्तीति, यथा—'बस्तमूत्रे त्र्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् । चूर्णाञ्जनं हि तैमिर्यक्रिमिपिल्लमलापहम् ॥' इति ।

पिल्लनाशक ।

Alleviating pillra, an eye-disease.

पीडनः (च. सू. २६.४३)

व्रणपीडन इति चक्रः ।

पीडनो व्रणस्य हृदयस्य वा, वातकारित्वादिति डल्हणः । कषायरसकर्म ।

व्रण को दबाने वाला (या हृदयशूल उत्पन्न करने वाला ।

Pressing agent for wound or that causing pain in heart.

पीडनम् (सु. सू. २७.४)

'द्रव्याणां पिच्छिलानाम्' इत्यादि मिश्रकोक्तैः द्रव्यैः कृत्वा पीड्यते यत् । (ड)

दबाना । Pressing.

पीनसनाशनः (सु. सू. ४६.८७)

पीनसं नासारोगं नाशयतीति ।

पीनस रोगको नष्ट करने वाला ।

Alleviating chronic coryza.

पीनसहन्ता (सु. सू. ४६.३७)

पीनसस्य हन्ता नाशकः, यथा कुलत्थगुणे— 'सांग्राहिकः पीनसकासहन्ता' इति ।

पीनसरोगनाशक ।

पुंसवनः (च. क. ७.४५)

१. औषधविशेषः— पुमान् सूयतेऽनेनेति, यथा— 'ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते । कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृतेषु यौगिकाः ॥' इति ।

पुंसवन औषध ।

Drug which helps getting male progeny.

२. संस्कारविशेषः ।

A specific ritual.

पुंसवनम् (च. शा. ८.१९)

पुंस्त्वकारकं कर्म । (चक्र.)

Measures used for getting male progeny.

पुंस्त्वघ्नः (च. सू. २७.१७२)

पुंस्त्वं वृषत्वं हन्तीति, यथा—'पुंस्त्वघ्नः कटुरूक्षोष्णो भूस्तृणो वक्त्रशोधनः' इति ।

पुंस्त्वनाशक ।

Destroying virility.

पुंस्त्वनाशनाः (सु. सू. ४६.३२)

पुंस्त्वं नाशयन्तीति, यथा चणकगुणे— 'कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः' इति ।

पुंस्त्वघ्न ।

पुंस्त्ववर्धनम् (सु. चि. २४.५८)

पुंस्त्वं वर्धयतीति ।

पुंस्त्ववर्धन इति च द्वयं स्तुतिवृद्धिप्राप्तये इति डल्हणः (सु. सू. ४६.९२) ।

पुंस्त्वं को बढ़ाने वाला ।

Promoting virility.

पुंस्त्वोपघातकरः (च. वि. १.१७)

पुंस्त्वघ्नः । अतिप्रयुज्यमानस्य क्षारस्य कर्म ।

पुंस्त्वघ्न ।

पुंस्त्वोपघाती (च. सू. २६.४३(३)

पुंस्त्वघ्नः । अतिप्रयुज्यमानलवणरसस्य कर्म । 'क्षारः पुंस्त्वोपघातिनाम् (अग्र्यः)' इति (च. सू. २५.४०) च ।

पुंस्त्वघ्न ।

पुत्रजननः (भा. प्र. चि. ७०.२९-३२)

पुत्रमेव जनयति, न कन्यामिति ।

पुत्र उत्पन्न करने वाला ।

Producing male progeny.

पुनर्नवकरी (च. सू. १३.३४)

शरीरेन्द्रियचेतसां पुनर्नवत्वं करोतीति, निःशेषदोषहरत्वेनेति चक्रः । उत्तममात्रस्नेहगुणः ।

पुनः नवीन कर देने वाली ।

Rejuvenating, renovating.

पुराणम् (च. सू. २७.३०९)

एकवर्षातीतं यवगोधूमादि धान्यम्, यथोक्तं— 'शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणा भिनवं गुरु ॥' इति । घृतं तु दशवर्षस्थितं पुराणं मानसरोगोपयोगि 'उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम्' इति ।

पुराना । Old.

पुरीषजननम् (च. सू. २५.४०)

पुरीषं प्रभूतं जनयतीति, यथा—'यवाः पुरीषजननानाम् (अग्र्यम्)' इति ।

अधिक पुरीष उत्पन्न करने वाला ।

Making the quantity of faeces excessive.

पुरीषभेदनम् (च. सू. २७.१०३)

पुरीषं निचितं पिण्डितं वा भिनत्ति विश्लेषयतीति यथा कटुका ।

सञ्चित या पिण्डित पुरीष को तोड़ना ।

Breaking the faecal mass.

पुरीषभेदी (सु. सू. ४६.३५)

पुरीषं भेत्तुं शीलस्येति । पुरीषभेदनः ।

पुरीषभेदन ।

पुरीषविरजनीयः (च. सू. ४.८)

पुरीषस्य विरजनं दोषसंबन्धनिरासं करोतीति पुरीषविरजनीयः (चक्रः) । पुरीषविरजनीयो महाकषायो यथा— 'जम्बुशलमकीत्वक्कच्छुरा-मधूकशाल्मलीश्रीवेसृकभृष्टमृत्पयस्योत्पल-तिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति' इति ।

पुरीष के विकृत वर्ण को दूर करना ।

Eliminating the abnormal colour of faeces.

पुरीषसङ्ग्रहणीयः (च. सू. ४.८)

पुरीषं सङ्गृह्णाति स्तभ्नातीति पुरीषसङ्ग्रहणं पुरीषस्तम्भनं तस्मै हितः पुरीषसङ्ग्रहणीयः । पुरीषसङ्ग्रहणीयो महाकषायो यथा— 'प्रियंग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गा-धातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसङ्ग्रहणीयानि भवन्ति' इति । पुरीषस्तम्भन ।

Checking frequency and liquidity of stool, anti-diarrhoeal.

पुरीषस्रंसनम् (च. चि. ८.८८)

रेचनम् ।

विरेचन । Purgative.

पुरीषानुलोमनाः (च. चि. ३.१५२)

पुरीषमनुलोमयन्तीति । यवागूकर्म ।

पुरीष का अनुलोमन ।

Pushing faeces to its course.

पुष्टिः (च. सू. १६.१८)

उपचयः । संशोधनफलम् ।

Nourishment, Development.

पुष्टिकरः (च. चि. ११.९२)

पुष्टिमुपचयं करोतीति, यथा— 'एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः' इति नागबला-सेवनगुणे ।

पौष्टिक ।

Nourishing.

पुष्टिदम् (च. चि. २९.१०२)

पुष्टिमुपचयं ददातीति, पुष्टिकरमित्यर्थः ।

पौष्टिक ।

Nourishing.

पुष्टिप्रदम् (च. सू. २७.१९४)

पुष्टिमुपचयं प्रकर्षेण ददातीति, पुष्टिकरमिति यावत्, यथा मद्यम् ।

पौष्टिक ।

पूति (सु. सू. ४५.२०२)

दुर्गन्धम् ।

दुर्गन्ध । Foul smell.

पूतिकोष्ठघ्नः (सु. चि. ५.४२)

कोष्ठे दुर्गन्धं हन्तीति, कोष्ठदुर्गन्धनाशन इत्यर्थः यथा गुग्गुलुगुणे' सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः' इति ।

कोष्ठगत दुर्गन्ध का नाशक ।

Removing foul smell from bowels.

पूतिगन्धहा (च. सू. २७.१६९)

शरीरस्य तथा व्यञ्जनार्थं मांसस्य च पूतिगन्धतां हन्ति (चक्रः), यथा—'पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा' इति ।

दुर्गन्धनाशक ।

Removing foul smell.

पूतिगन्धापकर्षणम् (च. चि. ३०.१२५)

दुर्गन्धं निवारयतीति, यथा—'चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम्' इति ।

दुर्गन्धनाशक ।

पूतिमारुतम् (च. सू. २७.१३८)

पूतिः दुर्गन्धो मारुतोऽपानवायुरनेनेति, यथा—'बिल्वं तु दुर्जरं पक्वं दोषलं पूतिमारुतम्' इति ।

अपान वायु को दुर्गन्धित करने वाला ।

Making the flatus foetid.

पूयवर्धनः (सु. सू. १९.१७)

व्रणे पूयं वर्धयतीति, यथा—'तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः । दोषसंजननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥' इति ।

पूय बढ़ाने वाला ।

Promoting suppuration.

पृथक्त्वम् (च. सू. २६.२९)

पृथक्त्वम् भिन्नत्वम् यथा—'पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता' इति। परादिगुणविशेषः।

पार्थक्य (भिन्नता)।

Separation.

पेलवम् (सु. सू. ४५.२०२)

अच्छम्, अन्ये तरुणमाहुः। (ड०)

स्वच्छ। Clear.

पैच्छिल्यनुत् (च. चि. २६.२१३)

पैच्छिल्यनाशकः।

पैच्छिल्यनाशक।

Removing sliminess.

पौरुषम् (च. चि. २४.६१)

१. पुंस्त्वं वृषत्वमिति यावत् शुक्रमिति चक्रः। मद्यगुणे यथा—'हर्षमूर्जं मुदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम्। युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं सुखमदप्रदम्।' इति।

पुंस्त्व। Virility.

२. अवयवविशेषः। (सु. नि. ३.१९)

Prostate gland.

पौष्टिकम् (च. सू. ५.९९)

पुष्टिप्रदम्।

पौष्टिकी— हरीतकीकर्म। (च. चि. १.१.३०)

पौष्टिक।

प्रकाशकराणि (च. सू. २६.११)

प्रकाशं कुर्वन्तीति। आग्नेयद्रव्यकर्म।

प्रकाशित करने वाले।

Manifesting, to make glowing.

प्रकाशनकरम् (सु. सू. ४१.४(३))

प्रकाशनमभिव्यक्तिः (ड०), तत्करम्। तैजसद्रव्यकर्म।

प्रकाशित करने वाला।

Manifesting, to make glowing.

प्रकृतिगुरूणि (च. सू. ५.५)

प्रकृत्या स्वभावतो गुरूणि तिलमाषादीनि।

प्रकृति से गुरु।

Heavy by nature.

प्रकृतिलघूनि (च. सू. ५.५)

प्रकृत्या स्वभावतो लघूनि शालिषष्टिकादीनि।

प्रकृति से लघु।

Light by nature.

प्रकृतिविघातः (च. वि. ७.१४)

प्रकृतेः कारणस्य श्लेष्मादिरूपस्य विघातः (चक्रः), यथोक्तं क्रिमिरोगचिकित्सिते— 'अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं मृतम्। ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम्॥' इति।

कारण का नाश।

Destruction of cause.

प्रकृतिस्थता (च. सि. १.४२)

स्वास्थ्यम्।

प्राकृत स्थिति (स्वास्थ्य)।

Normalcy (Health).

प्रकृतिस्थापनम् (च. चि. १.१.३)

प्रकृतौ स्वभावे धातुसाम्यात्मके स्थापनं पुनरानयनमिति। भेषजपर्यायः। उक्तं हि— 'चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम्। प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम्॥ विद्याद्भेषजनामानि' इति।

रोगी को प्राकृत स्थिति में पुनः लाना।

Bringing back to normalcy, restoration.

प्रकृत्यनुवर्तनम् (च. सू. १६.१७)

प्रकृतिः धातुसाम्यं, तस्यानुवर्तनम्। संशोधनफलम्।

धातुसाम्य का बना रहना।

Continuance of equilibrium.

प्रक्लेदनः (सु. सू. ४६.५२०)

आर्द्रभावकरः (ड०), आर्द्रीकरण इत्यर्थः। द्रवकर्म।

प्रक्लेदिन्यः — पिप्पलीकर्म। (च. वि. १.१६)

आर्द्र बनाने वाला।

Moistening.

प्रच्छर्दनम् (च. चि. २६.२६)

वमनम्, यथा— 'आनाहमामप्रभवं जयेत्तु प्रच्छर्दनैर्लङ्घपाचनैश्च' इति।

वमन। Vomiting.

प्रजास्थापनः (च. सू. ४.८)

प्रजोपघातकं दोषं हत्वा प्रजां स्थापयतीति प्रजास्थापनम् (चक्र.)।

प्रजास्थापनो महाकषायो यथा— 'ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथा-शिवारिष्टावाट्यपुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति' इति।

गर्भधारण में सहायक, गर्भस्थापन।

Conception-promoting, foetus-stabilising.

प्रतिभाप्रदम् (च. सू. २७.१९४)

'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्रः (अमरे रामाश्रम्यामुद्धृतः), प्रतिभां प्रददातीति। मद्यकर्म।

प्रतिभादायक।

Inspiring new ideas.

प्रतिविषम् (च. चि. २३.३६)

विषप्रतिषेधकम्, विषान्तरप्रयोगः इति चक्रः यथा— जांगमविषे भौमं, भौमे च जांगममिति।

प्रतिविष (विषघ्न)।

Antidote.

प्रपीडनम् (सु. सू. ३७.११)

मर्मादिसमीपसूक्ष्ममुखव्रणपीडनम्। (ड०)

व्रण को अच्छी तरह दबाना।

Pressing wound firmly.

प्रपुराणम् (च. चि. ५.१६४)

अतिपुराणम्। वर्षद्वयातीतं धान्यं, दशवर्षाधिक-स्थितं घृतञ्च प्रपुराणं कथ्यते।

अत्यन्त पुराना। Too old.

(as cereals of more then two years and ghee of more than ten years).

प्रबद्धमूत्रः (सु. सू. ४६.४१)

अल्पमूत्रः, अत एव प्रमेहिणां हितः। (ड०)

मूत्र को कम करने वाला।

Anti-diuretic.

प्रबोधनम् (अ. हृ. उ. ७.१५)

चैतन्योत्थापनम्, यथाऽपस्मारचिकित्सिते— 'अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक् प्रबोधनम्। तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः॥' इति।

बेहोशी से जगाना।

Resuscitation.

प्रभाकरम् (सु. सू. ४१.४(३))

प्रभा तेजः (ड०), तत्करोतीति।

प्रभा वर्णप्रकाशिनी दीप्तिरिति चक्रः। (च. सू. २६.११)

तैजसद्रव्यकर्म।

दीप्तिकर।

Promoting glow.

प्रभावः (च. सू. २६.६७)

द्रव्यस्य स्वाभाविकी शक्तिः विशिष्टकर्महेतुः, यथोक्तं वृद्धवाग्भटे—'सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभावः' लघुवाग्भटे च—'रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम्' इति।

स्वाभाविक विशिष्ट शक्ति।

Specific potency.

प्रभिन्नविट् (सु. सू. ४६.४५)

पुरीषभेदनः। शिम्बकर्म।

पुरीषभेदन।

Faeces-breaking.

प्रभूतक्रिमिकरः (च. सू. २७.२३८)

क्रिमीन् प्रभूतं करोतीति, यथा गुडकर्मवर्णने— 'प्रभूतक्रिमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरो गुडः' इति।

क्रिमिवर्धक।

Promoting worms.

प्रभूतमज्जकरः (च. सू. २७.२३८)

मज्जानं प्रभूतं करोतीति।

गुडकर्म।

मज्जावर्धक।

Promoting bone-marrow.

प्रभूतमांसकरः (च. सू. २७.२३९)
मांसं प्रभूतं करोतीति । गुडकर्म ।
मांसवर्धक ।
Promoting muscles.

प्रभूतमेदोकरः (च. सू. २७.२३८)
मेदः प्रभूतं करोतीति । गुडकर्म ।
मेदोवर्धक ।
Promoting fat.

प्रभूतान्तर्मलः (च. सू. २७.४)
प्रभूतमन्तर्मलं पुरीषं येनेति, यथा माषसूपः ।
पुरीष की मात्रा बढ़ाने वाला ।
Increasing quantity of faeces.

प्रभूतासृक्करः (च. सू. २७.२३८)
असृक् रक्तं प्रभूतं करोतीति । गुडकर्म ।
रक्तवर्धक
Haematinic.

प्रभोत्तमकरम् (च. चि. १.२.३)
प्रभामुत्तमां श्रेष्ठां करोतीति ।
रसायनकर्म ।
उत्तमकान्तिप्रद ।
Providing excellent glow.

प्रमाथि (च. चि. १८.१५७)
तैक्ष्ण्यादौष्ण्याच्च स्रोतोभ्यः दोषं प्रमथ्य यत् च्यावयति तत् प्रमाथि, यथोक्तं—'औष्ण्यात् प्रभाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते । कफम्' इति; मद्यं तैक्ष्ण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात् स्रोतसां मुखम् । प्रमथ्य विवृणोत्याशु (च. चि. ८.१६६); 'तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गगः । विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ॥' इति (च. चि. १३.१८०); हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च' इति च (च. सू. ७.९) । शार्ङ्गधरोक्तं प्रमाथिलक्षणं यथा—'निजवीर्येण यद् द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसंचयम् । निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद् यथा मरिचं वचा ॥ इति ।
मथ कर सञ्चित दोषों को निकालना ।
Elimination of accumulated doṣas as if by churning.

प्रमेहघ्नी (च. चि. २८.१९५)
प्रमेहं हन्तीति, यथा—'प्रमेहवातमेदोघ्नीमामवाते प्रयोजयेत्' इति ।
प्रमेहनाशक ।
Anti-diabetic.

प्रयत्नः (च. श. १.७२)
आत्मगुणः, कर्ममूलं, यथोक्तं—'प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते' इति ।
प्रयत्न । Will, effort.

प्रलापः (सु. क. २.७)
अबद्धवाक्त्वम् । विषकर्म ।
प्रलाप ।
Delirium.

प्रसन्नम् (च. सू. २७.२१७)
निर्दोषम् (चक्र०), निर्मलमित्यर्थः ।
स्वच्छ, निर्मल ।
Clear, free from impurity.

प्रसवनम् (च. चि. २९.१०९)
प्रसूतिकारकम्(चक्र.), यथा— 'प्रसवनं चैत्तैलाग्र्यममृताह्वयम्' इति ।
प्रसवकारक ।
Inducing parturition.

प्रसादः (च. सू. २७.२३८)
नैर्मल्यम्, स्वच्छता ।
स्वच्छता, निर्मलता ।
Clarity, freedom from impurity.

प्रसादनम् (सु. सू. ४५.१३२)
निर्मलीकरणम्, कोपप्रशमनं वा । मधुकर्म । क्षीरोत्थनवनीतस्य च (सु. सू. ४५.९३) ।
स्वच्छ करना, कोप का शमन ।
To make clear (free from impurity), to pacify.

प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वम् (च. सि. १.४१)
पुरीषमूत्रापानवायूनां प्रकर्षेणोत्सर्गः ।
Normal ehimination of faeces, urine and wind.

प्रसेकशमनम् (सु. चि. २४.२३)
प्रसेकं लालास्रावाधिक्यं शमयतीति । ताम्बूलकर्म ।
लालास्रावशामक ।
Anti-sailagogue.

प्रस्कन्दनम् (च. .चि. ३.२३०)
विरेचनम् (चक्र.), यथा—'मृद्वीकामलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिबेत्' इति ।
विरेचन । Purgative.

प्रस्तम्भनी (च. चि. १४.२१७)
प्रकर्षेणावरोधिनी ।
रोकने वाली ।
Firmly checking.

प्रस्रंसनम् (च. क. १२.६३)
विरेचनम् ।
विरेचन ।

प्रहर्षः (च. चि. १४.८७)
चित्तप्रफुल्लता ।
अत्यधिक हर्ष ।
Exhilaration.

प्रहर्षकारि (च. चि. ८.१८२)
प्रहर्षं कर्तुं शीलमस्येति ।
प्रहर्षजनक ।
Exhilarating.

प्रहर्षणम् (च. शा. ८.३१)
प्रकर्षेण हर्षयतीति, प्रहर्षकारीत्यर्थः ।
प्रहर्षजनक ।

प्रह्लादकराणि (च. सू. २६.११)
प्रह्लादः शरीरेन्द्रियतर्पणम् (चक्रः), तं कुर्वन्तीति । आप्यद्रव्यकर्म ।
तृप्तिकर ।
Satiating.

प्रह्लादनम् (सु. सू. ४५.८२)
प्रह्लादयतीति । मस्तुगुणः ।
तृप्तिकर ।

प्रागल्भ्यप्रदम् (च. सू. २७.१९४)
प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यं प्रददातीति ।
मद्यकर्म ।
प्रगल्भतादायक ।
Providing boldness.

प्राणकराः (च. चि. २४.१८६)
१. प्राणो बलं, तं कुर्वन्तीति, यथा— 'प्राणवर्णकराणां च प्रघर्षणां च सेवया' इति, 'तेषां प्राणकराः हृद्याः घृतपूराः कफावहाः' इति (सु. सू. ४६.३९३) च ।
बलकर । Strengthening.
२. प्राणो जीवनशक्तिः, तं कुर्वन्तीति, जीवनीया इत्यर्थः, यथा—'ता उपपुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्योजस्कर्यो भवन्ति' इति । (सु. सू. ६.१५)
जीवनशक्तिवर्धक । Vitaliser.

प्राणघ्नम् (सु. सू. ४०.५)
प्राणान् हन्तीति, मारक इत्यर्थः ।
प्राणघ्नत्वं विषादेः । (ड०)
प्राणघातक ।
Fatal.

प्राणजननः (सु. सू. ४६.३७४)
प्राणो बलं, भारहरणादिशक्तिरिति डल्हणः ।
बलप्रद ।
Promoting strength.

प्राणधारणः (च. सू. २७.२५३)
प्राणं बलं धारयतीति, यथा—'दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः' इति । अत्र चक्रः—'दीपनलघुत्वाभ्यामग्निं यस्मात् करोति तस्माद् (बलकरत्वात्) लङ्घितादीनां प्राणधारण इति ज्ञेयम्' इति ।
प्राणधारण ।
Sustaining strength.

प्राणप्रत्यानयनम् (च. शा. ८.४२)
प्राणं प्रत्यानयतीति ।
प्राण को पुनः लाना ।
Revitalisation.

प्राणप्रदानहेतुः (च. सू. २५.४०)

प्राणप्रदाने कारणम्, यथा—

'वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम् (अग्र्यम्)' इति ।

प्राणानयन में कारण ।

(chief) agent in vitalisation.

प्राणवर्धनः (सु. सू. ४६.३७५)

प्राणं बलं वर्धयतीति, यथा— 'सर्वधान्यकृतस्तद्वद् बृंहणः प्राणवर्धनः इति । यूषगुणः ।

बलवर्धन ।

Strength-promoting.

प्राणोपरोधी (च. सू. २५.४०)

प्राणं जीवनशक्तिमुपरुणद्धीति, यथा—

'अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनाम् (अग्र्यम्)' इति ।

प्राण का अवरोधक ।

Obstructing vitality.

प्रीणनः (च. सू. २६.४३(१))

पुष्टिदस्तर्पणः । प्रीणाति तर्पयति पुष्णाति चेति, 'प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' इति धातोः । मधुररसकर्म । क्षीरं प्रीणनं (च. सू. १.१०७) । प्रीणयंतीति क्षीणान् पुष्णाति, न त्वति बृहत्त्वं करोतीति चक्रः (च. सू. २७.४) ।

पुष्टिप्रद एवं तर्पक ।

Nourishing and satiating.

प्रीतिप्रदाः (सु. चि. २६.३९)

प्रीतिः मनःसुखम् (ड०), तां प्रददतीति । वाजीकरगुणे यथा— 'एते वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलप्रदाः' इति ।

प्रीतिकर ।

Pleasant.

प्रीतिवर्धनम् (सु. सू. ४५.३८)

सुखवर्धन ।

सुख को बढ़ाने वाला ।

Promoting pleasure.

प्रीतिसंयोगवर्धनम् (च. चि. २४.६५)

विषयाणां शब्दादीनां संयोगे प्रीति संयोगं च वर्धयति । (चक्र.)

प्रीति और संयोग को बढ़ाने वाला ।

Promoting pleasure as well ass union,

प्लीहजित् (च. चि. १६.५१)

प्लीहानं वृद्धं जयति निवारयतीति, प्लीहशमन इत्यर्थः ।

प्लीहवृद्धिशामक ।

Alleviating enlargement of spleen,

प्लीहशूलघ्नम् (च. चि. ८.१४४)

प्लीहशूलं हन्तीति ।

प्लीहशूलहर ।

Removing pain in spleen.

प्लीहहरम् (च. चि. १८.१६४)

प्लीहवृद्धिं हरतीति ।

प्लीहवृद्धिशामक ।

प्लीहापहम् (च. चि. १३.८१)

प्लीहवृद्धिमपहन्तीति, यथा—'विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सघृतां सैन्धवं वचाम् । दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ॥' इति ।

प्लीहवृद्धिशामक ।

प्लीहाभिवृद्धिशमनम् (च. चि. १३.८५)

प्लीहवृद्धिहरम् ।

प्लीहवृद्धिशामक ।

प्लीहोदरहरः (सु. चि. १२.१९)

प्लीहोदरनाशनः, यथा लोहारिष्टगुणे—'प्लीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनः' इति ।

प्लीहोदरनाशन ।

Alleviating splenomegaly.

फ

फलविरेचनम् (च. चि. २६.१०२)

फलैः विरेचनम् । फलैः द्राक्षाकाश्मर्यादिभिरिति चक्रः ।

फलों के द्वारा विरेचन ।

Fruity purgative.

ब

बद्धनिस्यन्दः (सु. सू. ४५.१८७)

बद्धमूत्रः (ड०), मूत्रसङ्ग्रहणीय इत्यर्थः ।

मूत्ररोधक ।

Anti-diuretic.

बद्धविण्मूत्रः (च. सू. २६.६१)

पुरीषमूत्रयोः सङ्ग्रहणः । कटुविपाकस्य कर्म ।

पुरीष एवं मूत्र को रोकने वाला ।

Constipative and autidiuretic.

बद्धाल्पवर्चसः (च. सू. २७.१०)

बद्धोऽल्पश्च पुरीषो भवति यैस्ते । उक्तं शालिगुणे— 'शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमारुताः । बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धाः बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥' इति ।

बंधा और कम पुरीष लाने वाला ।

Causing solid and little faeces.

बन्धकराणि (च. सू. २६.११)

बन्धः परस्परयोजनम् (चक्रः), तं कुर्वन्तीति । आप्यद्रव्यकर्म ।

बांधने वाला । Binding.

बन्धकारकः (सु. सू. ४६.५२०)

बन्धं योजनं करोतीति, उपचयकारक इति डल्हणः ।

सान्द्रगुणस्य कर्म, यथा—'सान्द्रः स्थूलः स्याद् बन्धकारकः' इति ।

बन्धकर ।

बन्धछेदनः (च. सू. २६.४३(४))

बन्धांश्छिनत्तीति । कटुरसकर्म ।

बन्धनों को काटने वाला ।

Cutting the unions.

बन्धविधमनः (च. सू. २६.४३(३))

बन्धं विधमति वियोजयतीति ।

लवणरसकर्म ।

बन्धनों को पृथक् करने वाला ।

Separating the unions.

बलम् (च. सू. १६.१८)

१. शक्त्युपचयलक्षणम् (ड०, सु. सू. १५.२८) । तद्द्विविधं— बाह्यमाभ्यन्तरञ्च, बाह्यं भारहरणादिगम्यं शारीरं मानसञ्चोत्साहः; आभ्यन्तरं पुनः व्याधिक्षमत्वहेतुः । त्रिविधं हेतुभेदेन चरकोक्तं सहजं, कालजं युक्तिकृतञ्च ।

शक्ति और वृद्धि । Energy and growth.

२. ओजः —तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते (सु. सू. १५.१९) ।

ओज । Ojas.

बलकरः (च. सू. २६.४३(१))

बलं करोतीति । मधुररसकर्म ।

सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम् (अग्र्यः) इति (च. सू. २५.४०) ।

बलकारक ।

Promoting strength.

बलकृत् (च. सि. १.२७)

बलकरः ।

बलकारक ।

बलक्षपणः (च. सू. २६.४३(४))

बलक्षयकरः । अत्युपयुज्यमानकटुरसकर्म ।

बल को क्षीण करने वाला ।

Decreasing strength.

बलक्षयकरम् (च. वि. २.७)

बलक्षयं करोतीति । हीनमात्राहारस्य कर्म ।

बल को क्षीण करने वाला ।

बलघ्नम् (च. सि. ११.८)

बलं हन्तीति, बलनाशकमित्यर्थः ।

बलनाशक ।

Causing loss of strength.

बलजननः (च. सि. १२.१८(१))

बलं जनयतीति, बलप्रदः ।

बलकर ।

बलदम् (च. सि. १.३०)

बलं ददातीति ।

बलकर ।

बलप्रदम् (च. सू. २७.१३९)

बलं प्रकर्षेण ददातीति, यथा—

'पक्वमाम्रं जयेद् वायुं मांसशुक्रबलप्रदम्' इति ।

बलकर ।

बलप्रसादनम् (च. सू. १५.२२)

बलं प्रसादयति स्फुटीकरोतीति, यथा संशोधनगुणे— 'मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् । पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्येत चिरम् ॥' इति ।

बल को व्यक्त करने वाला ।

Manifesting strength.

बलवत्यः (सु. सू. ६.११)

देहोपचयहेतवः । (ड०)

बलकर ।

बलवर्धनम् (च. सू. १३.१५)

बलं वर्धयतीति, यथा तैलगुणे—'मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम् । त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥' इति । रसायनकर्मापि (च. चि. १.३.३१) ।

बल को बढ़ाने वाला ।

Strength-promoting.

बलविवर्धनः (च. सू. १३.१७)

बलं विशेषेण वर्धयतीति, यथा मज्जगुणे— 'बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनः । मज्जा विशेषतोऽस्थ्नां च बलकृत् स्नेहने हितः ।' इति ।

बल का विशिष्ट वर्धक ।

Specifically strength-promoting.

बलवृद्धिकृत् (च. सि. १.५३)

बलवर्धनः ।

बलवर्धन ।

बलस्थैर्यम् (च. चि. १३.१९४)

बलस्य स्थैर्यं दृढानुबन्धः, यथा—'दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च । प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ॥' इति ।

बल की स्थिरता ।

Stability of strength.

बलादानः (च. सू. २६.४३(५))

बलमादत्ते क्षपयतीति । तिक्तरसकर्म ।

बल को घटाने वाला ।

Decreasing strength.

बलानुरक्षी (च. शा. ८.३१)

बलमनुरक्षतीति, निरन्तरं बलरक्षकः ।

बल का रक्षक ।

Protecting strength.

बलापहम् (सु. सू. ४५.११८)

बलमपहन्तीति, यथा— 'कृमिघ्नमिङ्गुदीतैलमीषत् तिक्तं तथा लघु । कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहम् ॥' इति ।

बलनाशक ।

Causing loss of strength.

बलावहम् (सु. सू. ४५.८२)

बलमावहते वर्धयतीति, यथा मस्तुगुणे— 'बलमावहते चित्रं भक्तच्छन्दं करोति च' इति ।

बलवर्धक ।

बलासघ्नम् (सु. सू. ४५.७४)

बलासः कफः, तं हन्तीति, कफनाशक इत्यर्थः ।

कफनाशक ।

Anti-kapha.

बलासवर्धनम् (सु. सू. ४५.७०)

बलासं कफं वर्धयतीति ।

कफवर्धक ।

Increasing kapha.

बलोपरोधः (च. सू. २६.८४)

बलस्योपरोधो व्याघातः । वैरोधिककर्म ।

बल को रोकना ।

Obstructing strength.

बल्यः (च. सू. ४.८)

बलाय हितो बल्यः । बल्यो महाकषायो यथा— 'ऐन्धृषभ्यतिरसर्व्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरा-रोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति' इति ।

बलकर ।

Strength-promoting.

बस्तिरुजापहा (च. सू. २७.१७२)

बस्तेः रुजां शूलमपहन्तीति, यथा—'खराह्वा कफवातघ्नी बस्तिरोगरुजापहा' इति ।

बस्तिशूलहर ।

Relieving renal and vesicular colic.

बस्तिरोगनुत् (च. सू. २७.१८३)

बस्तिरोगनाशकः ।

बस्तिरोगनाशक ।

Alleviating diseases of kidney and urinary bladder.

बस्तिरोगापहा (च. सू. २७.१७२)

बस्तिरोगमपहन्तीति, बस्तिरोगहरी ।

बस्तिरोगनाशक ।

बहलम् (च. सू. २२.१३)

घनम् (चक्रः) ।

ठोस । Solid.

बहुः (च. वि. ८.९८)

अतिशयितवृत्तिः, वातगुणः ।

बहुत । profuse.

बहुकर्मकृत् (च. क. १२.४७)

बहूनि कर्माणि करोतीति, यथा—'सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद् बहुकर्मकृत्' इति ।

बहुत कर्म करने वाला ।

Exerting many actions.

बहुता (च. सू. ९.७)

प्राचुर्यम्, द्रव्यगुणः । चक्रोऽत्र वक्ति— 'बहुता भेषजगुणः, अल्पं हि भेषजं गुणवदप्यविद्यमानमिव, असाधकत्वात् ।' इति ।

अधिकता ।

Abundance.

बहुपुरीषः (च. सू. २७.१५)

बहुमात्रं पुरीषमनेनेति ।

अधिक पुरीष लाने वाला ।

Producing faeces in large quantity.

बहुमलः (च. सू. २७.२४)

बहुमात्रं मलं पुरीषमनेनेति, बहुपुरीष इत्यर्थः, यथा— 'बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च' इति ।

बहुत पुरीष लाने वाला ।

बहुमूत्रः (च. सू. २७.१५)

प्रभूतमूत्रतां करोतीति ।

अधिक मूत्र लाने वाला ।

Diuretic.

बहुवर्चाः (सु. सू. ४६.४१)

बहुपुरीषः ।

बहुवातः (सु. सू. ४६.४१)

प्रभूतं वातं करोतीति । वातोऽत्र कुक्षिवातोऽभिप्रेतः (ड०), यथोक्तं— 'रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः' इति (च. सू. २७.१९) ।

अधिक वायु (गैस) बनाने वाला ।

Wind-forming.

बहुशकृत् (च. सू. २७.१९)

बहुपुरीषः । यवकर्म ।

बहुत पुरीष लाने वाला ।

बहुशुक्रम् (सु. सू. ४६.२९९)

प्रभूतशुक्रकरम्, यथा विदार्यादिकन्दगुणे- रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च । गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च ॥' इति ।

अधिक शुक्र उत्पन्न करने वाला ।

Producing profuse semen.

बहूष्मा (च. सू. २७.१५)

प्रभूतोष्मजननः ।

अधिक ऊष्मा उत्पन्न करने वाला ।

Generating heat in high degree.

बिम्बिशिनाशनः (अ. हृ. चि. ९.२८)

बिम्बिशिं प्रवाहिकां नाशयतीति, प्रवाहिकाघ्नः (अ. द.) ।

प्रवाहिकानाशन ।

Anti-dysenteric.

बीजपोषणः (अ. हृ. सू. १.४८)

शुक्रवृद्धिहेतुः । (अ. द.)

शुक्रवर्धक ।

Promoting semen.

बुद्धिः (च. शा. १.७२)

आत्मलिङ्गम्, निश्चयात्मकज्ञानम्, यथोक्तं चरके— 'जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।' इति, सांख्यकारिकायाञ्च 'साध्यवासाया बुद्धिः' इति ।

बुद्धि । Intellect.

बुद्धिकरम् (च. चि. ९.४८)

बुद्धिं करोतीति, यथा महापैशाचिकघृतवर्णने—'बुद्धिस्मृतिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्धनम्' इति।

बुद्धिवर्धक।

Intellect-promoting.

बुद्धिप्रदा (च. चि. १.१.३०)

बुद्धिं प्रकर्षेण ददातीति। हरीतकीकर्म। अत्र 'बुद्धिस्मृतिप्रदत्वमभिधायापि स्मृतिबुद्धिप्रमोह-हरत्वाभिधानं तत्र विशिष्टशक्त्युपदर्शनार्थमिति चक्रः।

बुद्धिवर्धक।

बुद्धिप्रबोधनम् (च. चि. ९.३२)

बुद्धिं प्रबोधयति जागरयतीति।

बुद्धि को जाग्रत करने वाला।

Awakening intellect.

बुद्धिप्रसादः (च. सू. १६.१८)

बुद्धिनैर्मल्यम्।

बुद्धि की शुद्धता।

Purity of intellect.

बुद्धिबलकरः (च. सू. २७.३१४)

बुद्धिं सबलां करोतीति।

बुद्धिबल को बढाने वाला।

Strengthening intellect.

बुद्धिविवर्धनम् (च. सू. २७.२३१)

बुद्धिं विशेषेण वर्धयतीति।

घृतकर्म।

बुद्धिवर्धक।

बुद्धिसंवेजनम् (च. चि. ९.२९)

बुद्धिसंक्षोभणम्।

बुद्धि को क्षोभित करना।

Irritating intellect, shock-producing.

बुद्ध्युपघातकरम् (च. वि. २.७)

बुद्धेरुपघातं करोतीति।

बुद्धिनाशक।

Causing loss of intellect.

बृंहणम् (च. सू. २२.१०)

शरीरबृहत्त्वकरम्, यथोक्तं— बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम्' इति।

शरीर को बढ़ाने वाला।

Promoting body-weight.

बृंहणात्मकः (च. सू. २७.११९)

बृंहण स्वभावः, यथा मुञ्जातकगुणे —'बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः' इति।

बृंहण स्वभाव का।

Heaving nature of body-promoting.

बृंहणीयः (च. सू. ४.८)

बृंहणे हितः। बृंहणीयो महाकषायो यथा—'क्षीरिणीराजक्षवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोली-वाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि बृंहणीयानि भवन्ति' इति।

बृंहण के लिए हितकर।

Beneficial for body-promoting.

बृहत्त्वम् (च. सू. २२.१०)

शरीरगौरवं भारायामदृष्ट्या। बृंहणकर्मेदम्।

बृहत्त्व। Largeness, heaviness.

बृहत्त्वकृत् (अ. हृ. सू. ६.६६)

बृहत्त्वं करोतीति, बृंहण इत्यर्थः।

बृंहण।

बृहत्त्वजननम् (च. सू. २७.८१)

बृहंणम्।

बृंहण।

बोधनम् (च. चि. २४.६३)

स्फूर्तिप्रदम्।

स्फूतिजनन।

Awakening, energizing.

ब्रध्नहरः (च. सि. १२.१८(१३)

ब्रध्नं तदाख्यं रोगं हरतीति।

ब्रध्ननाशक।

Alleviating bradhna (inguinal hernia)

भ

भक्तच्छन्दकरम् (सु. सू. ४५.८२)

भक्तच्छन्दं भक्ताभिलाषमन्नरुचिं करोतीति, रोचनमित्यर्थः।

रुचिकर। Relishing.

भक्तपाचनः (च. सू. २७.१६७)

भक्तमन्नं पाचयतीति, पाचन इत्यर्थः, यथा—'जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिघ्नो भक्तपाचनः' इति।

पाचन।

भक्तप्ररोचनम् (च. सू. २७.१५६)

रुचिवर्धकम्, यथा नागरङ्गगुणे—'मधुरं किञ्चिदम्लञ्च हृद्यं भक्तप्ररोचनम्' इति।

रुचिवर्धक।

Promoting relish.

भक्ताभिलाषकरम् (सु. सू. ४५.७७)

रोचनम्।

रुचिकर।

भगन्दरविनाशनम् (सु. चि. ८.४६)

भगन्दरं तदाख्यं रोगं विनाशयतीति।

भगन्दरनाशक।

Alleviating fistula-in-ano.

भग्नप्रसाधकम् (सु. चि. ३.५५)

भग्नस्य प्रसाधकं संयोजकम्।

भग्न को जोड़ने वाला।

Union-promoting in fracture.

भग्नप्रसाधनम् (सु. चि. ३.६८)

भग्नसंयोजनम्।

भग्नसंयोजक।

भग्नसाधकः (सु. सू. ३८.४७)

भग्नयोजकः, यथा—'न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधकः' इति।

भग्नसंयोजक।

भयापहम् (च. चि. २४.६२)

भयमपहन्ति निवारयतीति। मद्यकर्म।

भय को दूर करने वाला।

Allaying fear.

भागशो ग्रहः (च. सू. २६.३३)

विभक्तत्वेन ग्रहणम् (चक्र०), द्रव्यस्यांशेषु विभाजनम्, यथा एककर्षद्रव्यस्य मात्राद्वये विभाजनम् (द्र. सू.)।

अंशों में विभाजन।

Division in parts.

भिन्नवर्चः (च. सू. २७.८९)

पुरीषभेदनम्, यथा—'भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम्' इति।

पुरीषभेदन।

Breaking faeces (purgative).

भिन्नवातः (च. सू. २७.१८६)

पिण्डितवातभेदनः।

सञ्चित वात का भेदन।

Breaking accumulated wind.

भिन्नशकृत् (च. सू. २५.१०८)

पुरीषभेदनः।

पुरीषभेदन।

भुक्तपाचनम् (च. चि. १५.८६)

भुक्तमन्नं पाचयतीति, यथा दशमूलाद्यघृते—'करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम्' इति।

पाचन।

भुक्तशोषणः (च. सू. २६.४३(४)

भुक्तमन्नं शोषयतीति। कटुरसकर्म।

आहार का शोषण करने वाला।

Promoting absorption of ingested food.

भुक्तापकर्षणः (च. सू. २६.४३(२)

भुक्तमपकर्षयति सारयतीति (चक्रः), अनुलोमन इत्यर्थः।

भुक्त अन्न को नीचे ले जाना।

Carrying ingested food downwards.

भुक्तावसादनम् (च. सू. २७.३२५)

भुक्तमन्नमवसादयति अधो गमयतीति।

अनुपानकर्म।

भुक्त अन्न को नीचे ले जाने वाला।

भृशोष्णतीक्ष्णम् (च. नि. २.४०
अतिशयेनोष्णं तीक्ष्णञ्च द्रव्यम्, रक्तपित्ते निमित्तम्।
अतिशय उष्ण और तीक्ष्ण।
Intensely hot and sharp.

भेदनम् (च. वि. १.१७)
१. पिण्डित मलगुल्मादीनां विदारणम् यथा प्रियनिघण्टौ – 'भिनत्ति पिण्डितं गुल्मं पुरीषनिचयन्तथा। शक्त्या तद् भेदनं ज्ञेयं चित्रकः कटुका यथा॥' इति।
क्षारो भेदनः लवणोऽपि।
पिण्डित मल आदि का विदारण।
Breaking faceal mass, abdominal lump etc.
२. शस्त्रकर्मविशेषः – वृद्धिपत्रादिभिः शस्त्रैः स्फोटनम् (ड०)
विदारण। Incision.

भेदनीयः (च. सू. ४.८)
भेदने हितो भेदनीयः। भेदनीयो महाकषायो यथा– 'सुवहार्कोरुबुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरबिल्व-शङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति' इति।
भेदन के लिए हितकर।
Useful for breaking.

भौतिकम् (च. शा. ८.२७)
भूतोपघाताय हितं वचागुग्गुल्वादि। (चक्रः)
भूतों के निवारण में उपयोगी।
Useful in disorders caused by bhūtas (evil spirits or micro-organisms).

भ्रमकरः (च. सू. २६.४३(४)
भ्रमं करोति भ्रमयतीति। कटुरसकर्म।
भ्रमकारक।
Causing vertigo.

भ्रमकृत् (सु. चि. २४.८६)
भ्रमं करोतीति।
भ्रमकर।

भ्रमघ्नाः (च. चि. २२.३५)
भ्रमं घ्नन्तीति, भ्रमनाशका इत्यर्थः।
भ्रमनाशक।
Alleviating vertigo.

म

मङ्गल्यम् (च. सू. २७.२२५)
मङ्गलाय हितं मङ्गल्यम्, 'मगि सर्पणे' धातोः, शरीरवृद्धिकरं शुभञ्च।
यथोक्तं–'पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि' इति।
शरीरवृद्धिकर और शुभ।
Promoting development and auspicious.

मज्जाभिवर्धनः (च. सू. २६.४३(१)
मज्जानमभितो वर्धयतीति। मधुररसकर्म।
मज्जावर्धक।
Promoting bone-marrow.

मज्जविवर्धनः (च. सू. १३.१७)
मज्जानं विशेषेण वर्धयतीति।
मज्जगुणः।
मज्जावर्धक।

मण्डलनुत् (च. चि. ७.८८)
मण्डलं तदाख्यं कुष्ठं नुदति विक्षिपति विनाशयतीति। मण्डलकुष्ठनाशकः।
मण्डलकुष्ठनाशक।
Alleviating maṇḍala kuṣṭha, a type of leprosy.

मण्डलकुष्ठविनाशनम् (च. चि. ७.९०)
मण्डलकुष्ठं विनाशयतीति।
मण्डलकुष्ठनाशक।

मतिकरम् (सु. सू. ४५.९६)
मतिः बुद्धिः, अनागतज्ञानमिति डल्हणः, तां करोतीति। घृतकर्म।
बुद्धिवर्धक।
Promoting intellect.

मदकृत् (सु. सू. ४५.१८९)
मदकारी, मादकः इति। मदकारिलक्षणं शार्ङ्गधरोक्तं यथा–'बुद्धिं लुम्पति यद् द्रव्यं मदकारि तदुच्यते। तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम्॥' इति।
मदकारक (मादक)।
Narcotic, intoxicating.

मदघ्नः (च. सू. २७.९४)
मदं हन्ति नाशयतीति, यथा–मदघ्नस्तण्डुलीयकः, मदघ्नी चाप्युपोदिका इति।
मदनाशक।
Anti-narcotic.

मदजननम् (च. चि. २४.३४)
मदोत्पत्तिः, यथा 'सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन् मदम्' इति।
मदोत्पत्ति।
Appearance of narcosis.

मदविनाशिनी (च. सू. २.३३)
मदं विनाशयतीति, यथा यवागूप्रकरणे 'उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी' इति।
मदनाशक।

मदापहः (सु. सू. ४६.२५८)
मदो बुद्धिलोपः, विषमद्यशोणितोत्थो विकार इति डल्हणः, तमपहन्तीति।
मदनाशक।

मदावहम् (सु. सू. ४५.२०४)
हर्षकारि (ड०)। मद्यगुणः।
मादक, हर्षदायक।
Intoxicating, exhilarating.

मद्यविकारनुत् (च. सू. २३.३८)
मद्यविकारनाशकः, मद्यजनितं चेतोविकारं नाशयतीत्यर्थः।
मद्यजन्य विकारों का नाशक।
Alleviating adverse effects of wine.

मधुरः (च. वि. १.४)
मधु ओजः राति ददाति इति मधुरः, किञ्च, मधुना रीयते उत्पाद्यते यः स मधुरः रसविशेषः, सलिलपृथिव्यात्मकः।
मधुर, मीठा। Sweet.

मधुरप्रभावाणि (च. वि. ८.१३८)
मधुरकार्यकारीणि। मधुररसस्य यानि धातुवर्धनादिकर्माणि तानि कुर्वन्तीत्यर्थः।
मधुरकार्यकारी।
Exerting effects of sweet.

मधुरप्रायाणि (च. वि. ८.१३८)
उत्कृष्टमधुररसानि। (चक्र०))
प्रायः मधुर।
Almost sweet.

मधुरविपाकाः (च. वि. १.१६)
विपाके मधुराः यथा पिप्पल्यः।
विपाक में मधुर।
Sweet in final transformation.

मनउपघातकरम् (च. वि. २.७)
मनस उपघातं करोतीति।
मनोविकारजनक।
Causing mental disorders.

मनःप्रबोधनम् (च. चि. ९.३२)
मनः प्रबोधयति जागरयतीति।
मन को जाग्रत करने वाला।
Awakening mind.

मनःप्रसादः (च. सू. १६.१८)
मनसो नैर्मल्यम्।
मन की स्वच्छता, प्रसन्नता।
Clarity and happiness of mind.

मनःप्रसादकरम् (च. सि. १.३०)
मनसो नैर्मल्यं करोतीति।
मन को स्वच्छ (प्रसन्न) करने वाला।
Causing clarity and happiness of mind.

मनःसंप्रबोधनम् (च. चि. १०.१४)
मनः सम्यक् प्रबोधयति जागरयतीति।
मन को जाग्रत करना।
Awakening mind.

मनःसंवेजनम् (च. चि. ९.२९)
संवेजनमिति उद्वेजनम् (चक्र०), मनस उद्वेगकरमित्यर्थः।
मन को क्षुब्ध करना।
Causing mental shock.

मनस्करम् (च. सू. १.१०७)
मनः प्रशस्तं करोतीति। 'एतदेव च नित्यस्येह मनसः करणं यन् मनसः प्रकर्षबुद्धध्यत्कर्षादिगुणकरणम्' इति चक्रः। दुग्धकर्म।

मानसिक विकास करने वाला।

Promoting mental development.

मनोज्ञम् (सु. सू. ४६.३५८)

हृद्यं, रुचिकरम्।

सुन्दर, रुचिकर।

Pleasing, relishing.

मनोबलप्रदः (च. सू. २५.५०)

मनसो बलं प्रददातीति, मनोबलकरः।

मनोबलकर।

Promoting mental power.

मनोबोधनः (च. सू. २६.४३(२)

मनो बोधयति जागरयतीति। अम्लरसकर्म।

मन को जागृत करना।

Awakening mind.

मनोऽर्थः (च. सू. ८.१३)

मनसो विषयः, यथोक्तं—'मनसस्तु चिन्त्यमर्थः, पुनश्च—'चिन्त्यं विचार्यमूह्यं च ध्येयं संकल्प्यमेव च। यत् किञ्चिन् मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम्॥' इति।

मन के विषय।

Objects of mind.

मनोव्याकुलनानि (सु. शा. ४.४७)

मनःक्षोभणानि, यथा— 'निद्रातियोगे वमनं हितं संशोधनानि च। लंघनं रक्तमोक्षश्च मनो-व्याकुलनानि च।' इति।

मन को क्षुब्ध करने वाले।

Mind-agitating.

मन्दः (च. शा. ६.१०)

तीक्ष्णविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः।

मन्द। Dull.

मन्दवीर्यत्वम् (च. वि. ८.१२७)

देशकालाद्युपहतत्वाद् वीर्यस्य मन्दत्वम्, यथाऽतिशीतोपहतत्वादुष्णस्वभावस्य संशोधनभेषजस्य मन्दवीर्यत्वम्।

वीर्य की मन्दता।

Diminished degree of potency.

मन्याशूलघ्नम् (सु. चि. २४.२९)

मन्याशूलं हन्तीति।

मन्याशूलनाशक।

Alleviating pain in neck sides.

मलपाचनः (अ. हृ. सू. १५.४०)

मलभूतमामं मलं सामं वा पाचयतीति।

आम या साम मल का पाचन।

Digestant for mala (āma) or faeces associated with āma.)

मलपातनम् (भा. नि. १.४८)

मलं पुरीषं बहिः पातयति निष्कासयतीति। भेदनं केवलं विबन्धं भिनत्ति, इदं तु मलं पातयतीति विशेषः, यथोक्तं भावमिश्रेण शुण्ठीप्रसङ्गे—'विबन्धभेदनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत्। शक्तिर्विबन्धभेदे स्याद् यतो न मलपातने॥' इति।

मल को बाहर निकालना।

Expelling faeces.

मलपित्तनुत् (सु. चि. ५.४१)

मलभूतं मलसहितञ्च पित्तं नुदति बहिः क्षिपतीति। गुग्गुलुकर्म।

मलभूत पित्त को बाहर निकालने वाला।

Expelling bile with faeces.

मलभेदनम् (सु. सू. ४५.८२)

मलं मूत्र पूरीषम् (ड०), तस्य भेदनं सारकमित्यर्थः।

मल को निकालने वाला।

Eliminating urine and facces

मलशोधनम् (च. चि. ६.१६)

मलानां शोधनं बहिष्करणम्।

मलशोधन।

Elimination of impurities.

मलसङ्गहरम् (च. सि. १.७)

मलसङ्गो विबन्धः, तं हरतीति, विबन्धनाशक इत्यर्थः।

विबन्धनाशक।

Removing constipation.

मलानुलोमनः (सु. सू. ४६.३८८)

मलं मूत्रं पुरीषञ्च, तयोरनुलोमनः स्वमार्गे प्रवर्त्तकः। मलानुलोमनी यथा—'मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी' इति पेयागुणे (अ. हृ. सू. ६.२९)।

मल का अनुलोमन।

Pushing urine and faeces in their passages.

मलापहम् (च. सू. १५.२२)

मलमपहन्तीति। संशोधनफलम्।

कटुरसोऽपि मलापहः (च. सू. २६.४३(४))।

मल का नाशक।

Removing impurities.

मसृणम् (च. चि. २.४.२४)

स्निग्धम्, 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्' इत्यमरः।

चिकना। Smooth.

महाभिष्यन्दि (सु. सू. ४५.५५)

दोषधातुमलस्रोतसामतिशयक्लेदप्राप्तिजनकं (तद्द्वारा स्रोतोरोधकञ्च) महाभिष्यन्दि। (ड०)

अत्यन्त अभिष्यन्दी।

Producing excessive secretion in channels and thereby obstructing them.

मांसकरम् (च. चि. ८.१५५)

मांसवर्धकम्, यथा—'मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम्' इति।

मांसवर्धक।

Promoting muscles.

मांसकोषणः (च. सू. २६.४३(३)

मांसं कुष्णाति शृणातीति, मांसगालन इत्यर्थः। अत्युपयुज्यमानलवणरसकर्म।

मांस को गलाने वाला।

Causing decay of muscles.

मांसदार्ढ्यकृत् (सु. सू. ४६.९८)

मांसस्य दार्ढ्यं स्थैर्यं करोतीति, मांसस्थिरीकरण इत्यर्थः।

मांस को दृढ़ करने वाला।

Producing firmness in muscles.

मांसदोषघ्नम् (च. सू. २७.१४८)

मांसगतविकारनाशकम्, यथा—'रसासृङ्मांसमेदोजान् दोषान् हन्ति बिभीतकम्' इति।

मांसगत विकारों का नाशक।

Alleviating disorders of muscles.

मांसप्रदम् (च. चि. ११.५२)

मांसवर्धकम्।

मांसवर्धक।

Promoting muscles.

मांसलः (च. सू. २७.६५)

मांसं लाति वर्धयतीति, मांसवर्धकः, यथा—'बर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्रलः' इति।

मांसवर्धक।

मांसवर्धनम् (च. चि. ११.३०)

मांसं वर्धयतीति।

मांसवर्धक।

मांसविदहनः (च. सू. २६.४३(३))

मांसं विदहति दग्धमिव करोतीति। अत्युपयुज्यमानाम्लरसकर्म।

मांस को विदग्ध करने वाला।

Affecting muscles as if burnt.

मांसविलेखनः (च. सू. २६.४३(४))

मांसं विलिखति कर्षति कृशीकरोतीति।

कटुरसकर्म।

मांस को कृश करने वाला।

Decreasing muscular tissue.

मांसविवर्धनम् (च. चि. १८.१३४)

मांसं विशेषेण वर्धयतीति, यथोक्तं—'कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत्। मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः॥' इति।

मांसवर्धक।

मांसस्थिरीकरणः (च. सू. २६.४३(५)

मांसं स्थिरं दृढं करोतीति। तिक्तरसकर्म।

मांस को दृढ़ बनाने वाला।

Providing firmness to muscles.

मांसापहम् (च. सू. २१.२७)

मांसक्षयकरम्।

मांस को क्षीण करने वाला।

Decreasing muscles.

मांसाभिवर्धनः (च. सू. २६.४३(१)

मांसधातुमभिवर्धयतीति । मधुररसकर्म ।

मांसवर्धन ।

मात्रागुरु (च. सू. ६.९)

मुद्गादि प्रकृतिलघ्वपि द्रव्यमतिमात्रया गृहीतं यद्गुरु चिरपाकि भवति तन्मात्रागुरु ।

मात्रा से गुरु ।

Heavy by quantity.

मादनम् (सु. सू. ४०.५)

मत्तताकरणं, इदं मदिरादीनां कर्म । (ड०)

मदजनक ।

Intoxicating.

मान्द्यम् (च. सू. ७.४९)

मन्दवेगेन गतिः ।

मन्दता । Dullness.

मारुतकोपनम् (च. क. १२.६)

मारुतं वातं कोपयतीति, वातकोपनमित्यर्थः ।

वातकोपन ।

Aggravating vāta.

मारुतघ्नम् (च. सू. २.१४)

मारुतं वातं हन्तीति, वातशामकमित्यर्थः ।

वातशामक ।

Pacifying vāta.

मारुतरोगघ्नम् (च. चि. १८.१३९)

मारुतरोगान् वातविकारान् हन्तीति, वातव्याधिनाशनमित्यर्थः ।

वातव्याधिनाशक ।

Alleviating vātika disorders.

मारुतानुलोमनम् (च. चि. २४.११९)

वातानुलोमनम्, यथा—'स्रोतोविबन्धनुन्मद्यं मारुतस्यानुलोमनम्' इति । मद्यकर्म ।

वातानुलोमन ।

Carminative.

मारुतापहम् (च. चि. २८.१८१)

वातशामकम् ।

वातशामक ।

मार्गविवरणः (च. सू. २६.४३(४)

मार्गान् स्रोतांसि विवृणोत्यवरोधमपाकृत्य स्फुटीकरोतीति । कटुरसकर्म ।

स्रोतःशोधक ।

Reopens the channels by removing obstruction.

मार्गविशोधनः (च. सू. २६.४३(३)

मार्गान् स्रोतांसि विशोधयतीति ।

लवणरसकर्म ।

स्रोतःशोधक ।

मार्गशुद्धिः (च. चि. ५.६०)

मार्गस्य स्रोतसः शुद्धिः नैर्मल्यं निरवरोधत्वञ्च, यथोक्तं— 'प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम्' इति ।

स्रोतःशुद्धि ।

Purity of channels e.g. clarity and freedom from obstruction.

मार्गोपरोधः (च. सू. २६.८२)

स्रोतोरोधः ।

स्रोतों में रुकावट ।

Obstruction in channels.

मार्दवकरम् (च. चि. २५.४२)

मार्दवं करोत्यापादयतीति, यथोक्तं व्रणचिकित्सायां — 'काठिन्यमार्दवकरे धूपनालेपने शुभे' इति ।

आप्यद्रव्यकर्म (च. सू. २६.११)

मृदुताजनक ।

Softening.

मार्दवकारकम् (च. चि. ३०.१२३)

मार्दवकरम्, यथा—'स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम्' इति योनिव्यापदि ।

मार्दवजनक ।

मुखकान्तिकारकम् (सु. चि. २४.२२)

मुखकान्तिं करोतीति ।

मुखकान्तिकर ।

Promoting lustre on face.

मुखजाड्यनाशनम् (च. चि. २६.२१३)

मुखे जाड्यं स्तब्धतां रसानभिज्ञत्वं च नाशयतीति ।

मुख की जडता को दूर करने वाला ।

Alleviating stiffness and loss of taste in mouth.

मुखजाड्यहरम् (सु. चि. २४.१४)

मुखे जाड्यं हरतीति । स्नेहगण्डूषकर्म ।

मुखजाड्यनाशन ।

मुखदौर्गन्ध्यहरम् (सु. चि. २४.१४)

मुखे दौर्गन्ध्यं हरतीति ।

मुख की दुर्गन्ध को दूर करने वाला ।

Removing foul smell of mouth.

मुखधावनाः (च. चि. २६.२०५)

मुखं धावयन्ति शोधयन्तीति, यथोक्तं मुखरोगे— 'सक्षौद्रास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः । कषायतिक्तकाः शीता क्वाथाश्च मुखधावनाः ॥' इति ।

मुखशोधन ।

Mouth-washing.

मुखपाकनाशनम् (च. चि. २६.२१३)

मुखपाकहरम् ।

मुखपाक को दूर करने वाला ।

Alleviating stomatitis.

मुखबोधनम् (च. सू. २६.७५)

मुखं बोधयति रसान् प्रति जागरयतीति ।

अम्लरसलिङ्गम् ।

मुख (रसनेन्द्रिय) को जाग्रत करने वाला ।

Awakening mouth (gustatory sense organ).

मुखप्रह्लादकारकः (च. सू. २६.७८)

मुखे प्रह्लादं करोतीति । तिक्तरसलिङ्गम् ।

अत्र शिवदासो वक्ति— तिक्तो मुखस्य प्रह्लादकारकोऽरुचिहन्तृत्वात् ।

मुख में आह्लाद करने वाला ।

Creating pleasant feeling in mouth.

मुखप्रियम् (च. सू. २७.१११)

स्वादु, यथा—'मुखप्रियं च रूक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति' इति ।

स्वादिष्ट । Palatable.

मुखरोगापहा (च. चि. २६.२०२)

मुखरोगनाशक ।

Alleviating diseases of mouth.

मुखवैरस्यनाशनम् (च. चि. ८.१३४)

मुखे वैरस्यं विकृतरसत्वं विगतरसत्वं वा नाशयतीति ।

मुखवैरस्यनाशक

Removing abnormal taste in mouth.

मुखवैरस्यहरम् (सु. चि. २४.१४)

मुखवैरस्यनाशनम् ।

मुखवैरस्यनाशन ।

मुखवैशद्यकरम् (च. चि. ३.१५८)

मुखे पैच्छिल्यमाहृत्य वैशद्यं करोतीति ।

मुखवैशद्यकारक ।

Causing non-sliminess in mouth.

मुखवैशद्यकारकः (च. सू. २६.७८)

मुखवैशद्यकरः । तिक्तरसलिङ्गम् ।

मुखवैशद्यकर ।

मुखशोधनः (च. सू. २७.१६७)

मुखं शोधयतीति ।

मुखशोधक ।

Cleansing and refreshing mouth.

मुखशोफहरम् (सु. चि. २४.१४)

मुखशोफनाशनम् ।

मुखशोफनाशक ।

Alleviating swelling in mouth.

मुखशोषकरः (च. सू. २६.४३(५))

मुखे शोषं करोतीति । अत्युपयुज्यमानतिक्तरसकर्म ।

मुखशोष उत्पन्न करने वाला ।

Causing dryness of mouth.

मुखशोषकारकः (च. सू. २६.७८)

मुखशोषकरः । तिक्तरसलिङ्गम् ।

मुखशोषकर ।

मुखसौगन्ध्यकारकम् (सु. चि. २४.२२)
मुखे सौगन्ध्यं करोतीति । ताम्बूलकर्म ।
मुख को सुगन्धित करने वाला ।
Mouth-refreshing.

मुखसौष्ठवकारकम् (सु. चि. २४.२२)
मुखे सौष्ठवं सौन्दर्यं करोतीति । ताम्बूलकर्म ।
मुख को सुन्दर बनाने वाला ।
Making mouth charming.

मुखादिसंस्रावी (च. सू. २६.७७)
मुखादिषु स्रावं वर्धयतीति । कटुरसलिङ्गम् ।
मुख आदि में स्राव को बढाने वाला ।
Stimulating secretion in mouth etc.

मुखास्रावः (च. सू. २६.७५)
लालास्रावः । अम्लरसलिङ्गम् ।
लालास्राव ।
Salivary secretion.

मुद् (च. चि. २४.६१)
प्रमोदः । मद्यकर्म ।
Pleasure.

मूढवातानुलोमनम् (च. चि. ८.४७)
मूढमपथे स्थितं वातमनुलोमयतीति ।
मूढ वात का अनुलोमक ।
Carminative for confounded vāta.

मूत्रकर्षी (च. सि. १.२८)
मूत्रं स्वमार्गे कर्षति गमयतीति ।
मूत्र को अपने मार्ग में खींचना ।
Drawing urine in its passage.

मूत्रकृच्छ्रघ्नम् (च. सू. २३.३७)
मूत्रकृच्छ्रहरम्, यथा— 'फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् । तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं पिबेत् ॥' इति ।
मूत्रकृच्छ्रनाशक ।
Removing dysuria.

मूत्रकृत् (अ. कृ. सू. ६.६१)
मूत्रलः ।
मूत्रविरेचनीय ।
Diuretic.

मूत्रजननम् (च. सू. २५.४०)
मूत्रलम् । 'इक्षुर्मूत्रजननानाम्(अग्र्यः)' इति ।
मूत्रविरेचनीय ।

मूत्रदोषनिवारणः (सु. उ. ५८.३६)
मूत्रस्य दोषान् विकारान् निवारयतीति, यथा— 'मुस्ताभयादेवदारुमूर्वाणां मधुकस्य च । पिबेदक्षसमं कल्कं मूत्रदोषनिवारणम् ॥' इति ।
मूत्रगत दोषों को दूर करने वाला ।
Eliminating disorders of urine.

मूत्रदोषहरः (सु. सू. ३८.४४)
मूत्रस्य दोषान् विकारान् हरति नाशयतीति, यथा— 'परुषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः । मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः ॥' इति ।
मूत्रदोषनिवारण ।

मूत्रमार्गविशोधनम् (सु. चि. ७.३५)
मूत्रमार्गस्य विशोधनं तद्गतदोषनिवारणम्, यथा— 'मूत्रमार्गविशोधनार्थं चास्मै गुडसौहित्यं वितरेत्' इति ।
मूत्रमार्ग का शोधक ।
Cleansing the urinary passage.

मूत्ररुजापहम् (सु. उ. ५८.३५)
मूत्रस्य रुजां कृच्छ्रत्वमपहन्तीति ।
मूत्रकृच्छ्रनाशक ।

मूत्रलाः (च. सू. २७.१०)
मूत्रं लान्तीति । शालिकर्म ।
मूत्रलानीति मूत्रवैरेचनिकानि (चक्र. च. चि. २८.१९७) ।
मूत्रविरेचनीय ।

मूत्रविबन्धघ्नम् (सु. सू. ४६.१८४)
मूत्रस्य विबन्धमवरोधं हन्तीति, यथा काश्मर्यफलगुणे— 'हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम्' इति, अन्यच्च 'त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् । वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोफज्वरहरं पयः ॥' इति (च. चि. ३.२३६) ।
मूत्रविबन्ध को दूर करने वाला ।
Removing obstruction in urination.

मूत्रविरजनीयः (च. सू. ४.२)
मूत्रस्य विरजने दोषजन्यवर्णविकारनिरासे हितमिति । मूत्रविरजनीयो महाकषायो यथा— 'पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति' इति ।
मूत्र के विकृत वर्णों को दूर करना ।
Removing abnormal colours in urine.

मूत्रविरेचनीयः (च. सू. ४.८)
मूत्रस्य विरेचनं करोतीति मूत्रविरेचनीयः (चक्र०) ।
मूत्रविरेचनीयो महाकषायो यथा— 'वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति' इति ।
मूत्रल ।
Diuretic.

मूत्रविवर्धनाः (सु. सू. ४६.१८)
मूत्रल ।

मूत्रवैरेचनिकम् (चक्र. च. चि. २८.१९७)
मूत्रलम् ।
मूत्रल ।

मूत्रशोधनम् (सु०उ०४०.१०७)
मूत्रं शोधयति विरेचयतीति, मूत्रविरेचनमित्यर्थः । मूत्रशोधनैः
तृणपञ्चमूलीपाषाणभेदगोक्षुरप्रभृतिभिरिति डल्हणः ।
मूत्रल ।

मूत्रसंहतीकरणाः (सु. सू. ४६.७९)
मूत्रं संहतं सान्द्रं कुर्वन्तीति ।
मूत्र को सान्द्र करने वाले ।
Making urine concentrated.

मूत्रसङ्ग्रहणीयः (च. सू. ४.८)
मूत्रस्य सङ्ग्रहणे स्तम्भने हित इति ।
मूत्रसङ्ग्रहणीयो महाकषायो यथा— 'जम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसङ्ग्रहणीयानि भवन्ति' इति ।
मूत्र को रोकने वाले ।
Anti-diuretic.

मूत्रानुलोमनम् (च. सू. २३.३६)
मूत्रं स्वमार्गे गमयतीति, यथोक्तं यवागूगुणे— 'वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः' इति (च. चि. ३.१५२) ।
मूत्र का अनुलोमन ।
Pushing urine in its passage.

मूत्रापकर्षणाः (उ. सू. सू. ४६.१८)
मूत्रमपकर्षयन्ति क्षपयन्तीति, प्रमेहिणां हिता इत्यर्थः ।
मूत्रसंग्रहणीय ।

मूत्रापहम् (सु. सू. ४५.७३)
मूत्रस्तम्भनम् ।
मूत्रसंग्रहणीय ।

मूर्च्छाकरः (च. सू. २६.४३(३))
मूर्च्छां संज्ञानाशं करोति मूर्च्छयतीति । अत्युपयुज्यमानलवणरसस्य कर्म ।
मूर्च्छा करने वाला ।
Causing fainting.

मूर्च्छाकृत् (सु. चि. २४.८६)
मूर्च्छाकरः ।
मूर्च्छाकर ।

मूर्च्छाघ्नाः (च. चि. २२.३५)
मूर्च्छां हन्तीति, मूर्च्छाहरा इत्यर्थः ।
मूर्च्छानाशक ।
Removing fainting.

मूर्च्छाप्रशमनः (च. सू. २६.४३(१))
मूर्च्छां प्रशमयतीति । मधुररसस्य कर्म ।
मूर्च्छानाशक ।

मूर्त्तम् (च. नि. ४.९)
घनम् ।
ठोस । Solid.

मूर्धविरेचनम् (च. सू. ५.२७)
शिरोविरेचनम् ।
शिरोविरेचन । Head-evacuation.

मूलविरेचनम् (च. चि. २६.१०२)
त्रिवृन्मूलादिभिर्विरेचनम् । (चक्र०)
मूल द्वारा विरेचन ।
Rooty purgatives.

मृजाप्रदः (सु. चि. २४.३०)
मृजा शुद्धप्रभा (ड०), तां प्रददातीति । अभ्यङ्गगुणः ।
शुद्धिकर एवं कान्तिवर्धक ।
Cleansing and promoting glow.

मृतसञ्जीवनम् (च. चि. २३.३६)
विषेण मृतस्यामृत इव सञ्जीवनकरं भेषजम् । (चक्रः)
अचेतन को पुनः चैतन्य में ले आना ।
Resuscitation.

मृत्स्नम् (च. चि. १.३.५६)
मसृणम्, चिक्कणमित्यर्थः ।
चिकना । Smooth.

मृदुः (च. शा. ६.१०)
कठिनविपरीतः, गुर्वादिगुण विशेषः ।
मृदु । Soft.

मृदुकरम् (च. सू. १३.१४)
मृदु देहं करोतीति, देहे मार्दवकरमित्यर्थः । घृतकर्म ।
मार्दवकारक ।
Softening.

मृदुत्वकरणम् (सु. चि. १.८६)
मार्दवकरणम् ।
मार्दवकारक ।

मृदुविरेचनम् (च. सू. २५.४०)
'चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानाम् (अग्र्यः)' इति ।
मृदुविरेचन ।
Laxative.

मेदोघ्नः (च. सू. २७.२०)
मेदो हन्तीति, मेदोहर इत्यर्थः, यथा— 'मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ।' इति ।
मेद को घटाने वाला ।
Anti-obesity (decreasing fat).

मेदोदोषघ्नम् (च. सू. २७.१४८)
मेदोजन्यान् दोषान् विकारान् हन्तीति, यथा— 'रसासृङ्मांसमेदोजान् दोषान् हन्ति बिभीतकम्' इति ।
मेदोदोष का नाशक ।
Alleviating disorders caused by obesity.

मेदोऽपहम् (सु. सू. ४५.१४१)
मेद अपहन्तीति, मेदोहरमिति यावत्, यथा मधुगुणे — 'मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम्' इति ।
मेदोहर ।

मेदोऽभिवर्धनः (च. सू. २६.४३(१)
मेदो अभितो वर्धयतीति । मधुररसकर्म ।
मेदोवर्धक ।
Promoting fat.

मेदोविलापनम् (सु. चि. २४.५१)
मेदसो विलापनं द्रवीकरणम् । (ड०)
मेद को विलीन करना ।
Liquifying fat (and thereby leading to its destruction.)

मेदोविवर्धनम् (च. सू. २७.२३१)
मेदो विशेषेण वर्धयतीति ।
घृतकर्म ।
मेदोवर्धक ।

मेदोविशोषी (सु. सू. ४६.३७०)
मेदो विशोषयतीति, यथा—'पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषणौ' इति ।
मेद का शोषक ।
Absorting fat.

मेदोहरम् (च. सू. २१.२९)
मेदोनाशकम् ।
मेदोनाशक ।
Anti-obesity.

मेधाकरम् (च. चि. १.३.२७)
मेधां बुद्धिं करोतीति, यथा ऐन्द्ररसायने— 'जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम्' इति ।
मेधावर्धक ।
Intellect-promoting.

मेधाकृत् (च. सि. १.२७)
मेधाकरः ।
मेधाकर ।

मेधावर्धनम् (च. सू. २७.२८७)
मेधां वर्धयतीति ।
मेधाकर ।

मेधाविवर्धनाः (सु. शा. १०.७०)
मेधां विशेषेण वर्धयन्तीति ।
मेधाकर ।

मेधाहिततमम् (च. सू. २७.६४)
मेधायै अतिशयेन हितम् । प्रकृष्टमेधाकरमित्यर्थः ।
मेधा के लिए उत्तम हितकर ।
Most wholesome for intellect.

मेध्यम् (च. चि. १.३.३१)
मेधायै हितम्, मेधावर्धकमित्यर्थः, यथा—'मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी' इति ।
मेधाकर ।
Intellect-promoting.

मेहापहः (सु. चि. १३.३४)
मेहमपहन्तीति, मेहनाशकः, यथा—'महावीर्यस्तुवरकः कुष्ठमेहापहः परः' इति ।
प्रमेहनाशक ।
Alleviating prameha.

मोहः (सु. क. २.७)
वैचित्त्यम् । विषकर्म ।
चित्तविकार ।
mental confusion.

मोहकरः (च. सू. २६.४३(४)
मोहं वैचित्यं कुरुते इति चक्रः ।
कटुरसकर्म ।
मोहजनक ।
Causing mental confusion.

य

युक्तिः (च. सू. २६.२९)
१. बहुहेतूनां संगतो योगोऽर्थक्रियाकरः युक्तिः, इमां संगतिं पश्यन्ती बुद्धिरपि युक्तिः । (द्र. सू. ३.७) परादिगुणविशेषः ।
युक्ति । Rationale.
२. हेतुपरकसंगतिमाधृत्य देहदोषाद्यपेक्षया भेषजस्य योजना, यथोक्तं—'मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता । तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा' ॥इति ।
सयुक्तिक योजना ।
Rational application.

योगवाहि (च. सू. २७.२४९)
येन द्रव्येण युज्यते तस्यैव कर्म करोति, समानानुकारिद्रव्यप्रबोधितशक्तित्वात् ।
डल्हणोऽपि— 'यादृग्द्रव्येण संयोज्यन्ते तादृक् कर्म कुर्वन्तीति योगवाहित्वम् (सु. सू. ४५.१४२) ।
योगानुसारं वहति स्वकर्म करोतीति ।
योगवाही ।
Synergistic, potentiating.

योग्यत्वम् (च. सू. ९.७)
तत्र प्रतिकर्त्तव्ये व्याधौ योग्यत्वम् (चक्र०), कार्मुकत्वमित्यर्थः ।
प्रयोगयोग्यता ।
Effectivity, applicability.

योनिदोषहरः (सु. सू. ३८.५५)
योनिदोषान् योनिव्यापदो हरति नाशयतीति, यथा—'एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः । योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥' इति ।
योनिदोषनाशक ।
Alleviating disorders of female genital tract.

योनिदोषहृत् (सु. सू. ३८.४९)
योनिव्यापदां नाशनः ।
योनिदोषहरः ।

योनिरोगनिबर्हणः (अ. हृ. सू. १५.४२)
योनिरोगनिवारणः ।
योनिदोषहरः ।

योनिविशोधनम् (सु. सू. ४५.११४)
योनिं विशोधयतीति । एरण्डतैलगुणः ।
योनि का शोधन करने वाला ।
Cleansing vagina (and uterus)

योनिशूलप्रशमनम् (सु. सू. ४५.११२)

योनिशूलहरः । तैलगुणः ।

योनिशूल का शामक ।

Alleviating pain in vagina and uterus.

योन्यामयघ्नः (अ. हृ. सू. १५.४०)

योनिव्यापदां नाशनः ।

योनिरोगनाशक ।

योन्यास्रावविनाशनम् (च. चि. ३०.८३)

योनेः स्रावावधिक्यं विनाशयतीति ।

योनिस्राव को दूर करने वाला ।

Checking vaginal discharge.

र

रक्षोघ्नम् (च. शा. ८.४७)

१. रक्षांसि हन्तीति, गुग्गुल्वादि । (चक्र०)

राक्षसों का नाशक ।

Destroying rakṣas (micro–organisms or evil spirits).

रक्तदूषणः (च. सू. २६.४३(२))

रक्तं दूषयतीति । अत्युपयुज्यमानाम्लरसकर्म ।

रक्त को दूषित करने वाला ।

Blood-vitiating.

रक्तनाशनाः (सु. उ. ४०.१२०)

रक्तस्तम्भनाः, यथा रक्तातिसारचिकित्सायां—'प्रियालशाल्मलीप्लक्षशल्लकीतिनिशत्वचः । क्षीरे विमृदिताः पीताः सक्षौद्राः रक्तनाशनाः ॥' इति ।

रक्तस्राव को रोकने वाला ।

Haemostatic.

रक्तनिबर्हणम् (च. चि. ४.८१)

रक्तस्रावनिवारणम् ।

रक्तस्रावरोधक ।

Haemostatic.

रक्तपित्तघ्नम् (च. चि. ३०.४२)

रक्तपित्तं हन्तीति, यथा योनिव्यापच्चिकित्सिते—'कारयेद् रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च' इति ।

रक्तपित्तशामक ।

Pacifying rakta-pitta.

रक्तपित्तनिबर्हणाः (च. सू. २७.७२)

रक्तपित्तशमनाः ।

Pacifying raktapitta.

रक्तपित्तनुत् (च. चि. ४.५४)

रक्तपित्तशमनम् ।

रक्तपित्तशामक ।

Alleviating raktapitta.

रक्तपित्तप्रकोपणम् (च. सू. २७.२९२)

रक्तपित्तं प्रकोपयतीति, यथा अतसीतैलगुणे—'उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम्' इति ।

रक्तपित्त का प्रकोपक ।

Aggravating raktapitta.

रक्तपित्तप्रदूषणम् (च. सू. २७.२९०)

रक्तपित्तं प्रदूषयति कोपयतीति, यथा—'कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम्' इति ।

रक्तपित्त को दूषित करने वाला ।

Vitiating raktapitta.

रक्तपित्तप्रशमनः (च. सू. २६.४३)

रक्तपित्तं प्रकर्षेण शमयतीति । कषायरसकर्म ।

रक्तपित्त का शामक ।

Pacifying raktapitta.

रक्तपित्तप्रसादकृत् (सु. सू. १८.६)

रक्तस्य पित्तस्य च प्रसादं नैर्मल्यं कोपनिरासञ्च करोतीति ।

रक्तपित्त का प्रसादन ।

Restoring normalcy of raktapitta.

रक्तपित्तशमनाः (च. चि. ४.७४)

रक्तपित्तं शमयन्तीति ।

रक्तपित्तशामक ।

Pacifying raktapitta.

रक्तपित्तहरः (च. चि. ५.१७७)

रक्तपित्तशमनः, यथा रक्तगुल्मचिकित्सते—'रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन् मधुसर्पिषा' इति ।

रक्तपित्तशामक ।

रक्तपित्ताभिवर्धनः (सु. सू. २०.२३)

रक्तपित्तमभितो वर्धयतीति । पूर्ववातगुणः ।

रक्तपित्तवर्धक ।

Increasing rakta-pitta.

रक्तप्रदूषणः (सु. सू. ४६.३७७)

रक्तं प्रकर्षेण दूषयतीति, यथा—'तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः ॥' इति ।

रक्तदूषक ।

Blood-vitiating.

रक्तप्रसादनम् (अ. हृ. सू. २७.४७)

दुष्टरक्तस्य प्रसादनं कलुषतामपाकृत्य तस्य प्रसन्नत्वोपपादनम् (अ. द.), वैमल्यापादनमित्यर्थः । यथा—'दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत्' इति ।

रकतशोधन ।

Blood-purification.

रक्तलाः (सु. सू. ४६.३९४)

रक्तं लान्ति वर्धयन्तीति, रक्तवर्धका इत्यर्थः, यथा घृतपूरगुणे—'वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः' इति ।

रक्तवर्धक ।

Haematinic.

रक्तवर्धनः (च. सू. २६.४३(३))

रक्तं वर्धयति दूषणत्वेनेति, रक्तभारवर्धक इत्यर्थः । लवणरसकर्म ।

रक्तवर्धक ।

Hypertensive.

रक्तविभेदनम् (सु. उ. ४२.२०)

पिण्डितं रक्तं विशेषेण भिनत्तीति, यथा रक्तगुल्मे ।

पिण्डित रक्त को तोड़ने वाला ।

Breaking blood clot.

रक्तशुद्धिकरम् (भै. र., पृ. १०००)

रक्तशोधनम् ।

रक्तशोधक ।

Blood-purifier.

रक्तसंग्रहणम् (च. चि. १४.१८०)

रक्तस्तम्भनम्, यथा रक्तार्शसि—'तस्मात् स्रुते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं मतम्' इति ।

रक्तस्तम्भन ।

Haemostasis.

रक्तसांग्राहिकम् (च. सू. २५.४०)

रक्तस्तम्भनम्, यथा— 'काश्मर्यफलं रक्तसांग्राहिक-रक्तपित्तप्रशमनानाम्' इति ।

रक्तस्तम्भन ।

Haemostatic.

रक्तस्तम्भनी (अ. दृ. सू. २७.४८)

रक्तस्रावरोधिनी, यथा—'रक्त त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम्' इति ।

रक्तस्राव को रोकने वाली ।

Haemostatic.

रक्तस्थापनम् (च. चि. ३०.८७)

रक्तस्तम्भनम्, यथा रक्तयोनिचिकित्सिते—'रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च । ततः कुर्याद् यथादोषं रक्तस्थापनमौषधम् ॥' इति ।

रक्तस्तम्भन ।

Haemostatic.

रक्तातियोगप्रशमनम् (च. चि. ४.८०)

रक्तस्यातियोगमतिस्रावं प्रशमयति निरुणद्धीति, यथा— 'उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां पक्वस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः । सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥' इति ।

तीव्र रक्तस्तम्भन ।

Checking excessive haemorrhage.

रक्तापहम् (च. चि. १४.१८७)

रक्तं रक्तस्रावमपहन्ति शमयतीति, रक्तस्तम्भनमित्यर्थः ।

रक्तस्तम्भन ।

रक्तोपशान्तिः (च. चि. १९.७९)

रक्तस्रावशमनम्, यथा रक्तातिसारचिकित्सिते—'घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् । पेयं, तस्यानु पातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥' इति ।

रक्तस्राव का शमन ।

Checking haemorrhage.

रजःप्रदोषघ्नम् (च. चि. २८.१४३)

रजोदोषान् आर्तवविकारान् प्रकर्षेण हन्तीति ।

आर्तवविकारनाशक ।

Alleviating menstrual disorders.

रतिः (च. चि. २४.६५)

रतिकारकमित्यर्थः। (चक्र०)

रतिप्रद।

Pleasant.

रसः (च. सू. १.६४)

१. रस्यत आस्वाद्यत इति रसः, जिह्वाग्राह्यो वैशेषिको गुणः, यथोक्तं– 'रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥ वाग्भटोऽपि– 'रसाः स्वाद्वाम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः। षड द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः॥' इति। (अ. हृ. सू. १.१४)

रस। Taste.

२. आद्यधातुः – 'अहरहर्गच्छतीत्यतो रसः। (सु. सू. १४.१३)

The first dhātu.

३. कल्पनाविशेषः –'यन्त्रनिष्पीडिताद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते' इति। (अ. सू. ४.७)

Juice.

४. पारदः –'रसनात् सर्वधातूनां रस इत्यभिधीयते' (र. र. १.७६)।

पारद। Mercury.

५. वीर्यम् –'ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम्' (च. चि. १.१.६६) इत्यत्र 'गतरसानि' इति 'गतवीर्याणि, यथाऽमरः–'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।' इति।

शक्ति। Potency.

६. विषम् – 'दोषागान्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ (सु. सू. ३४.७) इत्यत्र 'रसविशारदः' विषविशारद इति। (ड०)

विष। Poison.

७. सारः– रसायनमित्यत्र रसः सारभूतमोजः, तस्यायनं लाभोपायो रसायनमिति (च. चि. १.१.८)। अत्रौजःपदेन तत्पुरोवर्त्तिसमस्तधातवो गृह्यन्ते।

ओज। Ojas

८. रसम् – बोलम्, गन्धद्रव्यविशेषः (ध. नि. ३.६२)।

रसदोषघ्नम् (च. सू. २७.१४८)

रसविकारान् हन्ति। बिभीतककर्म।

रसविकारनाशक।

Alleviating disorders of rasa.

रसनाप्रतिघातः (च. सू. २६.७८)

रसनायाः जिह्वा प्रतिघातः आघात इव, यथा तिक्तरसलक्षणे– 'प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च' इति।

जिह्वा पर आघात करने वाला।

Injuring gustatory sense.

रसनासंवेजनः (च. सू. २६.७७)

रसनां जिह्वां संवेजयेत् क्षोभयेदिति। कटुरसलिङ्गम्।

जिह्वा का क्षोभक।

Tongue-irritating.

रसविरुद्धम् (सु. सू. २०.१६)

अम्ललवणौ रसतः (विरुद्धौ)।

रस में विरुद्ध।

Antagonist in rasa.

रसविवर्धनः (च. सू. १३.१७)

रसं विशेषेण वर्धयतीति। मज्जकर्म।

रसवर्धक।

Promoting rasa.

रसविशेषाभिज्ञत्वकरम् (च. चि. ३.१५९)

रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोतीति। दन्तधावनकर्म।

रसविशेषों का परिज्ञान कराने वाला।

Helping prception of specific rasas.

रसादिशोषणः (च. सू. २६.४३(५))

रसादीन् शोषयतीति। तिक्तरसकर्म।

रसादि का शोषक।

Absorbing rasa etc.

रसाभिवर्धनः (च. सू. २६.४३(१))

रसं रसधातुमभितो वर्धयतीति। मधुररसकर्म।

रसवर्धक।

Promoting rasa.

रसायनम् (च. चि. १.१.८)

रसादीनां शस्तानामयनं लाभोपायो रसायनम्, यथोक्तं–'लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम्' इति। अथवा, रसः धातुसारभूतभोजः, तस्यायनं लाभोपायो रसायनमिति।

रसायन।

Rasāyana (Promotive therapy)

रागनिवारणः (च. चि. २९.१३५)

रागं त्वचि रक्तिमानं निवारयति हन्तीति।

लालिमा को दूर करने वाला।

Removing redness (in skin).

रागनुत् (च. चि. २९.१३३)

रागं रक्तिमानं नाशयतीति।

लालिमानाशक।

रुक्प्रशमनः (च. चि. २५.७९)

रुजं पीडां प्रशमयतीति, यथा–'उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः। रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेष विधिर्हितः॥' इति।

वेदनाशामक।

Analgesic.

रुङ्निवारणः (च. चि. २९.१३५)

पीडाशामकः।

वेदनाशामक।

Analgesic.

रुचिः (च. चि. १९.२३)

अन्नपानेष्वाहरणेच्छा, स्वादश्च।

रुचि।

Desire for food, relish.

रुचिकरम् (च. चि. ३.१४५)

रुचिं करोतीति।

रुचिकारक।

रुचिकारकम् (सु. उ. ३९.१०४)

मुखोपनीतस्याहारस्य रसनेन्द्रियस्येच्छा (स्वादश्च) रुचिः (ड०), तां करोतीति।

रुचिकारक।

Promoting desire for food and relish.

रुचिदम् (अ. कृ. सू. ४.३०)

रुचिकरम्।

रुचिकारक।

रुचिप्रदम् (च. सू. २७.१३७)

रुचिकरम्, यथा कपित्थगुणे–'मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्' इति।

रुचिकारक।

रुचिष्या (सु. सू. ४६.२९५)

रुचिकरी, यथा– 'सिण्डाकी वातला सार्द्रा रुचिष्याऽनलदीपनी' इति।

रुचिकारक।

रुच्यम् (सु. सू. ४५.२०४)

रुचये हितं रुच्यं, रुचिकरमित्यर्थः।

रुचिकारक।

रुजाघ्नम् (च. चि. २६.२५)

पीडाहरम्।

वेदनाशामक।

रुजापहम् (सु. चि. ८.१२)

रुजां पीडामपहन्ति हरतीति।

वेदनाशामक।

रुधिराभिवर्धनः (च. सू. २६.४३(१))

रक्तवर्धकः। मधुररसकर्म।

Haematinic.

रूक्षः (च. शा. ६.१०)

स्निग्धविपरीतः गुर्वादिगुणविशेषः। वातगुणः।

रूखा। Rough, Dry.

रूक्षणम् (च. सू. २२.४)

'रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद्धि रूक्षणम्।' (च. सू. २२.१०)। रौक्ष्यमित्यादौ रौक्ष्यमेव प्रधानं बोद्धव्यं खरत्ववैशद्ये तु तदनुगते' (चक्र.)।

रौक्ष्यापादनमित्यर्थः।

रूक्षताजनक।

Roughening.

रूक्षणात्मिकाः (च. सू. २७.३१)

रूक्षणस्वभावाः, यथा–'मधुरा शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मिकाः। सस्नेहा बलिभिर्भोज्या

विविधाः शिम्बिजातयः ॥' इति ।

रूक्षण स्वभाव की ।

Having nature of roughening.

रूपम् (च. सू. ८.११)

१. चक्षुर्ग्राह्यो वैशेषिकगुणः ।

चक्षु द्वारा ग्राह्य विशिष्ट गुण । Vision, sight.

२. व्याधेर्व्यक्तलिङ्गम् । (च. नि. १.९)

लक्षण । Symptoms.

रूपवर्धनः (च. सि. १२.१९(३))

कान्तिकरः ।

सौन्दर्यप्रद ।

Beautfying, Cosmetic.

रोगनुत् (च. चि. १.१.४)

रोगनिवारकः, यथा–'स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत्' इति ।

रोगनिवारक ।

Curative (measure).

रोगप्रबाधकम् (च. चि. २४.६४)

रोगाणां प्रबाधकं प्रतिबन्धकं यथा–'मद्योत्थानाञ्च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम्' इति; हेतुविपरीतार्थकारिताप्रभावादिति । (चक्रः)

रोगों को बाधित करने वाला ।

Preventive as well as curative.

रोगहरम् (च. सू. १५.२२)

रोगनाशकम् । संशोधनफलम् ।

रोगनाशक ।

Curative.

रोगोपशान्तिः (च. सि. १.४२)

व्याधिशमनम् ।

रोगशमन ।

Cure of disease.

रोचनः (च. सू. २६.४३(२))

भक्तं रोचयतीति । अम्ललवणरसयोः कर्म ।

रुचिकारक ।

Promoting desire for food and relish.

रोचिष्णु (सु. सू. ४५.१९३)

साधु रोचते, तृप्तस्यापि रुचिकरम् । (ड०)

रुचिकारक ।

रोपणः (च. सू. २६.४३)

व्रणस्य संरोहणपूर्वकः । प्राकृतरूपापादनः । कषायरसस्य कर्म ।

व्रणरोपण ।

Wound–healing.

रोपणीयः (च. चि. २५.४१)

रोपणे हितो रोपणीयः ।

रोपण में हितकर ।

Benefecial for wound–healing.

रोमशातनम् (सु. चि. १.१०६)

रोमापहरणम्, यथा–'तैलं भल्लातकस्याथ स्नुहीक्षीरं तथैव च । प्रगृह्यैकत्र मतिमान् रोगशातनमुत्तमम् ॥' इति ।

रोमनाशक ।

Depilatory.

रोमसञ्जननम् (सु. चि. १.१०३)

रोम्णां पुनरुत्पादनम्, यथा–'कासीसं नक्तमालस्य पल्लवांश्चैव संहरेत् । कपित्थरसपिष्टानि रोमसञ्जननं परम् ॥' इति ।

रोमों का उत्पादक ।

Repilatory.

रौक्ष्यम् (च. सू. २२.१०)

रूक्षत्वम्, तदापादनं रूक्षणस्य प्रधानं कर्म ।

रूक्षता । Roughness.

रौक्ष्यकराणि (च. सू. २६.११)

रौक्ष्यं कुर्वन्तीति । वायव्यद्रव्यकर्म ।

रूक्षता उत्पन्न करने वाले ।

Roughening

ल

लघुः (च. शा. ६.१०)

१. गुरुविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः । वातगुणः ।
लघु, Light (Property)

२. अचिरपाकी
हलका । Light (in digestion).

लघुता (च. सू. ५.५२)

लघुत्वम्, गौरवविपरीतम् ।

लघुता । Lightness.

लघुत्वम् (च. सू. ५.३७)

लाघवम्, गौरवविपरीतम् ।

लघुता ।

लघुपाकम् (सु. सू. ४५.१०३)

१. पाके लघु, क्षिप्रं पच्यत इति भावः ।

पाक में लघु । Light in digestion.

२. विपाके लघु ।

विपाक में लघु । Light in final transformation.

लङ्घनम् (च. सू. २२.४)

यत् किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम्' इति । (च. सू. २२.९)

शरीर में लघुत्व लाने वाला ।

Lightening (producing lightness in body).

लवणः (च. सू. १.६५)

'लूञ् छेदने' धातोः, लुनाति छिनत्ति मलान् श्लेष्मादिकान् धातूंश्चेति लवणः, रसविशेषः, पृथिव्यग्न्यात्मकः ।

लवण रस । Saline taste.

लाघवम् (च. सू. ७.३२)

१. लघुत्वानुभूतिः स्फूर्तिप्रदा ।
लघुत्व की अनुभूति । Feeling of lightness.

२. शरीरस्य भारायामयोः ह्रासः, लङ्घनस्य कर्म, यथोक्तं–'यत् किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम्' इति । (च. सू. २२.९)
शरीर के भार एवं विस्तार में कमी ।

Decrease in body-weight and volume.

लाघवकरम् (सु. सू. ४१.४(४))

देहे लघुत्वापादनम् । वायव्यद्रव्यकर्म ।

लघुता उत्पन्न करने वाला ।

Producing lightness.

लूताविषापहम् (च. चि. २३.२०२)

लूताजन्यं विषमपहन्तीति ।

लूताविषनाशक ।

Counteracting spider-poisoning.

लूताव्रणापहाः (च. चि. २३.२०४)

लूताजन्यव्रणहराः ।

लूताजन्य व्रण का नाशक ।

Alleviating wound caused by spider.

लेखनम् (सु. सू. ४०.५)

१. कर्शनं, पत्तलीकरणमिति डल्हणः । तच्च कफमेदसोरुल्लिख्यापनयनेन, शार्ङ्गधरोक्तं लक्षणं यथा– 'धातून् मलान् वा देहस्य विशोष्योल्लेखयेच्च यत् । लेखनं तद यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ॥' इति

कृश करने वाला । Reducing body weight (Slimming).

२. व्रणोपक्रमेष्वन्यतमं शस्त्रकर्म । (सु. चि. १.८)
संघृष्य व्रणादावुत्सन्नभागस्यापनयनम् ।

Scarification.

लेखनात्मकाः (च. सू. २७.२६६)

लेखनस्वभावाः, यथा–'धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः' इति ।

लेखन स्वभाव वाले ।

Of slimming nature.

लेखनीयः (च. सू. ४.८)

लेखने हितः । लेखनीयो महाकषायो यथा– 'मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणी-चित्रकचिरबिल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति' इति ।

लेखन में हितकर ।

Useful in slimming (emaciating).

लेखी (सु. चि. ३५.१९)

लेखनः, यथा–'निरूहः शोधनो लेखी स्नैहिको बृंहणो मतः' इति ।

लेखन ।

लोमरोहणम् (च. चि. २५.४३)
रोमसञ्जननम्।
रोमसञ्जनन।

लोमशातनम् (सु. चि. १.१०५)
रोमापनयनम्।
बाल हटाने वाला।
Depilatory.

लोमसंवेजनः (च. सू. २६.४३(२))
रोमहर्षणः। अम्लरसस्यात्युपयुज्यमानस्य कर्म।
रोमाञ्चित करने वाला।
Horripilatory.

व

वक्त्रक्लेदनाशनम् (सु. सू. ४६.२०३)
वक्त्रस्य मुखस्य क्लेदमार्द्रतां नाशयतीति।
मुख की आर्द्रता को नष्ट करने वाला।
Removing moistening of mouth.

वक्त्रक्लेदापहम् (सु. सू. ४६.२०१)
मुखस्यार्द्रतामपहन्तीति, यथा पूगफलगुणे— 'कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम्' इति।
मुखक्लेदनाशक।

वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम् (सु. सू. ४६.२०३)
मुखदुर्गन्धिहरम्।
मुख की दुर्गन्ध का नाशक।
Removing foul smell of mouth.

वक्त्रप्रह्लादनः (सु. सू. ४५.१५६)
मुखे आह्लादं जनयतीति, यथेक्षुरसगुणे— 'वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः' इति।
मुख को आह्लादित करने वाला।
Pleasing to mouth.

वक्त्रविशोधनम् (च. सू. २७.१३१)
मुखशोधनम्, यथा—'पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम्' इति।
मुखशोधन।
Mouth-cleansing.

वक्त्रशुद्धिकरः (च. चि. ८.१२४)
मुखशोधनः।
मुखशोधन।

वक्त्रशोधनः (च. सू. २६.४३(४))
मुखशोधनः। कटुरसकर्म।
मुखशोधन।

वदनप्रियः (च. सू. २७.१८७)
स्वादुः, यथा—'सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः' इति। (द्र. -मुखप्रियः)
स्वादु। Palatable.

वन्ध्यासुतप्रदम् (च. चि. २६.१७३)
वन्ध्यत्वं विनाश्य पुत्रजननम्, यथा महामायूरघृतगुणे— 'योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम्' इति।
वन्ध्यात्वनाशक।
Anti-sterlity.

वपुर्विवर्धनाः (सु. शा. १०.७०)
शरीरवृद्धिकराः।
शरीरवृद्धिकर।
Promoting physical development.

वमनम् (च. सू. २.८)
मुखद्वारा दोषहरणम् यथा— उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये। वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमदूषयन्॥' इति। वमनद्रव्याणि अग्निवायुगुणभूयिष्ठानि। (सु. सू. ४१.६)
वमन। Emesis.

वमनोपगः (च. सू. ४.८)
वमनमुप सहायत्वेन गच्छतीति, यथा— मदनफलादीनां वमनद्रव्याणां मधुमधुकादीनि सहायानि भवन्तीति (चक्र.); वमनोपगो महाकषायो यथा— मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बी-शणपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्पुष्पा इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति' इति।
वमन में सहायक। Sub-emetics.

वमिघ्नम् (च. चि. २०.३२)
वमिं छर्दिं हन्तीति, यथा—'धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि' इति।
छर्दिनाशक।
Anti-emetic.

वयःस्थापनः (च. सू. ४.८)
वयस्तरुणं स्थापयतीति वयःस्थापनम् (चक्र०), जरा- प्रतिषेधकमिति यावत्। वयःस्थापनो महाकषायो यथा— 'अमृताभयाधात्रीमुक्ताश्वेता-जीवन्त्यतिरसामण्डूकपर्णीस्थिरापुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति' इति। 'आमलकं वयःस्थापनानाम् (अग्र्यम्)' इति (च. सू. २५.४०)।
शरीर में तारुण्य को स्थापित करने/रखने वाला।
Age-sustaining.

वयःस्थापयिता (च. सि. १.२७)
वयः स्थापयतीति वयःस्थापयिता, वयःस्थापनः, वयःस्थापनत्वं चास्य स्रोतःशुद्धिकरत्वात् (चक्र.)। निरूहबस्तिगुणः।
वयःस्थापन।

वयोबलकरः (च. सू. २७.३१४)
वयःस्थापनः, यथा— 'सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम्। विद्यात् स्वर्यं बलकरं वयोबुद्धिक्रियायुषाम्॥' इति।
वयःस्थापन।

वयोहिततमः (च. सू. २७.६४)
वयःस्थापने हिततमः।
वयःस्थापन में हितकर।
Wholesome for age-sustaining.

वर्चःक्षयकरः (च. चि. १९.४१)
वर्चःक्षयं अतीसारजन्यं पुरीषमलक्षयं मुखशौषदौर्बल्योदार्वतादिभिः (चक्र०) लक्ष्यं हरति अपनयतीति, यथोक्तं— 'ओदनं रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तत्। तथा वर्चः-क्षयकृतैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते॥' इति।
पुरीषक्षय को दूर करने वाला।
Alleviating symptoms of excessive loss of faeces (dehydration).

वर्चःसंहतीकरणाः (सु. सू. ४६.७९)
वर्चः संहतं सान्द्रं कुर्वन्तीति। (डा०)
पुरीष को बांधने वाले।
Making stool formed (Solid).

वर्चोऽनुलोमनम् (च. चि. १४.१२९)
वर्चः पुरीषमनुलोमयतीति, यथा—कण्टकार्यां शृतं वापि शृतं नागरधान्यकैः। अनुपानं भिषग्दद्याद् वातवर्चोऽनुलोमनम्॥' इति। पेयागुणे च- 'स्नेहाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी' इति। (च. सू. २७.२५०)
पुरीषानुलोमन।
Pushing faeces in course.

वर्चोदोषशिथिलीकरणम् (च. चि. १३.१६८)
गाढपुरीषस्य मृदूकरणम्।
कठिन पुरीष को मृदु करना।
Softening hard stool.

वर्चोभेदहितम् (च. सू. २७.११२)
सारकम्, यथा—'चिर्भटैर्वारुके तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते' इति।
सारक।
Wholesome for laxation.

वर्चोभेदि (च. सू. २७.११२)
सारकम्, यथा—'वर्चोभेदीन्यलाबूनि रूक्षशीतगुरुणि च' इति।
सारक।
Laxative.

वर्चोविबन्धघ्नम् (च. चि. ३.२३६)
वर्चसः पुरीषस्य विबन्धमवरोधं हन्तीति, पुरीषसारकमित्यर्थः।
विबन्धनाशक।
Relieving constipation.

वर्चोविबन्धनुत् (च. चि. १४.१०६)
सारकम्।
विबन्धनाशक।

वर्चोविवर्धनम् (सु. सू. ४५.७५)
प्रभूतपुरीषजननम्।
पुरीष की मात्रा को बढ़ाने वाला।
Increasing the quantity of faeces.

वर्णकरम् (सु. सू. ४१.४(३))
१. वर्णो गौरादिः (ड०), तत्करम्। तैजसद्रव्यकर्म।
वर्णजनक। Causing complexion.

२. वर्णं प्रशस्तं करोतीति। मधुररसकर्म (च. सू. २६.४३(१))।
वर्ण को प्रशस्त करने वाला। Beautifying.

वर्णकृत् (च. सि. १.२७)
वर्णकरः। निरूहगुणः।
वर्णकर।

वर्णक्षयकरम् (च. वि. २.७)
प्राकृतवर्णस्य ह्रासं करोतीति। हीनमात्राहारदोषः।
वर्ण का ह्रास करने वाला। Decreasing normal complexion

वर्णजननः (च. सि. १२.१८(१)
प्रशस्तवर्णकरः।
वर्ण को प्रशस्त करने वाला।
Beautifying.

वर्णदम् (च. सि. १.३०)
प्रशस्तवर्णकरम्।
वर्णजनन।

वर्णप्रदम् (च. सि. १.२९)
प्रशस्तवर्णकरम्।
वर्णजनन।

वर्णप्रसादः (च. सू. १६.१८)
वर्णस्य प्रसादो वैमल्यम्। संशोधनफलम्।
वर्ण की स्वच्छता।
Clarity of complexion.

वर्णप्रसादनः (सु. सू. ३८.२५)
वर्णं प्रसादयति विमलं करोतीति, यथा—'एलादिको वातकफौ निहन्याद् विषमेव च। वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः॥'इति। ऐन्द्ररसायनञ्च- 'आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरवर्णप्रसादनम्' इति (च. चि. १.३.२७)।
वर्ण को स्वच्छ करने वाला।
Making complexion clear.

वर्णवर्धनम् (च. चि. १.३.३१)
वर्णं वर्धयति प्रशस्ततरं करोतीति यथा मेध्यरसायनगुणे—'बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि' इति।
वर्ण को बढ़ाने वाला।
Promoting complexion.

वर्णविनाशनः (सु. चि. २४.७९)
वर्णं प्राकृतं विनाशयति क्षपयतीति।
वर्ण का नाशक।
Decreasing or causing loss of complexion.

वर्णविशोधनः (च. सू. २७.१८५)
वर्णं विशोधयति दोषानपास्य प्राकृतं करोतीति।
वर्ण का शोधन।
Purifying complexion.

वर्णहिततमः (च. सू. २७.६४)
अधिकतमो वर्णकरः।
वर्ण के लिए अधिकतम हितकर।
Most benefecial for complexion.

वर्णोत्तमकरम् (च. चि. १.२.३)
वर्णमुत्तमं प्रशस्ततमं करोतीति। रसायनकर्म।
उत्तम वर्ण करने वाला।
Promoting excellence of complexion.

वर्णोपरोधः (च. सू. २६.८४)
प्राकृतवर्णक्षयः। वैरोधिकाहारदोषः।
वर्ण का क्षय।
Loss of complexion.

वर्ण्यः (च. सू. ४.८)
वर्णाय हितः। वर्ण्यः महाकषायो यथा— 'चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवा- पयस्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति' इति।
वर्ण के लिए हितकर।
Wholesome for complexion (complexion- promoting).

वर्धनम् (च. चि. ३.२८६)
वृद्धिकरम्।
वर्धक (बढ़ाने वाला)।
Promoting, Increasing.

वलीपलितनाशनम् (च. चि. २९.७०)
वलीपलितं जरालिङ्गं नाशयतीति, यथा जीवनीयघृत- गुणे—'बलवर्णकरं धन्यं वलीपलितनाशनम्' इति।
वलिपलितनाशक।
Removing wrinkles and greying.

वल्यापादनः (च. सू. २६.४३(३))
वलीं त्वक्शैथिल्यं जरालिङ्गमापादयति जनयतीति।
अत्युपयुज्यमानलवणरसस्य कर्म।
वली (झुर्री) उत्पन्न करने वाला।
Causing wrinkles.

वस्त्रक्रिमिनुत् (च. चि. २३.१००)
वस्त्रक्रिमिः यूका (चक्र.), तमपनयतीति।
वस्त्रक्रिमियों का नाशक।
Destroying insects (mite) of clothes.

वह्निदीपनः (च. चि. १८.३५)
वह्निमग्निं दीपयति प्रज्वलयतीति।
अग्नि को दीप्त करने वाला।
Stimulating digestive fire.

वह्निनाशनम् (सु. सू. ४५.५५)
अग्निसादनम्, यथा माहिषक्षीरगुणे—'महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम्' इति।
अग्नि को नष्ट करने वाला।
Causing loss of digestive power.

वह्निविधमनः (सु. सू. ४५.७९)
अग्निनाशनः (ड०), यथा दधिसरगुणे — 'वह्नेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्धनः' इति।
अग्निनाशक।

वह्निसंधुक्षणम् (सु. चि. ३१.५७)
अग्निदीपनम्। स्नेहकर्म।
अग्निदीपक।

वाक्प्रदम् (अ. हृ. उ. ७.२८)
वाचं प्रशस्तां प्रददातीति, प्रशस्तवाक्कर इत्यर्थः।
कूष्माण्डघृतगुणः।
वाणी को प्रशस्त करना।
Promoting excellent speech.

वाक्संगः (सु. क. २.१३)
वागवरोधः।
वाणी का अवरोध।
Loss of speech, aphasia.

वाग्विबोधनम् (च. चि. २४.६३)
वाचं विशेषेण बोधयति प्रेरयतीति। मद्यकर्म।
वाणी को प्रेरित करने वाला।
Speech-stimulating.

वाङ्निग्रहणः (च. सू. २६.४३)
वाचमवरुणद्धीति। कषायरसकर्म।
वाणी को अवरुद्ध करना।
Causing obstruction of speech.

वाजीकरणम् (सु. चि. २६.६)
अवाजी वाजी क्रियतेऽनेनेति। 'तत् त्रिविधं— जनकं, प्रवर्तकं जनकप्रवर्तकं चेति। तत्र जनकं मांसघृतादिकं यतस्तद्रसादिधातु क्रमेण परिणतं सत् प्रधानधातुपुष्टिं करोति, प्रवर्तकमुच्चटा- चूर्णादिकं शुक्रवैरेचनिकं, न च तस्य वैरेचनिकोक्त्या शुक्रक्षयकारित्वं स्यात्, अतो विरेचनं शुक्रस्य पतनायाभिमुखीभावमात्रकरणं; जनकप्रवर्त्तकं तु गव्यघृतगोधूममाषकाकाण्डफलादिकम्। केवलं देहबलकरं जनकं गोधूमादिकं, केवलं मनोबलकरं संकल्पादि तु प्रवर्तकं, घृतक्षीरादि देहमनोबलकरं सदुभयकरमिति। (ड०)
वाजीकरण।
Aphrodisiac.

वातकफकासहरः (च. चि. १८.१२२)
वातकफजं कासं हरतीति।
वातकफज कास का नाशक।
Alleviating cough caused by vāta and kapha.

वातकासनिबर्हणम् (च. चि. १८.४९)
वातजकासहरम्।
वातज कास को दूर करने वाला।
Alleviating cough caused by vāta.

वातकासनुत् (च. चि. १८.३५)
वातजकासहरम्। कण्टकारीघृतगुणः।
वातज कास का नाशक।

वातगुल्मरुजापहम् (च. चि. ५.५८)
वातगुल्मे या रुजा पीडा तामपहन्तीति, यथा— 'मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवे। सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम्॥' इति।
वातगुल्म की पीडा का नाशक।
Removing pain of vātika gulma.

वातघ्नम् (च. चि. ३०.४९)

वातनाशनम् ।

वातनाशक ।

Alleviating (aggravation of) vāta (and consequent disorders).

वातजननम् (च. सू. २५.४०)

वातवर्धनम्, यथा 'जाम्बवं वातजननानाम्' इति ।

वातवर्धक ।

Increasing vāta.

वातनुत् (च. चि. २८.१३६)

वातहरम्, यथा—'कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धं च वातनुत्' इति ।

वातनाशक ।

Alleviating (disorders of vāta).

वातप्रकोपणानि (च. सू. १२.६)

वातं प्रकोपयतीति, यथा—'वातप्रकोपणानि खलु रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरीराणाम्' इति ।

वातप्रकोपक ।

Vāta-aggravating.

वातप्रशमनानि (च. सू. १२.६)

वातं प्रशमयन्तीति, यथा—'वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्णमृदुश्लक्ष्णपिच्छिलघनकराणि शरीराणाम्' इति ।

वातशामक ।

Vāta-pacifying.

वातरक्तनुत् (च. .चि. २९.५७)

वातरक्तनाशनः ।

वातरक्त को दूर करने वाला ।

Alleviating vātarakta.

वातरक्तरुजापहम् (च. चि. २९.१२३)

वातरक्ते या रुजा पीडा तामपहन्तीति ।

पिण्डतैलगुणः ।

वातक्त की पीडा का शामक ।

Removing pain of vātarakta.

वातरुजापहम् (सु. चि. ८.१८)

वातजां रुजां पीडामपहन्तीति, यथा भगन्दरचिकित्सिते— 'परिषिञ्चेद् गुदं चास्य तैलैर्वातरुजापहैः' इति ।

वातिक पीड़ा का शामक ।

Relieving pain caused by vāta.

वातरोगघ्नम् (च. चि. १८.१४३)

वातरोगहरम् ।

वाताव्याधिनाशक ।

Alleviating vātika disorders.

वातरोगनुत् (च. चि. २८.१७९)

वातरोगहरम् ।

वातव्याधिनाशक ।

वातरोगहरम् (च. चि. २८.१२३)

वातरोगनाशनम्, यथा—'चित्रकं नागरं रास्नां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् । पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥' इति ।

वातव्याधिनाशक ।

वातलः (च. सू. २६.६१)

वातवर्धकः, यथा—'शुक्रहा बद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः' इति ।

वातवर्धक ।

Increasing vāta.

वातविकारकरम् (च. वि. २.७)

वातविकारं करोतीति, वातव्याधिजनकमित्यर्थः ।

वातव्याधिजनक ।

Causing vātika disorders.

वातविबन्धनुत् (च. चि. १४.१०६)

अपानवातस्य विबन्धमवरोधं हन्तीति, यथा—'पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः । सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातवर्चोविबन्धनुत् ॥' इति ।

अपान वात के विबन्ध का नाशक ।

Relieving obstruction of wind, carminative.

वातव्याधिप्रशमनः (सू. वि. ४.४)

वातव्याधिनाशनः ।

वातव्याधिनाशकः ।

वातव्याधिविनाशनम् (च. चि. २८.१५६)

वातव्याधिहरम् ।

वातव्याधिनाशक ।

वातव्याधिहरम् (च. चि. ३०.४७)

वातव्याधिनाशनम् ।

वातव्याधिनाशक ।

वातश्लेष्मजित् (च. चि. २१.१३४)

वातश्लेष्माणौ जयतीति, वातकफहर इत्यर्थः ।

वातकफ का शामक ।

Pacifying vāta and kapha.

वातश्लेष्महरम् (च. चि. २१.१२०)

वातश्लेष्माणौ हरत्यपनयतीति, वातकफहरमित्यर्थः, यथा—'वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितम्' इति ।

वातकफशामक ।

वातश्लेष्माविरोधि (च. सू. २७.१६०)

वातश्लेष्मणोरविरोधि अप्रकोपकमिति, यथा—'विष्टम्भयति कारञ्जं वातश्लेष्माविरोधि च' इति ।

Non-aggravating to vāta and kapha.

वातसाधारणः (सु. सू. ४६.८०)

वाते साधारणो मध्यस्थः, साधारणदेशवत्, न चायं वातं कोपयति न च वातशमं करोति, यथा शशः माधुर्याद् वातशमहेतुः, कषायात् सशैत्याच्चाहेतुरिति साधारणत्वम् । (ड०)

वातोदासीन ।

Neutral to vāta.

वातहरम् (च. चि. १७.८४)

वातशमनम्, यथा हिक्काश्वासचिकित्सिते—'तिलोमामाषगोधूमचूर्णैर्वातहरैः सह । स्नेहैश्चोत्कारिका साम्लैः सक्षीरैर्वा कृता हिता' इति ।

वातशामक ।

Vāta-pacifying.

वाताक्षिरोगनुत् (च. चि. २६.२४०)

वातजान् नेत्ररोगान् हन्तीति ।

वातज नेत्ररोगों का नाशक ।

Alleviating eye diseasess caused by vāta.

वातादिविबन्धकरः (च. सू. २६.४३)

वातादीनां विबन्धं गत्यवरोधं करोतीति, यथा कषायरसगुणे— 'वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति' इति, 'अवगृह्णातीति बद्धानि करोतीति चक्रः ।

वातादि का विबन्धकर ।

Causing obstruction of wind etc.

वातानुलोमता (च. चि. १७.७२)

वातस्य स्वमार्गे सुखं प्रवृत्तिः, यथा हिक्काश्वासचिकित्सते स्नेहस्वेदगुणे 'खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता' इति ।

वातानुलोमन ।

Carmination.

वातानुलोमनम् (च. सू. ७.१३)

वातस्य स्वमार्गे प्रवर्त्तनम्, यथा वातनिग्रहजे विकारे— 'पानानि बस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम्' इति, स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी' इति च (च. सू. २७.२५०) ।

वातानुलोमन ।

Carmination.

वातानुलोम्यम् (च. चि. १४.२४७)

वातानुलोमता, यथाऽर्शश्चिकित्सोपसंहारे—'यद् वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये । अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥' इति ।

वातानुलोमन ।

वातामयापहः (च. चि. २७.४१)

वातव्याधिनाशनः ।

वातव्याधिनाशक ।

वातार्तिघ्नम् (च. चि. २९.८१)

वातविकारशमनम्, यथा—'बलाशतावरीरास्नादशमूलैः सपीलुभिः । श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥' इति ।

वातव्याधिनाशक ।

वाताविरोधि (च. चि. १७.७५)

वातस्याविरोधि अप्रकोपकम् । विरोधि प्रकोपकं, विपरीतन्तु शमनमिति विरोधिविपरीतयोर्विशेषः ।

वात का अप्रकोपक ।

Non-aggravating to vāta.

वातासृग्ज्वरनाशनम् (च. चि. २९.११३)

वातरक्तजं ज्वरं नाशयतीति, यथा— 'महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥' इति ।

वातरक्तजन्य ज्वर का नाशक ।

Alleviating fever in vātarakta.

वातास्रदाहनुत् (च. चि. २९.११५)

वातरक्तजं दाहं हरतीति, यथा—'खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदाहनुत्' इति ।

वातरक्तजन्य दाह को दूर करने वाला ।

Alleviating burning sensation in vātarakata.

वातास्रामयनाशनम् (च. चि. २९.१०२)

वातरक्तरोगं नाशयतीति, यथा 'सुकुमारकमित्येतद् वातास्रामयनाशनम्' इति ।

वातरक्तनाशक ।

Alleviating vātarakta.

वातिकानि (च. चि. ८.७३)

सवातिकैरिति वातिकोत्तरवातिकैः, तन्त्रान्तरे तु वातिकान्युत्तरवातिकानि च गणेन पठितानि यथा— 'बिल्वोऽग्निमन्थः काश्मर्यं श्रेयसी पाटला बला । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकरिका ॥ वर्धमानो मूलकञ्च वातिकान्यवतारयेत् ॥' 'करमर्दं सबदरं कुलत्थाः शुष्कमूलकम् । श्वदंष्ट्रा वेणुपर्णी च साश्वगन्धा शतावरी । ऋष्यप्रोक्ता गुडूची च मधुकं शिग्रुरेव च । यवान्यारग्वधश्चैव यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् । सर्वमेतद् विजानीयाद् भिषगुत्तरवातिकम् ॥' इति चक्रः ।

वातिकानि वाते हितानि ।

वातव्याधि में हितकर ।

Wholesome in vātavyadhi.

वामिनी (सु. सू. ४६.२१५)

१. वमनकारिणी, यथा—'तिक्तालाबुरहृद्या तु वामिनी वातपित्तजित्' इति ।

वमनकारिणी ।

Emetic.

२. योनिव्यापद्विशेषः । (च. चि. ३०.३३)

विकर्तिकाघ्नः (च. चि. २६.८४)

विकर्तिका कर्तनवत् पीडा हृदये गुदे वा । विकर्तिकेह हृदयपरिकर्तिकाकारा वेदनेति चक्रः, तां हन्तीति ।

विकर्तिका (शूलविशेष) का शामक ।

Relieving cutting pain (in chest or rectum)

विकासी (सु. सू. ४६.५२३)

विकासिलक्षणं यथा—'विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत्' इति । 'विकसन् प्रसर्पन्, एवमिति अपक्व एव सकलं देहं व्याप्य, धातुबन्धान् विमोक्षयेत् धातुशैथिल्यं करोतीत्यर्थः ।' (ड०) । शार्ङ्गधरो लिखति-'सन्धिबन्धांस्तु शिथिलान् यत् करोति विकासि तत् । विश्लिष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः ॥' इति (शा. सं. १.४.२०) । धातूनां हिंसक इति शिवदासः (च .सू. २६.७९) ।

अवसादक ।

Depressant.

विचारकराणि (च. सू. २६.११)

विचरणं विचारो गतिरित्यर्थः । (चक्र.)

वायव्यद्रव्यकर्म ।

गतिकारक ।

Causing movements.

विचारणकरम् (सु. सू. ४१.४(४))

विचारणं मनसोऽनेकविकल्पकारणम्, 'विचरणकरम्' इति पाठे' गतिविशेषकरमिति । (ड०)

वायव्यद्रव्यकर्म ।

गतिकारक ।

विच्छेदनः (च. क. १.५)

विश्लेषणः, पृथक्करण इति ।

पृथक् करने वाला ।

Disintegrating, separating.

विज्जलः (च. वि. ८.९६)

पिच्छिलः

पिच्छिलः । Slimy.

विट्कर्षी (च. सि. १.२८)

विशं पुरीषं कर्षति स्वमार्गे इति ।

पुरीष को खींचना ।

Drawing faeces to its passage.

विडनुलोमनम् (च. सू. २३.३६)

पुरीषानुलोमनम् ।

पुरीष का अनुलोमन ।

Pushing faeces in passage.

विड्भेदी (सु. सू. ३८.३०)

पुरीषभेदनः, यथा— 'उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः । आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्तनाशनः ॥' इति ।

विरेचन, पुरीष का भेदन ।

Purgative, breaking faecal mass.

विदारणः (च. सू. २७.३०६)

विदारयति भिनत्ति गुल्मादीनिति ।

क्षारगुणः ।

गुल्म आदि को विदीर्ण करने वाला ।

Tearing abdominal lump etc.

विदारणम् (ड०, सु. सू. २७.४; ३७.१०)

चिरबिल्वादिभिर्मिश्रकोक्तैरौषधैः पक्वशोथस्य विदारणम्; भेदनमित्यर्थः ।

विदीर्ण करना ।

Tearing mature inflammation (Abscess).

विदाहः (च. सू. २७.७५)

विशेषेण दाहानुभूतिः ।

विदाह ।

Burning sensation.

विदाहजननः (सु. सू. २०.२३)

विदाहं जनयतीति ।

विदाहजनक ।

Causing burning sensation.

विदाहि (सु. सू. २१.२१;४५,१५८)

यदम्लोद्गारदाहतृष्णाप्रभृतीनुदीर्य कृच्छ्रात् पाकमुपगच्छति तद् विदाहि । 'द्रव्यस्वभावादथ गौरवाद् वा चिरेण पाकं जठराग्नियोगात् । पित्तप्रकोपं विदहत् करोति तदन्नपानं कथितं विदाहि ॥' इति (ड०), यथा— मरिचमद्यसर्षपप्रभृतीनि ।

विदाहजनक ।

Causing burning with hypracidity and poor digestion.

विपरीतगुणम् (च. सू. १.५९)

विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य तद् विपरीतगुणं, गुणशब्देन चेह धर्मवाचिना रसवीर्यविपाकप्रभावाः सर्व एव गृह्यन्ते, तेन प्रभावादपि यद् वातविपरीतं तदपि गृह्यते । (चक्र.)

विपरीतगुणयुक्त ।

Having antagonistic properties.

विपरीतगुणभूयिष्ठाः (च. वि. १.७)

अधिकतमा विपरीतगुणा येषु ते । विपरीतगुणापेक्षया तेषामल्पबलत्वं, यथोक्तं चक्रेण— 'तेन विपरीतगुणा एव विशेषेण विपरीतगुणभूयिष्ठापेक्षया शमयन्तीति दर्शयति ।' अन्यत्रापि— 'सर्वथा विपरीतगुणैरधिका प्रशस्ता च शान्तिर्भवति.... विपरीतगुणभूयिष्ठैर्न तथा शान्तिर्भवति ।' इति ।

अधिकतम विपरीतगुणों से युक्त ।

Having majority of antagonistic properties.

विपाकः (च. सू. २६.५८)

पाकनिष्ठाजन्या द्रव्यपरिणतिः (द्र. सू. ५.१) । वाग्भटो यथा—'जाठरेणाग्निना योगाद् यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥' इति ।

पाक की चरम परिणति ।

Final transformation after digestion.

विपाकविरुद्धम् (सु. सू. २०.१६)

यथा—'तत्र मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां (विरुद्धौ) मधुरकषायौ च' इति ।

विपाक में विरुद्ध ।

Antagonist in vipāka.

विबन्धघ्नम् (च. सू. २७.२९.९)

विबन्धं मलावरोधं हन्ति अनुलोमनत्वेनेति, यथा हिङ्गुणे 'वातश्लेष्मविबन्धघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु' इति ।

विबन्धनाशक ।

Relieving constipation.

विबन्धनाशनम् (च. चि. ८.१४४)

विबन्धो वातादीनामप्रवृतिः (ड., सु. सू. ४५.१७८), तं नाशयतीति ।

विबन्धनाशक ।

विबन्धनुत् (च. चि. २४.६३)
विबन्धनाशनम् । मद्यकर्म ।
विबन्धनाशक ।
विबन्धभेदनी (भा. प्र. नि. १.४८)
विबन्धं मलादीनामवरोधं भिनत्ति विदारयतीति, यथोक्तं शुण्ठीगुणे भावमिश्रेण—'विबन्धभेदनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत् । शक्तिर्विबन्धभेदे स्याद् यतो न मलपातने ॥' इति ।
Breaking constipation.
विभक्तिः (च. सू. २६.३३)
खण्डनं यथा गुडूचीकाण्डादेः; विभागविशेषः ।
विभाजित करना ।
Separating by cutting.
विभागः (च. सू. २६.२९)
संयोगविरुद्धः परादिगुणविशेषः, स च त्रिविधः— विभक्तिः, वियोगो भागशो ग्रहश्चेति (द्र. सू. ३.७) । चरकोऽपि—'विभागस्तु विभक्तिः स्याद् वियोगो भागशो ग्रहः' इति ।
विभाग ।
Disjunction.
विमलम् (च. सू. ६.४७)
निर्मलम्, शुद्धमिति ।
स्वच्छ, शुद्ध ।
Clean, Pure, Clear.
वियोगः (च. सू. २६.३३)
वियोगोऽपाकरणं यथा निदानपरिवर्जनम्, गणादेकस्य द्रव्यस्यापाकरणञ्च (द्र. सू. ३.७) ।
विभागविशेषः ।
वियोग (पृथक् करना) ।
Disjoining, elimination.
विरजनीयम् (च. सू. २५.४०)
मूत्रविरजनीयं पुरीषविरजनीयं वा ।
विकृत वर्ण को ठीक करना ।
Removing abnormal colour (in urine or stool).
विरसम् (सु. सू. ४५.१९८)
विकृतरसम् ।
विकृतरसयुक्त ।
Having abnormal taste.

विरूक्षणम् (सु. सू. १५.३२)
विशेषेण रूक्षणम्, मेदोघ्नमिति डल्हणः, यथा— गुग्गुलुत्रिफलामधुयवप्रभृति ।
विशेष रूप से रूक्षता करने वाला (मेदोनाशक) ।
Roughening, anti-obesity.
विरूक्षणकरम् (सु. सू. ४१.४(४))
विशेषेण रूक्षणं करोतीति । वायवीयद्रव्यकर्म ।
विरूक्षण ।
विरूक्षणीयम् (च. सू. २५.४०)
विरूक्षणे । हितम् ।'उद्दालकान्नं विरूक्षणीयानाम् (अग्र्यम्)' इति ।
विरूक्षण में हितकर ।
Benefecial for roughening.
विरेकः (च. सू. २.१०)
विरेचनम् ।
विरेचन । Purgative.
विरेचनम् (च. सू. १.८०)
विशेषेण रिक्तीकरोत्याशयमिति, यथा पुरीषविरेचनं, मूत्रविरेचनं, शुक्रविरेचनञ्च, वमनमपि आमाशयशोधनत्वाद् विरेचनं यथोक्तं— 'उभयं वा शरीरमलविरेचनाद् विरेचनसंज्ञां लभते' इति (च. क. १.४) । प्रायः 'विरेचन' पदेन संशोधनाङ्गं पुरीषनिर्हरणमधोभागं गृह्यते यथोक्तं चरकेणैव 'अधोभागं विरेचनसंज्ञकम्' इति । विरेचनद्रव्याणि यथा निकुम्भादिगणोक्तानि (अ. हृ. सू. १५.२) पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि (सु. सू. ४१.६) ।
विरेचन ।
Purgative.
विरेचनोपगः (च. सू. ४.८)
विरेचनमुप सहायत्वेन गच्छति, विरेचनसहाय इत्यर्थः । विरेचनोपगो महाकषायो यथा— 'द्राक्षाकाश्मर्यपरुषकाभयामलकबिभीतककुवल-बदरकर्कन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति' इति ।
विरेचन में सहायक ।
Sub-purgative.

विलङ्घनम् (च. चि. ३.९५)
विशेषेण लङ्घनम्, यथोक्तं—'वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं विलङ्घनम् । कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥' इति ।
विशेष रूप से लङ्घन ।
Specifically lightening.
विशदः (च. शा. ६.१०)
पिच्छिलविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः । विशदं धूलिवदिति डल्हणः (सु. सू. ४१.४ (३)) ।
पिच्छिलतारहित ।
Non-slimy.
विशेषशीतम् (च. सू. ६.३७)
अत्यर्थशीतम् । (चक्र.)
अत्यन्त शीत ।
Excessively cold.
विशोधनम् (च. चि. १२.१७)
१. मलनिर्हरणेन शरीरस्य शुद्धीकरणम्, यथोक्तं श्वयथु चिकित्सिते— 'अथामजं लङ्घनपाचन-क्रमैर्विशोधनैरुल्वणदोषमादितः' इति; 'पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी' इति च (च. चि. १९.६०) ।
मलों को बाहर निकाल कर शरीर को शुद्ध करना ।
Cleansing by evacuation, Purification.
२. व्रणानां पूयादिनिर्हरणेन शोधनम् । (च. चि. २५.३८)
विशोषणम् (सु. चि. २.८७)
विशेषेण शोषयति क्लेदमेदःकफादीनिति । डल्हणस्तु— लघनम्; आहारोऽपि विशोषणं तिक्तकटुकषायादिरिति ।
विशेष रूप से शोषक ।
Specifically drying.
विशोषी (सु. सू. १८.६)
विशेषेण शोषयितुं अथवा विशेषेण शुष्कतां यातुं शीलं यस्य सः । प्रलेपविशेषणम् ।
विशोषण ।
विश्लेषणः (सु. सू. ४२.१०(३))
'पृथक्करणः प्रत्यवयवानाम्, छेदित्वात्' (ड०) । लवणरसकर्म ।
पृथक्करण ।
Separation, disjoining.
विषघ्नः (च. सू. ४.८)
विषं हन्तीति, विषनाशक इत्यर्थः । विषघ्नो महाकषायो यथा— 'हरिद्रामञ्जिष्ठामुवहासूक्ष्मैला-पालिन्दीचन्दनकतकशिरीषसिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति' इति ।
विषनाशक ।
Anti-Poison.
विषनुत् (च. चि. २३.९८)
विषनाशनः ।
विषनाशक ।
Anti-Poison.
विषप्रदूषणः (सु. सू. ४६.३०४)
विषस्य प्रदूषणः प्रकोपणः । (ड०)
विष का प्रकोपक ।
Aggravating Poison.
विषप्रशमनम् (सु. सू. ४०.५)
विषं प्रशमयतीति विषप्रशमनत्वमगदादेः ।(ड०)
विष का शामक ।
Pacifying Poison.
विषमज्वरनाशनाः (च. चि. ३.२९६)
विषमज्वरं नाशयन्तीति, यथा—'योगाः परं प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः' इति । त्रिफला च विषमज्वरनाशनी (सु. सू. ३८.५७) ।
विषमज्वरनाशक ।
Alleviating irregular fever, anti-malarial.
विषवर्धनः (च. सू. २६.४३(३))
विषं वर्धयतीति । अत्युपयुज्यमानलवणरसस्य कर्म ।
विषवर्धक ।
Aggravating Poison.
विषविनाशनम् (सु. क. ५.३५)
विषं विनाशयतीति, यथोक्तं—'वेगानुपूर्व्या कर्मोक्तमिदं विषविनाशनम्' इति ।
विषघ्न ।
Anti-Poison.

विषवृद्धिकरम् (सु. क. ८.१३७)
विषवर्धनम्, तिलकुलत्थाद्यन्नम्। (ड०)
विषवर्धक।

विषसूदनम् (सु. सू. ४६.३२६)
विषं सूदते हिनस्तीति, विषघ्नमित्यर्थः, यथा सुवर्णगुणे—'दोषत्रयापहं शीतं चक्षुष्यं विषसूदनम्' इति।
विषघ्न।

विषहरणम् (चक्र., च. सू. २६.७०)
विषघ्नम्।
विषघ्न।

विषापहः (च. चि. ९.७२)
विषमपहन्तीति, विषघ्न इत्यर्थः।
विषघ्न।

विष्टम्भि (च. सू. २७.११०)
विष्टम्भकरम्। 'विष्टम्भो गुडगुडाशब्दः, अन्ये तु सवाततोदशूला मलस्याप्रवृत्तिर्विष्टम्भः' इति डल्हणः (सु. सू. ४५.१५८), अस्मन्मते तु कोष्ठे वाताधिक्यं साध्मानादिलिङ्गं विष्टम्भः।
विष्टम्भ उत्पन्न करने वाला।
Wind-forming, flatulant.

विष्टम्भजित् (अ. हृ. सू. ५.३५)
विष्टम्भहरः, वातानुलोमनमिति हेमाद्रिः, यथोक्तं—'तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टम्भजिल्लघु' इति।
विष्टम्भनाशक।
Checking formation of wind and flatulant.

विष्यन्दकराणि (च. सू. २६.११)
विष्यन्दः प्रस्रवणं 'स्यन्दू प्रस्रवणे' धातोः, तं कुर्वन्तीति। आप्यद्रव्यकर्म।
स्रावकारक।
Promoting oozing.

विष्यन्दनम् (सु. चि. ४.३३)
स्रवणम् (ड०), यथोक्तं लवणगुणे—'विष्यन्दनादुष्णभावाद् दोषाणाञ्च विपाचनात्। संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते॥' इति।
स्रवण।
Oozing.

विसूचिकाघ्नम् (च. चि. २६.२०)
विसूचिकां हन्तीति, यथा—'द्विरुत्तरं हिङ्गु वचाग्निकुष्ठं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम्। सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्तिहृद्रोगगुल्मोर्ध्व-समीरणघ्नम्॥' इति। विसूचिकालक्षणं माधवोक्तं यथा—'सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः। यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते॥' इति।
विसूचिकानाशक।
Relieving visūcikā (needling pain, cholera)

विस्रम् (सु. सू. ४५.३७)
आमगन्धि, यथाऽमरः —'विस्रं स्यादामगन्धि यत्' इति।
आमगन्धयुक्त।
Having fishy smell.

विस्रंसनम् (च. वि. १.१८)
सारणम्, वातादीनामधः प्रेरणम्। लवणकर्म। यथोक्तं— 'तद्रोचनपाचनोपक्लेदनविस्रंसनार्थ-मुपयुज्यते' इति।
वात आदि को नीचे की ओर ले जाना।
Carrying wind etc down, carminative, laxative.

विस्रंसनसमर्थम् (च. वि. १.१८)
सारकम्।
सारक।
Laxative.

विहतसन्धानम् (च. सू. १.१०८)
विहतस्य क्षतस्य सन्धानं संश्लेषणम्। क्षीरकर्म।
क्षत का सन्धान।
Promoting union in injured part.

वीर्यम् (च. सू. २६.६५)
शक्तिः; चरके यथा—'येन कुर्वन्ति तद् वीर्यम्', 'वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया' इति च। 'द्रव्यकर्तृके कर्मणि करणभूतो द्रव्यगुणो वीर्यम्' इति बोपदेवः सिद्धमन्त्रप्रकाशे; द्रव्यगुणसूत्रे तु 'वीर्यं शक्तिः क्रियासाधनम्' इति।
शक्ति। Potency.

वीर्यकरी (सु. सू. ६.१५)
वीर्यं शक्तिः (ड०), तत्करी।
शक्तिप्रद।
Energizer.

वीर्यदम् (च. सि. १.३०)
शक्तिप्रदम्, पौरुषप्रदं वा।
अनुवासनकर्म।
शक्तिप्रद, शुक्रप्रद।
Energizer, semen-promoting.

वीर्यप्रदम् (च. सू. २७.१९४)
शक्तिप्रदम्। मद्यकर्म।
शक्तिप्रद।

वीर्यविरुद्धम् (सु. सू. २०.१६)
वीर्यतो विरुद्धम् यथा —'मधुराम्लौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च' इति।
वीर्य में विरुद्ध।
Antagonist in virya (potency).

वीर्योपरोधः (च. सू. २६.८४)
वीर्यस्य शक्तेः उपरोधः भ्रंशः। वैरोधिकाहारकर्म।
शक्ति का ह्रास।
Detrioration of energy.

वीर्योष्णः (च. सू. २६.६८)
वीर्येणोष्णः (स्पर्शेनापि) यथा चित्रकः। वाग्भटेऽपि 'वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः' इत्यादि (अ. हृ. चि. १.१३७)।
वीर्य से उष्ण।
Hot by potency.

वीसर्पनाशनः (च. चि. २१.५५)
वीसर्पं नाशयतीति।
वीसर्पनाशक।
Alleviating erysipelas.

वीसर्पनिवारणः (च. चि. २१.१३५)
वीसर्पनाशनः।
Alleviating erysipelas.

वीसर्पनुत् (च. चि. २१.५०)
वीसर्पनाशनः।
वीसर्पनाशन।

वीसर्पशान्तिः (च. चि. २१.५६)
वीसर्पशमनम्।
वीसर्पशामक।
Pacifying erysipelas.

वृत्तिकरम् (च. सू. २५.४०)
शरीरस्थितिकरम् (चक्र०), यथा—'अन्नं वृत्तिकराणाम् (अग्र्यम्)' इति।
शरीर को स्थित रखने वाला।
Maintaining body.

वृषता (च. सू. १६.१८)
पौरुषम्। संशोधनफलम्।
पौरुष।
Virility, sexual potency.

वृष्यम् (सु. सू. ४५.४९)
वृष्यं शुक्रजनकम् (ड०), वाजीकरणं वा।
शुक्रल, वाजीकरण।
Semen-promoting, aphrodisiac.

वृष्यतमः (च. सि. १२.१८(११))
अतिशयेन वृष्यः।
अधिकतम वृष्य।
Aphrodisiac in highest degree.

वेदनापहः (सु. सू. १८.६)
वेदनां पीडामपहन्तीति, वेदनाशामक इत्यर्थः।
वेदनाशामक।
Analgesic.

वेदनाशमनम् (सु. सू. ५.४२)
वेदनां शमयतीति, यथा—'या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः। घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन॥' इति।
वेदनाशामक।
Analgesic.

वेदनास्थापनः (च. सू. ४.८)
वेदनायां संभूतायां तां निहत्य शरीरं प्रकृतौ स्थापयतीति वेदनास्थापनमिति चक्रः, वेदनां स्पर्शानुभूतिं प्रकृतौ स्थापयतीति वा। वेदनास्थापनो महाकषायो यथा—'शालकट्फलकदम्बपद्मकतुम्ब-मोचरसशिरीषवञ्जुलैलवालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति' इति।

वेदनाशामक, स्पर्शसंज्ञास्थापन।

Analgesic, aesthetic (restoring mormal sensation).

वेदनोपशमः (सु. चि. १.१७)

पीडाशमनम्।

पीड़ा की शान्ति।

वेपथुनाशनः (सु. चि. २४.८७)

वेपथुः कम्पः, तं नाशयतीति।

कम्पनाशक।

Removing shivering.

वैमल्यम् (च. सू. ५.६२)

निर्मलत्वं, प्रसाद इति यावत्।

स्वच्छता, पवित्रता।

Cleanness, purity.

वैलक्षण्यम् (च. सू. २६.३३)

पृथक्त्वविशेषः, जातिगतभेदतः लक्षणवैभिन्न्यम्, यथा गौरश्वाद् विलक्षणोऽतः पृथक्, सैरेयकश्च वासकात् पृथक् वैलक्षण्यात्।

जातिगत पार्थक्य।

Class separateness.

वैवर्ण्यकारी (सु. चि. २४.८६)

वैवर्ण्यं वर्णविकारं कर्तुं शीलमस्येति, वर्णविकारकर इत्यर्थः।

वर्णविकारजनक।

Causing abnormal complexion.

वैवर्ण्यकृत् (सु. चि. २४.८४)

वर्णविकारकरः।

वैवर्ण्यकारी।

वैशद्यम् (च. सू. २२.११)

विशदस्य भावः, रूक्षणोपक्रमस्य कार्यम्।

पैच्छिल्यराहित्य

Non-sliminess.

वैशद्यकरम् (सु. सू. ४१.४ (४))

वैशद्यं करोतीति। वायवीयद्रव्यकर्म।

वैशद्यजनक।

Causing non-sliminess.

वैशद्यकारकः (च. चि. ३०.१२२)

वैशद्यकरः, यथा— 'कासीसं त्रिफलां कांक्षी समङ्गाम्रास्थि धातकी। पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः।' इति।

वैशद्यकर।

वैशेषिकगुणाः (चक. च. सू. १.४९)

'सार्थाः गुर्वादयो बुद्धिः' इत्यस्य व्याख्यायां चक्रो वक्ति— 'अनेन त्रिविधा अपि वैशेषिकाः सामान्या आत्मगुणाश्चोद्दिष्टाः' इति। वैशेषिकत्वञ्च विशिष्टभूताश्रितत्वं विशिष्टेन्द्रियग्राह्यत्वञ्च। ते च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति।

वैशेषिक गुण।

Specific property.

वैस्वर्यनुत् (च. चि. २६.२१३)

वैस्वर्यं स्वरभेदं हन्तीति।

स्वरभेदनाशक।

Alleviating hoarseness of voice.

व्यक्तलवणम् (च. सू. ६.३७)

प्रकृष्टलवणम्।

जिसमें लवण व्यक्त हो।

Prominently salty.

व्यक्तस्नेहम् (च. सू. ६.३७)

सुस्निग्धम्।

सुस्निग्ध।

Prominently unctuous.

व्यक्ताम्लम् (च. सू. ६.३७)

प्रकृष्टाम्लम्।

जिसमें अम्ल रस सुस्पष्ट हो।

Prominently sour.

व्यवायवर्धनम् (सु. सू. ४६.९७)

वाजीकरणम्।

मैथुनशक्तिवर्धक।

Improving sexual potency.

व्यवायि (च. सू. १३.९८)

अखिलदेहव्याप्तिपूर्वकपाकगामि (चक्रः), 'व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते' इति (सु. सू. ४६.५२३); तथैव शार्ङ्गधरोऽपि 'पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकं च गच्छति। व्यवायि तद् यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम्॥' इति (शा. स. १.४.१९)।

शरीर में शीघ्र व्याप्त हो जाने वाला।

Easily assimilable after ingestion or application.

व्याधिकरः (च. सू. २५.४०)

रोगजनकः, यथा 'मिथ्यायोगो व्याधिकराणाम्' इति।

रोगजनक।

Pathogenic.

व्रणमार्दवशमनम् (च. चि. २५.१०९)

व्रणस्य मार्दवं शमयतीति।

व्रण की मृदुता का शामक।

Removing softness of wound.

व्रणरोपणम् (च. चि. २१.९६)

व्रणस्य रोपणम्, यथा—'दूवास्वरससिद्धं च घृतं स्याद् व्रणरोपणम्' इति। (द्र. -रोपणम्)

व्रणरोपण।

Wound-healing.

व्रणशैथिल्यकरम् (च. चि. २५.१०८)

व्रणे शैथिल्यं करोतीति।

व्रण में शैथिल्य लाने वाला।

Causing slackness in wound.

व्रणशैथिल्यप्रसाधनः (च. चि. २५.११०)

व्रणे शैथिल्ये प्रसाधयति प्रकर्षेणापादयतीति, यथा— 'लोध्रन्यग्रोधशुङ्गानि खदिरस्त्रिफला घृतम्। प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधनः॥' इति।

व्रणशैथिल्यकर।

व्रणशैथिल्यशमनम् (च. चि. २५.१०९)

व्रणे शैथिल्यं शमयति हरतीति।

व्रण की शिथिलता को दूर करने वाला।

Removing slackness of wound.

व्रणशोधनः (च. चि. २५.८५)

व्रणं शोधयति पूयादिकमपाकृत्य शुद्धीकरोतीति, यथा— 'तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम्। मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः॥' इति।

व्रणशोधक।

Wound-cleansing.

व्रणसौकुमार्यप्रसाधनः (च. चि. २५.११०)

व्रणे सौकुमार्यं कोमलतां प्रसाधयति प्रकर्षेणापादयतीति।

व्रण में कोमलता लाने वाला।

Causing softness in wound.

व्रणहा (अ. कृ. सू. ६.३२)

व्रणं हन्तीति, व्रणहर इत्यर्थः, यथोक्तं— 'बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः' इति।

व्रणनाशक।

Alleviating wound.

व्रणावसादनम् (च. चि. २५.१००)

व्रणस्यावसादनमुत्सन्नमांसक्षयकरम् (चक्र०)।

व्रण का अवसादक।

Wound-depressing.

व्रणोत्सादनम् (च. चि. २५.९९)

निम्नव्रणस्योत्थापनम्।

व्रण को उठाने वाला।

Wound-elevating.

व्रण्यः (सु. सू. ३८.३४)

व्रणेभ्यो हितो व्रण्यः। (ड०)

व्रण के लिए हितकर।

Wholesome for wound.

श

शकृदानुलोम्यम् (च. चि. १४.१०८)

पुरीषानुलोमनम्।

पुरीषानुलोमन।

Laxative.

शक्तिरक्षणम् (च. चि. १४.८३)

प्राप्तशक्तेः रक्षणम्, यथाऽर्शसि तक्रविधाने— 'शक्त्यागमनरक्षार्थं दार्ढ्यार्थमनलस्य च। बलोपचयवर्णार्थमेष निर्दिश्यते क्रमः॥' इति।

शक्ति का रक्षण।

Preservation of energy.

शक्त्यागमनम् (च. चि. १४.८३)

शरीरे शक्तेरागमनं प्रापणम्, शक्तियोग इत्यर्थः। शक्तेरागमनं योगः; तद्रक्षणञ्च क्षेमः, इत्थं योगक्षेमौ शक्तेः।

शक्ति की प्राप्ति। Acquisition of energy.

शब्दः (च. सू. ८.११)

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्य आकाशाश्रितो वैशेषिकगुणः, यथोक्तं— 'महाभूतानि खं वायुरग्निरापोऽनिल-स्तथा। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥' इति (च. शा. १.२७)।

शब्द । Sound.

शमनम् (अ. हृ. सू. १.१६)

यत् कुपितान् वातादीन् दोषान् शमयति तच्छमनम्, यथा तैलं घृतं माक्षिकमिति (अ. द.) उक्तञ्च— 'शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा' इति।

शामक ।

Pacifying.

शमनीयम् (च. चि. ३.१६०)

शमने हितं शमनीयम्। शमनीयमिति पक्वदोषोपशमनम् (चक्रः), यथोक्तं— 'पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद् भिषक्। ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ॥ इति।

शामक ।

Pacifying.

शरीरक्लेदोपयोक्ता (च. सू. २६.४३)

शरीरक्लेदस्याचूषकः (चक्रः)। कषायरसकर्म।

शरीर की आर्द्रता का उपयोग करने वाला।

Consuming the body moisture.

शरीरतापकरः (च. सू. २६.४३(४))

शरीरे तापं करोतीति। कटुरसस्यात्युपयुज्यमानस्य कर्म।

शरीरतापजनन ।

Generating body-heat.

शरीरधातुव्यूहकरः (च. सू. २७.३)

शरीरे धातुव्यूहं करोतीति, धातुव्यूहो धातुसंघातः (चक्रः)। अन्नपानकर्म।

शरीर में धातुसमूह का जनक।

Producing aggregate of dhātus in body.

शरीरबलप्रदः (च. सू. २५.५०)

शरीरबलं प्रददातीति। आसवगुणः।

शारीर बल देने वाला।

Promoting physical strength.

शरीरबलसन्धानम् (च. सू. ५.९४)

शरीरस्य बलेन सन्धानं योजनं करोतीति (चक्र०)।

शरीर में बल लाने वाला।

Restoring physical strength.

शरीरोपघातकरम् (च. वि. २.७)

शरीरस्योपघातं विनाशं करोतीति।

शरीरविनाशकरः।

शरीरविनाशक ।

Destroying the body.

शर्करानाशनः (सु. सू. ३८.२१)

शर्करां नाशयतीति।

शर्करानाशक ।

Alleviating gravels.

शर्कराप्रच्यावनम् (च. चि. २६.६९)

शर्करां प्रच्यावतीति।

शर्करा को बाहर निकालना।

Expelling gravels.

शाखावातहरम् (च. सू. २७.२२१)

शाखासु रक्तादिधातुषु त्वचि च बाह्ये रोगमार्गे स्थितं प्रकुपितवातं हरति शमयतीति, यथोक्तं—'बल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः। साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥' इति।

शाखागत वात का शामक।

Pacifying vāta located in dhātus and skin.

शिरःप्रतिपूरणम् (सु. चि. २४.२६)

शून्यभूतस्य शिरसः पुनः पूरणम्। (ड०)

शिर का पुनः आपूरण।

Restoring normalcy to head by removing feeling of vacantness.

शिरः शूलघ्नम् (सु. चि. २४.२९)

शिरः पीडाहरम्।

शिरःशूलहर ।

Relieving headache.

शिरःशूलनुत् (च. चि. ८.७७)

शिरःशूलहरम्।

शिरःशूलहर ।

शिरःशूलप्रशमनम् (सु. सू. ४५.११२)

शिरःशूलं प्रशमयतीति। तिलतैलगुणः।

शिरःशूलशामक ।

Relieving headache.

शिरस्तृप्तिः (सु. चि. २४.२६)

शिरसस्तर्पणम्।

शिर का तर्पण।

Satiation of head.

शिरोरोगापहम् (च. चि. २६.१६४)

शिरसो रोगानपहन्तीति। मायूरघृतगुणः।

शिरोरोगनाशक ।

Alleviating head-diseases.

शिरोऽर्तिनुत् (च. चि. २६.१६०)

शिरःशूलहरम्, यथा—'रास्नास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिनुत्' इति।

शिरःशूलहर ।

शिरोलाघवम् (च. सि. १.५१)

शिरसो लघुत्वम्।

शिर मे लघुता ।

Lightness in head.

शिरोविरेकः (च. चि. २१.१३१)

शिरोविरेचनम्।

शिरोविरेचन ।

Head-evacuation.

शिरोविरेचनम् (सु. सू. ३९.६)

नस्यप्रयोगेण शिरःस्थं श्लेष्माणं विरेचयति स्रावयतीत्यर्थः (ड०), यथा—'मुखपाके सिराकर्म शिरःकायविरेचनम्' इति (च. चि. २६.२०४); 'प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानाम् (अग्र्या)' इति। (च. सू. २५.४०)

शिरोविरेचन करने वाला।

Causing head-evacuation, errhine.

शिरोविरेचनोपगः (च. सू. ४.८)

शिरोविरेचने उपगः सहायः, यथा— 'ज्योतिष्मतीक्षवकमरिचपिप्पलीविडङ्गशिग्रुसर्षपापामार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति' इति (शिरोविरेचनोपगो महाकषायः)। शिरोविरेचनोपगे तु शिरोविरेचन-प्रधानान्येव द्रव्याणि बोद्धव्यानि (चक्र०)।

शिरोविरेचन में सहायक।

Sub-errhine.

शिवम् (च. चि. ३.१४५)

भद्रं, कल्याणकरमित्यर्थः, नैव कदाचिद्धानिकर-मिति। यथोक्तमुदरचिकित्सिते— 'दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम्' इति।

लाभकर, हानिरहित। Wholesome, safe.

शिशिरस्पर्शम् (अ. हृ. सू. ५.७७)

शिशिरः शीतः स्पर्शो यस्य तत्, स्पर्शतः शीतं न तु वीर्ये इत्यर्थः, यथोक्तं 'दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्-क्रिमिनाशनम्। गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥' इति।

स्पर्श में शीत।

Cold in touch.

शीघ्रः (च. वि. ८.९८)

शीघ्रगतिः, शीघ्रकारी च।

वातगुणः। क्षारश्च शीघ्रकारी (सु. सू. ११.१६)।

शीघ्रगामी, शीघ्रकारी।

Fast, fastly acting.

शीघ्रपुंस्त्वदः (च. सू. २७.२४)

शीघ्रं पुंस्त्वं वृषत्वं ददातीति, यथा 'बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं शीघ्रं माषं ददाति च' इति। अत्र चक्रः—'पुंस्त्वं शुक्रम्। शीघ्रमिति वचनेन शुक्रस्रुतिकरत्वलक्षण-मपि वृष्यत्वं माषस्य दर्शयति, शुक्रस्रुतिकरञ्च वृष्यशब्देनोच्यत एव, वचनं हि— 'शुक्रस्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चित् शुक्रविवर्धनम्। स्रुतिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥' इति, तदेवं सम्पूर्णवृष्यत्वं माषे बोद्धव्यम्' इति।

शीघ्र वाजीकरण।

Instantaneously aphrodisiac.

शीघ्रविरेचनः (च. क. ११.८)

शीघ्रं विरेचयतीति।

शीघ्र विरेचन कराने वाला।

Immediately purgative.

शीघ्रशुक्रविरेचनम् (सु. सू. १४.१७)
वाजीकरण्यस्त्वोषधयः स्वबलगुणोत्कर्षाच्छुक्रं शीघ्रं विरेचयन्ति। तत्र संकल्पपादलेपविशिष्टकान्तास्पर्शादयः स्वबलोत्कर्षात् स्वप्रभावोत्कर्षादित्यर्थः; घृतक्षीरादयः स्वगुणोत्कर्षात् स्वस्नेहाद्युत्कर्षादित्यर्थः; माषादयः स्वबलगुणोत्कर्षात् स्वप्रभावस्नेहाद्युत्कर्षादित्यर्थः। (ड०)
शीघ्र शुक्रपात कराने वाला।
Causing immediate discharge of semen.

शीतः (च. शा. ६.१०)
उष्णविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः।
ठंढा। Cold.

शीतज्वरप्रशमनम् (च. चि. ३.२६७)
शीतयुक्तं ज्वरं प्रशमयतीति।
शीतयुक्त ज्वर का शामक।
Pacifying fever with rigour.

शीतज्वरापहः (च. चि. ३.२६८)
शीतज्वरमपहन्तीति।
शीतज्वरनाशक।
Alleviating fever with rigour.

शीततरम् (च. सू. २७.२१९)
अपेक्षयाऽधिकं शीतम्, यथा—'महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः' इति।
शीततर। Colder.

शीतनाशनः (सु. चि. २४.८७)
शैत्यहरः।
शीतनाशक।
Removing cold.

शीतप्रशमनः (च. सू. ४.८)
शीतं प्रशमयतीति, यथा—'तगरागुरुधान्यकशृङ्गवेरभूतीकवचाकण्टकार्यग्निमन्थश्योनाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति' इति शीतप्रशमनो महाकषायः।
शीतशामक।
Pacifying cold.

शीतलम् (च. सू. ६.२१)
शीतगुणोऽस्यास्ति, शीतं लाति वा।
शीतल, ठंढा।
Cold, causing cold.

शीतवीर्यम् (अ. हृ. चि. १.१३०)
वीर्यतः शीतम्, यथा चन्दनादिकम्।
वीर्य में शीत।
Cold in potency.

शीतस्पर्शाः (च. चि. ४.१०६)
स्पर्शतः शीताः। (द्र. -शिशिरस्पर्शः)
स्पर्श में शीत।
Cold in touch.

शीतापनयनम् (च. सू. २५.४०)
शैत्यहरम्। 'रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम् (अग्र्ये)' इति।
शीतनिवारक।
Alleviating cold.

शीतीकरणम् (च. सू. २२.३२)
उष्णतामपाकृत्य शैत्यापादनम्। स्तम्भनकर्म।
ठंढा करना।
Refrigeration.

शीर्षविरेचनम् (च. सू. १.७९)
शिरोविरेचनम्, यथा 'श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने' इति।
शिरोविरेचन।

शुक्रकरम् (च. चि. २८.९४)
शुक्रजनकम्, यथा—'प्रहर्षोऽन्नञ्च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम्' इति।
शुक्रजनक।
Semen-promoting.

शुक्रकृत् (अ. हृ. सू. ६.६१)
शुक्रजनकः।
शुक्रजनक।

शुक्रक्षयकरम् (सु. सू. ४६.२१४)
शुक्रक्षपणम्, यथा 'दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातकृत्' इति।

शुक्र को क्षीण करने वाला।
Decreasing semen.

शुक्रघ्नः (च. सू. २७.४)
शुक्रं हन्तीति, शुक्रनाशनः, यथा 'दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः' इति।
शुक्रनाशक।
Causing loss of semen.

शुक्रजनकप्रवर्त्तकम् (शा. सं. १.४.१६)
शुक्रस्य जनकं प्रवर्तकं रेचकं च, यथा—'दुग्धं माषाश्च भल्लातफलमज्जामलानि च। प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः॥' इति।
शुक्र का जनक और प्रवर्त्तक।
Promoting as well as propelling semen.

शुक्रजननः (च. सू. ४.८)
शुक्रं जनयतीति, यथा— 'जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृद्धरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति' इति शुक्रजननो महाकषायः।
शुक्रजनक।
Semen-promoting.

शुक्रदोषनाशनम् (च. चि. २९.१२०)
शुक्रदोषान्नाशयतीति। शुक्रदोषाः यथा— 'फेनिलं तनु रूक्षञ्च विवर्णं पूति पिच्छिलम्। अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाऽष्टमम्' इति (च. चि. ३०.१३९)।
शुक्रदोषों का नाशक।
Removing defects of semen.

शुक्रदोषहराः (सु. शा. २.१५)
शुक्रदोषान् हरन्तीति।
शुक्रदोषनाशक।

शुक्रदोषहृत् (सु. सू. ३८.२१)
शुक्रदोषहरः, यथोक्तं 'मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत्' इति।
शुक्रदोषनाशक।

शुक्रनाशनम् (सु. सू. ४६.१५५)
शुक्रहरम्, यथा 'त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनम्' इति।
शुक्रनाशक।
Causing loss of semen.

शुक्रनुत् (च. सू. २७.२५)
शुक्रनाशनः, यथा—' राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत्' इति।
शुक्रनाशक।

शुक्रप्रदम् (च. सू. २७.१३९)
शुक्रं प्रकर्षेण ददाति जनयतीति, प्रकृष्टशुक्रजनन इत्यर्थः. यथा— 'पक्वमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम्' इति।
शुक्रजनन।

शुक्रप्रदोषघ्नम् (च. चि. २८.१४३)
शुक्रस्य प्रदोषान् विकारान् हन्तीति।
शुक्रदोषहरः।
शुक्रदोषहर।

शुक्रप्रवर्त्तिनी (शा. सं. १.४.१७)
शुक्ररेचनोद्दीपनी, यथा 'प्रवर्त्तिनी स्त्री शुक्रस्य' इति।
शुक्र को प्रवृत्त करने वाली।
Propelling semen.

शुक्ररेचनम् (शा. सं. १.४.१७)
शुक्रं रेचयति बहिः प्रेरयतीति, यथा—'शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम्' इति।
शुक्र को बाहर निकालने वाला।
Causing discharge of semen.

शुक्रलः (च. सू. २६.६१)
शुक्रजननः, यथा— 'मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः' इति।
शुक्रजनन।

शुक्रवर्धनाः (च. चि. ११.७७)
शुक्रजननाः।
शुक्रजनन।

शुक्रविरेककृत् (अ. हृ. सू. ६.२१)
शुक्रविरेचनः, यथा माषगुणे 'गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत्' इति। शुक्रस्य वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं बहिःप्रेरणं करोतीत्यरुणदत्तः।
शुक्रविरेचन।

शुक्रविरेचनम् (च. चि. २८.९४)

शुक्रं विरेचयति बहिः निःसारयतीति, यथा— 'विबद्धमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद् विरेचनम्' इति। अत्र 'विरेचनं' शुक्रविरेचनमेव प्रसङ्गात्।

शुक्ररेचन।

शुक्रविवर्धनः (सु. सू. ४५.७९)

शुक्रं विशेषेण वर्धयतीति, यथा— 'दघ्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः। वह्नेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्धनः॥' इति।

शुक्र को विशेष रूप से बढ़ाने वाला।

Specifically promoting semen.

शुक्रविशोधनम् (सु. सू. ४५.११४)

शुक्रं विशोध[illegible] एरण्डतैलगुणः।

शुक्रशोधक।

Purifying semen (semen-depurant)

शुक्रवृद्धिकृत् (अ. हृ. सू. ६.२१)

शुक्रवर्धनः।

शुक्र को बढ़ाने वाला।

शुक्रशोधनः (च. सू. ४.८)

शुक्रं शोधयति दोषानपास्य निर्मलीकरोतीति। शुक्रशोधनो महाकषायो यथा— 'कुष्ठैलवालुककट्फल समुद्रफेन कदम्बनिर्यासेक्षुकाण्डेक्षिक्षुरकवसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति' इति।

शुक्रशोधन।

Semen–depurant.

शुक्रशोषणी (शा. सं. १.४.१८)

शुक्रं शोषयति क्षपयतीति, यथा— 'शोषणी च हरीतकी' इति।

शुक्रशोषक।

Drying semen.

शुक्रस्तम्भकम् (शा. सं. १.४.१८)

शुक्रं स्तभ्नाति निरुणद्धि विरेकादिति, यथा— 'जातीफलं स्तम्भकं च' इति। शुक्रविरेचनाद् विपरीतम्।

शुक्र को रोकने वाला।

Holding back semen; checking discharge of semen.

शुक्रहा (च. सू. २६.६१)

शुक्रनाशनः, यथा— 'शुक्रहा बद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः' इति।

शुक्रनाशक।

शुक्रापहाः (च. सू. २७.२६)

शुक्रनाशनाः, यथा कुलत्थगुणे 'उष्णाः- कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः' इति।

शुक्रनाशक।

शुक्राभिवर्धनः (च. सू. २६.४३(१))

शुक्रमभिवर्धयतीति, प्रकृष्टशुक्रजनन इत्यर्थः। मधुररसकर्म।

प्रकृष्ट शुक्रजनक।

Excellently semen–promoting.

शुक्राशयशोधनम् (च. चि. २६.७२)

शुक्राशयं शोधयतीति, यथा रेतोऽभिघातजे कृच्छ्रे— 'विहङ्गमांसानि च बृंहणाय बस्तींश्च शुक्राशयशोधनार्थम्' इति।

शुक्राशय का शोधन करने वाला।

Evacuating seminal vesicle.

शुचि (च. सू. ५.९९)

पवित्रम्।

पवित्र।

Pure, holy, clean.

शुषिरः (च. सू. १२.७)

शुषिश्छिद्रमस्यास्ति, रन्ध्रवानित्यर्थः। वातगुणः। शुषिरकरणं वातप्रकोपणस्य कर्म।

छिद्रयुक्त। Porous.

शुष्कः (च. सू. २७.२६६)

नीरसः धानादिः, मूलकादिश्च।

सूखा। Dry.

शूलघ्नी (च. चि. २५.७६)

१. शूलं पीडां हन्तीति, यथा— 'संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी स्नेहशर्करा' इति।

वेदनाशामक। Analgesic.

२. उदरशूलं हन्तीति, यथा— 'पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।

यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता॥' इति।

उदरशूलनाशक। Relieving colic.

शूलनाशनम् (च. सू. २७.३०२)

शूलं नाशयति शमयतीति, यथा बिडगुणे— 'तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद् व्यवायित्वाद्दीपनं शूलनाशनम्' इति।

उदरशूलनाशक।

शूलनिवृत्तिः (च. चि. २९.१४०)

शूलनाशनम्, यथा— 'क्षीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च। कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वामनिलेऽधिके॥' इति।

वेदनाशमन।

Relief of pain.

शूलनुत् (च. चि. १५.१०४)

शूलनाशनम्।

शूलनाशक।

शूलप्रमर्दनी (सु. सू. ४५.१७७)

शूलहरी, यथा प्रसन्नागुणे— 'छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी॥' इति।

शूलनाशन।

शूलप्रशमनः (च. सू. ४.८)

शूलं प्रशमयतीति। शूलप्रशमनो महाकषायो यथा— 'पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति' इति।

शूलशामक।

Relieving colic, Intistinal antispasmodic.

शूलविमोक्षणम् (च. चि. ५.७२)

शूलनाशनम्।

उदरशूलनाशक।

शूलहरम् (सु. उ. ४२.१२२)

शूलनाशनम्।

शूलनाशक।

शूलहरणम् (चक्र०, च. सू. २६.७०)

शूलनाशनम्।

शूलनाशक।

शूलहृत् (च. चि. १४.५६)

पीडाहरः।

वेदनाशामक।

शैत्यम् (च. नि. १.३७)

शीतस्य भावः शैत्यम्।

शैत्य। Coldness.

शैथिल्यकृत् (सु. सू. ४२.१०(३))

मांसादीनां शिथिलतां करोतीति। लवणरसकर्म।

शिथिलता उत्पन्न करने वाला।

Causing slackness.

शैथिल्याभिनिर्वृत्तिकरम् (च. वि. १.१८)

शिथिलताजनकम्।

शैथिल्यजनक।

शोकनाशनः (च. सू. २५.५०)

शोकं नाशयतीति। आसवगुणः।

शोकहर।

Anti–anxiety, tranquiliser.

शोकविनोदकम् (अ. हृ. चि. ७.७३)

शोकहरम्।

शोकनाशक।

शोकापहम् (च. सू. २७.१९४)

शोकहरम्।

शोकहर।

शोणितपित्तकृत् (सु. सू. ४६.३८)

रक्तपित्तकरः, यथा वन्यकुलत्थगुणे— 'आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च' इति।

रक्तपित्तजनक।

Causing raktapitta (intrinsic haemorrhage).

शोणितपित्तकोपी (सु. सू. ४६.४९)

रक्तपित्तं कोपयति, तदाख्यरोगं जनयतीति, यथा सिद्धार्थकगुणे—'पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी' इति।

रक्तपित्तकोपक।

Aggravating rakta-pitta.

शोणितप्रदूषणम् (च. सू. २६.८२)
शोणितं रक्तं प्रकर्षेण दूषयतीति। वैरोधिकाहारदोषः।
रक्तदूषक।
Vitiating blood.

शोणितवर्धनम् (च. चि. ११.३०)
रक्तवर्धनम्।
रक्तवर्धक।
Haematinic.

शोणितसङ्घातभेदनः (च. सू. २६.४३(४))
शोणितसङ्घातं रक्तपिण्डं भिनत्ति विदारयतीति। कटुरसकर्म।
पिण्डित रक्त को तोड़ने वाला।
Breaking blood-clot, anti-coagulant.

शोणितस्थापनः (च. सू. ४.८)
शोणितस्य दुष्टस्य दुष्टिमपहत्य प्रकृतौ शोणितं स्थापयतीति शोणितस्थापनम् (चक्रः)। शोणितस्थापनो महाकषायो यथा— 'मधुमधुक-रुधिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिकप्रियङ्गुशर्करा-लाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति' इति।
रक्तस्थापन।
Restoring normalcy of blood, haemostatic.

शोणितास्थापनम् (सु. चि. १.४८)
शोणितातिप्रवृत्तिस्तम्भनम्। (ड०)
रक्तस्रावरोधक।
Haemostatic.

शोधनम् (अ. हृ. सू. १.२५)
१. शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिः निःसार्य रोगोप्रशमनं करोति (अ. द.), यथोक्तं— 'शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा' इति। 'शोधनं अधिकबहिर्निरसनेन दोषसाम्यकरम्, शमनन्तु अधिकक्षीणक्षपणवर्धनाभ्याम्' इति हेमाद्रिः।
मलों को बाहर निकालना।
Eliminating impurities and thereby making the body pure and healthy.
२. तद्वद् व्रणेऽपि पूयादिदोषाणामपाकरणं शोधनम्। (सु. सू. ४२.१०)
पूय आदि दोषों को हटा कर व्रण को स्वच्छ करना।
Cleaning wound by removing pus etc.

शोफघ्नम् (च. चि. २५.४०)
शोफं व्रणात्मकं हन्तीति, यथोक्तं व्रणचिकित्सिते— 'शोफघ्नं षड्विधं चैव शस्त्रकर्मावपीडनम्' इत्यादि। 'शोफघ्न उपक्रमो रक्तावसेकादिर्वक्ष्यमाण इति चक्रः। मध्वासवोऽपि शोफघ्नः। (सु. सू. ४५.१८९)
शोफ (व्रणशोथ) का नाशक।
Anti-inflammatory.

शोफजननम् (च. सू. २७.४)
शोफं जनयतीति यथा दधि।
शोफकारक।
Causing or aggravating inflammation.

शोफजित् (च. सू. २७.९१)
शोफघ्नम्, यथा—'कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित्' इति।
शोफनाशक।

शोफनिर्वापणः (च. चि. २५.४६)
शोफस्य निर्वापणः दाहौष्ण्यशमनः (चक्रः), यथोक्तं— 'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः। ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम्॥' इति।
शोफ में दाह का शामक।
Pacifying heat in inflammation.

शोफनिवारणः (च. चि. २९.१३५)
शोफघ्नः।
शोफनाशक।

शोफनुत् (सु. चि. १८.१८)
शोफनाशनः, यथा लोहारिष्टगुणे— 'शोफनुद् गुल्मकृत् कुष्ठमेहपाण्ड्वामयापहः' इति।
शोफनाशक।

शोफप्रबाधनः (च. चि. ७.९२)
शोफं प्रबाधते रुणद्धीति, शोफरोधन इत्यर्थः।
शोफ को रोकने वाला।
Anti-inflammatary.

शोफप्रशमनः (च. सू. २५.४०)
शोफं प्रशमयतीति। तक्राभ्यासो ग्रहणीदोष-शोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानाम् (अग्र्यः)।
शोफशामक।
Pacifying inflammation.

शोफस्फोटनः (च. सू. २६.४३(३))
शोफं स्फोटयति विदारयतीति, शोफविदारण इत्यर्थः। लवणरसकर्म।
(पक्व) शोफ को विदीर्ण करना।
Tearing mature inflammation (abscess).

शोफहरम् (च. चि. ३.२३६)
शोफनाशनम्।
शोफनाशक।

शोफापहः (सु. सू. १८.६)
शोफमपहन्तीति, यथा—'प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः शोधनो रोपणः शोफवेदनापहश्च' इति।
शोफनाशक।

शोषकरः (च. चि. २५.४०)
शोषं तदाख्यरोगं करोति जनयतीति, शोषोत्पादक इत्यर्थः, यथा—'स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणाम्' इति।
शोषजनक।
Causing consumption.

शोषघ्नम् (च. सू. २५.४०)
शोषं हन्तीति, यथा— 'अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्य-सात्म्यरक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्' इति।
शोषनाशक।
Alleviating consumption.

शोषणः (च. सू. २६.४३)
शोषयति क्लेदं धातूंश्चेति। कषायरसकर्म। मरिचमपि शोषणं, यथोक्तं मरिचगुणे— 'छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित्' इति (च. सू. २७.२९८)।
आर्द्रताशोषक, धातुशोषक।
Drying moisture and dhātus.

शोषनाशनम् (सु. सू. ४५.१७३)
शोषहरम्, यथा मार्द्वीकगुणे—'लघुपाकि सरं शोषविषमज्वरनाशनम्' इति।
शोषनाशक।

शोषनुत् (च. चि. ८.१७१)
शोषहरम्।
शोषनाशक।

शोषहरम् (च. चि. ८.१६९)
शोषघ्नम्।
शोषनाशक।

शौषिर्यकरम् (सु. सु. ४१.४(५))
शुषिरस्य भावः शौषिर्यं, तत् करोतीति। आकाशीयद्रव्यकर्म। (द्र. -शुषिरः)
शौषिर्यजनक।
Making porous.

श्यावत्वकरः (च. सू. २६.४३)
त्वचि श्यावत्वमापादयतीति, वाताधिक्यात्। अत्युपयुज्यमानकषायरसस्य कर्म।
श्यावताजनक।
Causing darkness in skin.

श्रमघ्नम् (च. सू. २७.७८)
श्रमहरम्।
श्रमहर।

श्रमघ्नी (च. सू. २७.२५३)
श्रमहरी, यथोक्तं—लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः' इति।

श्रमनुत् (सु. चि. २४.७०)
श्रमहरम्।
श्रमहर।

श्रमविनोदकम् (अ. हृ. चि. ७.७३)
श्रमापनयनम्।
श्रमहर।

श्रमहरः (च. सू. ४.८)
श्रमः श्रान्तत्वानुभूतिः, तं हरतीति। श्रमहरो महाकषायः यथा— 'द्राक्षाखर्जूरप्रियालबदरदाडिम-फल्गुपरुषकेक्षुयवषष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति' इति।
श्रम (थकावट) को दूर करने वाला।
Removing tiredness, acopic.

श्रमहा (अ. हृ. सू. ६.६६)
श्रमहरः।
श्रमहर।
श्रमापहम् (च. सू. २७.१९४)
श्रमहरम्। मद्यकर्म।
श्रमहर।
श्रमापहरम् (च. चि. १.२.३)
श्रमापनयनम्। रसायनकर्म।
श्रमहर।
श्रोत्रहिततमः (च. सू. २७.६४)
श्रोत्रायातिशयेन हितः।
श्रोत्र के लिए अधिकतम हितकर।
Most wholesome for ear.
श्लक्ष्णः (च. शा. ६.१०)
खरविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः।
चिकना। Smooth.
श्लेष्मकर्षी (च. सि. १.२८)
श्लेष्माणमधो कर्षतीति। निरूहगुणः।
कफ को खींचने वाला।
Drawing kapha downwards.
श्लेष्मपरिशोषणम् (च. वि. ३.४०)
श्लेष्माणं कफं परिशोषयतीति। उष्णोदककर्म।
कफ का शोषण।
Drying kapha.
श्लेष्मपित्तजननम् (च. सू. २५.४०)
श्लेष्माणं पित्तञ्च जनयतीति, कफपित्तवर्धकमित्यर्थः। माषाः श्लेष्मपित्तजननानाम् (अग्र्याः)।
कफपित्तकारक।
Increasing kapha and pitta.
श्लेष्मप्रकोपणम् (सु. सू. ४५.८८)
कफप्रकोपकम्।
कफप्रकोपक।
Aggravating kapha.
श्लेष्मप्रशमनः (च. सू. २६.४३)
कफशामकः। कषायरसकर्म।
कफशामक।
Pacifying kapha.
श्लेष्मप्रसेकि (सु. सू. ४६.२२४)
कफस्राववर्धकम्, यथा–'स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च' इति।
कफस्राववर्धक।
Increasing mucous secretion.
श्लेष्मलम् (च. सू. २७.४)
कफवर्धकम्।
कफवर्धक।
Increasing kapha.
श्लेष्मविकारनुत् (च. सू. २७.१९)
कफजरोगनाशकः, यथा यवगुणे– 'स्थैर्यकृत् सकषायश्च बल्यः श्लेष्मविकारनुत्' इति।
कफरोगनाशक।
Alleviating disorders of kapha.
श्लेष्मविलयनम् (च. चि. १३.१५७)
श्लेमाणं कफं विलाययति द्रवीकरोतीति, यथोदरचिकित्सिते– 'अरिष्टान् दापयेत् क्षारान् कफस्त्यानस्थिरोदरे। श्लेष्मणो विलयार्थं तु दोषं वीक्ष्य भिषग्वरः॥' इति।
कफ को विलीन करना।
Liquifying kapha (and then eliminating).
श्लेष्मविवर्धनः (च. सू. १३.१७)
श्लेमाणं कफं विशेषेण वर्धयतीति।
कफवर्धक।
श्लेष्मविष्यन्दनम् (च. चि. १७.७३)
कफद्रवीकरणम्। स्वेदनकर्म।
कफ को द्रव बनाना।
Liquifying kapha.
श्लेष्मशमनः (च. सू. २६.४३(४))
कफशामकः। कटुरसकर्म।
कफशामक।
श्लेष्महरम् (च. सू. ५.१६)
कफनाशकम्, यथा– 'चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम्। ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम्॥' इति।
कफनाशक।
Removing kapha.

श्लेष्माक्षिरोगनुत् (च. चि. २६.२४२)
कफजनेत्ररोगनाशकः।
कफज नेत्ररोगों का नाशक।
Alleviating diseases of eye caused by kapha.
श्वयथुकरम् (सु. सू. ४०.५)
शोथजननम्। अम्लरसोऽत्युपयुक्तः क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति। (च. सू. २६.४३(२))
शोथकर।
Causing oedema.
श्वयथुघ्नम् (च. चि. १२.५८)
शोथहरम्।
शोथहर।
श्वयथुनाशनम् (च. क. ७.७१)
शोथहरम्।
शोथहर।
श्वयथुविलयनम् (सु. सू. ४०.५)
शोथप्रशमनम्।
शोथशामक।
श्वयथुशमनाः (च. चि. १४.५८)
श्वयथुं शोथं शमयन्तीति।
शोथशामक।
Pacifying swelling.
श्वयथुहरः (च. सू. ४.८)
श्वयथुं शोथं हरतीति, शोथनाशनः। श्वयथुहरो महाकषायो यथा– 'पाटलाग्निमन्थश्योनाकबिल्वकाश्मर्यकण्टकादिकाबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि श्वयथुहराणि भवन्ति' इति।
शोथनाशक।
Relieving oedema.
श्वयथुहृत् (च. चि. १४.५६)
शोथहरम्।
शोथनाशक।
श्वासविकारनुत् (च. चि. १७.१०९)
श्वासरोगनाशकः, यथोक्तं– 'सौवर्चलं नागरञ्च भार्गीं द्विशर्करायुतम्। उष्णाम्बुना पिबेदेतद्धिक्काश्वासविकारनुत्॥' इति।
श्वासरोगनाशक।
Alleviating dyspnoea (bronchial asthma.)
श्वासहरः (च. सू. ४.८)
श्वासं श्वासकृच्छ्रात्मकं रोगं हरति नाशयतीति। श्वासहरो महाकषायो यथा– 'शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्ग्वगुरुसुरसातामलकीजीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति' इति।
श्वासनाशक।
Relieving dyspnoea.
श्वासहिक्कानिबर्हणः (च. चि. ८.९५)
श्वासं हिक्काञ्च निवारयतीति।
श्वास और हिक्का को दूर करने वाला।
Alleviating dyspnoea and hiccough.
श्वित्रनाशनः (च. चि. १४.१४३)
श्वित्रं श्वेतकुष्ठाख्यं रोगं नाशयतीति, यथाऽभयारिष्टगुणे–'सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः' इति।
श्वित्रनाशक।
Alleviating vitiligo.
श्वित्रप्रशमनम् (च. चि. ७.१६७)
श्वित्रनाशनम् यथा–'समनःशिलं विडङ्गं कासीसं रोचनां कनकपुष्पीम्। श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात्॥' इति।
श्वित्रशामक।
Relieving vitiligo.
श्वित्रहारी (सु. चि. ९.२६)
श्वित्रनाशनः।
श्वित्रनाशक।
श्वित्रापहम् (सु. चि. ९.१८)
श्वित्रनाशनम्।
श्वित्रनाशक।

ष

षडिन्द्रियप्रसादनः (च. सू. २६.४३(१))
षडिन्द्रियाणि मनसा समम् (चक्र०), तानि प्रसादयति प्रफुल्लीकरोतीति। मधुररसकर्म।
छः इन्द्रियों को प्रसन्न करने वाला।

Pleasing to all the six sense organs (including mind).

षाण्ढ्यकरम् (च. सू. २५.४०)

षाण्ढ्यं क्लैब्यं करोतीति ।

क्लैब्यजनक ।

Causing impotence.

स

संख्या (च. सू. २६.२९)

१. सम्यक् ख्यायते ज्ञायतेऽनयेति, यथोक्तं चरके— 'संख्या स्याद् गणितम्' इति । एकद्वित्र्यादि-संख्ययाऽऽक्तपरिमाणस्य बोधो भवति यथैकः कर्षः, द्वौ प्रस्थौ, त्रय आढका इत्यादि । परादिगुणविशेषः ।

२. संप्राप्तिभेदः— 'संख्याविकल्पप्राधान्यबलकाल- विशेषतः । सा भिद्यते' इति माधवे ।

गणना ।

Enumeration.

संजीवनः (सु. चि. ३८.१११)

सम्यग् जीवयति प्राणशक्तिप्रदानेनेति, यथा मुस्तादिबस्तिगुणे— 'बल्यः संजीवनो वृष्यश्चक्षुष्यः शूलनाशनः । यापनानामयं राजा बस्तिर्मुस्तादिको मतः ॥' इति ।

उत्तम जीवनीशक्तिदायक ।

Excellent vitaliser.

संज्ञाप्रदानहेतुः (च. सू. २५.४०)

संज्ञायाः बोधरूपायाः प्रदाने हेतुः निमित्तम् । वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम् (अग्र्यः) ।

संज्ञास्थापन में कारण ।

Resuscitative.

संज्ञाप्रबोधनम् (च. चि. ९.३२)

संज्ञां प्रबोधयति पुनर्जागरयतीति, यथोन्मादचिकित्सिते— 'प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानं च सर्पिषः । प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृति-संज्ञाप्रबोधनम् ॥' इति ।

सुप्त संज्ञा को पुनर्जाग्रत करने वाला ।

Reawakening consciousness, resuscitative.

संज्ञास्थापनः (च. सू. ४.८)

संज्ञां ज्ञानं च स्थापयतीति संज्ञास्थापनः (चक्र०),

संज्ञास्थापनो महाकषायो यथा— 'हिङ्गुकैटर्यारिमेद-वचाचोरकवयः स्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोक-रोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति' इति ।

संज्ञा एवं ज्ञान को स्थापित करने वाला ।

Resuscitative.

संतपर्णम् (च. सू. २३.५)

सम्यक् तर्पयतीति, यथा— 'संतर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः । नवान्नैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥' इत्यादि । संतर्पणं धातूनां प्रीणनं, तर्पणन्तु तृप्तिमात्रकारकमिति विशेषः, यथोक्तं चक्रेण—'स्निग्धैरित्यादिवचनमस्निग्धादिभिरपि शक्तुप्रभृतिभिस्तृप्तिमात्रकारकत्वेन संतर्पण-निषेधार्थम्' इति । तथा च— 'मांसशाकवसातैल-घृतमज्जफलौदनाः । बल्याः संतर्पणाः हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥' इति (च. सू. २७.२५९) ।

सन्तृप्त करने वाला ।

Saturating, satiating.

संदीपनम् (च. चि. ५.१६८)

सम्यग् दीपयत्यग्निमिति, यथा— 'यवानीचूर्णितं तक्रं बिडेन लवणीकृतम् । पिबेत् संदीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥' इति ।

उत्तम अग्निदीपन ।

संपत् (च. सू. २५.२९)

प्रशस्तगुणता । (द्रव्यसन्दर्भे) क्रिमिसलिला-द्यनुपहतत्वेन रसादिसंपत् ।(चक्र०)

प्रशस्तता ।

Excellence; freedom from injury, impurity etc.

संपाचनम् (सु. चि. १.२५)

सम्यक् पाचनम् (शोफस्य), यथा 'निवर्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः । तस्य संपाचनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु ॥' इति ।

सम्यक् पाचन ।

Proper maturation of inflammation.

संप्रवर्त्तिनी (च. चि. १९.१७)

पुरीषं सम्यक् प्रवर्त्तयतीति, यथातीसारचिकित्सिते— 'कृच्छ्रं वा वहतां दद्यादभयां संप्रवर्त्तिनीम्' इति ।

मल को बाहर निकालने वाली ।

Expelling faeces, purgative.

संप्रसादनाः (च. चि. २१.९८)

सम्यक् प्रसादयन्ति वैमल्यमापादयन्तीति । संप्रसादना इति सवर्णकराः, किं वा रक्तपित्तप्रसादना इति चक्रः ।

सम्यक् प्रसादन (कोपशामक) ।

Pacifying aggravated doṣas and thereby restoring normalcy.

संप्रीणनः (च. शा. ८.३१)

सम्यक् प्रीणयति तर्पयति रसाधानैरिति ।

सन्तर्पण ।

Saturating.

संबृंहणम् (च. चि. ६.१५)

सम्यक् बृंहणम्, यथा प्रमेहचिकित्सिते—'संबृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य' इति ।

सम्यक् बृंहण ।

Proper body-promoting measures.

संयोगः (च. सू. २६.२९)

'योगः सह संयोग उच्यते' इति । 'सहेति मिलितानां द्रव्याणां प्राप्तिरित्यर्थः' (चक्र०); पुनश्च—'संयोगः पुनर्द्वयोर्बहूनां द्रव्याणां संहतीभावः' इति । (च. वि. १.२२ (३) परादिगुणविशेषः ।

साथ मिलना ।

Conjunction.

संरोहणः (सु. चि. १.६५)

व्रणं सम्यक् रोहयति रोपयतीति, यथा— 'अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् । कल्कः संरोहणः कार्यस्तिलजो मधुसंयुतः ॥' इति ।

सम्यक् व्रणरोपण ।

Proper wound-healing.

संशमनम् (सु. सू. १.२७)

यत् किञ्चित् पीतलीढादिकमनिर्हृत्य दोषं शमयति तत् संशमनम्, यदुक्तं— 'न शोधयति यद् दोषान् समान्नोदीरत्यपि । समीकरोति क्रुद्धांश्च तत् संशमनमुच्यते ॥' इति । तदपि द्विविधं— बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । तत्र बाह्यमालेपपरिषेका-वगाहाभ्यङ्गशिरोवस्तिकवलग्रहगण्डूषादिकम्, आभ्यन्तरं तु पाचनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरण-विषप्रशमनादिकम्' (ड०) ।

सम्यक् शमयतीति संशमनम्, सम्यक्त्वं च दुष्टदोषस्यानिर्हरणपूर्वकं शमनम्, अदुष्टस्यानुदीरणञ्च (ड०, सु. सू. ३९.७) ।

सम्यक् शमन ।

Proper pacification.

संशोधनम् (सु. सू. १.२७)

सम्यक् शोधयतीति संशोधनम्, तद् द्विविधं— बहिराश्रयमभ्यन्तराश्रयञ्च । तत्र बहिराश्रयं शस्त्रक्षाराग्निप्रलेपादयः, अभ्यन्तराश्रयं चतुष्कारं— वमनं, विरेचनं, आस्थापनं, शोणितमोक्षणञ्च, अन्ये तु शोणितमोक्षणमित्यत्र शिरोविरेचनं मन्यन्ते (ड०) ।

सम्यक् शोधन ।

Proper purification (cleansing) by elimination of impurities.

संस्कारः (च. सू. २६.३०)

'संस्कारः करणं मतम्,' करणं गुणान्तराधायकत्वं संस्करणमित्यर्थः । (चक्र०)

'संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते' इति च (च. वि. १.२२ (२) । परादिगुणविशेषः ।

संस्कार ।

Processing, refinement.

संस्कारगुरु (यो. र., पृ. २९)

संस्काराद्गुरु ।

संस्कार से गुरु ।

Heavy by processing.

संस्तम्भनम् (सु. उ. ४०.६८)

संग्रहणम् (ड०), यथा—'यदा पक्वोऽप्यतीसारः सरत्येव मुहुर्मुहुः । ग्रहण्या मार्दवाज्जन्तोस्तत्र संस्तम्भनं हितम् ॥' इति ।

सम्यक् स्तम्भन ।

Proper checking remedy.

संहननः (सु. सू. ४६.३६१)
क्षतोरसां तथा भग्नविश्लिष्टसन्धीनां सन्धानकरः। (ड०)
सन्धानकर।
Union-promoting.
संहर्षणः (च. सू. २५.५०)
सम्यक् हर्षयति हर्षं जनयतीति। प्रवरासवगुणः।
सम्यक् हर्षदायक।
Proper exhilarating.
सकषायः (च. सू. २७.१९)
ईषत्कषायः।
किञ्चित् कषाय।
Slightly astringent.
सक्षारम् (सु. सू. ४५.२२४)
क्षारीयम्, यथाऽऽविकमूत्रगुणे— 'सक्षारं तिक्त-कटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम्' इति।
क्षारीय।
Alkaline.
सङ्ग्रहणम् (च. चि. १९.१५)
सङ्गृह्णाति मलमिति, स्तम्भनमित्यर्थः, यथा— 'न तु सङ्ग्रहणं देयं पूर्वमामातिसारिणे' इति।
पुरीषस्तम्भन (मल को रोकने वाला)।
Checking, anti-diarrhoeal.
सङ्ग्रहणीयः (च. चि. १९.५०)
सङ्ग्रहणे हितः, पुरीषसङ्ग्रहणीय इत्यर्थः।
पुरीषस्तम्भन।
सङ्ग्राहकः (सु. सू. ४२.१०)
मलस्तम्भनः। कषायरसकर्म।
पुरीषस्तम्भन।
सङ्ग्राही (च. सू. २७.२९)
मलस्तम्भनः, यथा 'तेषां मसूरः सङ्ग्राही कलायो वातलः परम्' इति।
पुरीषस्तम्भन।
सङ्घातकरम् (सु. सू. ४१.४(१))
संघातः काठिन्यम् (ड०), तत्करं संघातकरम्। पार्थिवद्रव्यकर्म।
संघात उत्पन्न करने वाला।
Creating mass, form and hardness.
सङ्घातविघमनः (च. सू. २६.४३(३))
काठिन्यभेदनः। लवणरसकर्म।
सङ्घात को तोड़ने वाला।
Disintegrating mass and hardness.
सतिक्तम् (च. सू. १.१०३)
ईषतिक्तम्।
किञ्चित् तिक्त।
Slightly bitter.
सत्त्वोर्जनम् (च. सू. २७.३)
सत्त्वमूर्जयति मनोबलं करोति (चक्र०)। अन्नपानकर्म।
मनोबलकर।
Promoting mental power.
सद्यस्तर्पणम् (च. सू. २३.३१)
सद्यस्तर्पयतीति, यथा—'सद्यः क्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते' इति।
शीघ्र तृप्त करने वाला।
Immediately satiating.
सद्यः प्राणकरम् (यो. र., पृ. ३४)
सद्यः अचिरेण प्राणं बलं करोतीति, यथा—'सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि षट्॥' इति।
शीघ्र बलकर।
Immediately strengthening.
सद्यः प्राणक्षयकरः (सु. सू. २०.२७)
सद्योबलक्षपणः।
सद्यः बलनाशक।
Immediately debilitating.
सद्यः प्राणहरम् (यो. र., पृ. ३४)
१. सद्यः अचिरेण प्राणं बलं हरतीति, यथा—'पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्॥' इति।
सद्यः बलनाशक।
२. सद्योमारकानि विशिष्टमर्माणि यान्याहतानि सप्ताहाभ्यन्तरान् मारयन्ति (सु. शा. ६.२३); अत्र

डल्हणः—'यद्यपि सद्यःशब्दस्तत्क्षणवाची तथापि सद्यः प्राणहराणीत्यत्र सद्यः शब्दो सप्ताहाभ्यन्तरपरो ज्ञातव्यः' इति।
सद्यः मारक। Immediately fatal.
सद्यः शूलनिवारणम् (च. चि. २९.१२४)
सद्यः पीडाहरम्, यथा वातरक्तचिकित्सिते— 'दशमूलशृतं क्षीरं सद्यःशूलनिवारणम्' इति।
सद्यः वेदनाशामक।
Immediately alleviating pain, analgesic.
सद्यः शूलहरम् (सु. उ. ४२.१२९)
सद्यः उदरशूलं हरतीति, यथा कुक्षिशूलचिकित्सिते— 'वचा सौवर्चलं हिङ्गु कुष्ठं सातिविषाऽभया। कुटजस्य च बीजानि सद्यः शूलहराणि तु॥' इति।
सद्यः उदरशूलहर।
Immediately relieving colic.
सद्यः संतर्पणः (च. सू. २३.३९)
सद्यः सम्यक् तर्पयतीति।'अत्र रूक्षसक्तुकृतस्यापि मन्थस्य द्रवत्वशैत्यदेहानुसारित्वैः सद्यः संतर्पकत्वं भवत्येव, अत एव 'सद्य' इत्युक्तम्; स्नेहादिबृंहणद्रव्ययोगात्तु कालान्तरतर्पकत्वमपि भवति। (चक्र०)
सद्यःसंतर्पक।
Immediately satiating.
सद्यः संप्रहर्षणम् (च. चि. १.१९)
सद्यः सम्यक् प्रहर्षं मनःप्रफुल्लतां जनयतीति, यथोक्तं वाजीकरणगुणे—'अपत्यसंतानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम्' इति।
सद्यः हर्षदायक।
Immediately exhilarating.
सद्योबलाः (च. सू. २७.२६३)
सद्यो बलकरास्तृप्तिकरा इति। चक्रस्तु—तदात्वेनैव वाजीकरणवद् बलकराः, एतेन परिणामे बलापहत्वमप्युक्तं भवतीति।
सद्यः तृप्तिकर।
Immediately satiating.
सद्योबलकराणि (च. सू. २७.८७)
सद्यो बलं कुर्वन्तीति।
सद्यः बलकर।
Immediately strengthening.
सन्धातृ (च. सू. २७.२४५)
सन्धानकारि। मधुकर्म, यथा— 'सन्धातृच्छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु' इति।
सन्धानकारक।
Union-promoting.
सन्धानम् (सु. चि. १.१३०)
विश्लिष्टानां त्वगादीनां संश्लेषणम्। यथा—'क्षतोष्मणो निग्रहार्थं सन्धानार्थं तथैव च। सद्योव्रणेष्वायतेषु क्षौद्रसर्पिर्विधीयते॥' इति। घातविशेषाद् द्विधाभूतस्यावयस्यैकीभाव इति डल्हणः।
सन्धान जुड़ना।
Union of separated (injured) parts.
सन्धानकरः (च. सू. २६.४३)
सन्धानं क्षतादीनां संश्लेषणं करोतीति। कषायरसकर्म।
सन्धानकारक।
Union-promoting.
सन्धानकृत् (च. सू. २७.२१)
सन्धानकरः, यथा— 'सन्धानकृद् वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः' इति।
सन्धानकारक।
Union-promoting.
सन्धानीयः (च. सू. ४.८)
सन्धाने हितः। सन्धानीयो महाकषायो यथा— 'मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गामोचरसंधातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति' इति। सुश्रुतेऽपि — 'गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ। सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चापि रोपणौ॥' इति। सन्धानीयाविति भग्नसन्धानकारकौ। (ड०)
सन्धान में हितकर।
Wholesome for union-promoting.
सन्धिविश्लेषकृत् (अ. हृ. उ. २७.३५)
सन्धीनां विश्लेषं करोतीति। सन्धानविपरीतः।
सन्धि को पृथक् करना।
Causing dislocation, disunion.

सन्धिसंश्लेषकारि (अ. कृ. उ. २७.३४)
भग्नसन्धानकरम्, यथा— 'शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः। मात्रयोपचरेद् भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥' इति।
भग्नसन्धानकर।
Union-promoting in bones.

सन्निपातज्वरापहः (च. चि. ३.२१०)
सन्निपातजं ज्वरमपहन्तीति, यथा—'एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः' इति।
सन्निपातज्वरनाशक।
Alleviating sannipata fever.

सन्निपातप्रशमनाः (च. सू. २७.७०)
सन्निपातं प्रशमयन्तीति।
सन्निपातको शान्त करने वाले।
Pacifying aggregate of three doṣas.

समधुरम् (च. सू. १.१०९)
माधुर्यान्वितम्। मधुररसेन सहितम्। ईषन्मधुरं वा।
मधुर, किञ्चित् मधुर।
Sweet, slightly sweet.

समभिष्यन्दि (च. सू. २७.११४)
अत्यभिष्यन्दी
अति अभिष्यन्दी।
Excessively increasing moisture.

समानगुणाः (च. सू. १२.५)
समानाः गुणा येषामिति, उक्तं हि—'समानगुणाभ्यासो धातूनां वृद्धिकारणमिति।'
गुणों में समान।
Similar in properties.

समानगुणभूयिष्ठाः (च. वि. १.७)
अधिकतमत्वेन समानाः गुणा येषु ते; यथोक्तं—'रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्धयन्ति' इति।
अधिकतम समानगुण वाले।
Having majority of similar properties.

सरः (च. शा. ६.१०)
१. स्थिरविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः।
अस्थिर, चल। Unstable, moving.
२. 'सरोऽनुलोमनः प्रोक्तः' (सु. सू. ४५.५२२), अनुलोमनो वातमलप्रवर्त्तनः। (ड०)
अनुलोमन। Carminative, laxative.

सर्वकर्मगुणकृत् (च. सि. ११.१६)
सर्वकर्मणां वमनादीनां गुणं दोषहरणादिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकृत्, किं वा सर्वकर्माणि लंघनबृंहणादीनि, गुणांश्च बलाग्न्यादीन् करोति। (चक्रः)
सब कर्म और गुण को करने वाला।
Performing all actions and providing merits (favourable effects).

सर्वकासभिषग्जितम् (च. चि. १८.१८४)
सर्वेषां कासानां चिकित्सितम्, यथा—'कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः। सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् ॥' इति।
सर्वकासहर।
Alleviating all types of cough.

सर्वकासहरम् (च. चि. १८.१६४)
सर्वकासनाशनम्।
सर्वकासहर।

सर्वगदापहः (च. सि. १.२७)
सर्वान् गदानपहन्तीति।
सर्वगदापहत्वं संशमनेन ज्ञेयम्। (चक्रः)
सर्वरोगनाशक।
Panacea.

सर्वगदाविरोधि (च. सि. ११.१३)
सर्वेषु गदेषु अविरोधि अप्रतिकूलमनुकूलमित्यर्थः। गदाविरोधीति पदेन मदनस्य सार्वयौगिकत्वं ब्रूते। (चक्र०)।
सभी रोगों में कार्यकर।
Applicable in all cases.

सर्वग्रहनिवारणः (अ. हृ. उ. ३.४९)
सर्वान् ग्रहान्निवारयतीति, यथा—'भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः' इति।
सभी ग्रहों को दूर करने वाला।
Warding off all grahas.

सर्वज्वरापहः (सु. सू. ३८.६१)
सर्वान् ज्वरानपहन्तीति, यथा—'आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः' इति।
सभी ज्वरों का नाशक।
Alleviating all types of fever.

सर्वदोषनिबर्हणम् (च. सू. २७.११३)
सर्वदोषहरम्, यथा पक्वकूष्माण्डगुणे— 'सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिबर्हणम्' इति।
सर्वदोषशामक।
Pacifying all doṣas.

सर्वदोषप्रकोपणम् (च. सू. २७.२९३)
सर्वान् दोषान् प्रकोपयतीति, यथा कुसुम्भतैलगुणे— 'विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम्' इति।
सर्वदोषकोपक।
Aggravating all doṣas.

सर्वदोषहरम् (च. सू. २५.४०)
सर्वान् दोषान् हरतीति।
सभी दोषों को दूर करने वाला।
Eliminating all doṣas.

सर्वमार्गानुसारिणी (च. सू. १३.३४)
सर्वमार्गाः कोष्ठसन्धिमर्मशाखाः (चक्रः),ताननुसरतीति।
सभी मार्गों में गतिशील।
Moving through all the channels.

सर्वमूर्धगदापहः (च. चि. २६.२७७)
सर्वशिरोरोगनाशकः।
सभी शिरोरोगों का नाशक।
Alleviating all head-diseases.

सर्वमूषिकविषापहम् (च. चि. २३.२०५)
सर्वमूषिकविषनाशनम्, यथा—'त्वचं च नागरं चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम्। पेयमुष्णाम्बुना सर्वमूषिकाणां विषापहम् ॥' इति।
सभी मूषिकविषों का नाशक।
Counteracting all types of rat-poison.

सर्वमेहहरः (सु. सू. ३८.७४)
सर्वप्रमेहनाशकः।
सभी प्रमेहों का नाशक।
Alleviating all types of Prameha, anti-diabetic.

सर्वरोगनिबर्हणाः (च. क. १२.२९)
सर्वरोगनाशकाः।
सभी रोगों के नाशक।
Panacea.

सर्वरोगप्रशमनी (च. चि. १.१.३०)
सर्वरोगहरी। हरीतकीकर्म।
सर्वरोगप्रशमनीमिति संयोगसंस्कारादिना, सर्वरोगहरत्वमभिधायापि कुष्ठादिहन्तृत्वाभिधानं विशेषेण कुष्ठादिहन्तृत्वोपदर्शनार्थमिति चक्रः।
सर्वरोगनाशक।
Panacea.

सर्वरोगहरा (च. क. ७.६)
व्यस्तसमस्तसर्वदोषारब्धरोगहरा (चक्रः)।
सर्वरोगनाशिनी।
Panacea.

सर्ववातविकारनुत् (च. चि. २८.१३९)
सर्ववातरोगनाशकम्।
सभी वातरोगों का नाशक।
Alleviating all vātika disorders.

सर्ववातामयापहम् (च. चि. २८.१७७)
सर्ववातरोगनाशकम्।
सभी वातरोगों का नाशक।

सर्वविषघ्नः (च. चि. २३.९९)
सर्वविषनाशकः।
सभी विषों का नाशक।
Counteracting all poisons.

सर्वविषापहः (च. क. ६.१५)
सर्वविषानपहन्तीति।
सर्वविषनाशक।

सर्वव्याधिप्रशमनम् (च. चि. ७.७२)
सर्वरोगहरम्।
सर्वरोगहर।

सर्वशिरोरोगनुत् (च. चि. २६.२७५)
सर्वशिरोरोगहरम्।
सभी शिरोरोगों का नाशक।
Alleviating all head-diseases.

सर्वशोथापहाः (च. चि. २३.१९१)

सर्वशोथहराः।

सर्वशोथनाशक।

Removing all types of oedema.

सर्वाक्षिरोगघ्नी (च. चि. २६.२५९)

सर्वनेत्ररोगहरी, यथा—'पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम्। जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्याद् रसक्रिया॥' इति।

सर्वनेत्ररोगनाशक।

Alleviating all eye diseases.

सर्वाक्षिरोगनुत् (च. चि. २६.२४६)

सर्वनेत्ररोगहरी।

सर्वनेत्ररोगनाशक।

सर्वानिलव्याधिहरः (च. सि. ३.३६)

सर्ववातव्याधिनाशकः।

सर्ववातव्याधिनाशक।

Alleviating all types of vātavyādhi.

सर्वारोचकनाशनम् (च. चि. २६.२१९)

सर्वारोचकहरम्।

सभी अरुचि का नाशक

Removing all types of anorexia.

सर्वार्थकारी (च. सि. १.२७)

सर्वानर्थान् प्रयोजनानि करोति साधयतीति। स्थिरत्वापकर्षादिविरुद्धार्थस्यापि भेषजविशेषयोगादिति चक्रः।

सभी प्रयोजनों को सिद्ध करने वाला।

Serving all purposes.

सर्वेन्द्रियविबोधनम् (सु. चि. २४.५७)

सर्वेन्द्रियाणि विबोधयति समुत्तेजयतीति। मद्यकर्म।

सभी इन्द्रियों का उत्तेजक।

Stimulating all sensory and motor organs.

सर्वोदरापहम् (च. चि. १३.११५)

सर्वोदररोगनाशकः।

सभी उदररोगों का नाशक।

Alleviating all types of udararoga.

सवर्णीकरणः (च. चि. २५.११६)

समानो वर्णः सवर्णः, न सवर्णः असवर्णः, असवर्णं सवर्णं करोतीति सवर्णीकरणः, व्रणादौ असरूपं वर्णमपास्य त्वचः सामान्यं वर्णं जनयतीत्यर्थः, यथा—'कालीयकनतामास्थि हेमकान्तारसोत्तमैः। लेपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः॥' इति।

प्राकृत वर्ण लाने वाला।

Restoring normal pigmentation.

सस्नेहम् (च. सू. १.६०)

ईषत्स्नेहम्। (चक्र०)

अल्प स्निग्ध।

Slightly unctuous.

सहस्रवीर्यम् (च. सू. २७.२३२)

भूरिशक्तिकम्, यथा हि—'सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत्' इति।

अनेक शक्तियों से युक्त।

Having numerous potencies.

साङ्ग्राहिकः (च. चि. १९.५६)

पुरीषस्तम्भनः।

पुरीषस्तम्भन।

Anti-diarrhoeal.

सात्म्यम् (च. सू. २७.२२४)

आत्मनः सुखकरत्वेनानुकूलम्, यथोक्तं— 'सात्म्यं नाम तद् यदात्मन्युपशेते' इति। अपरञ्च—'देशानामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः। सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च॥' इति, वाग्भटेनापि— 'हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम्। औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्॥ विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः॥' (अ. हृ. नि. १.६)।

अपने लिए अनुकूल।

Suitable to oneself.

सादनः (च. सू. २६.४३(४))

अवसादं करोतीति। कटुरसकर्म।

अवसादकर।

Depressant.

साधारणः (च. सू. २६.८)

सामान्यः।

आग्नेयसौम्यसामान्यादुभयोरपि लङ्घनबृंहणयोः कर्ता, परस्परविरोधादकर्ता वा (चक्रः)।

'कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ' (च. चि. ३.२९२) इत्यत्रापि 'कर्म साधारणमिति भूतानुबन्धे दोषे च साधारणी चिकित्सा दैवव्यपाश्रया बल्यादिरूपा युक्तिव्यपाश्रया दोषानुरूपकषायपानादिरूपा च' इति चक्रः।

सामान्य।

General.

सान्द्रः (च. शा. ६.१०)

द्रवविपरीतः, घनः, गुर्वादिगुणविशेषः।

ठोस, गाढ़ा। Solid, thick.

सामान्यगुणाः (चक्र. च. सू. १.४९)

गुर्वादयो गुणाः विंशतिः। एते च सामान्यगुणाः, पृथिव्यादीनां साधारणत्वात्।

सामान्य गुण।

General properties.

साम्लम् (च. सू. २७.२२१)

ईषदम्लम्।

किञ्चित् अम्ल।

Slightly sour.

सारः (च. वि. ८.९६)

१. बलात्मकः, श्लेष्मगुणः।

२. प्राकृतिको मुख्यधातुः यथा त्वक्सारः, रक्तसारः इत्यादिः। चक्रो वक्ति—'सारशब्देन विशुद्धतरो धातुरुच्यते।' इति।

३. स्थिरांशो वनस्पतीनाम्, 'अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः' (सु. शा. ५.२१) यथा शालसारः।

४. रसो वीर्यं च—यथोक्तं 'ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षाः' इति (सु. सू. ६.११)

१. बल। Strength.

२. प्राकृत मुख्य धातु। Constitutionally chief dhātu.

३. वृक्षों का स्थिर। Heart–wood of plants.

४. रस और वीर्य। Rasa and vīrya.

सारविधमनम् (च. वि. २.७)

ओजःक्षपणम्।

ओज को क्षीण करने वाला।

Decreasing ojas.

सार्वकार्मिकः (च. चि. २३.२०९)

सर्वकर्मसु योगिकः।

सर्वकर्मसाधक।

Useful in all measures.

सिराप्रगुणीकरणम् (च. चि. २६.१७)

सिराः प्रकृष्टगुणवतीः बलवतीश्च करोतीति। यथा निरूहगुणे—'स मूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमस्यन् गुदं सिराश्च प्रगुणीकरोति' इति।

सिराओं को प्राकृत एवं सबल बनाना।

Making veins normal and firm.

सिरामुखविविक्तत्वम् (सु. चि. २४.५२)

सिरामुखस्य सुस्पष्टत्वम्। सिरामुखविवर्धनमिति डल्हणः।

सिराओं के मुख को खोल देना।

Expanding the opening of veins.

सुखम् (च. शा. १.७२)

१. अनुकूलवेदनीयम्, आत्मगुणः।

२. आरोग्यम्, धातुसाम्यम्, यथोक्तं—'सुखसंज्ञकमारोग्यम्' इति (च. सू. ९.४); 'सुखहेतुः सुखम्' (चक्र०)।

३. आयुषो भेदः—'हिताहितं सुखं दुःखमायुः' इति।

1. Pleasure.
2. Health.
3. Happy (life).

सुखपरिणामकरः (च. सू. २५.४०)

सुखेनाहारस्य परिणामं पाकं करोतीति। 'एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणाम् (अग्र्यम्)' इति।

सुखपूर्वक पाचन करने वाला।

Easily digestible.

सुखपरिणामिताकरम् (च. सू. २७.३२५)

सुखेनाहारपाकं करोतीति। अनुपानकर्म।

सुखपूर्वक पाचन करने वाला।

Promoting easy digestion.

सुखविरेचनम् (च. सू. २५.४०)

सुखेन व्यापद्विरहितं विरेचयतीति, यथा—'त्रिवृत् सुखविरेचनानाम्' इति।

सुखपूर्वक विरेचन कराने वाला।

Simple purgative.

सुखायुःकृत् (च. सि. १.२७)

सुखायुषं करोतीति। बस्तिकर्म।

सुखी जीवन देने वाला।

Providing happy life.

सुगन्धः (सु. सू. ४६.५२१)

शोभनो गन्धः, यथा हि—'सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः। इति सुश्रुतानुसारं विंशतिगुणेषु पठितः।

सुगन्ध।

Fragrance, pleasant smell.

सुगन्धिः (च. सू. २७.१५५)

शोभनो गन्धोऽस्यास्तीति, यथा कर्पूरः।

सुगन्धयुक्त।

Fragrant, aromatic.

सुदर्शनकरः (सु. चि. २४.४४)

सुरूपजननः।

सौन्दर्यकर।

Beautifying, cosmetic.

सुप्तिनुत् (च. चि. ७.६९)

सुप्तिः स्पर्शाज्ञानं, तां नाशयतीति।

शून्यतानाशक।

Removing numbness.

सूक्ष्मः (च. शा. ६.१०)

स्थूल विपरीतः, गुर्वादिगुणः। तत्स्वरूपं यथा—'सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः।' इति (सु. सू. ४६.५२४); यथा विषमद्यादीनि।

सूक्ष्म, सूक्ष्म स्रोतों में प्रविष्ट होने वाला।

Fine, penetrating.

सूक्ष्ममार्गानुसारि (सु. सू. ४५.१३२)

सूक्ष्मस्रोतांस्यनुसर्तुं शीलं यस्य तत्, सूक्ष्मगुणान्वितमित्यर्थः। मधुगुणम्।

सूक्ष्म मार्गों में गतिशील।

Moving in minute channels.

सृष्टमूत्रम् (च. चि. २६.१८)

मूत्रलम्।

मूत्रल।

Diuretic.

सृष्टमूत्रपुरीषम् (च. सू. २७.११३)

मूत्रपुरीषयोरनुलोमनम्, यथा पक्वकूष्माण्डगुणे—'सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिबर्हणम्' इति।

मूत्रल एवं विरेचन।

Diuretic and purgative.

सृष्टविट् (च. चि. २६.१८)

पुरीषसारकम्।

विरेचन।

सृष्टविण्मूत्रः (च. सू. २६.६१)

पुरीषमूत्रयोर्विरेचनः।

विरेचन एवं मूत्रल।

सृष्टशकृद्वातः (च. सू. २७.१८६)

पुरीषवातानुलोमनः।

विरेचन एवं वातानुलोमन।

सृष्टानिलम् (च. चि. २६.१८)

वातानुलोमनम्।

वातानुलोमन।

Carminative.

सौकुमार्यकरम् (सु. सू. ४५.९३)

सौकुमार्यं करोतीति। क्षीरोत्थनवनीतकर्म।

कोमलता लाने वाला।

Softening.

सौकुमार्यविनाशनः (सु. चि. २४.७९)

सौकुमार्यं विनाशयति हरतीति।

कोमलतानाशक।

Removing softness.

सौगन्ध्यम् (च. सू. ५.९६)

सुगन्धेर्भावः।

सुगन्ध।

Fragrance.

सौमनस्यम् (च. सू. ५.९६)

शोभनं मनः सुमनः, सुमनसे हितं सौमनस्यम्, मनः प्रसादजनकमित्यर्थः।

मनःप्रसादजनक।

Pleasing to mind.

सौमनस्यजननम् (च. सू. २५.४०)

मनःप्रसादकरम्।

मनःप्रसादजनन।

सौम्यः (च. सू. ६.५)

१. सोमप्रधानः चन्द्रप्रधानः यथा विसर्गकालः, यथोक्तं— 'अतो विसर्गः सौम्यः' इति।

चन्द्रमा की प्रधानता वाला।

With Predominance of the moon.

२. अप्प्रधानः यथा 'सौम्यं शुक्रमार्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण' इति। (सु. शा. ३.३)

जल की प्रधानता वाला। Having predominance of water principle.

सौषिर्यकराणि (च. सू. २६.११)

सौषिर्यं रन्ध्रबहुलता (चक्रः), तत् करोतीति। आकाशीयद्रव्यकर्म।

सुषिरता करने वाला।

Making porous.

स्कन्दनम् (सु. सू. १४.३९)

स्कन्दनं शोणितस्य स्त्यानीकरणम् (ड०) यथा—'चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम्। सन्धानं स्कन्दनं चैव पाचनं दहनं तथा॥' इति।

जमाने वाला।

Coagulant.

स्तन्यकरः (सु. सू. ३८.३६)

स्तन्यजननः, यथा काकोल्यादिगणगुणे—'काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा॥' इति।

स्तन्यजनन।

स्तन्यजननः (च. सू. ४.८)

स्तन्यं जनयतीति। स्तन्यजननो महाकषायो यथा—'वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति' इति।

स्तन्यजनन (स्तनों में दूध लाने वाला)।

galactagogue.

स्तन्यदोषनिबर्हणम् (च. चि. ३०.२६८)

स्तन्यदोषान् निवारयतीति। स्तन्यदोषाः पुनरष्टौ यथा— वैवर्ण्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यञ्चेत्यनिलात्मके। पिताद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्ये, स्नेहपैच्छिल्यगौरवम्॥ कफाद् भवति' इति (च. चि. ३०.२३७)।

स्तन्य के दोषों का निवारक।

Eliminating defects of breast-milk.

स्तन्यदोषविशुद्धिः (च. चि. ३०.२७९)

स्तन्यदोषापनयनम्।

स्तन्यदोषों का निवारक।

स्तन्यदोषहराः (अ. हृ. उ. २.२५)

स्तन्यदोषान् हरन्तीति, यथा— 'पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्ततिक्तादेवाह्वसारिवाः। समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम्॥' इति।

स्तन्यदोषनिवारक।

स्तन्यविशोधनाः (च. चि. ३०.२७७)

स्तन्यं विशेषेण शोधयन्तीति, यथा— 'मुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः' इति।

स्तन्यशोधन।

galacto-depurant.

स्तन्यवृद्धिकरम् (सु. सू. ४६.२९९)

स्तन्यवर्धनम्, यथोक्तं विदार्यादिकन्दगुणे—'रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च। गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च॥' इति।

स्तन्यवर्धक।

Promoting lactation.

स्तन्यशोधनः (च. सू. ४.८)

दोषानपास्य स्तन्यं शोधयतीति स्तन्यशोधनो महाकषायो यथा— पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्तककटुरोहिणीसारिवा इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति' इति। तिक्तरसः स्तन्यशोधनः (च. सू. २६.४३(५))।

स्तन्यशोधक।

Galacto-depurant.

स्तन्यसंजननम् (च. चि. ३०.२२९)

स्तन्यं सम्यक् जनयतीति ।

स्तन्यजनन ।

स्तन्यामयघ्नः (अ. हृ. सू. १५.४०)

स्तन्यविकारनाशनः ।

स्तन्यविकारों को दूर करने वाला ।

Alleviating disorders of breast-milk.

स्तम्भकरः (च. सू. २६.७९)

स्तम्भं गतिराहित्यं जनयतीति, यथा कषायरसलक्षणे– 'वैशद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद् रसः' इति ।

स्तब्ध करने वाला ।

Stiffening.

स्तम्भनम् (च. सू. २२.४)

स्तम्भते प्रतिबध्नाति धातुमलादीनिति, चरकोऽपि– 'स्तम्भनं स्तम्भयति यद् गतिमन्तं चलं ध्रुवम्' इति (च. सू. २२.१२) । स्तम्भयतीति निरुणद्धि, चलमिति किञ्चिद् गतिमत्, गतिमन्तमिति प्रव्यक्तगतिमन्तमिति चक्रः । कषायरसः स्तम्भनः (च. सू. २६.४३) । वस्तुतस्तु षडुपक्रमे स्तम्भनं स्वेदनविपरीतं शीतगुणाधानं व्यनक्ति मूलतः, उपचारातु गत्यवरोधकम् ।

स्तम्भन ।

1. Refrigeration.
2. Holding back, checking.

स्तम्भनाशनः (सु. चि. २४.८७)

स्तम्भं गतिराहित्यं नाशयतीति ।

स्तम्भ का नाशक ।

Removing stiffness.

स्तम्भनीयम् (च. सू. २५.४०)

स्तम्भने हितम् । 'जलं स्तम्भनीयानाम् (अग्र्यम्)' इति ।

स्तम्भन में हितकर ।

Wholesome for refrigeration.

स्तम्भप्रशमनः (च. सू. २५.४०)

स्तम्भं प्रशमयतीति ।

स्तम्भशामक ।

Removing stiffness.

स्तम्भविधमनः (च. सू. २६.४३(३))

स्तम्भहरः । लवणरसकर्म ।

स्तम्भनाशक ।

स्तम्भशमनाः (च. चि. १४.५८)

स्तम्भशामकाः ।

स्तम्भशामक ।

स्तम्भी (सु. सू. ३८.१५)

अतिसारादेः स्तम्भनः । (ड०)

स्तम्भन ।

Checking.

स्तिमितः (च. वि. ८.९६)

आर्द्रः ।

आर्द्र, गीला ।

Moist.

स्थिरः (च. शा. ६.१०)

सरविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः ।

स्थिरता ।

Stability.

स्थिरकरम् (च. सू. १३.१५)

अङ्गस्थैर्यकरम् । (चक्र०)

अङ्गों में स्थिरता लाने वाला ।

Promoting stability in body parts.

स्थिरमदः (सु. सू. ४५.१८८)

चिरकालमत्तताकारी । (ड०)

चिरकाल तक मदकारी ।

Intoxicating for a long period, causing stable narcosis.

स्थूलः (च. शा. ६.१०)

१. सूक्ष्मविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः ।

स्थूल । gross, blunt.

२. स्थूलं संहतावयवं लड्डुकपिष्टकादि ।

स्थूल । Massive.

स्थूलविलेखनः (सु. सू. ४६.४२)

स्थूलं विलेखयति कर्शयतीति, यथा यवगुणे– 'स्थैर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च' इति ।

स्थूल को कृश करने वाला ।

Slimming.

स्थैर्यम् (च. सू. ७.३२)

अङ्गानां स्थिरत्वम्, दृढत्वमित्यर्थः ।

स्थिरता ।

Stability.

स्थैर्यकरः (च. सू. २५.४०)

स्थैर्यं दृढत्वं करोतीति । 'व्यायामः स्थैर्यकराणाम् (अग्र्यः)' इति । मधुररसः स्थैर्यकरः (च०सू० २६.४३(१)) । पार्थिवद्रव्याणि स्थैर्यकराणि (च. सू. २६.११), अत्र स्थैर्यमविचाल्यमिति चक्रः ।

स्थिरता लाने वाला ।

Providing stability.

स्थैर्यकृत् (सु. सू. ४५.४२)

स्थैर्यं दार्ढ्यं करोतीति । स्थैर्यं वयःस्थापनकारित्वमिति डल्हणः ।

स्थैर्यकर ।

स्थौल्यकरी (सु. चि. २४.७८)

स्थौल्यं करोतीति, स्थौल्यापादनीत्यर्थः ।

स्थौल्य लाने वाली ।

Making obese.

स्थौल्यविनाशनः (सु. चि. २४.७९)

स्थौल्यहरः ।

स्थौल्यनाशन ।

Anti-obesity.

स्थौल्यापकर्षणम् (सु. चि. २४.४१)

स्थौल्यहरम् ।

स्थौल्यनाशक ।

स्थौल्यापहम् (सु. सू. ४५.१४१)

स्थौल्यहरम्, यथा पुराणमधुगुणे–'मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम्' इति ।

स्थौल्यनाशक ।

स्निग्धः (च. शा. ६.१०)

रूक्षविपरीतः, गुर्वादिगुणविशेषः ।

स्निग्ध, चिकना ।

Unctuous.

स्निग्धरूक्षः (च. सू. १४.८)

स्निग्धरूक्षद्रव्यकृतः । (चक्र०)

स्निग्ध और रूक्ष ।

Unctuous and rough.

स्नेहकराणि (च. सू. २६.११)

स्नेहजननानि स्निग्धत्वापादनानीति । आप्यद्रव्यकर्म ।

स्निग्धता लाने वाले ।

Promoting unctuousness.

स्नेहनम् (च. सू. २२.४)

'स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्दवक्लेदकारकम्' (च. सू. २२.११) । विष्यन्दः विलयनम् (चक्र०) ।

षडुपक्रमविशेषः ।

स्नेहकारक ।

Uncting.

स्नेहवन्ति (च. चि. १.३.१२)

स्निग्धानि ।

स्निग्ध । Unctuous.

स्नेहविरेचनम् (च. चि. ५.१७२)

स्नेहैः एरण्डादिजैर्विरेचनम् ।

स्निग्ध द्रव्यों से विरेचन ।

unctuous purgative.

स्नेहव्यापत्प्रशमनम् (सु. सू. ४५.८४)

स्नेहव्यापत् स्नेहातियोगायोगसमुत्थो विकारः (ड०), तस्याः प्रशमनम् । तक्रगुणः ।

स्नेहजन्य विकारों का शामक ।

Alleviating complications of the intake of ghṛta (uncting material) including hyperlipidaemia.

स्नेहापहः (च. सू. २६.४३(४))

स्नेहमपहन्तीति, स्नेहनाशन इत्यर्थः । कटुरसकर्म ।

स्नेहनाशक ।

Removing unctuousness, anti-lipid.

स्नेहोपगः (च. सू. ४.८)

स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहनक्रियायां सहायत्वेनोपगच्छन्तीति स्नेहोपगानि, मृद्वीकादिस्नेहोपगयुक्तस्य सर्पिरादेः स्नेहने प्रकर्षवती शक्तिर्भवतीत्यर्थः (चक्र०) । स्नेहोपगो महाकषायो यथा– 'मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपगानि भवन्ति' इति ।

स्नेहन में सहयोगी ।

Promoting unction.

स्पर्शः (च. सू. ८.११)
त्वग्ग्राह्यो वाय्वाश्रितो वैशेषिकगुणः।
स्पर्श। Touch.

स्पर्शाज्ञानम् (सु. क. २.१२)
सुप्तिः, त्वचि स्पर्शशून्यता।
सुप्ति, शून्यता।
Numbess, anaesthesia.

स्फुटस्रोतस्करम् (सु. सू. ४५.१९४)
स्रोतांसि स्फुटानि विवृतानि करोतीति, स्रोतोरोधहरमित्यर्थः। जीर्णमद्यकर्म, यथोक्तं— 'स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम्' इति।
स्रोतों को खोलने वाला।
Opening the channels.

स्मृतिः (च. शा. १.७२)
अनुभवजन्यं ज्ञानम्। आत्मलिङ्गम्। 'स्मृतिस्तु पूर्वानुभूतार्थस्मर्तारं स्थायिनमात्मानं गमयति' इति चक्रः।
स्मृति। Memory.

स्मृतिकरम् (च. चि. १.३.२७)
स्मृतिं स्मरणशक्तिं करोति जनयतीति। रसायनकर्म।
स्मृतिवर्धक।
Improving memory.

स्मृतिप्रबोधनम् (च. चि. ९.३२)
स्मृतिं प्रबोधयति जागरयतीति, यथोन्मादचिकित्सिते— 'प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धि-स्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम्' इति।
स्मृति को पुनर्जाग्रत करना।
Re-awakening memory.

स्मृतिविवर्धनम् (च. सू. २७.२३१)
स्मृतिं स्मरणशक्तिं विशेषेण वर्धयतीति, यथा घृतगुणे— 'स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदो-विवर्धनम्' इति।
स्मृतिवर्धक।

स्रंसनम् (च. सू. १३.७७)
रेचनम्। शार्ङ्गधरेणोक्तं यथा— 'पक्तव्यं यदपक्त्वैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम्। नयत्यधः स्रंसनं तद् यथा स्यात् कृतमालकः॥' इति। चरकेऽपि— 'पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत्, स्रंसनम् इति (च. चि. ३.१७१)।
विरेचन। Purgative.

स्रंसनीयम् (च. सू. २५.४०)
स्रंसने हितम्। यावशूकः स्रंसनीयपाचनीया-र्शोघ्नानाम् (अग्र्यः)।
विरेचन में हितकर।
Wholesome in purgative.

स्रंसि (च. सू. २७.३०४)
१. स्रंसनम्। लवणकर्म, यथोक्तं 'रोचनं लवणं सर्वं पाकि स्रंस्यनिलापहम्' इति।
स्रंसन।
२. पूगफलम् (ध. नि. ३.३९)
सुपारी। Areca nut.

स्रावणम् (च. सू. ५.१५)
स्राववर्धनम्, क्लेदस्य बहिः निःसारणम्।
स्राववर्धक।
Promoting discharge.

स्रावनुत् (च. चि. २६.२१३)
स्रावरोधकम्।
स्राव को रोकने वाला।
Checking discharge.

स्रावापहम् (सु. चि. ८.१२)
स्रावरोधकम्, यथोक्तं भगन्दरचिकित्सिते— 'रुजास्रावापहं तत्र स्वेदमाशु प्रयोजयेत्' इति।
स्रावरोधक।

स्रोतःप्रसादनम् (च. सू. ३०.१४)
स्रोतसां स्फुटीकरणं निर्मलीकरणं वा, यथोक्तं हृद्रोग-चिकित्सिते— 'हृद्यं यत् स्याद्यदोजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम्। तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च॥' इति।
स्रोतों को स्वच्छ करने वाला।
Cleansing or opening channels.

स्रोतःशोधनम् (च. चि. ३.१४५)
स्रोतः शोधयति मलावरोधमपास्य विमलीकरोतीति, यथोक्तमुष्णोदकगुणे— 'दीपनं पाचनं चैव ज्वरघ्नमुभयं हि तत्। स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम्॥' इति।
स्रोतों को शुद्ध करने वाला।
Cleansing channels.

स्रोतः संप्रबोधनम् (च. चि. १०.१४)
स्रोतसां संप्रबोधनमिति दोषविरहितत्वेन सम्यक् स्व- व्यापारकरणम् (चक्र०)।
स्रोतों को जागृत करना।
Restoring normal funetioning of channels.

स्रोतःखरीकरणः (च. सू. २६.४३(५))
स्रोतसां खरत्वमुपपादयति। तिक्तस्यात्युपयुज्य-मानस्य कर्म।
स्रोतों में काठिन्य लाने वाला।
Causing hardness in vessels.

स्रोतोबन्धकृत् (च. सू. २६.४३)
स्रोतांस्यवबध्नाति, तेषु रोधमापादयन्तीति। अत्युपयुज्यमानकषायरसकर्म।
स्रोतोरोधकर।
Causing obstruction in channels.

स्रोतोमार्दवकृत् (अ. हृ. सू. ६.२८)
स्रोतांसि मृदूकरोतीति, यथोक्तं मण्डगुणे— 'स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम्' इति।
स्रोतों में मृदुता लाने वाला।
Providing softness in channels.

स्रोतोविबन्धनुत् (च. चि. २४.११९)
स्रोतोरोधहरम्, यथा मद्यगुणे—'स्रोतोविबन्धनुन्मद्यं मारुतस्यानुलोमनम्' इति।
स्रोतोरोधहर।

स्रोतोविबन्धमोक्षः (च. चि. ८.१७४)
स्रोतोरोधस्यापानयनम्।
स्रोतोरोध को दूर करना।
Removing obstruction in channels.

स्रोतोविशुद्धिः (च. चि. १८.१६७)
स्रोतःशोधनम्।
स्रोतों का शोधन।
Cleansing of channels.

स्रोतोविशोधनम् (सु. सू. ४५.८१)
स्रोतांसि विशेषेण शोधयतीति, यथा मस्तुगुणे— 'तृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम्' इति।
स्रोतःशोधन।

स्रोतःशोधनम् (च. सू. २७.१९३)
स्रोतांसि शोधयति मलादीनपास्य निर्मलीकरोतीति। मद्यकर्म।
स्रोतों का शोधक।
Cleansing channels.

स्रोतःशोधि (अ. हृ. सू. ५.३५)
स्रोतःशोधनम्।
स्रोतःशोधक।

स्वप्नकरः (च. सू. २५.४०)
निद्राजननः।
निद्राजनन।
Hypnotic.

स्वप्नकृत् (अ. हृ. सू. ६.६६)
निद्राकरः।
निद्राजनन।

स्वप्नजननम् (च. सू. २७.८१)
निद्राकरम्।
निद्राजनन।

स्वरकृत् (च. सि. १.२७)
स्वरं प्राकृतं करोतीति। बस्तिकर्म।
स्वर को प्राकृत बनाने वाला।
Restoring normalcy to voice.

स्वरप्रदः (च. सू. २७.६५)
स्वरं प्राकृतं प्रददातीति।
स्वर को प्राकृत करने वाला।

स्वरप्रसादनम् (च. चि. १.३.२७)

स्वरं प्रसादयति दोषानपास्य निर्मलीकरोतीति। स्वरो मनोज्ञो भवति येनेत्यर्थः। रसायनकर्म।

स्वर को मनोज्ञ बनाने वाला।

Making voice pleasant.

स्वरबोधनम् (च. चि. ८.९७)

स्वरं बोधयति मान्द्यादिदोषानपास्योत्थापयतीति, यथा— 'दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम्। सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं स्वरबोधनम्॥' इति।

स्वर को जाग्रत करना।

Re-awakening voice.

स्वरभेदविनाशनम् (च. सू. २७.१४९)

स्वरभेदं विनाशयतीति, यथोक्तं— 'स्वरभेदकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम्' इति बिभीतकगुणे।

स्वरभेदनाशक।

Alleviating hoarseness of voice.

स्वरवर्धनम् (च. चि. १.३.३१)

स्वरं वर्धयतीति। रसायनकर्म।

स्वर को बढ़ाने वाला।

Voice-promoting.

स्वरविशोधनः (च. सू. २७.१८५)

स्वरं विशेषेण शोधयतीति।

स्वरशोधक।

Alleviating defects of voice.

स्वरहिततमः (च. सू. २७.६४)

अधिकतमत्वेन स्वराय हितः।

स्वर के लिए अधिकतम हितकर।

Most wholesome for voice.

स्वरोत्तमकरम् (च. चि. १.२.३)

स्वरमुत्तमं करोतीति। रसायनकर्म।

स्वर को उत्तम करने वाला।

Making voice excellent.

स्वर्यम् (च. सू. २७.३१४)

स्वराय हितम्।

स्वर के लिए हितकर।

Wholesome for voice.

स्वल्पमूत्रकराः (च. सू. २७.७४)

मूत्रं स्वल्पं कुर्वन्तीति, प्रभूतमूत्राहरा इत्यर्थः।

मूत्र को कम करने वाला।

Decreasing the quantity of urine.

स्वस्थवृत्तौ मतम् (च. सू. १.६७)

स्वस्थस्य वृत्तिः स्वस्थरूपतयाऽनुवर्त्तनम्, तत्राभिमतं पूजितमिति यावत्। समधातूनामवर्धकत्वेनाक्षयकरत्वेन च रसादिस्रोतसां चानुगुणत्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकरमुच्यते।(चक्र०)

स्वस्थ के लिए हितकर।

Maintaning and promoting health.

स्वस्थहितम् (अ. हृ. सू. १.१६)

स्वस्थेभ्यो हितम्। 'दोषादीनां मलपर्यन्तानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत् स्वस्थेभ्यो हितम्' इति (अ. द.), 'यद् द्रव्यं वातादीनां क्षयवृद्ध्योर्हेतुरपि स्वस्थस्य न तथा, तत् स्वस्थहितम्, यथा गुरुमधुररूक्षशीतोऽपि यवः स्वस्थ पित्तं न क्षपयति, गुरुमधुरस्निग्धशीतमपि क्षीरं स्वस्थस्य कफं न कोपयति' इति। (हेमाद्रि०)

स्वस्थ के लिए हितकर।

(द्र. — स्वस्थवृत्तौ मतम्)

स्वादुः (च. सू. १.६५)

१. मधुरो रसः।

मीठा। Sweet.

२. अभीष्टः रोचिष्णुः (च. सू. २६.८)

स्वादिष्ट। Palatable.

स्वादुप्रायम् (च. सू. २७.१३३)

मधुरप्रायम्।

प्रायः मधुर।

Almost sweet.

स्वापनम् (च. चि. २४.६३)

निद्रानयनम्। मद्यकर्म।

निद्राजनन।

स्वास्थ्यकरी (अ. हृ. उ. १.२८)

स्वास्थ्यं सुखं करोतीति, यथोक्तं वचागुणे— 'आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोऽभिरक्षिणीम्' इति।

स्वास्थ्यकर।

Health-promoting.

स्वेदकरम् (च. चि. ३.१४५)

स्वेदजननम्। उष्णोदककर्म।

स्वेदन।

Diaphoretic.

स्वेदकृत् (सु. चि. २४.८६)

स्वेदजननः।

स्वेदजनन।

स्वेदजननी (च. सू. २७.२५०)

स्वेदं जनयतीति, यथोक्तं पेयागुणे— 'क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा। स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी॥' इति।

स्वेद लाने वाली।

Diaphoretic.

स्वेदनम् (च. सू. २२.४)

'स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम्' (च. सू. २२.११)। स्वेदकारकं घर्मकारकम् (चक्र०)।

स्वेदजनन।

Diaphoretic.

स्वेदप्रदम् (च. चि. ३.२४९)

स्वेदजननम्।

स्वेदन।

स्वेदापनयनम् (च. सू. २५.४०)

स्वेदहरम्, यथा— 'लामज्जकोशीरं दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानाम्' इति।

स्वेद दूर करने वाला।

Anti-diaphoretic.

स्वेदापहः (च. सू. २६.४३(४))

स्वेदहरम्। कटुरसकर्म।

स्वेदनाशक।

स्वेदास्रावः (सु. चि. ३२.२३)

स्वेदस्य आ समन्तात् स्रावः प्रवृत्तिः।

स्वेद की प्रवृत्ति।

Sweating.

स्वेदी (अ. हृ. सू. ६.२८)

स्वेदजननः, यथा मण्डगुणे— 'स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम्' इति।

स्वेदजनन।

स्वेदोपगः (च. सू. ४.८)

स्वेदने सहायभूतः। स्वेदनोपगो महाकषायो यथा— 'शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थ माषबदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति' इति।

स्वेदन में सहयोगी।

Co-diaphoretics.

हनुविशोधनम् (सु. चि. २४.२२)

हनुं विशोधयतीति। ताम्बूलकर्म।

हनु का शोधक

Cleansing jaw.

हनुशूलघ्नम् (सु. चि. २४.२९)

हन्वोः शूलं हन्तीति, हनुशूलहरम्।

हनुशूलनाशक।

Relieving pain in jaw.

हरिलोमनिवारणः (च. चि. २६.२६९)

हरिलोमानि कपिललोमानि निवारयतीति, यथा— 'क्षीरं प्रियालयष्ट्याह्वे जीवकाद्यो गणस्तिलाः। कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्धरिलोमनिवारणः॥' इति।

भूरे बालों को दूर करने वाला।

Eliminating grey hairs.

हर्षः (च. चि. २४.६१)

१. उत्साहः कायिकः (चक्र०)। मद्यकर्म।

उत्साह। Enthusiasm.

२. सङ्कल्पपूर्वकशुक्रोद्रेकध्वजोच्छ्रायादिकरीच्छा (चक्र०, च. चि. २.४.४८), व्यवायनिमित्तशक्तिमूलञ्च हर्षः। यथोक्तं— 'देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः, शक्तिश्च हर्षजा' इति (च. चि. २.४.४५)।

Sexual urge leading to erection of penis etc.

हर्षणम् (च. सू. ५.९७, चि० २.४.३६)

प्रफुल्लताकरम्, यथोक्तं वृष्यलक्षणे—'हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद् वृष्यमुच्यते॥' इति।

हर्षदायक।

Exhilarating.

हिक्काघ्नी (च. चि. २३.९७)

हिक्कानाशनी, यथा– 'बृहतीद्वयाढकीपत्र-धूमवर्तिस्तु हिक्काघ्नी' इति।

हिक्कानाशक।

Removing hiccough.

हिक्कानिग्रहण: (च. सू. ४.८)

हिक्काहर:। हिक्कानिग्रहणो महाकषायो यथा– 'शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकाबृहतीवृक्ष-रुहाभयापिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्ग्य इति दशेमानि हिक्कानिग्रहणानि भवन्ति' इति।

हिक्का को रोकने वाला।

Checking hiccough, anti-hiccough.

हिक्कानुत् (च. चि. १७.१०९)

हिक्काहरम्।

हिक्कानाशक।

हिक्काप्रच्यावना: (च. चि. १७.१३७)

हिक्कानाशना:।

हिक्कानाशक।

हित: (च. चि. २६.८)

हित इत्यायतावनपकारी। (चक्र०)

हितकर।

Wholesome.

हितम् (च. सू. २५.३३)

१. धातुसाम्यकरम्, यथोक्तं– 'यदाहारजातमग्निवेश! समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि।' इति।

धातुसाम्यकर। Promoting equilibrium of dhātus.

२. आयुषो भेद:–'हिताहितं सुखं दु:खमिति' (च. सू. १.४१, ३०.२४)।

हितकर आयु। Wholesome life.

हिमस्पर्शम् (अ. हृ. चि. १.१३२)

स्पर्शत: शीतम्, यथा काञ्जिकादि।

स्पर्श में शीत।

Cold in touch.

हृत्कण्ठकर्षणम् (च. क. ७.९)

हृदयं कण्ठञ्च कर्षतीति, हृत्कण्ठावरोधकरमित्यर्थ:।

हृदय और कण्ठ को खींचने वाला।

Causing spasm in heart and throat.

हृद्गदघ्नम् (च. चि. २६.८२)

हृद्रोगहरम्।

हृद्रोगनाशक।

Alleviating heart-disease.

हृच्छूलघ्नम् (च. चि. ८.१४४)

हृदयशूलहरम्।

हृदयशूलनाशक।

Relieving cardiac pain.

हृत्पीडन: (च. सू. २६.४३)

हृदये पीडां जनयतीति। कषायरसस्यात्युपयुज्यमानस्य कर्म।

हृदयशूलकारक।

Causing cardiac pain.

हृत्संप्रबोधनम् (च. चि. १०.१४)

प्रबोधनमिति दोषविरहितत्वेन सम्यक् स्वव्यापारकरणम्। (चक्र:)

हृदय को जाग्रत करने वाला।

Awakening heart (restoring its normal functioning).

हृदयपरिदहन: (च. सू. २६.४३(२))

हृदयं परिदहति तत्र दाहं जनयतीति। अत्युपयुज्यमानस्याम्लरसस्य कर्म।

हृदय में दाह करने वाला।

Causing burning in cardiac region.

हृदयप्रिया: (सु. सू. ४६.४०७)

हृद्या:, रुचिकरा इत्यर्थ:।

रुचिकर। Relishing.

हृदयावरणम् (च. चि. २३.३६,४६)

हृदयमावृणोति रक्षितुमाघातादिति। हृदयरक्षाकरमौषधमिति चक्र:; हृदयप्रच्छादनं हृदयरक्षाकारिभि: विषघ्नधारणादिभिरिति डल्हण:।

विषोपक्रमविशेष:।

Heart-Protecting.

हृदयोपघातकर: (च. वि. १.१७)

हृद्विकारजनक:।

हृदयरोगजनक।

Causing cardiac disorders.

हृद्यम् (च. सू. २७.३०१)

१. रुच्यम्। अम्लं हृद्यानाम् (च. सू. २५.४०)

रुचिकर। Palatable.

२. हृदयाय हितम् (च. सू. ३०.१४)

हृद्यो महाकषायो यथा– 'आम्राम्रातकलिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति' इति।

हृदय के लिए हितकर। Wholesome for heart.

हृद्विशोधनम् (च. चि. २३.२३९)

हृदयं विशोधयतीति, हृद्विशुद्धिकरमित्यर्थ:, यथा विषचिकित्सिते–'सूक्ष्मं ताम्ररजस्तस्मै सक्षौद्रं हृद्विशोधनम्' इति।

हृदय का शोधक।

Cleansing heart.

ह्लादनम् (सु. सू. ४१.४ (२))

सुखोत्पादनम् (ड०)। आप्यद्रव्यकर्म।

आह्लादकर।

Pleasing.

ह्लादि (सु. सू. ४५.१३२)

सुखकारि। (ड०)

आह्लादजनक।

द्रव्याश्रितानां शीतोष्णप्रभृतीनां गुणात्मनाम्।
सकर्मकमिदं काण्डं द्वितीयं पूर्णतां गतम्॥

इति प्रियव्रतशर्मकृते द्रव्यगुणकोषे गुणकाण्डं सकर्मकं द्वितीयम्॥२॥

द्रव्याणां बहुनामधेयनिकर: पर्यायपर्याकुलो
यत्रास्ते सगुणो निरुक्तिसहित: सत्कर्मभिश्चान्वित:।
आचार्य: कृतवान् यमात्मरतये रामावतारात्मज:
कोषस्तोषकर: सतां मतिमतां भूयात्स लोकप्रिय:॥
गुणबाणखनेत्राब्दे विक्रमीये प्रियव्रत:।
प्रणीतवानिमं कोषं वाराणस्यां निजास्पदे॥

Medicinal plants have been matter of interest from time immemorial. Oṣadhi-sūkta of the Ṛgveda is perhaps the earliest document of the knowledge about medicinal plants which culminated in Saṁhitās and Nighaṇṭus of Āyurveda. During this long period, a large number of terms developed relating to names, synonyms, properties, actions and uses of medicinal plants which are found in Āyurvedic literature. They reflect the knowledge of the Āyurvedists about this miraculous green drapery of Nature who identified each and every plant with specific names, described them by way of synonyms, defined their properties and actions and discovered their uses in various conditions of health and disease. Consequent to this continuous process extending for millenniums a sizeable number of terms accumulated which required a dictionary to interpret them correctly. Due to several nighaṇṭus coming to light in recent years another fresh material was added to this wealth.

The present dictionary is a humble attempt to present the achievements of Āyurveda in the field of medicinal plants with interpretations so that scholars all over the world may share this ancient wisdom for the benefit of the living beings for the well being of which Āyurveda was evolved by the great seers.

Prof. P. V. Sharma is well known for his valuable contributions in the field of Āyurveda. For the last five decades he has been writing on various aspects of Āyurveda-literary as well as scientific, conceptual as well as historical.

Born on Ist. November 1920 in a small village Mustafapur near Patna in the family of traditional Vaidyas he obtained highest degrees in Āyurveda and Sanskrit from the Banaras Hindu University and held highest academic and administrative positions in B.H.U. and Bihar Govt. He retired in 1980 after having served his alma mater as Professor and Head, Department of Dravyaguna; Director, Postgraduate Institute of Indian Medicine and Dean, Faculty of Indian Medicine.

Prof. Sharma has been participating in international conferences abroad and has been associated with several committees on Āyurveda on national level. He has authored 45 books and has about 450 published papers to his credit.